

Orhan Koloğlu

ABDÜLHAMİD GERÇEĞİ

pozi+if

Orhan Koloğlu

ABDÜLHAMİD GERÇEĞİ

pozi+if

Pozitif Yayınları / Sosyal Tarih Dizisi

Genel Yayın Yönetmeni	*S. Dursun Çimen*
Dizi Editörü	*Abdülaziz Biçkioğlu*
Dizgi	*Girişim Dizgi*
Düzelti	*Orhan Koloğlu*
Baskı	*Kitap Matbaacılık*
	Ekim 2005

1.-2. Baskı: Gür Yayınları

3. Baskı: Eylül Yayınları

Genişletilmiş 4. Baskı: Pozitif Yayınları

© Orhan KOLOĞLU – Pozitif Yayınları

ARTI YAYIN DAĞITIM
SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Çatalçeşme Sk. Çatalçeşme Han No: 25 D: 2
34110 Cağaloğlu - İSTANBUL
Tlf: (0-212) 514 57 87 • Fax: (0-212) 512 09 14

ORHAN KOLOĞLU

ABDÜLHAMİT GERÇEĞİ

"*Kanuni* olmak kolaydır
Abdülhamit olmak zor"

Orhan KOLOĞLU

1929'da Kadınhan (Konya)'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni bitirdi. İstanbul Üniversitesi Yüksek Gazetecilik Enstitüsü'nden mezun oldu. Strasbourg Üniversitesi'nde doktora yaptı. 1947'de gazeteciliğe başladı. Çeşitli gazetelerde muhabir, yazar ve yazı işleri müdürü olarak çalıştı. 1964'de Basın Ataşesi oldu, Roma, Karaçi, Paris, Londra, Beyrut bürolarında çalıştı. Milliyet'in Almanya baskısını başlattı. 1974 ve 1978-79'da Basın Yayın Genel Müdürü oldu. 1978'den itibaren değişik üniversitelerin Tarih ve İletişim fakültelerinde ders verdi. Libya Al Fateh Üniversitesi'nde Doçent olarak çalıştı. Tarih ve Sosyal bilim konularında yayınlanmış elliiki kitabı var. Gazeteciler Cemiyeti (iki defa), Sedat Simavi, Yunus Nadi, Afet İnan Sosyal Araştırma ödüllerini kazandı.

Yayınlanmış Eserlerinden Bazıları:

Le Turc Dans la Presse Française 1470-1815
Müthiş Türkler
İslam'da Başlık
Muzakkarat al Dubbat al Etrak Havle Maareke Libya
Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi
Takvimi Vekayi
Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları
Abdülhamit Gerçeği
Islamic Public Opinion During the Libyan War 1911-12
Abdülhamit ve Masonlar
İttihatçılar ve Masonlar
Cumhuriyet Döneminde Masonlar
Türkiye'de Basın
Bedevi-Lavrens-Arap-Türk
Gazi'nin Çağında İslam Dünyası
Türk Çağdaşlaşması
Kim Bu Mustafa Kemal?
Halka Doğru Bilim (Bilim Gazeteciliği)
Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit
Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı 1840-1940
1918: Aydınlarımızın Bunalım Yılı
Kim Bu Ecevit

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 9

BİRİNCİ BÖLÜM

33 HAZIRLIK YILI: 1842-1875 11

Harem'de 20 üvey anne 36 kardeş arasındaki yaşam 16
Suikast psikozuna tutulmuş bir hanedan 22
Taht sırası çekişmesi - Abdülhamit'in denge oyunu 28
Terse düşmemenin koşulu: Zamanında sağlıklı haber toplamak ve çatışanlardan eşit uzaklıkta durup dalgalandırmamak 32
Haremine hakim, ihtiraslı bir aşık, evcimen bir baba, egosantrik bir kişi 38
Padişah halkın babasıdır inancı 43
Tanzimatçı-Yeni Osmanlı sentezinden doğan 'Reformcu/Restorasyoncu-lukla özdeşleşmesi 46
İlerlemeyi Avrupa'dan alınan medeniyet-i hazıra'nın getireceğine inanıyordu 52
Devleti sarraflara ipotek ettikten sonra 'Cenabı Hak'kın gaib hazinesinden medet umanlara' karşıydı 56
Dinamik kamuoyunda 'yararlı denge' arayışı 61
Padişah istibdadının yerine alan Bâbıâli istibdadına karşı çıkan Yeni Osmanlılarla fikir birliği 64
Adil Müstebit hükümet ile Zalim Müstebit hükümetin farkı 70
Açık kapı: Milletin eğitime bağlı olarak rüşde varabileceği inancı 75

Topluma heyecan vermeme yanlısı Tanzimatçılar Panislamizm'e karşıydı 79
Yeni Osmanlıların radikalleştirdiği softalara karşı Abdülhamit'in tarikatlara yanaşması 84

İKİNCİ BÖLÜM

OLAĞANÜSTÜ BUNALIMLI BİR YIL

AĞUSTOS 1875 - AĞUSTOS 1876 89

Rus başarısı: Mali bunalımı politik bunalıma dönüştürüp Osmanlı'yı paylaşma onayını almak 91
Tam borç anlaşması yapılacağı anda Rus kışkırtmasıyla Bulgar ayaklanmasının öne alınışı 102
Saray'da ölüm psikozunun canlanması: Aziz ve H.Avni'nin ölümleri, Murat'ın akli dengesini yitirmesi 105
Abdülhamit'in ilk kez eyleme geçişi - saltanat pazarlıkları - sürekli cinnet formülü - İngilizlerden onay 108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLHAMİT'İN DEVRALDIĞI MİRAS 115

Abdülhamit asla panislâmcılık yapmamış, sadece tahtını ve devletini, Hıristiyan ve Müslüman bölücülere karşı korumaya çalışmıştır 122
Anayasa "Avrupalı mı, yoksa doğulu-İlkel mi olsun" tartışması 133
Yeni Osmanlılar bölünürken Abdülhamit'e iç ve dış destek 143
Sınırlı yetkilerine rağmen meclisin savaşımını vermesi 150
Mithat fobisinin oluşması ve hayatının en büyük hatasını işlemesi 161
Cesur değil metindi ama elektrik fobisi yakıştırması 179
Donanma gösterilerine dayanamayan ödüncü politika 186
İngiliz-Fransız dostluğunu bırakıp Rusla uzlaşma, Almanla yakınlaşma 195
Kapitülasyonların sınırladığı ekonomik gelişme çabası 202
Borç yarıya indirildi ama Düyunu Umumiye'ye teslim olundu 207

Ekonomik çıkarlara dayalı imtiyaz bölgelerinin belirmesi 211
Avrupalıya göre büyük devlet adamı, Doğuluya göre
fes hariç Avrupalı 217
Misafirsever, tiyatrosever, piyes yazarı bir sultan 223
Siyaset yasaklı basında ulusal ekonomi kampanyası 230
Ekonomik sıkıntıdan: Eşkiyalığa ve sultanla doğrudan ilişki arayışı 237
Halka babalık etmek için kullanılan araç: Jurnalcilik 243
Safdışı bırakılan Bâbıâli paşalarının görevi: Danışmanlık 252
Saray Partisi'nin tezgahı: Yanılmazlık ilkesi oluşturma 257
Tek yetkili olma tutkusu Abdülhamit'i tek hedef yaptı 265
Aydınların umutsuzluğunun eğitim atağı ile aşılması 270
Ermenilerin Bulgar modeline Hamidiye Alayları ile yanıt 279
Yıldız suikastında 24 kişiyi öldüreni hafiyelerine kattı 288
Bir zamanların 'Kızıl Sultan'ı suçlamanın odağından çıkarılıyor 296

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

33 SALTANAT YILI: 1876-1909 307

Bunalımlarla dolu altı yıl 309
Murat psikozunun oluşması 316
1876 öncesinde İslamcı çevrelerin Masonluğa bakışı 320
Sömürgecilerin Arap Hilafeti kampanyasını başlatması 341
Müslümanlar arasında da Osmanlı Hilafeti'ne itirazın ve tartışmaların
başlaması 348
Tunus ve Mısır'ın Avrupalılarca işgaliyle Panislamcı suçlamalarının
artması 359
Abdülhamit'in Gerçek Panislamcıları (Afgani ve Mizancı Murat)
etkisizleştirişi 368
İslam dünyası Panislamizmi red ederken Müslüman Kayzer'in siyaset
sahnesinde belirmesi 379
Panislam diye nitelenen, aslında teknik zafer: Hicaz Demiryolu 386
İngiliz tacını hilafete lâyık gören anlayış 391
Yahudilerin milleti sadıkalığı Filistin'i isteyince sona erdi 396

İttihadı İslam'da fire: Arap ve Arnavut milliyetçiliği 401
Dil sorunuyla Türkçülük akımının başlaması 410
'İnkiyadı Serbestane' işlemeyince frenli çağdaşlaşma yöntemine geçiş 416
Avrupa basınının aşağılayıcı kampanyasını etkisizleştirme çabası 425
Sansürün doğrudan Yıldız'a bağlanması 434
Övülmesine izin verilen tek kişi: Sultanın kendisi 445
Avrupa desteğiyle meşrutiyet'i isteyenler 450
Avrupa'yı karıştırmadan meşrutiyeti isteyenler 462
Halkın kendisinden kopan sultana hicivle tepkisi 469
Meşrutiyetin koruyucusu rolünü tekrar üstleniş 474
Son 9 aylık saltanatı ve 9 sürgün yılı 480
Yüz yıl sonra hâlâ gündemde 487

BEŞİNCİ BÖLÜM

ABDÜLHAMİT'İN BIRAKTIĞI MİRAS 495

BELGELER 503
GENEL KAYNAKÇA 555
SON BASKI İÇİN YARARLANILAN KAYNAKLAR 563

ÖNSÖZ

Her toplumun tarihinde, rolü üzerinde yoğun tartışmaların hiç bitmediği önderler vardır. Bizim tarihimizde, Sultan II. Abdülhamit bunların başında gelenlerden biridir. Beni onunla özel bir şekilde ilgilenmeye yönelten, bilim adamları arasındaki bir çelişki oldu. Resmi tarihlerde bizlere, Tanzimat'ın 1871'de Âli Paşa'nın ölümüyle sona erdiği anlatılıyordu. Dolayısıyla, Abdülhamit'in, büyük babasının başlattığı çağdaşlaşma girişimine karşı davrandığı türü bir anlayış ileri sürülüyordu. Oysa Osmanlı Sultanlarının taşıdıkları İslamın lideri sıfatından rahatsız olan batılı tarihçiler arasında bile –pek az sayıda da olsa– Tanzimat'ın Osmanlı'nın sonuna kadar devam ettiğini ileri sürenler vardı. Bu çelişki, tarihimizdeki 33 yıllık sürenin olumluya mı, yoksa olumsuza mı eklenmesi gerektiği tartışmasını gündeme getiriyordu.

Sorunu çözmek için öncelikle Tanzimat'ı incelemeye giriştim ve 1839 Gülhane Hattı Hümayunu'nun hedef gösterdiği "çağdaş kurum ve nizamların benimsenmesi"nin en çok Abdülhamit'in saltanatında gerçekleştiği hakikatıyla karşılaştım. O zaman, bugün hâlâ –giderek azalsa da– devam eden fikir karmaşasını aşmak için, öncelikle çözümlenmesi gerekenin onun saltanatı dönemi olduğu kanısına vardım ve çalışmalarımı o döneme yoğunlaştırdım.

Devirdiği dönemi eleştirmek, hatta aşağılamak, her devrim nitelikli girişimin vazgeçilmez özelliğidir. Bütün toplumlar için geçerli olan bu davranışı Jöntürkler de uygulamıştır. Doğal olarak da aşırılıklarına tepkiyi, tam aksi yöndeki tezlerin gündeme getirilmesiyle görmüşlerdir. Böylece Abdülhamit konusu ters iddia üretme yarışı haline dönüştü.

Olayların üzerinden yüz yıldan fazla bir süre geçmesiyle tarihin "uzun süre" anlayışı çerçevesinde, duygusallıktan uzak bir değerlendirmenin zamanı geldiğini düşünerek 1987'de, doğu ve batı bütün dünya arşivlerinde çalışarak bu kitabı hazırladım. Vardığım sonuç "NE KIZIL SULTAN NE ULU HAKAN" sloganıyla okuyucuya sunuldu. Bütün artıları ve eksilerini bir araya toplayarak tam objektif bir Abdülhamit tablosu çizmeye gayret ettim. Bilim dünyasındaki yankıları –Avrupa üniversitelerinde üzerine tez yapılmıştır– kadar sade vatandaşlarımız arasında gördüğü ilgi de, bu sultan hakkındaki düşüncelerin kökten değişmesine yardımcı oldu.

Bu ilk yayından sonra da hem ülkemizde, hem de dışarıda konuya yapılan katkıları devamlı izlemenin yanı sıra, kendim de yeni belgeler buldum. Böylece çalışmayı daha zenginleştirdiğim gibi, Abdülhamit'i değerlendirmede yeni bir ufka vardım. KANUNİ OLMANIN KOLAYLIĞI, ABDÜLHAMİT OLMANIN ZORLUĞU'nu vurgulamanın gerektiğine inandım. Gerçekten yükselme sürecine girmiş bir toplumda ün kazanmak özel çaba bile istemez; çöküş halindekinde ise kendini beğendirmek ne kadar güçtür.

Orhan Koloğlu
İstanbul 2005 Ocak

BİRİNCİ BÖLÜM

33 HAZIRLIK YILI: 1842 - 1875

TOPLUMSAL ETKENLER

Abdülhamit her şeyiyle 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun bir ürünüdür. O koşullarca şekillenmiş ve kendi bazı özel yetenek ya da niteliklerinin de katkısıyla tarihimizdeki bilinen rolünü oynamıştır. Bu sebepledir ki biz, kitabımızın I. BÖLÜMÜ'nde *"33 Hazırlık yılı: 1842-1875"* Abdülhamit'i oluşturan toplumsal etkenleri ortaya koymaya çalıştık. İçinde doğup büyüdüğü, eğitimini aldığı haremin psikolojik oluşumu üzerindeki rolünü; harem dışında Padişah, Tanzimatçı Paşalar ve Yeni Osmanlılar arasındaki tartışmaların kendisini ne türlü etkilediğini; Avrupa gezisi ve Avrupa kurumlarından ne tür esinlendiğini saptamaya çalıştık. Bunun için sadece Abdülhamit ve yakınlarının anıları hiç de yeterli değildi. Tanzimatla değişen yapının özellikleri kadar Avrupa'nın sürekli ve hızlı değişim içindeki yapısının da bu özellikleri nasıl etkilediğini saptamak gerekliydi. Dolayısıyla geniş kapsamlı ve bütün Batı ve Doğu tarihinin akışını ele alan bir yaklaşım uygun olacaktı.

Sonuçta, Abdülhamit olayının bireysel bir şey olmadığı hakkındaki inancımızın büsbütün pekiştiğini farkettik. Bizden önce de bazılarının belirttiği gibi *"Abdülhamit, durup dururken tek başına, zorla iktidara geçmiş"* bir kimse değildi. Aksine, o dönemde Osmanlı yapısında henüz kesin sınıfsal çizgiler kazanmamış grupları, tabakaları (strata) yansıtan güçlerin bileşkesi olarak ortaya çıktığı görülüyordu. Geleneksel yapıdan bazı ögeler aldığı gibi, Tanzimatçılar ve onlara tepki olarak beliren yeni Osmanlılar'dan da birçok şey edinmişti. Böylece büyük çoğunluğun oluşturduğu bir grupla özdeşleştiği anlaşılıyor. İlerleme is-

teğiyle kişiliğini koruma içgüdüsünün birleşmesinden oluşan düşünceleri bu çoğunlukla büyük bir uyum gösteriyordu. Bu yüzden de hükümdarlığı kısa zamanda benimsenmiş ve rejimini kurmakta hiçbir güçlük çekmemiş, aksine destek görmüştür.

Biz bu gruba Reformcu Restorasyoncu (Bazen de Restorasyoncu reformist) adını verdik... Bunun da çelişkili ve çarpık bir isimlendirme olduğu söylenebilir... Eleştirilere açığız... Verilecek isim ne olursa olsun yaklaşımımızın şimdiye kadarkilerden çok farklı olduğu görülür. Aynı şekilde, *"istibdat", "adil müstebit hükümet ile zalim müstebit hükümet"* kavramları üzerindeki kısımlarla, Abdülhamit'i tarikatlara yanaşmaya iten, *"radikal softalar"* ile ilgili bölümlerde de hayli değişik yaklaşımlar vardır.

Şimdiye kadarki duygusal yaklaşımlı yayınlara karşılık, bizim daha nesnel olabilmemizi sağlayan, başvurduğumuz kaynakların çokluğu ve çeşitliliğidir. Bir zamanlar dünya politikasının merkezinde otururken sonradan çevreye itilmesi dolayısıyla, Osmanlı Devletini bu merkez çevre ilişkileri içinde ele almadan yapılacak değerlendirmeler, yani sadece Türk kaynaklı araştırmalar, ister istemez eleştirdiğimiz duygusallıklara sebebiyet vermektedir. Biz ise yerli ve yabancı kaynakların ulaşabildiğimiz kadar büyük kısmını gözden geçirerek bazı özel yönlerde derinine araştırmalara girerek yeni boyutlar da getirdik.

Sultan Abdülmecit, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat'ı Ḥayriye'yi ilân ettiğinde (1839) sadece 16,5 yaşındaydı. Girişim yalnız Türk-Osmanlı-İslâm tarihleri açısından değil, insanlık tarihi açısından da dönüm noktası oluşturacak bir atılımdı. On iki yüzyıldır değişmezliği ve üstünlüğü ileri sürülmüş köklü bir sistemin terkiyle yerine, uyrukların insan olarak eşitlik ve güvenlikleri bu bildiriyle belgeye bağlanıyordu. Böylece Fransız Devrimi'nin "Evrensel İnsan Hakları" konusunda perçinleştirdiği ilkeler, aradan yarım yüzyıl geçmeden ve Batı'nın topraklarında resmen kabul edilmiş oluyordu. Amaç bu yoldan Batı Uygarlığı düzeyine erişmekti.

Kuşkusuz kararın alınması bütün sorunların çözümü anlamını taşımıyordu. Aksine bu kararla topluma yepyeni sorunlar

getirilmiş oluyordu. Gelenekleşmiş yapıyla çağdaş değerlere ulaşma girişimleri arasında bir çatışma çıkması kaçınılmazdı. Bugün üzerinden yüzelli yıldan fazla zaman geçtiği halde bu karardan geriye adım atmış Müslüman toplulukların son derece az olması, girişimin ileriye yönelik niteliğinin kanıtıdır. Osmanlının tarihteki önemli yeri, İslâm aleminin aşırı durgunluğa girdiği 12. yüzyıldan itibaren ona dinamizm kazandırması kadar, kendi iniş dönemi sırasında çağdaşlaşma anlayışını gündeme yerleştirmesi oluşturur. Batan imparatorluklarda nadir görünen bir davranıştır bu.

Konumuzu oluşturan Sultan Abdülhamit, bu değişme sürecinin başlarında doğmuş, büyümüş ve daha sonra kendisi de bu süreçte rol oynamıştır. Yani oturmuş bir yapının sürekliliğini sağlamak gibi suya sabuna dokunmaz bir yükümlülükle karşı karşıya değildi. Yepyeni bir oluşumun, değiştiremeyeceği atılmış temelleri üzerindeki gelişmesini şekillendirmekle görevliydi.

Bu sebeple onun ünlü 33 yıllık saltanatını, daha önceki 33 yıllık hazırlık süresini anlamadan değerlendirmek olanaksızdır. Tahta çıktığı anda, ısrarla uzak tutulduğu devlet işlerini hiç yadırgamadan ele alıvermesi, herkesin boş geçtiğini sandığı Tanzimat Dönemi'ndeki ilk 33 yıllık yaşamının asıl oluşma süreci olduğunu kanıtlamaktadır. Sınırlı saray eğitimini aşarak kendi yetenekleriyle oluşturduğu kişiliği, bu dönemdeki gözlemleri ve yargılarının sonucudur. Bunun için bu süreyi ayrıntılı olarak irdelemeye çalışacağız.

HAREM'DE, 20 ÜVEY ANNE, 36 KARDEŞ ARASINDAKİ YAŞAM

Abdülmecit, "Tanzimatçı Paşalar" diye anılan, başta Mustafa Reşit Paşa olmak üzere, babasının yardımcısı olmuş Bâbıâli yöneticilerine ve onların yetiştirdikleri kadrolara yetkilerini büyük oranda bırakarak, 38 yaşına (1861) kadar, 21,5 yıl saltanat sürdü.

III. Selim ve II. Mahmut döneminde şehzadesizlikten sönmek korkuları yaşamış olan Osmanlı hanedanı, bu genç padişahın, her yıl iki çocuk babası olacak kadar yoğun sulbüyle (Düşükler hariç, çoğu erken ölmüş 37 çocuğu dünyaya geldiği ileri sürülür) yepyeni bir yaşam türüne girmişti. Veremden ileri gelen ölümünde, aşırı kadın, zevk ve içki düşkünlüğünün rolü herkesçe bilinir.

Tahta çıkışının ilk yılında, 17 yaşındayken 21 Eylül 1840'da Şevkefza Kadınefendi'den Murat (Padişah V. Murat) dünyaya geldi.

İki yıl sonra da (1842), tuhaf bir rastlantı ile yine 21 Eylül'de, ismi "Ok gibi kirpik" anlamına gelen Tir-i Müjgân Kadınefendi'den, 19 yaşındaki sultanın bir oğlu daha oldu: Abdülhamit (Tahta II. Abdülhamit olarak çıkacaktır).

1844'de oğullarının tahta çıkan üçüncüsü, Mehmet Reşat (V. Mehmet) doğdu. Böylece sönme noktasından büyük bir artışa yönelen bir hanedan belirdi. Abdülmecit'in bilinen zevce ve cariyeleri 21, çocukları 37. Aziz'in 7 ve 13, Murat'ın 9 ve 7, Abdülhamit'in 14 ve 16, Reşat'ın 5 ve 5'dir. Bir doğum ve ölüm zinciri içinde kimsenin kimseyi yeterince tanımadığı, ilgilenmediği bir aile yapısı oluştu. Hele işe damatların da katılması yapıyı büsbütün genişletti.

Bu dönemde Beyoğlu ve Boğaziçi'nin artarak İstanbul'un eğlence merkezleri haline gelmeleri, Abdülmecit'in de yeni saraylar ve köşkler yaptırarak haremdekileri kent içinde daha yaygın bir yaşama yönlendirmesi, hele Avrupa eğlence türünü be-

nimsemesi, hanedanın eskiyle karşılaştırılmayacak derecede başına buyruk bir yaşama girmesi sonucunu verdi.

Eskinin, sultan ailesini dış dünya ile ilişkiden meneden anlayışından bu pek ani açılışa geçişin, Harem-içi kadın ve şehzade çekişmelerine yeni boyutlar getirdiği daha sonraları açıkça farkedilmiştir. Şehzadelerin valiliklere atanarak özgür büyüme olanaklarının kaldırılmasından sonraki iki yüz elli yıl boyunca bunlar, sarayda bir-iki odalı dairelerde, yeni padişahın idam fermanını bekleyerek yaşamışlardı. Şimdiyse ilk kez, hiç görmemiş oldukları bir bağımsızlığın zevkini –Padişahın gençliğinden de yararlanarak– çıkarınaya çalışıyorlardı.

Geleceğin üç padişahı bu ortamda büyümüş ve eğitilmişlerdir.

Saltanatta ikinci ve üçüncü sırada bulunduklarından ve yaşları birbirine pek yakın olduğundan iki kardeş Murat ve Abdülhamit, şehzadelere verilmesi gelenek olan eğitimi birlikte özel hocalardan aldılar: Türkçe, Farsça, Arapça, Osmanlı Tarihi, İslâmî İlimler ve yenilik olarak Fransızca ve Batı musikisi. Her ne kadar program geleneksel şehzade eğitiminden farklar taşıyor idiyse de Tanzimat ile amaçlanan değişmenin gerektirdiği bilgileri içeren bir kapsamda olduğu söylenemez. Daha sonraları, uygarlık değişmesi ve çağdaşlaşmadan doğan sorunlara çözüm getirmek ve karar vermekle karşılaşacak iki kardeşin, vermek durumunda oldukları cevapları bu eğitimle sağladıkları söylenemez. Kendi yetenekleri, araştırma-öğrenme merakları ve olaylarla şahsen karşılaşıp edindikleri deneyimlerle tarihteki yerlerini almışlardır.

Annesinin 1853 yılında pek genç –herhalde 30 civarında– ölümünün on bir yaşındaki Abdülhamit'i hayli üzdüğü kuşkusuzdur. Ondan ayrı iki çocuğu ölmüş (biri 2,5 yaşında, diğeri bir aylıkken) ve bazı düşükler de yapmış olan Tir-i Müjgân kadın uzun süre veremden yatmış ve bu hastalıktan ölmüştür. Abdülhamit'e babası tarafından yakıştırılan "içli çocuk" niteliğinin, bu hasta annenin küçük Hamit'i karşısına oturtup, öpmeye bile kıyamadan durmadan yüzüne bakmasından ileri geldiği bellidir. Kuşkusuz bir yandan da "annene yaklaşma hasta olursun" uyarı-

larının onda erken bir mikrop ve ölüm korkusu yaratmış olması olasıdır. Murat'ın onu "Birader, bugün benziniz gene bozuk, ne oldu?" deyip vehimlendirmekten hoşlandığı anlatılır. Bu yüzden Abdülhamit'in daha pek küçükken kendi kendisiyle hesaplaşmaya giriştiği anlaşılıyor.

Belki yapı olarak da çekingen olan çocuk, babanın evlâtlarıyla asla ilgilenmediği haremdeki iç çekişme dünyasında, güçlü bir annenin korumasının eksikliğini hissetmiştir. Babası tarafından kendisine analık olarak seçilen Perestu (ya da Piristu) kadının "nazik, sevgi yaratır, yavaş sesle konuşur" kişiliği, daha sonra bahsini edeceğimiz bu harem çekişmelerinde Abdülhamit takımının sesini neden fazla işittirememiş olduğunu açıklamaktadır.

Ayrıca babasının belirgin bir ilgisizliği de kişiliğinin oluşmasını etkilemiştir. Bunu kendisi şöyle açıklıyor:

"Her insan hayat istikameti yönünden, olayların ve en çok eğitimin ürünüdür. Hangi koşullar içinde yetişmiş olduğum unutuluyor. Kardeşlerim ve kızkardeşlerim şımartılmış idiler. Bana gelince –bilmediğim sebeplerden dolayı– babamdan ekseriya fena muamele görüyordum. Çocukluğumdan beri karakterim vakarlıdır, oyunları az sever, insan varlığının ciddi sorunları üzerinde düşünürdüm. Etrafımdakilerin beni anlamadıklarını görmekle kendi içime kapanmaya başladım..."

Küçük kardeşi Mehmet Reşat bu izole edilişi, tarikat kaderciliğine bağlanarak unutmayı yeğlemiştir. Abdülhamit ise mücadeleyi seven bir yapıya sahipti. Çevresindeki konuşulanları anlamak için Çerkezçe'yi ve daha sonra Arnavutça'yı öğrenmesi; hem sağlığını korumak hem de enerjisini kanalize etmek için bilinçli olarak sporun çok çeşitli dallarına yönelmesi; istenmeyen insan yerine konmamak için az konuşan çok dinleyen nitelik oluşturması, hep bu harem-içi yaşamın sonucu olmuştur. Kişiliğini, kendine yeterli olma ve savaşımlarını tek başına verme yeteneğini kazanma yönünde geliştirmiştir. Bütün bunları tahta geçeceği gün için yaptığını düşünmek safdillik olur. Genç bir hükümdar babası ve arada iki veliahtı varken, ne o böyle birşey düşünebilir ne de kimse ona yatırım yapardı. Nitekim 1876'da ve-

liaht oluncaya kadar ona siyasal ilgi gösteren kimse çıkmamıştır. Abdülhamit, kendi karakterinin gereği olarak böyle bir kişilik oluşturmuştur.

Sekiz yıl sonra, 19 yaşındayken, babasının erken ölümüne (1861) kadarki sürenin siyasal ve toplumsal olaylarından Abdülhamit'in ne tür etkilendiğini bilemiyoruz. Ancak annesinin karşısındaki sessiz oturuşuna benzer bir davranışla olayları gözlemekle ve herkesi dinleyip kendine göre değerlendirmek geçirdiği, daha doğrusu anlamaya çalışmakla geçirdiği anlaşılıyor.

Bu sekiz yıl hayli ilginç olaylarla doludur. Her yıl hemen hemen iki sadrazam değişikliği; 1853-1856 Kırım Savaşı ve ilk kez bütün Avrupa ordularının İstanbul'da ve Osmanlı topraklarında, Osmanlı ordularıyla birlikte Ruslara karşı savaşmaları; Islahat Hatt-ı Hümayunu ile Tanzimat reformlarının bir kez daha onaylanması; Cidde ve Kuleli olayı türü dirençlerle Tanzimat politikasına karşı eğilimlerin belirmesi; Osmanlı devletinin ilk kez Avrupa'dan borç almaya başlaması; Dolmabahçe Sarayı gibi maliyeyi yıkan masrafların yapılması; Süveyş kanalının açılmasına başlanması; Osmanlı topraklarında Müslüman ve Hristiyan cemaatler arasındaki ilk büyük silâhlı çatışmaların Lübnan'da başlaması ve düzeni sağlamak için Fransa ordularının oraya çıkması.

Abdülaziz taht töreninden sonra üç yeğenini çağırtıp onlara, kendisi Abdülmecit döneminde ne derece serbest idiyse aynı derecede özgürlük tanıyacağını, davranışlarında hanedana yakışır bir şekilde hareket etmeleri gerektiğini, Cuma günleri istedikleri camilere giderek serbestçe namaz kılabileceklerini, diğer günlerde bol bol okuyup yazabileceklerini anlattıktan sonra Murat'a dönerek:

— Benden sonra tahta sen geçeceksin, çalışıp görgü ve bilgini artırmalısın, dedi.

Saraydan ayrılan Abdülhamit, Kâğıthane'deki çiftliği, Tarabya'daki yazlığı ve daha sonra anneliğinin yardımıyla yaptırttığı Maslak Köşkü arasında serbest bir yaşama girdi. Bu dönemde en yakın iki desteği açısından şanslıydı. Anneliği Perestu kadın tutumluluğu sayesinde ailenin, para sorunu çıkartmayan na-

dir üyelerinden biriydi. Abdülhamit'e yüklü bir miras bırakmıştır. Doktoru Mavroyeni de, daha erkenden ona içkiyi kestirerek düzenli bir yaşama girmesine katkıda bulunmuştur. Oysa Murat'ın içkiye eğilimini daha da arttıran, özel doktoru Kapoleone ile emektarı Seyyit Bey olmuştur.

Veremli bir anne ve babanın oğlu olmasına rağmen, sağlıklıydı. Spor ve açık havada dolaşmaktan hoşlanıyordu. Zevklerini dışarıda (Beyoğlu) aramaktan çok evinde bulmaya çalışıyordu. Aşırı bir kadın ve içki merakı yoktu. Daha doğrusu şöyle söylemek gerekir: Böyle merakları olsa da göstermemeyi tercih ediyordu. Marangozluk, kakmacılık, piyano çalmak, hafif ve eğlendirici Avrupa eserleri okumakla zamanını doldurabiliyordu. Kendi kendini meşgul etmeyi bilen bir yapıdaydı. Zaten geniş bir çevresi de yoktu. Olsaydı bile konuşmaktan çok dinlemeyi yeğleyen yapısıyla vermekten çok alan, toplayan bir kimseydi. Kendisi hakkında bu dönemde pek az söylenti dolaştığı bir gerçektir. Buna karşılık Murat ve hanedanın diğer bireyleri hakkında çok dedikodu yapılıyor ve Abdülhamit bunları dinleyerek, değerlendirerek ve onlar sayesinde kamunun gözünden uzak kalmaktan mütlu olarak yaşıyordu.

Padişah olduktan sonra Abdülhamit'e de Beyoğlu'nda yaşanmış bazı aşklar yakıştırılmıştır. Flora Cordier adında bir şapkacı kızı zorla haremine soktuğu, Fransa'ya gizlice gidip bir aşk hayatı yaşadığı hakkında türlü söylentiler varsa da inanılacak türden şeyler değillerdir.

Abdülhamit'i içine dönük bir yaşama iten diğer bir öğe de, Murat'ın kişiliğinden gelir. Bir kere Sultan'ın ilk oğlu olmak sebebiyle şımartılmıştı. Babasının bu sevgisi, çevrede Aziz'in yerine onu tahta çıkarmayı plânladığı şeklinde bile yorumlanmıştır. Dolayısıyla çevresi kendiliğinden oluşmuştu. Buna ek olarak özel yeteneklere de sahipti. Tahta çıkan kardeşlerinin en küçüğü olan Vahdettin "Terazinin bir kefesine biz sekiz biraderin yedisi, diğerine de onu koysalar ağır basardı" diyerek bu üstünlüğü anlatmıştır.

Hem koşulların hem de kişiliğinin sonucu ilk plânı işgal edemeyeceğini bilen Abdülhamit bu mutlu yaşamını kimseye

muhtaç olmadan sürdürebilmenin, paraca hesaplı bir yaşama bağlı olduğunu kestirmişti. Murat ileride eline geçecek bir iktidarı ipotek ederek borç alabilir ve ona borç veren çıkardı; ama Abdülhamit için bu olası değildi. Saraydaki en büyük kavgaların da para yüzünden çıktığını biliyordu.

Devlet borçlarını ödeyemez haldeydi ama sarayda her gün 2500 kişiye yemek çıkıyordu. Ayrıca bütün aile bireylerinin yüksek ödenekleri vardı. Yılda, Pertevniyal Valide Sultan 72 bin, Adile Sultan (Aziz'in kızkardeşi) 18 bin, Murat 12 bin, Murat'ın annesi 2400, Abdülhamit ve kızkardeşleri Fatma, Cemile, Refia, Behice sultanlar 9 biner, Mehmet Reşat 7800, sultan hanımların kocaları olan damatların her biri sıkıntı ve borç içindeydi. Murat'ın borçlarını kapamak için Aziz'in açıktan verdiği 40 bin altın bile yetmemişti.

Aralarında tek borçsuz ama gösterişsiz yaşayan Abdülhamit'ti. Mallarını kendisi idare ederdi. Çiftliğinde toprak işleriyle uğraşıyor, koyun besliyor, üstübeç madeni işletiyor, hatta borsa oyunlarından para kazanıyordu.

SUİKAST PSİKOZUNA TUTULMUŞ BİR HANEDAN

Veliaht olunca Murat'a, Abdülaziz'in Kurbağalıdere'deki çiftliği ve köşkü verilmişti. 15 yıl süreyle burada kalan Murat'ın böylelikle İstanbul'dan uzak tutulması tasarlanmıştı. Sadece kışları, Dolmabahçe Sarayı'nın veliaht dairesinde kalıyordu. Padişah önce burayı sadece Murat'a vermeyi vaat etmişken sonraları Murat'la Abdülhamit'i birlikte oturtmuştu. Ancak Murat'ın Yeni Osmanlılar'la ilişkileri artınca, Kurbağalıdere'de uzunca kalmasını istemez olmuş ve haftalık tatillerden sonra saraya dönmesini istemeye başlamıştı.

Sarayın içinde amca ile yeğen arasında sessiz bir çekişme vardı, ama haremde kadınlar arasındaki çekişme pek açık sürdürülüyordu. Eski dönemlere göre haremde görevlendirilen Rum, Ermeni hizmetkârların sayısının bir hayli artmış olması ve bunların kentte yaşayan kendi aileleleriyle sürekli ilişkileri sebebiyle harem içi dedikoduların, Sultan Mahmut ve öncesi dönemlerine göre çok daha yoğun olarak Pera-Galata çevrelerine ve oradan gazete sütunlarına yansıdığı görülmektedir. Hiç kuşkusuz Osmanlı tarihinde harem içi çekişmelerin daha açık şekilde kamuoyunda tartışıldığı bir dönem olmamıştır.

Bir yanda Mehdi-i Ulya Pertevniyal Valide Sultan 72 bin altınlık ödeneğiyle keyfince yaşam sürdürürken öbür tarafta Murat 12 bin, annesi Şevkefza ise 2400 altınla kendilerini sürünüyor sayıyor olmalıdırlar. Bunun dışında Pertevniyal Sultan devlet işlerinde oğlunu doğrudan doğruya etkileyebildiğinden birçok yerlerden özel hediyeler de alıyordu. Özellikle Rus elçisi İgnatiyef'in eşinin pek yakın dostu olduğu ve o vasıtayla başta değerli kürkler olmak üzere hayli hediye aldığı herkesçe biliniyordu. Hatta Madam İgnatiyef'in saraydaki yüksek görevli ve hanedanla ilişkisi bulunan birisiyle özel ilişkisi de bulunduğu ısrarla ile-

ri sürülmüştür. Bu söylentiler, Rus elçisinin Mithat Paşa'yı da kendine çekmek için karısını ona peşkeş çektiği fakat geri çevrildiği iddialarına kadar vardırmıştır.

Valide Sultan sadrazamlara ve diğer yüksek görevlilere haber gönderip işler hakkında bilgi istemeyi bile gelenek haline getirmişti. Örneğin, Şubat 1869'da Hüseyin Vasfi Paşa'nın Muratçılarla işbirliği ile Aziz'i öldürmeyi plânladığı hakkındaki ihbar, Damat Mahmut Celâlettin Paşa tarafından Valide Sultan'a ulaştırılmış ve onun emriyle sadrazam Âli Paşa soruşturma yaptırmıştır.

Valide Sultan bir yandan da padişahın 18 gün arasız hareme kapanmasına hatta son zamanlarda ailede kaybolmuş olan oğlancılık adetine tekrar kapılmasına göz yumabiliyordu.

Murat tahta çıkınca, Aziz ailesinin en küçük cariyesine kadar her bireyinin mal ve mücevherlerine el konması olayında rol oynayanlar, sadece sarayın içinden, Murat'ın hareminden gelen, başta yeni valide sultan ve Damat Nuri Paşa idi. Sarraf Hıristaki'den alınan yüksek faizli borçları böylece talanla kapatmaya çalışmışlardır.

Abdülhamit'in anılarında, bu saray-içi dedikodular üzerinde verdiği örnekler şaşırtıcı ve dikkati çekicidir. Asıl önemlisi Abdülhamit'in bunları anılarına almaya değer bulmuş olmasıdır. Örneğin bir mangal-soba çekişmesi vardır. Sarayda kaldığı zamanlarda Abdülhamit'in dairesinin bir odasında soba yanarmış. Padişaha haber vermişler ki kurala uygun olarak soba yerine mangal kullan deseniz de dinlemez, en iyisi kardeşi Kemalettin Efendi'nin yerine Fer'iye sarayına taşınsın, Kemalettin de onun yerine gelsin. Padişahın iradesini Abdülhamit'e ikinci hazinedar Ebru Nigâr getirmiş ve "En geç sekiz saat içinde buradan çıkmanız gereklidir" diyerek hakarete varacak bir üslûpla aktarmıştır.

Bu olayın Abdülhamit haremindekilerce, onun tarafından da onaylanan, yorumlanışı şöyledir:

Bütün bunları tebliğ edenler ya Hüseyin Avni Paşa'nın ya da benzerlerinin adamlarıdır. Tarlabaşı yangınının üzüntüsünden yararlanılarak Abdülaziz'e bu karar aldırılmıştır. Abdülhamit'in dairesi Murat'ın dairesiyle Aziz'in dairesinin arasındaydı ve Ab-

dülhamit'inkinden geçmedikçe padişahınkine varılamazdı. Aziz'den irade çıkınca bu yüzden veliahtın dairesinde şenlik yapılmıştı. Ve yine bu yüzden, Abdülhamit işi düzeltmek için Çırağan Sarayı'nda bulunan amcasına giderken Muratçılar üzüldüklerini söylüyor, ayrılmasını istemediklerini belirtiyor ama pencerelerde sonucu gözetlemekten de geri kalmıyorlardı.

Abdülhamit bu işle ilgili olarak Aziz'i ve Valide Sultan'ı gördü, zorlukla fikirlerinden vazgeçirtti. Hatta ısrar edilirse Osmanlı topraklarını terkedip Avrupa'ya gidebileceği tehdidini bile savurdu. O zaman Aziz ve annesi karardan vazgeçtiler. Anılarında, bu suretle Aziz'i bir suikastten kurtarmış olduğunu, fakat veliahtın ve yakınlarının kötü niyetlerini, kendilerine acıyarak padişaha söylememiş olduğunu ekler.

Bir soba-mangal olayından "padişaha suikast"a varabilmek pek kolay şey değildir. Abdülhamit'in olayı şahsına karşı bir hakaret olarak aldığı ve yerinden çıkmamak için haklı bir tepki gösterdiği bellidir. Ancak "haremde sıkılan" ve birbirini fitleyip sonra yalancı göz yaşları dökmek ve pencere kapı aralıklarından sonucunu izlemekten başka eğlence bulamayanların, devletin en bunalımlı bir döneminde en önemli sorunlara yanıt arayanları nelerle uğraştırdıklarını görmek, sarayın ne denli bir zarar yuvası haline geldiğinin göstergesidir.

Padişahın iradesini getiren ikinci hazinedar Ebru Nigâr kadının daha sonra Aziz'in öldürülmesinde rol oynadığı iddiasıyla mahkûm edilmesi bu harem kadınları arasındaki çekişmelerin, dedikoduların ne denli kinlere dönmüş olduğunu kanıtlar.

Hem de bu kinler her düzeyde vardı. En basit cariyeler aralarında, şehzade eşleri de aralarında çekişiyorlardı. Teodor Kasap'ın Molyer'in "Avare" piyesini "Pinti Hamit" ismiyle çevirip yayınlaması, bu tür çekişmelerden birinin su yüzüne çıkmasına sebep olmuştu. Murat'la Hamit'in karıları birbirlerini çekemiyorlardı ve Murat'ın karısı "Pinti Hamit"ten kastın Abdülhamit Efendi olduğunu ya söylemiş ya da söylemek üzereydi. Yeni Osmanlılar'dan, Abdülhamit'in süt kardeşi ve pek yakını olan Menapirzade Nuri Bey bir gün Güllü Agop'un tiyatrosunda Kasap'a Şehzade Hamit Efendi'nin selâmlarını getirdi. Sadece Murat ile

ilişkide olan Kasap buna bir anlam verememişti. Nuri Bey şunları söyledi:

— Pinti Hamit ile Şehzade Hamit Efendi'nin isimleri arasındaki benzerlik çirkin oluyor. Zaten veliahtın karısıyla şehzadeninki arasında haset var ve Murat Efendi'nin eşinin Hamit Efendi'ninkine bu "Pinti Hamit"ten kastın kocası olduğunu söylemesi mümkündür. En iyisi kitabın adını değiştirmektir.

Bu sözler şehzadenin ileride tahta geçebileceği uyarısını içeriyordu.

— Kitap basıldı, satıldı, adını nasıl değiştirelim?

— Kitabın adını değiştirmezseniz, ileride hakkınızda hayırlı olmaz.

İkisi de Yeni Osmanlılardan oldukları için bu sadece bir uyarıydı, tehdit değildi. Hatta belki Abdülhamit'in kendisi tarafından da çok iyi niyetle yapılmış olabilir. Ancak Murat'ın haremi ile Hamit'in haremi arasındaki çekişmeyi yansıtmak açısından hayli ilginçtir.

Yine aynı anlarda, çoğunlukla Damat Mahmut Paşa'dan naklen Muratçılar tarafından Abdülaziz'i öldürmek için tasarlanan şu suikast plânlarından bahsedilir.

Fındıklı camisine giderken torpido ile öldürmek; bunun için torpidonun telleri sahilde duran satın alınmış bir Yunan gemisine konulacak.

Cuma selâmlığı ya da diğer bir gezisinde kalabalık arasına karışacak fesat cemiyeti üyeleri gayet hızlı hayvanlarla arabasına saldırıp öldürecekler.

Kilercilerden bazılarını kazanarak zehirletmek.

Sarayda, dairesinin çevresine geceleyin adamlar yerleştirip, geceleyin gizlice yatak odasına girip öldürmek.

Dairesinde yangın çıkartıp bundan doğacak kargaşadan yararlanarak öldürmek.

Alemdağı ya da Ayazağa çiftliğine gittiğinde etrafı çevirip yok etmek.

Beşiktaş camisi karşısında dört dükkânı alıp içine silâhlı kişiler yerleştirmek ve binek taşına bindiği anda öldürmek.

İşin ilginç yanı, Abdülaziz'in ölümünden çok sonra yazılan bu anılarda, suikast eylemcisi olarak kesin şekilde dışarıdaki kimselerin (vezirler, paşalar) belirtilmemesi, hep Muratçılarla, "fesat cemiyetine dahil cariye, kalfa ve haremağaları"ndan bahsedilmesidir. Abdülhamit'in saltanatının ilk iki yılında bu saraylı takımından hayli sıkıntı çektiği asıl çabasını saray içi gruplaşmaları bastırmaya yönelttiği anlaşılmaktadır.

Gerçekten anılarda, "fesat cemiyeti"nin dışarıdaki üyelerine (Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar) yöneltilen suçlamalar, suikast yapmak değil, gazeteler ve tiyatrolarla yerli ve yabancı kamuoylarını Sultan ve Mahmut Nedim gibi sadık bendeganının aleyhine kışkırtmaktan ibarettir.

Doğrusu istenirse, pek muğlak nitelikli Kuleli olayı (1859) bir kenara bırakılırsa, 1826'dan beri padişahlara karşı herhangi bir organize suikast girişimine rastlanmamıştı. Bu yüzden saraydaki yoğun psikozun kökenini anlamak gerçekten güçleşmektedir. Şubat 1869'da Abdülaziz'e karşı Muratçıların plânladıkları ihbar edilen bir suikastın aslı astarı çıkmamıştı. Yeni Osmanlıların Avrupa'ya kaçmadan önce sadece Âli Paşa'yı vurmayı düşündükleri ileri sürülmüştür. 20 Aralık 1869 tarihli Hürriyet gazetesinde Ali Suavi'nin "katli farz olan kâfir" diye Âli Paşa'yı belirtmesi, bu yoldaki belki en açık seçik davranıştı ama o da Sultan'a değil vezirine yönelikti.

Özetle, sarayın içinde, dışarıdakinden daha çok söylenti vardı. Birbirini bu derece sevmeyen, haklarında en çirkin suçlamalar ileri sürebilen bir ailein içinde yaşayan kimsenin, ne derece zeki olursa olsun, etkilenmemesi olanaksızdı. Nitekim Aziz'in tahttan indirilişinin dördüncü gününde, yine sarayın içinden gelen bir uyarı ve kışkırtma ile daha her şey sakinken; Nisbetiyye kasrında, bütün şehzadelerin bir araya gelmesi için yapılan çağrının "hepsinin birden öldürüleceği" şeklinde yorumlanması ve Abdülhamit'in de buna hemen inanmasında şaşılacak bir şey kalmamaktadır. Sadece Abdülhamit mi, bütün şehzadeler aynı korkuya kapılmışlardır. Her gün konuştukları ve olmasını bekledikleri bir şeydi bu. Bu psikoz öylesine yaygındır ki yıllar sonra Abdülhamit "Aziz öldürüldü mü?" sorusunu ortaya attığında sa-

rayın içinden, olayı hiç görmemiş yüzlerce harem kadınından birden "öldürüldü" yanıtını alabilmiştir. Osmanlı ailesinin son elli yılındaki (1922 öncesi) bu yoğun suikast psikozu, Abdülhamit'in sakin döneminde bile bitmemiştir. 1906'da Sultan'ın çok hasta olduğu söylentileri yayıldığında, saray çevrelerinden hemen veliaht M. Reşat'ın Levanten doktorlar aracılığıyla "akli dengesi bozuk" raporuna eklenecek fetva ile uzaklaştırılıp, ortadan kaldırılacağı söylentileri çıkmıştır. 1913'de Abdülhamit'in eşlerinden Behice Sultan'ın İngiliz elçiliğine, bizi öldürecekler kurtarın, diye başvurusu (FO. 371/2133-22041) ve Yusuf İzzettin'in intiharı aile içindeki dengesizliğe örneklerdir.

TAHT SIRASI ÇEKİŞMESİ - ABDÜLHAMİT'İN DENGE OYUNU

Aile içi çekişmenin bir önemli sebebi de taht sırası (veraseti) ailenin en yaşlısından, babadan oğula geçer şekilde değiştirme istemlerinden ileri gelmiştir. Bunun ilk kez Abdülmecit'in aklına geldiği ve hatta İngiliz elçisine danıştığı bile söylenir. Daha sonra Mısır Hidiv'i İsmail Paşa'nın bu yola girişmesi ve Sultan'dan onay da alması (1866), aynı tür düşüncenin Osmanlı sarayında da bulunduğu spekülasyonlarını yaratmıştır.

1865'de Şinasi'nin Avrupa'ya kaçışında, Murat'la ilişkisinin etken olduğu sanılmaktadır. Yani Murat, daha Yeni Osmanlı olarak organize olmalarından önce, onlarla dayanışma içindeydi ve Yeni Osmanlılar'ın plânlarını gerçekleştirebilme şansı da Murat'ın tahta geçmesine bağlıydı. Belki Murat da, amcasının bir oldu bittiye getirmesine karşı, Yeni Osmanlılar'la işbirliğini bir koz olarak kullanıyordu. Amca ile yeğen arasındaki ilk taht sırası kavgasının Abdülmecit'in ölümünden iki yıl önce çıktığını Keratry kitabında belirtmektedir. Abdülaziz'in Avrupa gezisinde 11 yaşındaki Yusuf İzzettin'in Veliaht Murat'tan (27 yaşında) ve taht sırasında üçüncü Abdülhamit'ten daha önde protokola sokulması, daha sonra İngiliz Kraliçesi'nin seyahata ait resimleri bir albüm halinde Yusuf İzzettin'e hediye etmesi hiç kuşkusuz Osmanlı protokolcularına Aziz'ce önerilmişti. 1868'de Ziya Paşa'nın, çok etki yaratan "Veraset-i Saltanat-ı Seniyye" kitabını yazarak bir taht sırası değişmesine karşı olduklarını belirtmesinde, kuşkusuz bu gezideki uygulama rol oynamıştır. Yusuf İzzettin'in veliahtlığa getirilmesi durumunda Yeni Osmanlılar da bütün çabalarının boşa çıkacağını hissediyorlardı. Dolayısıyla Avrupa gezisi, Murat-Yeni Osmanlılar yakınlaşmasına katkıda bulundu.

1870'li yıllarda Aziz'in sevgisini, başta Yusuf İzzettin olmak üzere, oğulları Mahmut Celâlettin ve Şevket Efendilere açıkça yönelttiği dikkatlerden kaçmadı. Yusuf İzzettin'den önce

üçü taht sırasında olan Abdülmecit oğullarına (Murat, Abdülhamit, M. Reşat) resmi görevler verilmezken, 16 yaşındaki Yusuf İzzettin seraskerliğe yerleştirilmiş, tam bir veliaht gibi görevlendiriliyordu. İstanbul'da çıkan Levant Herald gazetesinin 1873 yılı koleksiyonunda yaptığımız bir araştırma şu ilginç sonucu gösteriyor:

23 Nisan - Yeni Sadrazam Şirvanizade Rüştü Paşa, saraydan sonra Seraskerlik'te Şehzade Yusuf İzzettin'i ziyaret etti (Birkaç gün sonra şehzade ziyareti iade etti).

30 Nisan - Amerikalı Amiral Alden, Bahriye Nezareti'nde Mahmut Celâlettin Efendi'yi ziyaret etti.

7 Mayıs - Saxe-Weimar Dukalığı veliahtı şerefine Çırağan'da verilen ziyafette Osmanlı vilahtı Murat yok.

21 Mayıs - Maçka'da yapılacak kışlanın temeline ilk taşı Yusuf İzzettin koydu.

4 Haziran - Hidiv geldi, önce sadrazamı sonra Harbiye Nezareti'nde Yusuf İzzettin'i ziyaret etti. Şehzade de ziyareti iade etti.

25 Haziran - Galatasaray Sultanisi öğrencilerinin diploma töreni Yusuf İzzettin'in huzurunda yapıldı. Birkaç gün sonra da Yusuf İzzettin, Harbiye'nin diploma töreninde bulundu.

10 Eylül - İran Şahı geldi, dağıttığı madalyalar listesinde ilk isim Yusuf İzzettin'in.

Durum yabancı çevrelerin de dikkatinden kaçacak gibi değildi. 25 Eylül 1874'de Times gazetesi, Viyana gazetelerinden naklen, bütün Osmanlı ordu komutanlarına; Yusuf İzzettin Efendi'yi Rumeli'deki Türk ordularının başkumandanı olarak kabul edip etmeyeceklerinin sorulduğunu ve olumlu yanıt alındığını yazıyordu. Aynı zamanda bir taht sırası değişikliğinin de tasarlandığını ileri sürüyordu. Gerçi bir ay sonra (17 Ekim) bunun aslı bulunmadığı İstanbul'da açıklanmış ise de kuşkular bir kere uyanmıştı.

Saltanat sırası değişikliği söylentileri o derece yaygındı ki, Anadolu'nun ücra köşelerinde bile tartışılıyordu. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu'nun 25 Eylül 1873 tarihli raporunda şunları okuyoruz:

"(Buralarda) veraset sırasında değişiklik yapılacağı haberleri gelince (...) bu değişikliği kabul edip Kur'an'ın hükümlerine ters düşmektense, hayatını vermeye hazır acımasız bir muhalefet duygusu belirdi. (...) Eğer tahtın varisinin değiştirilmesine kalkışılırsa, bütün Osmanlı ülkesinde büyük rahatsızlıklar görülür. (...) Bu yöredeki Müslümanlar şehzade Murat'ın yanında olacaklardır. Bu kişi Doğu Türkiye'de meşru varis olarak düşünülmektedir. (...) Bunun sultanın çılgınca bir fikri olduğuna inanıyorlar. (...) Bu vilayette ciddi bir kargaşa çıkabilir, Batı vilayetleri ise iç kargaşalarla harabe haline gelebilir." (Şimşir, s.94)

Abartmalarından arındırılsa bile bu rapor, işin halk arasında ne denli ciddi olarak ele alındığını göstermektedir.

Ne türlü bir mekanizmayla Murat'tan bahsetmenin engellendiğini bilemiyoruz; ancak o yıllarda onun ismine o gazetede bir tek kez, bir baloyu himayesine aldığı hakkındaki bir haberde rastlamak, aleyhinde propagandaya izin olduğunu kanıtlayacak bir örnek olarak karşımızda belirmektedir. Balo haberinin yerli Türk ve Müslüman kitleleri memnun etmeyeceği çok belliydi. O dönemde Şirvanizade'yi gözden düşürmek için Hüseyin Avni Paşa'nın Aziz'e "Rüştü Paşa maliye nazırlığında Veliaht Murat Efendi'nin ödeneğini ay geçmeden verdirirdi, o daireye sevgi ve bağlılığı sağlamdır" demesi yetmişti. Sadece sadrazamı sürdürtmekle kalmamış, kendisi de sadrazamlıkla birlikte seraskerliğe de atanmıştı.

Olayı kimin başlattığı ya da Aziz'le Murat'tan kimin haklı olduğunu araştırmak konumuzun dışındadır. Ancak olaya Abdülhamit açısından bakarsak, çok hassas bir denge oyunu sürdürmesine şaşmamamız gerekir. Aziz sultandı ve ikinci sırada olduğu halde karşı çıkış yapması akılla bağdaşamazdı. Kuşkusuz hakkını savunmak önce Murat'a düşüyordu. Yalnız Murat'ın tehlikeli oyunlarına katılmak da varolan haklarını da tümden yitirmek sonucunu yaratabilirdi. Diğer yandan Abdülhamit, ağabeyi kenara itildiği anda kendisinin de hakkını yitireceğini biliyordu. Dolayısıyla körü körüne Aziz'e sadakat göstermesi de çıkarıyla bağdaşmazdı. Dolayısıyla Abdülhamit'i fazla ön plâna çıkmadan ne amcasından ne de ağabeysinden kopmadan varlığını unutturma-

yacak bir denge oyunu içinde görüyoruz. Sarayın içinde kadınların kavgaları da hesaplanırsa, bu dengeyi yürütmenin ne derece güç olduğu kolaylıkla anlaşılır. Böylece elinde olmadan bir Sırat Köprüsü cambazlığı yürütmesi gerekmişti. Abdülhamit'in o dönemden, ne Aziz'i yıkmaya çalışır ne de Murat'ı oyunlarında engeller bir tutumda görünmeden sıyrılabilmesi, daha sonra uluslararası politikada göstereceği cambazlıklar için kuşkusuz ilk başarılı deneyimini oluşturmuştur.

TERSE DÜŞMEMENİN KOŞULU: ZAMANINDA SAĞLIKLI HABER TOPLAMAK VE ÇATIŞANLARDAN EŞİT UZAKLIKTA DURUP DALGALANDIRMAMAK

Bu saray içindeki denge oyununda tongaya basmamak için her şeyden önce çok iyi haber alması ve kimin kiminle birlik olduğu konusunu iyi izlemesi gerekliydi. Zira bir gün birlikte olanın ertesi gün karşı cepheye geçtiği kolaylıkla görülüyordu. Avrupa gezilerinden önce, İhtilâlci Yeni Osmanlılarla birlikte olduğu bilinen Mustafa Fazıl Paşa, bir yılı geçmeden Aziz'e yanaşmış hatta İstanbul'a dönüp nazırlık almamış mıydı? Abdülhamit'in Mustafa Fazıl'ın İstanbul'daki 50 bin nüsha bastırılıp dağıtılmış olan ünlü mektubundaki "Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur, onların etrafında bulunan kimseler doğruluğu kendilerinden bile saklarlar" tümcelerini okumamış olması olanaksızdır.

İşin bir de diğer yanı vardı: Sorun sadece haber toplamak değil, haber yaymaktı. Kendisinden ya da hareminden çıkan haberlerin son derece dikkatle seçilmesi, zamanlanmasının iyi yapılması şarttı. 1860-75 yılları İstanbulu'nda, İngilizlerin, Fransızların, Rusların gayet etken haber toplama ve yayma örgütleri vardı. İstedikleri söylentiyi Pera kahvelerinden Galata gazetelerinin sütunlarına ve oradan Avrupa'ya ulaştırabilir ve istedikleri havayı yaratabilirlerdi. Böylece karşı taraf (İstanbul –yani Bâbıâli) kamuoyunu da etkilemeyi kolaylıkla başarabiliyorlardı. Hele İgnatiyef'in bol parayla İstanbul'a yerleşmesinden sonra Rus mekanizmasının etkenliği büsbütün artmıştı. Onunki kadar etken bir diğer mekanizmayı da Mısır Hidiv'i İsmail kurmuştu. "Bende para vermek varken, her istediğim havadisi her taraftan alırım" diye açık açık konuşan İsmail, diğer yandan da bol bol para dağıtarak, hem İstanbul hem de Avrupa gazetelerine istediğini yazdırabiliyordu.

Bu haber tezgâhçılığı, haber tüccarlığı sarayın içine kadar öylesine sızmıştı ki en yakınlarından bile güvenemez hale gelmişlerdi.

"Abdülaziz'in Ziver Bey adında bir başmabeyincisi vardı. Ziver Bey'in Abdülaziz'den aldığı bağışların haddi hesabı yoktu. Böyle iken bir akşam Murat Efendi'nin Kurbağalıdere'deki köşküne gelmişti. Ben de orada bulunuyordum. Hünkâr tarafından bir görev ile gönderildiğini düşünerek odadan çıkmak istedim. Murat Efendi bırakmadı. Ziver Bey içeri alındı. Oturur oturmaz, Murat Efendi alaylı bir gülümseyişle: 'Anlat bakalım Ziver Bey, ne var yok; bizim amca bugün de neler yaptı?' dedi. Ziver Bey, Murat Efendi'nin hoşuna gidecek şeyler anlattı. Sultan Aziz'in yardımlarıyla yükselmiş bir kişinin bu hareketi nankörlükten başka neyle anlatılabilirdi?"

Bunu belirten Abdülhamit, kuşkusuz Ziver Bey'in iki taraflı oynadığını da haklı olarak düşünmüş olmalıdır. Ancak asıl gerçeği hangi tarafa vermiş olabileceğini kuşkusuz hiçbir zaman öğrenemeyecekti. Abdülaziz ile Murat'ın çevresindeki birbirini kışkırtan bendegân arasında kimin kim hesabına çalıştığını bulabilmişler miydi?

Bütün bunların sonucunda Abdülhamit kimseye ve kendisine aktarılan hiçbir şeye inanmaz bir tutum içine sürüklenmiş oluyordu. Ne rastlantıya ne de yanlışlığa inanabiliyordu. Düşüncesini sonraları Başkâtibi Tahsin Paşa'ya şöyle özetlemiştir:

"İnsanda yanlışlık olmaz. Yanlışlık ya bile bile olur, yahut dikkatsizlik sonucunda meydana gelir. Bilerek yapılan yanlışlar cezayı gerektiren bir kabahattir. Dikkatsizlik sonunda meydana gelen yanlışların kabahati o dikkatsizliği yapana döner. Dikkatsizlik mazeret sayılabilir mi?

Bu sebepten daha şehzadeliğinde, Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr, Basiret gibi gazeteleri muntazam okur, Çaylak, Çıngıraklı Tatar gibi mizah dergilerinin ne tür etki yarattığını da yakından izlerdi. Ayrıca Avrupa gazetelerini de ünlü kıraathane sahibi Sarafim Efendi ve kitapçı Elnino aracılığıyla getirip okur ya da çevirtirdi. Bazı yazarları da dairesine davet eder, gizlice konuşurdu. Kısacası kamuoyunun nasıl oluşturulduğunu biliyordu.

Bu anlayış yüzündendir ki gazeteleri gerçekleri değil, bazı çevrelerin isteklerini yansıtan bir araç olarak düşünmüş ve saltanatında politikasını bu görüşe dayamıştır.

Böylesine disiplinli ve dikkatli yaşayabilmek kuşkusuz, ancak olağanüstü niteliklere sahip kişilerin başarabileceği şeydi. Abdülhamit'in doğuştan varolan dikkat ve disiplin yeteneği, ona bu olanağı sağlıyordu. Hem de sorun sadece dikkatli ve disiplinli olmayı değil, elde edilen sonuçları, bilgileri, zamanında ve yerinde kullanma zekâsını da gerektiriyordu. Daha genç bir şehzade iken bu yeteneğini elli yıl sonra yararlanacak şekilde kullandığının örneklerine, anılarında rastlıyoruz.

"Sultan Murat'ı alim, şair vb. tanıtıp, sevdirmek isterlerdi. Halbuki merhumun ilmi kemali şöyle dursun, inşa ve imlâsı bile zayıftı. Sadrazam Fuat Paşa tedavi için Nis'e giderken gelini Nimet Hanım'a yazdığı bir tezkereyi o zaman görmüş ve bir suretini kayıt etmiştim..."

1868'de, 26 yaşındayken Abdülhamit'in ağabeyinin, politik olarak hiçbir anlam ve önem taşımayan basit bir geçmiş olsun mektubunu "sadece içindeki dilbilgisi yanlışlarını belge olarak kullanmak amacıyla" kopya etmesi, kabul etmek gerekir ki normalin içinde bir davranış değildir. Ve Abdülhamit bunu kırk-elli yıl sonra anılarında kullanmak üzere dikkatle saklamıştır.

Böylesine belge-bilgi toplamayı beceren ve nasıl kullanılacağını bilenin, aynı şeyin kendisi için de yapılabileceğini düşünmesi doğaldır. Abdülhamit'in 1876'ya kadarki 34 yıllık yaşamı üzerinde pek az bilginin bulunması bu aşırı dikkatinin sonucudur. İkinci bir kişinin bildiği şeyin sır olmaktan çıkacağını biliyordu. Aksine, bu sırrın başka ikinci kişilere aktarılacağını hatta çoğu kez aktarılsın diye söylendiğini de biliyor ve bunu sık sık kendisi de uyguluyordu. Böylece sivrilmek istemeyen, makamlarda (tabii taht) gözü olmayan, normal yaşar bir insan olduğu imajını başarıyla yaratmayı becermiştir. Ayrıca bu konuda kendi haremini de frenlemeyi becermiştir.

Amcasının, çevresinde dönen fesatlardan haberdar olmamasını, bendegânının çoğunun fesat cemiyeti üyesi olmasıyla açıklıyordu. Bu yüzden kendisi de Yeni Osmanlıların birçok sırrını

bildiği, bazı gizli toplantılarına da katıldığı halde, Aziz tarafına herhangi bir uyarıda bulunmayı düşünmemiştir. Padişahın kendisinden alacağı bir haberi ağzından kaçırması ya da buna dayanarak cezalandırmalarda bulunması halinde iki taraf için de en kötü adam sayılacak, en önemlisi haklarını her halükârda yine kaybedecekti. Avrupa gezisi sırasında başından geçtiği ileri sürülen bir olaydan –eğer gerçekse– ders almış olması gereklidir. Söylentiye göre Murat'ı pek beğenen İngiliz sarayı, onu bir İngiliz prensesiyle evlendirmeyi düşünmüş ve Abdülhamit kıskançlığından olayı Aziz'e duyurup işi bozmuş. Biz bu söylentiyi ciddiye almıyoruz çünkü Aziz'in bunu öğrenmesi için Abdülhamit'in kıskançlığına gerek yoktur. Padişahın onayı olmadan böyle bir şey çözümlenemeyeceğine göre, nasıl olsa öğrenecekti, ister sadrazamdan, ister başmabeyinciden, isterse hepsinden daha yakın olan Abdülhamit'ten. Buna karşılık, olayın "kıskançlıktan" diye dedikoducuların ağzına düşmesi, saraya hakim olan zihniyetin en belirgin bir örneğidir. Bu yüzdendir ki Abdülhamit şehzadelik dönemi boyunca sadece toplayan, hiç aktarmayan insan olarak kalmaya dikkat etmiş ve başarmıştır.

Abdülhamit'in davranışında ideolojik temelden çok, kendini koruma ve haklarını kaybetmeme içgüdüsü ön plândadır. İki kutuptan da (Yeni Osmanlılarla birlik olan Murat ve geleneksel yapının savunucusu Aziz) eşit uzaklıkta ve hareketsiz durma, dalgalandırmama, dikkati çekmeme tek amacıdır. Gerçekte bu sadece Abdülhamit'e özgü değil, taht sırasında iddiası bulunmayan bütün diğer şehzadeler için de kaçınılmaz bir tutumdu. Damatlara yüksek görevler verilebilirken, şehzadeleri her türlü resmi görevden uzak tutan Osmanlı saray geleneği böylece onları ister istemez, düşünce açısından "bitkisel" yaratıklar haline getiriyordu. Bu yüzden şehzadeler ve bu arada Abdülhamit, herkesi kendi sorununu çözmeye bırakan ilgisiz adamlar haline geliyorlardı. Yahut da dedikodu çarkının içine dalacak ve kendileri de dedikodu çarkının içine dalacak ve kendileri de dedikodu uyduracak kişiler olacaklardı. Verici olmaktan çok dinleyici-toplayıcı tipten olan Abdülhamit, anılarında gayet açık olarak Aziz hakkında düzenlenenleri ayrıntılarıyla bildiğini belirtir:

"(Cemiyet-i fesadiyenin üyeleri) herkesi, Sultan Aziz ve sadıklarından nefret ettirmeye çalıştılar. Rüştü, Mithat, Damat Mahmut ve Halim paşalarla Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin, perde arkasından Veliaht (Murat) ile birlikte düzenledikleri bu bozgunculuk plânlarını ve bu ayak takımı patırtısını, milletin istek ve niyeti nazarıyla telâkki ederek, kendi saltanatına ve taç ve tahtına sadık olan kimseleri azledip yerlerine hain ve müfsitleri tayin eyledi."

Aziz'in bu oluşumlardan yeterince bilgi sahibi olamamasını da haber kaynaklarının sınırlılığına bağlar:

"Tahttan indirilmesinden birkaç ay önce, mevsim yaz olmakla Kâğıthane'deki kasrına taşındı ve orada yaz günlerini geçiriyordu. Şehir ile bağlantıları nadir olduğundan gündelik haberleri Kâğıthane bölgesine gelen seyirciler ile pek az olarak şehre gidip geri gelen bendegân ve diğer köy ahalisi vasıtasıyla yahutta gazeteler ile elde etmekteydi."

Kısacası Aziz'in haber merkezinden kendi kendini uzak tutmakla sonunu hazırladığı inancındadır. Kendisinin bildiği gerçekleri ise, sevdiğini söylediği Aziz'e neden ulaştırmadığını da kurenasından Besim Bey'e not ettirdiği anılarında şöyle açıklar:

"Ellerinden bu duruma üzüntü ile fesat erbabının yıkılmalarına duadan başka bir şey gelmezdi... Sonunda tahttan indirme olayından üç gün önce (pazar) artık açıklamak gereğini hissetti ve salı günü Aziz'e gidip içyüzünü söylemeyi kararlaştırmışlardı. Ama cariyelerden biri bu niyeti hissedince, Murat'a haber verdi. Perşembe günü için plânlanan tahttan indirme bunun üzerine salıya alındı. Sabaha karşı durum öğrenilince, tabancasını alıp Aziz'i kurtarmaya niyetlendiyse de kendisini arkasından koruyacak olan Çerkes kölesi bulunmadığından, Aziz'in de kayıklarla Topkapı'ya gönderildiğini görünce yapacağı şey kalmadı... Az sonra da gidip, hissiyatını örterek, Murat'a tebrikte bulundu."

Bu açıklamada ilk dikkati çeken, saray içindekilerin birbirinden endişe ile silâhlı olmaları ve Abdülhamit'in projelerini kendi cariyesinin Muratçılara ulaştırdığı iddiasıdır. Şu halde Abdülhamit, bütün çabalarına rağmen kendi haremine de güvenememeyecek durumda olduğunu kabul ediyordu. Diğer taraftan bu

notların, Aziz öldükten, Murat delirdikten ve Abdülhamit, Aziz'in ölümünü bir kısım saray halkını ve Yeni Osmanlıları suçlama için kullandıktan sonra yazılmış olmasına dikkati çekmek isteriz. İlk bakışta bir haklılık havası yaratmak için böyle yazıldığı düşünülebilirse de biz, içten ve gerçek düşünceleri olduğu kanısındayız. Haber vermek istiyor ama veremiyordu. Devletin bütün haber alma mekanizmasına sahip olan padişaha yanlış haber verme korkusu kuşkusuz önemli bir frendi. Peki, Murat hastalanmasa ve Yeni Osmanlıların etkenliği devam etseydi, Abdülhamit yine aynı şeyleri yazacak mıydı?.. Sanırız, suçlama sözleri hariç aynı şeyleri yazar fakat buna bir de kendisinin de Yeni Osmanlılarla ilişkide bulunduğunu eklerdi... Ve onlara da, Aziz'den gelecek bir karşı vuruş olsa onu da haber vermezdi, veremezdi. Abdülhamit bu kavgada taraf tutmuyordu, bütün çabasını olaylara bulaşmamaya ama her şeyi bilmeye sarfediyordu. Bu tarafsız tutumuyla, herhalde farkında olmadan, Aziz'i de Yeni Osmanlıları da benimsemeyen sessiz çoğunluğun saray içindeki bir temsilcisi haline gelmiş oluyordu. Bu durumu saltanatının ilk temsilcisi haline gelmiş oluyordu. Bu durumu saltanatının ilk yıllarındaki desteğin sağlanmasında önemli bir etmen olmuştur.

Kendi sözleri bir kenara bırakılırsa, bu dönem hakkında karşıtlarının da söylediklerinde Abdülhamit'i suçlayacak fazla bir şey bulunmaması, taktiğini başarı ile uyguladığını kanıtlar. Nitekim Namık Kemal bu konuda oğluna şunları söylemiştir:

"Bizim korktuğumuz adam, Şehzade Abdülhamit Efendi'ydi. Öyleyken, Aziz'i atıp Murat'ı padişah yapmayı konuşurken, Şehzade Hamit Efendi'yi de beraber bulundururduk. Onu içimize almazsak Yeni Osmanlıların teşebbüsünü ele verirdi. Halbuki, bizimle beraber oldukça, tahta yaklaştığı için bize yardım ediyordu. Sade Murat Efendi bize tembih etmişti, Hamit Efendi'ye karşı ihtiyatlı davranırdık." (KUNTAY, 1/257)

HAREM'İNE HAKİM, İHTİRASLI BİR AŞIK, EVCİMEN BİR BABA, EGOSANTRİK BİR KİŞİ

Saray içi dengesini böyle kuran Abdülhamit, söylediği gibi kendi haremine, haremindeki cariyelere hakim değil miydi? En özel bir girişiminin (Aziz'e ihtilâli haber vermek) cariyesi tarafından Murat'a ulaştırıldığı iddiası doğru mudur? Yoksa, dikkatsizliği bile maksada bağlı saydığına göre, cariyenin dikkatsizlik yapmasını kendisi bilerek mi sağlamıştır? O dönemde haber kaynakları son derece kısıtlı olan ve cariyelerin getirdiklerinden ziyadesiyle yararlanan Abdülhamit, onu bilgi verip bilgi toplamaya kendisi yönlendirmiş olabilir miydi?

Yanıtlanması pek zor bu soruları bir kenara bırakmak zorundayız, çünkü bilgimiz pek az. Buna karşılık haremi içindeki davranışlarına bakarak bazı yargılara varılabilir.

Osmanlı ailesinin diğer bireyleriyle karşılaştırılırsa, Abdülhamit "hasis, cimri" denilecek bir yapıdaydı. Kuşkusuz bu göreli bir şeydir. Eskiyen ayakkabılarını atmayıp tamir ettirerek kullanması, saray içinde ve dışında alay konusu edilmiştir. Dolayısıyla hareminin, diğerleri gibi gösterişli bir yaşama yönelmesi olasılığını otomatikman ortadan kaldırmış oluyordu. Buna karşılık kendi artırdıkları ve anneliği Perestu kadının yardımıyla Maslak'ta kendi köşkünü yaptırmayı becermişti. Üstelik hiç borcu da yoktu. Karısı, iki çocuğu ve az sayıdaki cariyeleriyle sakin bir yaşam sürüyordu. Murat çoğu kez Pera'da ya da metresi Flori'nin Bebek'teki evinde gecelerken o ailesiyle birlikteydi.

Kadınlarla ve ailesiyle ilişkilerinde, kendisinin yoksun kaldığı ilgiyi ve sevgiyi onlardan esirgememeye çalışan bir koca, bir babaydı. Genellikle yaşamını ev dışından çok, ev içinde geçirmeyi sevdiğinden bu, kendi ailesiyle daha içten bir bağlılık kurması sonucunu yaratmıştı. Ayrıca daha sıkı bir kontrol anlamını da taşıyordu. Böylelikle harem halkının kendisini aşan ilişkiler, dedikodular içine girmesini engelliyordu. Sağlıklı bir erkek olan Abdülhamit, kurduğu otorite sayesinde, padişahlığı dö-

neminde günde bazen 14-15 saate kadar bir çalışma temposu sürdürmeyi başarmıştır. Haremin bu tempoyu engellemesi düşünülemezdi. Ancak bunun için iş yeri ile evin aynı yerde olması kuşkusuz kaçınılmaz bir formüldür. Abdülhamit'in Yıldız'ı Bâbıâli'nin yerine devletin merkezi haline getirmesinde kuşkusuz bu gereksinmenin de rol oynadığını kabul etmek gerekir. Hiç dinlenmeden aralıksız 33 yıl böyle bir çalışma temposu, ancak bu beraberlikle olasıydı. Canı istediği anda çalışmadan çekilebilecek, kendisini dinlendirecek eğlencelere dalabilecek, sonra yine hemen iki adımda çalışma odasına dönebilmesini sağlayacak başka bir formül bulunamazdı.

Bu yoğun çalışması sırasında Abdülhamit, cinselliği de unutmayacak kadar sağlıklı bir erkekti. Yabancı kökenli tek bir kadınla yaşamını sürdüren Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa'ya günün birinde, iki arabaya doldurulmuş çeyizleriyle birlikte bir saraylı cariye gönderecek kadar o konularla da ilgilenirdi.

Ölümünden dört yıl önce (72 yaşındayken) eşlerinden Behice Sultan'ın Beylerbeyi sarayından ayrılıp Şişli'de kendi başına yaşamaya kalkışması ve İngiliz elçiliğinden yardım istemesi karşısında Abdülhamit tarafından ölümle tehdit edildiği hakkında iddialar, kadınları karşısındaki ihtiraslı tutumunu kanıtlar.

1883'te de, Kafkasyalı çok güzel hür bir genç kıza âşık olduğu, elde etmeye çalıştığı, kızın evlenmek istememesi ve sarayda çalışan ağabeyinin başvurusu üzerine serbest bıraktığı hakkında da bir söylenti vardır. Ancak padişahı reddetmiş bir kızla evlenmeye kimse cesaret edemediğinden, aslında kısmeti çok açık olması gereken kızcağız sonunda çok çirkin bir memurla evlenmek zorunda kalmış. Abdülhamit'in kızın ağabeyini saraydan çıkarttığı fakat dışişlerinin yurtdışı hizmetlerinde görevlendirdiği ileri sürülmektedir.

Bütün bunlar göstermektedir ki Abdülhamit aşk hayatında, siyasal yaşamında olduğu gibi ihtiraslı bir tipti; fakat ihtirasını frenlemeyi becerdiği de yadsınamayacak bir gerçektir. Tahta geçince, haremi sarayın içine sokması ve politik olaylara katılamayacak şekilde kapatması çok zaman almamıştır. 1894 yılında Vambery, İngiliz hariciyesine verdiği bir raporda "Sultan

ailesinde artık skandal kalmadı" diye yazabiliyordu. Kuşkusuz hiçbir şey olmuyordu demek güçtür. Abdülhamit'in karşısına bazı yasak aşk olayları getirilmiştir. Bu kaçınılmazdı ama sokaklara dökülen bir Osmanlı ailesi imajını ortadan silmeyi başarmıştır.

Bu sonuca varmak için Abdülhamit, haremin eğlence dünyasını da sarayın içine getirmek yolunu benimsemiştir. Mecit ve Aziz dönemlerinde saray kadınları elçiliklerde verilen balolara katılmamakla birlikte kendileri için özel yaptırılan kafeslerin arkasından bunları seyrederlerdi. Aynı şekilde sarayda düzenlenen tiyatro, opera, operet gösterilerini de izlerdi. Abdülhamit bunlardan birinciyi engellemiş ama ikinciyi daha da düzenli olarak devam ettirmiştir. Bu tutumuyla saraydakilerin dışarı taşmalarını engellerken, Batı kültürüyle tanışmalarını kesmemiş oluyordu.

Aşağıda, Abdülhamit'in bu tür gösterileri, kendi katkısıyla ve saray halkını da ilgilendirecek konular kullanarak nasıl ilginç hale getirdiğini ortaya koyan bir örneği veriyoruz. 15 Ocak 1890'da Alliance Française'de verdiği konferansta Pierre Berton, İstanbul'da rastladığı Fransız sahne sanatçılarıyla arasında geçen bir konuşmayı aktarmıştır: (F, 15.II.1890)

— İstanbul'da ne yapıyorsunuz?

— Sadece sarayda temsiller veriyoruz. Bazen operet, bazen de komediler.

— Ne komedileri?

— Sultan'ın yazdığı komediler.

— Türkçe mi?

— Hayır, Fransızca.

— Nasıl?

— Bazen Majeste bizi çağırtır. Kendi yazdığı bir senaryoyu anlatır. Her birimize rollerimizi dağıtır ve açıklar. Hatta sahne oyunlarını bile belirtir. Herkes odasına çekilir ve elbisesini ayarlar, rolünü hazırlar. Bu sırada salonda saray erkânı yerlerini alır ve yarım saat içinde temsil başlar... Bu özel çalışmaya alıştık ve Majeste'yi memnun da ediyoruz.

— Peki bu senaryoların değeri nedir?

— Hitap ettikleri özel seyirciler üzerinde daima pek büyük bir etki yaratıyorlar.

— Bir örnek verebilir misiniz?

— Son defa, bir sarayın mabeyncisini göstermemiz istendi. Sadık, fakat soğukkanlı olmayan biri olacaktı. Hükümdarı ona aniden yüz kişilik bir ziyafet hazırlamasını söyler. Adamın aklı başından gider, karma karışık emirler verir. Uşaklar çarpışır, tabaklar kırılır, kazan devrilir ve hükümdar misafirleriyle görününce mabeyinci ayaklarına kapanarak kusurlarını itiraf eder ve affa uğrar. Bu komedi müthiş bir başarı sağladı. Esas etkisi, sultanın bize ayrıntılı olarak anlatmış olduğu bir sahnede görüldü. Korku ve telâşla koşan bir uşak, istemeden elindeki gazozlu su şişesinin sifonuna basınca, zavallı mabeyincinin yüzüne dökülür. İşte o anda müthiş bir kahkaha duyuldu.

— Görüyorum ki Sultan, Aristofan gibi sahne tipleri yaratıyor.

— Doğrudur, komedilerinden her biri yakınlarından birine verilmiş bir derstir. Biz oyunu elimizden geldiğince anlatılana uygun oynarken, bir diğer komedi salonda oynanıyor ve Majeste'nin asıl eğlencesi de bundadır. Bu tür bir gösteri için saray erkânını toplar toplamaz yüksek görevliler, birbirlerine endişe ile bakmaya başlıyorlar. Hiç kimse ne olacağını bilmiyor ve herkes acaba beni mi oynayacaklar kuşkusuna kapılıyor. Perde açılır açılmaz Sultan'ın kimi alaylara hedef aldığı anlaşılıyor. İşte o zaman zavallı kurbanın, kendisine yönelen alaycı bakışlar karşısında kızmama çabaları görülüyor. Ve tabii Sultan'ın, Rus protestoları, Alman sıkıştırmaları, Bulgar sorunlarını bir an unutup güldüğü görülüyor.

— Anlaşılıyor ki sarayın geleneklerinde yüz yıl öncesine göre hayli yumuşama olmuş. Artık dilsizlerle yollanan boğma ipi cezaları kalmamış.

— Sultan çok iyidir. Çevresi ona hayrandır ve sert cezalar hiç bellenmediği halde, sadece hoşuna gitmeyecek bir şey yapmak endişesi her birini itaat ve görev sınırları içinde tutmaya yetiyor.

Bu son yargıyı da ihtiyatla kabul etmek gerekir. Sadrazamı Sait Paşa ve mabeyinci Fahri Bey gereğinde nasıl insanın üzerine tabanca ya da bastonla yürüyecek kadar çabuk hiddetlenir olduğuna dair örnekler veriyorlar.

Abdülmecit ve Aziz aileleriyle pek az ilgilenir, sadece kendi keyiflerine bakar ama onları da zevklerinde serbest bırakırlardı. Abdülhamit bu davranışa tepki gibi görünüyor. Ailenin her bireyiyle tek tek ilgilenen bir kişiydi; hatta eğlencelerini bile kendisi düzenleyecek kadar ilgilenirdi. Bu davranışın kötü yanı ise, her şeyin sadece Abdülhamit ile var olmasıydı. İşi uzarsa herkes uzun saatler onun gelişini beklemek zorundaydı. Egosantrik (beniçinci) yapısı sebebiyle, ailenin diğer bireylerinin serbestçe gelişmesini engellemiş, herkesi kendi istediği kalıptan olmaya zorlamaya çalışmıştır.

PADİŞAH HALKIN BABASIDIR İNANCI

Aziz'le Murat daha Abdülmecit yaşarken çekişmeye başlamışlardı. Abdülhamit ise karakteri kadar taht sırasında arkada olması sebebiyle Aziz'e karşı saygılı olmuştur. Bunu daha çok saltanat makamına saygı diye belirlemek uygun olur. Ayrıca, Abdülmecit'in savurganlığından ve aşırılıklarından yakınan halk arasında da Aziz'in tahta çıkışı umutla karşılanmıştı. Bir de, Aziz'in, saltanatının ilk on yılında, Mecit dönemi Bâbıâli'sinin (Fuat ve Âli paşalarla) temsil ettiği denge ve eğilimleri hiç bozmadan devam ettirmesi de olumlu puan olarak eklenebilir.

Ancak padişah, padişahtı. Artık MECİDÎ dönemin bittiğini, AZİZÎ dönemin başladığını amcası daha ilk günlerdeki bazı davranışlarıyla herkese göstermişti. Medine'deki kutsal yapıların tamirini, babası, zamanında emretmiş ve çok da para harcamıştı. Ölüm haberi buradaki ilgililere tam tamirin bitip tuğrasının asılacağı gün geldi. Yöneticiler merhum padişahın hakkını yememek için, ölüm haberini bir gün sakladılar ve bu arada hızlı bir gece çalışmasıyla Abdülmecit'in tuğrasını yerine koydular. Ancak yeni padişahtan çıkar umanlar, hemen olayı jurnal ettiler. O yöneticiler hayatları boyunca uzakta tutuldukları gibi, Mecit'in iyi hizmetleri için yaşam boyu bağlanmasını istediği fakat hastalığı sırasında imzalayamadığı aylık beratları da kenara atıldı.

Yeni padişah, Mecit'in zamanında nasıl her şey MECİDİYE diye adlandırılıyorsa, kendi döneminde de AZİZİYE diye adlandırılması gerektiğini böylece daha ilk icraatında hatırlatmış oluyordu. Abdülhamit'in bundan ders aldığı, kendi döneminde de her şeye, sudan hastaneye, demiryoluna, marşlara kadar her şeye HAMİDİYE adını verdirtmesinden anlaşılır. Bunu saltanatını pekiştirmenin bir gereği olarak ve Osmanlı geleneğindeki, ülkenin padişahın mülkü olduğu inancıyla yaptığı açıktır.

Her halde padişahlık görevinin kapsamı hakkında aldığı ilk ders budur. Abdülhamit'in, babası ve amcasının tahta çıkışlarında yayımladıkları Hatt-ı Hümayun'lardaki değişmeyi farketmiş

olduğunu sanmıyoruz. II. Mahmut'un geleneksel yetkileri sınırsız kullanmasına karşılık, Mecit, Tanzimat Fermanı ile kendi haklarını sınırlamış ve dayanakları olmasa da halka bazı güvenceler tanımıştı. Abdülaziz ise Tanzimat yumuşamasını daha da ileri götürmüştü. Hatt-ı Hümayununda ne Tanrı'nın inayeti ne Peygamber'in ruhaniyeti ve ne de şeriattan bahis vardır. Bu sonuncusunun yerine "konulmuş olan yasalar" deyimi kullanılmıştır. Bu bir anlamda laik bir yaklaşımdır. Bundan başka ibad (kullar) yerine tebaa (tabi olanlar = uyanlar) deyimi geçmeye başlamıştır. Buna rağmen Abdülmecit'te "Halkın padişahı itaatı vacip olduğu, padişahın da tebaanın koruyuculuğunu yaptığı" anlayışı sonuna kadar devam etmiştir. Aziz'de de "Arzuyu şahane" sık sık tekrarlanmış, "padişahın rey ve kararında bağımsız olmasının saltanatın şartlarından olduğuna" kendisi de inanmıştır.

Bu konuda Abdülhamit'in ilginç şekilde izlediği olay, Tanzimat toplumuna çok özgü bir çelişkidir. Bir yandan Aziz, Tanzimat ilkelerine uygun olarak yönetimde Bâbıâli'nin ağırlığını sürdürmesine göz yummuştu. Diğer taraftansa, saray (başta Valide Sultan) ve çevresi onu padişahın halk için değil, halkın padişah için olduğu tezine doğru itiyorlardı (K, VI-101, VII-116). Tanzimat ilkelerinin de bir "âtıfet-i şahane" olması bir kontrata = antlaşmaya (anayasa türü) bağlanmamış olması sebebiyle, Bâbıâli'nin statüsü de bu itmeye pek uygundu. Tek seçici ve karar verici padişahın kendisi olduktan sonra, göreve getirilenlerin ayakta kalabilmeleri ancak onun iyi niyetine bağlıydı. Bu yüzden Âli ve Fuat paşalar gibi diktatörlükle suçlananlar bile zamanında padişaha ödün vermekten kurtulamıyorlardı. Ve bunun sonucu, doğal olan belirmekte gecikmedi. Bâbıâli'nin içinden, kendi yetkilerinin sınırlanmasını isteyenler çıktı. İyi bir padişahın (şeriata uygun davranan, adaletli anlamına) sınırlanmasına gerek olmadığı düşüncesi hâkim olmaya başladı. İyi bir padişah uyruklarının babası gibi olduğundan cezalandırsa da; hatta bazen haksızlık da yapsa buna itaat gerektiği yolundaki geleneksel inanç, toplumda İslâmi tepkiyle daha da güçlenme fırsatını buldu.

Bu oluşumun Abdülhamit'i de etkilediği anlaşılıyor. Nitekim kendisi tahta çıktığında o zamana kadar anayasa yapılması-

na fazla karşı görünmeyen Cevdet Paşa'nın "Deli padişahlar vardı, onun için anayasa gerekli görünüyordu ama şimdi akıllısı geldi artık sınırlamaya ne gerek var" demesi de, bir uyum içine girmiş olduğu Abdülhamit'in, bu iyi baba rolünü benimsediğini kanıtlar. Anılarında uyruklarının babası rolünü oynadığını belirttiği gibi konuştuğu bazı yabancılara "iyi bir hükümdarın görevi uyruklarına babalık etmektir" dediğini görüyoruz. Hatta Dışişleri Bakanı Tevfik Paşa'ya bile bunu söylemiştir:

"Padişahlar bakanlarının babasıdır. Bir baba, evlâdını paylayabileceği gibi bir padişah da baba sıfatıyla kendilerini paylayabilir ve bazı kere bu paylama haksız da olabilir."

ABDÜLHAMİT'İN, TANZİMATÇILARLA YENİ OSMANLILARIN SENTEZİNDEN DOĞAN "REFORMCU-RESTORASYONCU"LARLA ÖZDEŞLEŞMESİ

Abdülhamit'in bu babalık rolünü benimsemesinde ve tahta geçer geçmez hiç yadırgamadan uygulamasında, o dönem düşünür ve aydınlarıyla Bâbıâli yöneticilerinin içinde yaşadıkları ortamın da büyük rol oynadığını kabul etmek gerekir.

Sarayın dışına bakıldığında görülen neydi?..

Her şeyden önce, artık en ücra köyde bile bilenen Osmanlı devletinin iflâh olmaz hasta durumu vardı. Bu hastalığın "Ne seninle yaşanabilir ne de sensiz = Nec cum te possum vivere, nec sine te" niteliği yüzünden Avrupa'da bir tartışma sürüp gidiyordu: Hastayı biz mi öldürelim, bırakalım kendiliğinden mi ölsün?.. Mirasını yaşarken mi paylaşalım? Hatta çok yoğun şekilde "Asyalıdırlar. Geldikleri yere dönmelidir, başkentlerini Bursa'ya, Şam'a taşıyabilirler" kampanyası da vardı. Bir Avusturyalının dediği gibi, Avrupa'da o dönem mitinglerinin tek sporu, Türkiye'nin yok olacağı sloganını yinelemek olmuştur. Doğaldır ki buna paralel olarak Doğu toplumlarının geri kalmasında İslâm dininin tutucu niteliği teması da ısrarla yineliyordu. Bizim burada iki-üç satırla özetlediğimiz bu propaganda son derece yoğundu. 19. yüzyılda Avrupa'da yayınlanan gazete ya da dergi yoktur ki, abartmasız her sayısında, Türk düşmanlığını ve Osmanlı devletinin yıkılması gerektiğini ileri sürmesin.

Bu tartışmalar sadece ülke dışında değil, o dönemin basın özgürlüğü anlayışı çerçevesinde, biraz nüans farkıyla, ülke içinde de sürüp gidiyordu, hem de her düzeyde. Halk tabakası şaşkın ve kararsızdı. Sadece işlerin kötüye gittiğini biliyor, günlük yaşamında bunu hissediyor, kendilerine yakın bazı aracıların "din elden gidiyor" sözlerini alışkanlıkla yinelemekten başka bir şey yapmak ellerinden gelmiyordu. Çevresindeki sömürgeleşen

Müslüman ülkelerden Osmanlı topraklarına akın eden göçmenler de (1876 öncesinde başlıca Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan ve az sayıda Cezayir'den 2 milyon kadar göçmen hesap edilmektedir) bu yakınmayı pekiştiriyorlardı. İslâm düşüncesinin bir özelliği olarak vatan ya da devletin kaybından önce yöneticilerden dinin kaybolmasını önleyecek önlemleri bekliyorlardı. Kendi kendilerine sordukları soru da şuydu:

"Nasıl oldu da atalarımızın kölelerinin köleleri olduk ve bu kölelikten nasıl çıkılabilir?"

Bu göçmenler, hatta geride Hristiyanlara köle olarak kalanlar, sığınacak bir "İslâm ülkesi" bulunduğunu bildiklerinden soruyu böyle soruyorlardı. Oysa sığınacağı başka bir toprak ve devlet bulunmayan Osmanlılar, hele hele özellikle Türklerde soru bambaşka şekilde soruluyordu:

"Bu devlet nasıl kurtarılabilir?"

Devlet deyimiyle "son İslâm devleti"nin anlatılmak istendiği belliydi. Dolayısıyla Osmanlı düşünürleri açısından devletin elden gitmesi dinin de elden gitmesiyle eşanlamlıydı. Osmanlı toplumunun en fazla üçte birini oluşturan Hristiyan reayaya çoğunluktaki Müslümanlarla eşit haklar tanındığından beri (Tanzimat'tan beri) sorunun daha da tartışmalı bir hale geldiği açıktır. İşin ilginci, salt İslâm düşüncesine bağlanan düşünürlerde umut vermeyen bir kaderci karamsarlığın hakim oluşudur. İbn-i Haldun'un dairesel toplum görüşünün (Devletin doğup, büyüyüp, ihtiyarlayıp sonra yıkılmasının kaçınılmazlığı) 18. ve özellikle 19. yüzyıl Osmanlı düşünürlerinin (başta Cevdet Paşa) en çok çevirip okudukları kitaplar arasında bulunması kuşkusuz rastlantı değildir. Çok sayıda İslâm toplumları bulunduğu zaman bu görüş bir tehlikenin işareti sayılmayabilirdi. Ama "son İslâm devleti" durumuna varıldığında, seçeneksizliğin büyük bir panik yaratmaması olanaksızdı. İster istemez kaçınılmaz bir batışı beklemenin ortamı yaratılmış oluyordu.

Abdülhamit'in bu dönemde ve bu fikirler karşısında neler düşündüğünü bilemiyoruz. Kuşkusuz o da bunalımın farkında ve bilincindeydi. Ama çözüm için ne saray ne de son Tanzimatçı paşalarda bir dinamizm kalmamış olduğunun da farkındaydı. Tan-

zimat'ın Mahmut'un son ve Abdülmecit'in ilk yıllarındaki devrimci hızı ve canlılığı geçtikten sonra, yapılmış olanı pekiştirmeye yönelik, hareketsiz, duragan döneme girilmişti. Tanzimat'ın bu ikinci kuşak paşalar (Fuat, Âli vb.) dönemi, Yeni Osmanlıların onların Tanzimat'ı uygulama şekline tepkisinin ve suçlamasının belirdiği dönemdir. Tanzimat'ın kendisine karşı değildiler. Abdülhamit'i gerçekten etkileyen bu dönem ve bu tartışmaların içeriği olmuştur. Namık Kemal'in gerçek ışığın fikirlerin çatışmasından doğacağı düşüncesinin etkisinde kaldığını bize zannettiren, bu iki akımın sentezine yönelmesi olayıdır. Bu tutumuyla, çoğunluğu oluşturan ortadaki pasif grupla özdeşleşmiş oluyordu.

Abdülhamit'in eğilimi halka ve kitlelere doğru açılma niteliği taşıyordu, ancak önerebileceği çözümler "temel veriler" olarak Tanzimatçıların ve Yeni Osmanlıların "Batı Adaptasyonları"na dayanıyordu. Yani, artık osmanlı toplumunun da kaçınılmaz olarak bütünleşme yoluna girmiş olduğu Batı dünyasındaki "gerçek" oluşumların bir sentezi değildi.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda eski Osmanlı gücünün güçsüzlüğe dönmüş olduğu, şeriata uyulmazsa payidar olunamayacağı, gerekli çalışmalar, yeni yasalar ve yeni uygulamalarla "5-10 yıllık bir hüsnü idare" sonucu eski güce ulaşılabileceği tezi ileri sürülmüştür. Oysa, Tanzimat'ı 1826'dan itibaren sayarsak, üzerinden kırk yıl geçtiği halde beklenen iyileşme görülmemişti. Buna, en belirgin sözcülüğünü Namık Kemal'in yaptığı tepkide en çok üzerinde durulan husus, ilerlemeye engel olan etmenin şeriat olduğu fikrinin reddidir. Bu yaklaşımla Yeni Osmanlılar "Restorasyoncu" (canlandırma, yeniden gündeme getirmeci) durlar. Tanzimatçıların şeriata kusur bulmalarının kendi başarısızlıklarını örtmek için kullanıldığını iddia ederler. İlerlemeyi asıl engelleyenin Tanzimatçıların Avrupa'nın siyasal ve ekonomik etkenliği karşısındaki teslimiyetçi tutumları olduğunu savunurlar. Bu inanışladır ki, dönemin en ileri düşünürleri sayılan Namık Kemal ile Ziya Paşa, ölümünde Fuat Paşa'yı "Katolik" olmakla suçlamaktan geri kalmayacaklardır.

Namık Kemal'e göre ekonomik kalkınmanın sağlanamaması, Avrupa'nın ülke birliğini yıkacak şekilde içişlerine karıştırıl-

masıyla ortaya çıkan bunalımdan ve halk iradesini temsil eden bir hükümet rejiminin yaratılamamış olmasındandır. Halkı temsil eden bir rejim kurulabilmiş olsaydı, Avrupa'yla oluşturulan yeni ekonomik bağlantılar Osmanlı toplumunun çöküşünü değil, ilerlemesini sağlayabilir, çağdaş uygarlığa girme, ilerleme (terakki) gerçekleşebilirdi. Böylelikle Namık Kemal, İbn-i Haldun okuyup yok olmanın kaçınılmazlığına inanmış olanlara karşı, Batı uygarlığının felsefi temeli olan "tabii haklar" fikrinden hareketle ilerlemeye ulaşılabileceğini ileri sürerek, topluma yeni bir umut kapısı açmış oluyordu. Özellikle Yeni Osmanlılar'ın Tanzimatçıların fazlasıyla kullandıkları Batı deyimleri yerine, yerli ve İslâm geleneğinden alınmış deyimleri –aralarındaki büyük içerik farklarına fazla aldırmadan– kullanmaları, hatta Meşveret ile Parlamentarizmi benzetmelerinde olduğu gibi, bunların aslında İslâmi yapıda bulunduğunu ileri sürmeleri, yıkmayı tasarladıkları istibdatı savunur hale gelmeleri gibi bir çelişki yaratmıştır.

Niyazi Berkes "zamanın koşulları ve anlamları açısından bakmak şartıyla, Namık Kemal'in yazılarında başlıca şu soruların cevaplandırılmasına çalışıldığını görürüz" diyor.

1- Osmanlı İmparatorluk Devleti'nin çöküşünün nedenleri nelerdi?

2- Bu çöküş sürecini tersine çevirmenin yolları nelerdir?

3- Bunun için gerekli olan reformlar neler olmalıdır?

Ve yine Berkes, "onun yirmi beş yıllık yazı hayatından bu sorunlara kendi terimlerimizle çıkarabileceğimiz cevapları şöyle özetleyebiliriz" diye ekliyor.

1- Nedenler siyasal ve ekonomiktir.

2- Yollar eğitim yollarıdır.

3- Baş gerekli reform, anayasalı merkeziyetçi bir devlet rejimi kurmakla başlayabilir.

Bu amaca varmak için uygulanmasını gerekli gördüğü politikaları da üç noktada toplar:

1- İttihad-ı İslâm (Sadece ülke içinde)

2- İttihad-ı anasır (Osmanlılık birliği)

3- Hakim milletin egemenliği (Yönetimde Türk üstünlüğü)

Bu üç unsur birlikte savunacakları bir "vatan" oluşturacak ve parlamentoda temsil edilecekleri için buna ortak olacak ve bağlanacaklardı. Burada da Namık Kemal gerçekte Doğu toplumlarına yabancı olmayan bir sözcüğe yeni bir içerik kazandırıyordu. Salt bir yer, hatta koyun otlatılan toprak gibi anlamlarda kullanılan Vatan'a siyasal bir anlam vermişti. Kuşkusuz bu değişikliğin gününde hemen anlaşılması ve topluma hemen mal olması olanaksızdı. Aynı şekilde dilimizde eskiden de var olan Hürriyet sözcüğüne de yeni bir içerik kazandırmış, ancak bunun da toplum tarafından benimsenmesi zaman almıştır.

Yarattığı kavram karmaşasına rağmen, gününün koşulları içinde ve diğerlerine göre fikirlerini en sistematik yansıtan, ayrıca heyecanıyla ve kişisel tutarlılığıyla kitleleri sürüklemeyi beceren Namık Kemal'in Abdülhamit'i de etkilediği anlaşılıyor. Bu etkilemenin kesin çizgili bir teoriye dönüşebilmiş olduğunu söylemek olanaksızdır. Çünkü Namık Kemal'in kendisi tezini savunurken çelişkilerini farketmiş olduğu gibi, Yeni Osmanlıların her birinin de görüşleri arasında büyük farklılıklar vardı. M.C. Kuntay'ın dediği gibi: "Slogan Meşrutiyet'ti ama galiba 245 tane Yeni Osmanlı olduğu gibi, 245 tane de meşrutiyet vardı... Yeni Osmanlılar istemekte değil, istememekte birleşmiştiler. Âli Paşa'yı istememekte." (s. 358)

Yeni Osmanlılar arasında daha başlangıçta başlayan fikir ayrılıkları bazen o derece aşağı kalitede kişisel çekişmelere (o dönemin deyimiyle, şahsiyata) yol açmıştı ki, Tanzimat'ı frenk işi olduğu için "frengi illeti" sayanlara hak verdirecek düzeye gelmişti.

Berkes'in "Yeni Osmanlıların gerçek ve tutarlı biricik temsilcisi" diye nitelediği Namık Kemal'in sentezini Abdülhamit'in, diğer birçok düşünürün yaptığı gibi, kendi seçim ve önceliklerini ayırıp benimsediği anlaşılıyor. Çöküşün gerekçelerinde ekonomiyi siyasaldan önceye almak; eğitim ve reform gereğini kabul, meşrutiyeti sınırlı düşünmek gibi, anayasaya inanmak ama parlamentarizmi şüpheli görmek gibi. İttihad-ı İslâmı ön planda tutarken, Hakim Milletin egemenliğini ikinci sıraya almak gibi.

Dolayısıyla, Yeni Osmanlıların en radikali Namık Kemal'in formülleri bile bazı rötuşlarla uygulanabilecek çözümler sayılabilirdi. Özellikle Bâbıâli istibdadına karşı padişahı son seçici ya da hakem kabul ettikleri sürece. Önceleri Âli ve Fuat paşaları şikâyet ettikleri Aziz'i sonraları dengesiz bulunca, bir rejim değişikliğini (örneğin Cumhuriyeti) düşünmemiş, sıradaki meşru veliahtta çözüm aramış olmaları, Yeni osmanlı formüllerini ezbere reddetmemek için kuşkusuz en güvenilir gerekçeydi. Böylece Abdülhamit'in, "Reformcu" Tanzimatçılarla, "Radikal-Reformcu-Restorasyoncu" Yeni Osmanlıların fikirlerinin karmasından doğan sentezi benimseyen ve ikisinden de daha yaygın olan "Reformcu-Restorasyoncu" grupla kendisini özdeşleştirdiğini görüyoruz.

İLERLEMEYİ AVRUPA'DAN ALINAN MEDENİYET-İ HAZIRA'NIN GETİRECEĞİNE İNANIYORDU

Abdülhamit anılarında düzenli bir eğitim görmediğini ve özel araştırmalara da vakit bulamadığını, hele şehzadeliğinin ağabeyi Murat gibi, "kayıtsızlıklar içinde geçtiğini" itiraftan çekinmez. Bu sebepledir ki yapılan tartışmaların ayrıntılarına inmeden sonuçlarından yargılara vardığı ve üstün gözlemcilik yeteneğiyle kendi yöntemini oluşturduğu bellidir.

Abdülhamit'in Avrupa örneğinden, reform ve eğitim açısından, vazgeçmeme inancının oluşmasında her halde Yeni Osmanlıların eserleri kadar, Avrupa'yı gezip görmesinin etkisi büyük olmuştur. Amcasıyla birlikte bir buçuk ay boyunca Avrupa'nın en ileri ülkelerinde (Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya) çağın en modern ulaştırma araçlarıyla (Buharlı gemi ve tren) yaptığı bu gezinin ona, Doğu'lu toplumların erişmek istedikleri gücün niteliğini gerçek anlamıyla öğrettiği anlaşılıyor.

Aziz hakkında pek çok eleştiri yapılsa da veliaht ve şehzadelerine bütün Avrupa'yı göstermesindeki (Tanzimatçı paşaların ısrarıyla da olsa) faydalar asla küçümsenmemelidir. Batı'yı pek çarpık bir örneği olan Pera'dan ve Galata Levantenlerinden tanıyanların yansıttıklarının ötesinde asıl yapısıyla tanımak kuşkusuz çok yararlı olmuştur. Birkaç aylık bir gezide Batı'yı ruhu ve yapısıyla anlamanın olanaksızlığı tartışılamaz. Yine de Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketlerine saltanatı boyunca sadık kalmasında bu gezi mutlak önemli bir etken olmuştur.

Birinci Meclis-i Mebusan'ı açış nutkundaki sözleri, bu konudaki inancını yansıtır:

"Sultan Mahmut Han, Avrupa çağdaş uygarlığının (Medeniyet-i hazıra) mülkümüze sokulması için ilk olarak bir kapı açmıştı. Şan ve şeref sahibi babam Abdülmecit Han merhum da, o yolda giderek ahalimizin can, mal, ırz ve namusunu güvence altına alan Tanzimat-ı Hayriye esasını ilân etmişti. İşte o günden

sonra ülkemizin ticaret ve ziraati gelişti ve devletimizin gelirleri az zamanda birkaç kat arttı. Ve gerekli olan ıslahata dayanak olacak kanun ve nizamlar yapılıp bilimlerin eğitimi ve öğretimi de oldukça gelişti."

Abdülhamit, İstanbul dışına ilk gezisini 1864'te kardeşleri Murat ve M. Reşat'la birlikte, Aziz'in yanında Mısır'a yaptı. Burada sadece Serasker Fuat Paşa'nın, Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğunu kanıtlamak yolundaki çabalarıyla, Hidiv İsmail'in büyük masraflara malolan gösteri merakına tanık oldular.

Avrupa gezisi ise tam anlamda bir eğitim oldu. Fransa İmparatoru III. Napolyon Uluslararası Paris Sergisi dolayısıyla birçok hükümdar arasında Aziz'i de davet etmişti. Âli ve Fuat Paşalar, siyasal ilişkilerdeki önemi açısından kabulü desteklediler. Böylece 21 Haziran ile 7 Ağustos 1867 arasında Aziz, yanındaki üç şehzade (Yusuf İzzettin, Murat ve Abdülhamit), 40 görevli memur ve 31 hademeden oluşan Osmanlı heyetiyle Avrupa'yı dolaştı. Fransa, İngiltere, Belçika, Almanya, Avusturya-Macaristan'ı kapsayan gezinin Avrupa kamuoyları üzerindeki etkisi, "Büyük Türk"ü görmekten ileri gelen bir tür eğlence havası oldu.

Abdülhamit açısından bakarsak, gezinin birkaç cephesi ön plana çıkar. Önce kuşkusuz, işin eğlence, balolar, ziyafetler yönü vardır. Batılı yaşamını, adabını, protokolünü bütün ayrıntılarıyla gördüler, yaşadılar. İkinci yanı, dünyanın en ileri tekniklerini, buluşlarını, yerinde görmüş, bunlarla Avrupa'nın hangi düzeye varmış olduğunu anlamışlardır. Üçüncü yanı, uluslararası politika oyunlarıdır. Fransızlar ve Almanlar geçit resimleriyle ordularının, İngiltere donanmasının gücünü kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu arada Fuat Paşa'nın sadece esprilerle Osmanlı varlığına saygı toplamaya çalıştığı da her halde dikkatlerden kaçmamıştır. "Girit'i kaça verirsiniz?" diyene "Aldığımız fiyata (27 yıl savaş)" yanıtıyla; "En güçlü devlet Osmanlı'dır, zira siz dışardan biz içerden yıkamadık" sözleriyle paylaşmacıları susturmayı becermesi kuşkusuz kolay unutulacak birer diplomasi dersi değildi.

Gezi dolayısıyla Yeni Osmanlılar (Namık Kemal, Ziya Bey, Şinasi, Ali Suavi) hudut dışı edilirken, onların koruyucusu Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan'ın heyetine katılması da her halde küçümsenecek bir siyasal ders değildi.

Abdülhamit gezi sonucunda, Fransa'yı bir eğlence ve debdebe, İngiltere'yi servet, ziraat ve sanayi ülkesi olarak beğenmiş, Almanya'nın yönetimi, askeri ve disiplini hoşuna gitmişti. Bu yüzden saltanatında Osmanlı ordusunun eğitimini Alman subaylarına teslim etmiştir. Gezisi sırasında coğrafya kitapları ve yayınlarıyla da çok ilgilendiği söylenir. Böylece edindiği Batı hayranlığını sonra günlük yaşamında da göstermiştir; bu arada bazı tercihleri bulunduğunu Akarlı şöyle özetliyor:

"Duygusal edebiyatın insan ruhu üzerinde zararlı etkileri olduğuna inanırdı. Gezi ve keşiflere ilişkin yazıların herhangi bir romandan çok daha sürükleyici ve yararlı olduğunu düşünürdü. Ama polisiye romanları sever, bunları eğlendirici bulurdu. Tiyatro ve müziği de eğlendirici oldukları ölçüde severdi. Gamlı ve hüzünlü bulduğu Türk müziğinden hoşlanmazdı. Operet ve operet şarkıları en sevdiği tiyatro ve müzik türleriydi. Sevdiği birkaç şarkıyı çalacak kadar piyano da bilirdi. Abdülhamit'in bu zevkleri padişahlığı zamanında da sürdü. Sarayının özel tiyatrosu, İstanbul'u sık sık ziyaret eden Avrupalı, özellikle İtalyan operet ve tiyatro sanatçılarının doğal uğrak yeri oldu. Marangozluk, tahta oymacılığı ve kakmacılığa merak sararak bu becerilerini zamanla övgüye yaraşır bir düzeye çıkardı."

III. Selim'den beri Osmanlı sultan ve şehzadelerinde kaybolmuş olan bestecilik, hattatlık, şairlik gibi özel yaşam zevklerinin Abdülhamit'le birlikte yeniden canlandığını görüyoruz. Harem zevklerini ön plana çıkaran babası ve amcasından bu farklı davranışı, hanedan içinde Batı türü "hobby"lerin başlamasına yol açmıştır. Nitekim onun örneği daha sonra ressam halife bile yetiştirecektir. Abdülmecit Efendi. Unutmamak gerekir ki 1868 doğumlu olan Abdülmecit ressamlık yeteneklerini tamamen Abdülhamit döneminde geliştirmiş ve hiçbir engellemeyle karşılaşmamıştır.

Abdülhamit'in bu özelliği şehzadeliği zamanından biliniyordu. Tahta çıktığında hakkında yazılan tanıtma yazılarında, eğitiminin yetersizliği, dine bağlılığı, ekonomik yaşamı gibi gerçek olan bilgilerin yanı sıra, "Avrupalı gibi davranmaktan hoşlanıyor, üzerinde Doğu'lu olarak taşıdığı tek şey fesidir" denmiştir. (I. London News, 16.IX.1876)

Anılarında, ittihatçı hükümetin takvim reformu konusundaki bazı görüşlerini ileri sürerken, karşı olduğu zannedilmesin diye "Garbi takviminin kabul edildiğine itiraz ettiğim zannedilmesin" demekten kendini alamaz.

Abdülhamit'te, şekil ve ilke halinde Avrupa'yı izleme davranışının pek çok örneğini bulabiliriz: Avrupa'da görmüş olduğu şekilde Alman İmparatoriçesine kolunu vererek saraya götürüşü; döneminde Arkeoloji Müzesi (1881) ve güzel Sanatlar Okulu'nun açılışı (1883); Türk ressamlarının İstanbul'da sergiler açmaları; Avrupa'nın metrik ölçü sistemini kabul ettirme çabaları (1886-1891 ve 1897-1898); fotoğrafçılık ve fonografın yayılması, ilk bisiklet ve otomobilin ithali, esirliğin yasaklanması hakkında irade çıkarılması (1889); futbolun önce yabancılar (1890), sonra Türklerce oynanması, vb. bu arada sayılabilir.

DEVLETİ SARRAFLARA İPOTEK ETTİKTEN SONRA "CENAB-I HAKKIN GAİB HAZİNESİNDEN MEDET UMANLARA" KARŞIYDI

Abdülhamit'in uluslararası politika konusunda şehzadeliği dönemine ait görüşleri hiç işitilmemiştir. Ancak Fuat ve Âli paşaların Avrupaca da saygıyla karşılanan kişilik ve yöntemlerinin etkisi altında kaldığı anlaşılıyor. Onların pazarlık gücünü andıran bir sistemi saltanatı boyunca uygulamıştır. Yeni Osmanlıların bu alandaki çoğu kez dengesiz eleştirilerine katılmadığı açıktır. Ancak bu paşaları övmekten kaçındığı da bir gerçektir. Bunun sebebi de kolaylıkla açıklanabilir. İçeride Bâbıâli istibdadını oluşturan ve dışarıda Avrupa'ya aşırı teslimiyete sebep olan politikalardan yana görünemezdi. Abdülhamit, saraya dayanan bir yönetimden ve Avrupa karşısında bağımsızlık politikasından yanaydı.

Özetle dış hatta iç politikadan uzak tutulan ve yabancı temsilcilerle temaslarına olanak verilmeyen bütün şehzadeler gibi Abdülhamit'in de dış politikayı izleme aracı basın olmuştur. 1856-1876 arasındaki sürekli barış döneminde özellikle Pera basınını (Beyoğlu'nun Fransızca gazeteleri) izleyen Osmanlı okuyucuları, mali ve ekonomik sorunlarla siyasal sorunların içiçeliğini artık iyice farketmişlerdi. Böylece, Osmanlı toplumundaki ticaret ve ekonomiyle siyasetin ayrı ayrı şeyler olduğu kanısı yokolmaya başladı. Bunu en önce ve köklüce anlayanlardan birinin de Abdülhamit olduğu anlaşılıyor.

1856 Paris Kongresi'yle Kırım Savaşı bir sonuca bağlanıncaya kadar, Avrupa da Doğu sorununu salt politik açıdan ele alıyordu. 1838 ticaret antlaşmalarının getirdiği Liberal Pazar Ekonomisi'nin Osmanlı ekonomisini Avrupa pazarlarıyla bütünleştirmesinin arkasından, 1854'de başlayan borçlanmalarla, mali açıdan bütünleşme sürecine de girilmesi, bakış açısını tamamen

değiştirdi. Artık Doğu sorunu bir mali sorun olmuştu. Eskiden "Türk" denince, Türk ordusu, Müslümanlar gibi politik kavramlar anlaşılırken, şimdi Avrupa borsalarındaki hisseler anlaşılıyordu.

Bu dönemde Osmanlı ticaret hacmi, Avrupanınkine eşit bir hızla artış göstermekle birlikte; içeride, geliri arttıracak bir ekonomik düşünce ve uygulamanın yokluğu sonucu, Osmanlı devleti sürekli bir ödeme sıkıntısı ile karşılaşmaya başlamıştı. Artı-ürün hep Avrupa'ya kayıyor, yeni gelir kaynakları sadece vergi artırma zorlamasında aranıyor, bu yüzden halkta rahatsızlık artıyordu.

Bir yandan, sekizyüz bin nüfuslu başkentte sayılarının oniki bine vardığı ileri sürülen (65 kişide bir) sarraflar, sömürücü-aracı mali sistemin en kötüsünü oluşturmuşlardı. Bunlar aylık ödemesi için Bâbıâli'ye bir yandan yüksek faizli borç verirken, diğer yandan da memurların düzenli alamadıkları aylıklarını kırarak çifte kazanç sağlıyorlardı. Bu yüzden İstanbul'un adı Sarrafopolis'e çıkmıştı. Öbür yandan Avrupa finans çevrelerine borçlar pek hızlı bir şekilde artmıştı. Abdülmecit döneminde (1854-1861), 16,5 milyon lira olan borçlara Aziz döneminde (1861-1874), 214,5 milyon daha eklenmişti. Avrupa'da yüzde 3-5 arasında donmuş olan faizlerin, Doğu'da yüzde 12-20'ye kadar çıkması bu çevrelerin Doğu'ya yönelmesine sebep oluyordu. Kâğıt üzerinde 231 milyon lira olan borcundan Osmanlı Devleti'nin eline sadece 130, hatta bazı komisyonlar ve masraflar da düşünce 120 milyon lira geçmişti. Bu ölçüsüz işlemler sonucunda Bâbıâli değil anaparayı, faizleri bile ödeyemez duruma gelmişti. Osmanlı maliye yöneticileri artık "Cenab-ı Hakkın gaip hazinesinden" medet umar haldeydiler. Bu yüzden İngiltere Dışişleri Bakanı Osmanlı'ya borç vermeyi delik bir fıçıya su doldurmaya benzetmişti.

Alınan borçların üretici değil tüketici (Ordu, donanma) ve lükse (saray inşaatı, saray masrafı) harcanması yüzünden ülke ekonomisine de hiçbir katkısı olmamıştı. İşin ilginç yanı, Avrupa savurganlığı Tunus Beyi ile Mısır Hidiv'i yapınca, İstanbul bunları uyarmış hatta frenlemeye kalkışmıştı. Buna rağmen, Tu-

nus ve arkasından Mısır'ın iflâsı görüldüğü halde, ne saray ne de Bâbıâli ciddi kısıtlayıcı önlemleri kendi bütçesinde uygulamaya yanaşmış ve Türkiye iflâs etmişti. Hele Mısır Hidivi'nin, Âli Paşa'nın ölümünden sonra, İstanbul'a sormadan borç alabilme fermanını sağlamak için verdiği rüşveti, sarayın (1 milyon lira) ve Bâbıâli'nin (vezirler arasında dağıtılmak üzere 600 bin lira) sevinerek paylaşması, kuşkusuz Osmanlı yönetiminin içine düştüğü bilinçsizliğin kanıtıdır.

Mustafa Fazıl Paşa'nın ünlü uyarı mektubundaki "Beni korkutan şey, millet-i mahkûmelerde görüldüğü gibi, bizim Osmanlı milletine ârız olan sûiahlâktır ki her gün artmakta ve derinleşmekte ve yayılmaktadır" sözlerinin hiçbir etki yaratmamış olduğu anlaşılıyordu.

Âli Paşa'nın ölümüne "Şimdi serbest oldum!.. Padişahlığımı şimdi anlamaya başladım" diye sevinen Aziz, ondan sonra Bâbıâli'de istikrarsızlık yaratmak taktiğiyle saltanatını pekiştirme yolunu tutmuştu. İlk sadrazam seçimi olan Mahmut Nedim de ona bu yolda büyük yardımda bulunmuştu. Saltanatının ilk on yılında sadece 6 sadrazam değiştirmiş iken (Görev süresi ortalama 20 ay), son beş yılda 8 sadrazam (ortalama 7,5 ay) değiştirdi. Sadrazamların da, vezir ve diğer yüksek görevlileri sürekli değiştirmelerine Aziz'den tepki gelmiyordu. Böylelikle Yeni Osmanlıların çok eleştirdikleri Bâbıâli istibdadı tırpalanmış oluyordu. Kimse artık yerinden emin değildi. Bir iddiaya göre, Âli Paşa'nın ölümünü izleyen onbeş ay içinde yüksek görevlerde şu değişiklikler yapılmıştı:

3 sadrazam, 3 dışişleri, 4 maarif, 7 bahriye, 5 maliye, 7 zaptiye, 2 nafia, 5 harbiye, 2 posta, 3 evkaf, 4 tophane, 3 ticaret, 2 saray nazırıyla, 3 şeyhülislâm, 2 şûrayı devlet reisi ve 23 vilayet ve mutasarrıflıkta 72 değişiklik.

Son yedi sadrazamından beşini mali sebeplerden (isteklerine karşı çıktıkları ya da isteklerini yerine getirmedikleri için) görevden uzaklaştırmıştı. Mithat, padişaha büyük bir peşkeş sağlayacak Mısır veraset ve istikraz fermanına karşı çıktığı için, Hüseyin Avni ise formülüne karşı çıktığı Baron Hirsch'in Rumeli demiryolu işini doğrudan Sultan'la halletmesi sonucu.

Avrupa'da, Osmanlı'nın en borçlu ülke olmadığı biliniyordu ancak siyasal oyunlarla çözülemeyen yapısının mali oyunlarla çökertilebileceğini açıkça belirtenler vardı:

"Ondan daha kötü olanlar var: Örneğin İspanya. Ama bunların durumu aynı derecede yapay değil. İspanya da, İtalya da iflâs etseler, iç savaş da çıksa devletleri dağılmaz. Avrupa haritasını, Avrupa dengesini etkilemez. Buna karşılık Türk İmparatorluğu homojen değil. Halkı bir ortak milliyet ya da bir ortak felâketi paylaşma hissine sahip değil. (...) Şimdi konan vergiler uyuyan mutsuzluğu artıracaktır. (...) Barış döneminde bulunduğu halde Türkiye'nin 200 milyon, yani Fransa'nın yenik düştüğü savaş sonucu Prusya'ya ödediği tazminat kadar borç yapmış olması sonucunda, devletin kendi uyrukları, özerk vilayetleri, askerî yönetimleri ve komşularıyla ilişkilerinde büyük değişikliklerin doğmasına sebep olabilir..." *(Times, 12.VI.1874)*

1874 yılı boyunca Avrupa politikacıları ve iş çevrelerini en çok ilgilendiren, Bâbıâli'yle Mısır'ın borç alma girişimleriydi. Bir tarafta Süveyş Kanalı'nın mülkiyeti meselesinden doğan bir gerginlik vardı. Mısır borcuna sahip olanın kanalı etkisi altına alıp diğerlerine kapatması olasılığı özellikle İngiltere'yi çok kuşkulandırıyordu. İstanbul'da ise, "Sarraflar aşırı faizlerle verdikleri borçları kurtarmak için bunları yabancı borçlarıyla (Avrupa borsalarından sağlanan resmi borçlar) birleştirmek oyunu oynuyorlar"dı. Avrupa'daki inanç, buna karşı tek çözümün, saray, yüksek memur, ordu ve bahriye masraflarının azaltılması olduğuydu. Ve buna çok hızla girilmeliydi.

Aziz'in formülü ise, kısıntı yerine sadrazam, vezir değiştirmekten ibaret kalıyordu. Suriye (1860-61), Karadağ (1861-64), Eflâk-Boğdan (1861-66), Sırbistan (1862-67), Girit (1866-69) bunalımlarını Bâbıâli, Fuat ve Âli paşaların başarılı çabalarıyla, uluslararası gerginlik yaratmadan ve Avrupaca da kabul edilen çözümlerle bastırmayı başarmıştı. Dış kışkırtmayla patlak veren Hersek ayaklanması da hemen ve ciddiyetle ele alındığı takdirde kolaylıkla bastırılacak bir şeydi. Ama Aziz'in, Rus elçisi İgnatiyef'ten aldığı esinle olayı masrafsız ve barışçı şekilde çözümleyebileceğini ileri süren Mahmut Nedim'i sadrazamlığa getirerek

işi halle kalkışması, büyük hata oldu. Böylelikle siyasal sorunlar gerçekten mali çıkarlara feda ediliyordu. Halk arasında, Hersek'teki orduya gönderilen 100 bin altının, barışçı çözüm formülü üzerine saraya geri aldırıldığı söylentileri dolaşıyordu. Çıkarcı bir sultan ve pohpohcu bir sadrazam, durumu daha da kritik bir hale getiriyorlardı.

Bu oluşumları kamuoyu farkeder ve tartışırken, Abdülhamit'in farketmemiş olması düşünülemez. Hem de Murat ve Yeni Osmanlılarla daha da sıkı ilişkide bulunduğu bir dönemde. "Cimri" eleştirilerine aldırmadan kendi hesaplı yaşamını sürdüren ama bu arada mali bağımsızlığını kurmuş olan Abdülhamit'in, olaylara değişik bir şekilde baktığını kabul etmek gerekir. Her şeyden önce mali reform fikrinin şehzadeliği zamanındaki bu gözlemlerinden kaynaklandığı anlaşılıyor. Güçlü bir mali temel kurulmadan yapılan siyasal reformlara pek inanmıyordu. Bunun yanı sıra, kendisi de ticarete ve borsa oyunlarına bulaşmış olduğu için ekonomik alandaki çözümün, serbest piyasa düzeninin yanısıra devlet maliyesinin dengeli bir hale getirilmesinden geçtiği sonucuna vardığı, saltanatı sırasındaki politikasından belli oluyor. Sadece Abdülhamit'in değil, Murat'ın da mali reformun siyasal reformlara önceliğini savunduğu 1876 yılı olayları sırasında görülmüştür. Murat meşrutiyet ilânına karşı çıkıp mali reformu istemiş, Abdülhamit ise Mithat'la görüşmelerinde mali reformun önceliği tezini savunmuş, fakat anayasanın önce ilânına karşı çıkmamıştır.

DİNAMİK KAMUOYUNDA "YARARLI DENGE" ARAYIŞI

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Doğu sorunu salt bir ekonomik-mali sorun haline dönüşürken, Avrupa kamuoylarında gelenekselleşmiş Hristiyanları kurtarma ve Müslümanlarla eşitleştirme savlarının gürültüsü daha da artmıştı. Bu davranış, Osmanlı topraklarını paylaşma oyununu perdelemenin bir yoluydu. Doruğuna varmış olan Avrupa emperyalizminin bu taktiği, doğrusu çok uzun süre kurtarılması için savaşıldığı söylenen Hristiyan azınlıklar tarafından da farkedilememiştir. Osmanlı yöneticileri el altından yürütülen bölüşme planlarını hissediyor ama bu gürültüyü önlemenin yolunu bulamıyorlardı. İslâmi yapıyı alt-üst ederek Müslüman-Müslüman olmayan eşitliğini onaylamaları kimseyi tatmin etmemekle kalmamış, üstüne saldırıların daha da şiddetlenmesine sebep olmuştu. Bu kampanyanın aracı basındı.

1860 ve 70'li yıllardaki Osmanlı yapısında Tanzimat'ın daha önceki dönemine göre, kuşkusuz Abdülhamit'in de dikkatinden kaçmamış olması gereken önemli bir değişiklik görülür. Artık sadece devlet tarafından sübvanse edilen ve emredileni yazan gazete dönemi sona ermiştir. Yeni Osmanlıların başlattığı dinamik gazetecilik 3-4 yıl içinde kamuoyuna büyük bir heyecan kazandırdığı gibi, Bâbıâli'de de konuya değişik şekilde yaklaşma gereksinmesini yaratmıştı. Dokunulmazlığa sahip olduğu için her eleştiriyi yapabilen Fransızca ve milliyetçilik temalarını serbestçe işleyen azınlık (Rum, Bulgar, Ermeni) basınlarına ek olarak, ayırıcı olmamaları gerektiğinden en çok kontrolde tutulan Türkçe gazetelerin böyle bir dinamizm getirmesi, Osmanlı toplumunu ciddi şekilde silkelemeye başlamıştı.

Abdülhamit, eskisinden çok daha kapsamlı olarak basının Aziz döneminde mali konularda spekülasyon aracı haline geldiğini, aracılarla da olsa borsa oyunlarına girdiği için kestirebiliyordu. İstanbul telgrafla Avrupa'ya bağlandığından beri en basit borsa dalgalanmaları hemen Galata'ya yansıyor ve gazetelerin

özel ekleri, hatta hileli yayınlarıyla sarraflar arasında büyük servetler el değiştiriyordu. Bir yalan savaş ya da hükümdara suikast haberleriyle istenen sonucu almak olasıydı. Siyaset mali konulara bağımlı hale gelmişti. Ve basını mali gücüyle etkilemeyi becerenler siyasetlerini yürütüyorlardı. Abdülhamit'in, mali konuların siyaseti yönlendirmesinde basının etken rolünü erkenden fark ettiği ve yine buna karşı neler yapılması gerektiği konusunda erkenden karara vardığı anlaşılıyor.

Somut hedeflerini bilen ve Osmanlı topraklarındaki basını o amaca göre bilinçle kullanabilen Avrupalılar, Levantenler ve azınlıklara karşılık Türkçe basın soyut tartışmaların da en ilkel dönemiydi. Devleti kurtarmak için yapılan öneriler yöneticileri silkeliyor ama tüm toplumun beklediği "kısa sürede çözüm formülü"nü getiremiyorlardı. Getiremezlerdi de çünkü böyle bir formül yoktu, olamazdı. Ama herkes bunu bekliyordu. Tartışmacıların hiçbiri de bu gerçeği ortaya koymaya yanaşmıyordu. Örneğin, en çok tartışılan ve üzerinde hemen herkesin birleştiği, toplumun çağdaş şekilde eğitilmesi zorunluğuydu; ama bunun birkaç kuşak geçmeden çözümlenemeyeceğini de söyleyen yoktu. Bu davranış yüzünden birçok şeyin gerçekleştirilmesine, başarılmasına rağmen şikâyetler her gün artıyor, yeni kılıklara bürünüyordu. Bazen birkaç yüz yıllık oluşumların suçluları da günün yöneticileri arasında aranıyordu. Bu suçlu arama manisi özellikle mali konularda yeni bir boyuta ulaşmıştı. Mali spekülasyonlara pek az katılmalarına karşın, Pera gazetelerinden alıntılarla onların oyunlarına alet olmaktan kurtulamayan Türkçe gazeteler sayesinde vezirlerin yolsuzlukla (rüşvet) suçlanmasında yoğun bir dönem başlamıştı. Çözümsüzlüğün bir diğer aşaması da yapıcı hiçbir yanı olmayan, sadece yıkmaya yönelik "şahsiyat yapma" denilen kısır eliştiri yönteminin geleneksel dedikodu alışkanlığı yerine gazete sütunlarına yerleşmesi olmuştur.

O dönemde sürekli olarak basını izleyen bir okuyucunun çok hızla bunalıma girmemesi olanaksızdır. Basın kuşkusuz toplumdaki umutsuzluk ve korkuyu sadakatle yansıtıyordu; fakat geri kalmışlıktan çıkış sürecinin gerektirdiği uzunca sürede devamlı olarak heyecana yönlendirilen ve aynı zamanda çözüm-

süzlüğün bunalımına itilen bir toplumun da sağlıksız sonuçlara varma olasılığı artıyordu. Böylece bireylerde, ileri toplum bireyleri karşısında (Avrupalı) aşağılık kompleksi ve kişilik bunalımı da hızlanıyordu. Doğrusu istenirse, bu gerekli fakat tehlikeli heyecanda "yararlı dengeyi" 1876 öncesinde kimse bulamamıştır. Bu heyecanı ortadan kaldırmadan yararlı düzeyde tutmanın yolunu, Tanzimatçılar da Aziz de kademe kademe kontrol ve sansür sistemleri getirerek aramışlardır. Çöküş halindeki bir toplumda, basın özgürlüğünü ülkenin kontrol edemediği çıkarların etkisinden arındırıp, salt toplumun yararına kullanılmasını sağlayacak başka bir formül var mıydı? Her halde o günlerde bulabilen çıkmamıştır.

PADİŞAH İSTİBDADININ YERİNİ ALAN BÂBIÂLİ İSTİBDADINA KARŞI ÇIKAN YENİ OSMANLILARLA FİKİR BİRLİĞİ

Osmanlı ve İslâm geleneği, sultanı "şeriata uygun davrandığı sürece" suçsuz saymaya yöneliktir. Uygulamada, tam yetkili gibi görünen bir sadrazam yürütmenin başında bulunur. İşler sultanın istediği şekilde yapılırken başarısızlıkla sonuçlanırsa bu aracı ortadan kaldırıp suç ona yüklenir. Hükümdarın görevlendirdiği yeni bir vezirle denemeye devam edilir. Böylece aynı zamanda hükümdarın yanılmazlığı ve şeriata bağlılığı dogması da pekişmiş olur: Çünkü şeriata uymayan vezirdir. Bu yöntemin sürebilmesi için her Emir çevresinde, gerekli zamanda ileri sürülüp geri çekilmek üzere hazır bir kadro oluşturulurdu.

Yetki ve sorumluluğun gerçek sahibi ve gerçek tek seçici, tek karar verici olduğu halde, sultana eleştiri yöneltilmezdi. Çevredekiler —ya da bendegân— bütün şimşekleri üzerlerine çekmeye ve saltanat makamının kutsal eleştirilmezliğini korumaya gönüllü olurlardı. Çoğu kez kafalarını kaybetmek pahasına da olsa bu dokunulmazlığı savunmaktan vazgeçmezlerdi, çünkü gerektiğinde onları yeniden iktidara getirecek tek mekanizma yine oydu. "Söyledim ama dinletemedim" formülüyle sorumluluğunun vicdani yükünden de kurtulma olasılığına sahip olan bu çevre, daha sonra karşıt olduğu fikirlerin en hızlı uygulayıcısı olmaktan kaçınmazdı.

Tanzimat'la birlikte bu çevrenin statüsünde önemli bir değişiklik oldu. Kendi isteğiyle kendi yetkilerini sınırlayan padişahın girişimiyle, Bâbıâli'de oluşan bir paşalar grubu, örneğini padişahın esinlerinden çok Avrupa'dan alan bir modele dayanarak devleti yönetmeye başladı.

1860'dan sonra Yeni Osmanlılar'ın belirmesi ve Avrupa örneğini bilen insanların artmasıyla bu çevreye yönelik saldırının yeni içerik, boyut ve yoğunluk kazandığı görülür. Hele bu Tanzi-

matçı paşaların son ikisine (Fuat ve Âli) özellikle saldırılar yöneltilir. 30-35 yıldır Avrupa örneğinden yapılan alıntıların ülkeyi başarıya ulaştıramamış, Batı'yla olan farkı ortadan kaldıramamış olmasından hareketle, "Sultan istibdadı"nın yerini almış saydıkları "Bâbıâli istibdadı"nı suçlu bulur ve yererler. Özellikle Avrupa'ya fazla teslimiyetçi yaklaşımları ve yerli değerleri (İslâmi kurumları) küçümseyici anlayışları saldırı konusu olur. İslâm toplumları artarak Avrupa'nın sömürgesi haline gelirken tartışmasız kendilerine sunulan Avrupa övgüsü ve yöntemlerine halk düzeyinde bir tepkinin belirmesi doğaldı. Yeni Osmanlılar bu tepkiyi daha sistemleştirmeyi ve artık toplumun kanıksamış olduğu geleneksel açıklamalar yerine, modern yaklaşımla kitleyi de etkilemeyi başardılar. Batı kurumlarının (meşveret gibi) zaten İslâm'da bulunduğu, İslâm'ın ilerlemeye engel olmadığı türü savunmacı (apolojetik) bir yöntemdi ve bu sebeple halkı memnun ediyordu.

Tanzimat'ın Avrupa ağırlıklı sistemine karşılık bu bir tür "restorasyon"du. Çözümleri yeniden İslâm temelinden hareketle aramayı öneriyorlardı. Bu yaklaşım, padişahtan vazgeçmeden, fakat ona "müstebidliğini" (daha doğrusu keyfiliğini) geri vermeden, Bâbıâli istibdadını ortadan kaldırıp, bir kontrol sistemi kurmaya dayanıyordu. Bu, Batı'yı Batıcıları eleştirirken yine Batı yöntemiyle çözüm önermek oluyordu: Anayasa, Millet Meclisi.

Abdülaziz'in son günlerine kadar Yeni Osmanlıların saldırıları hep bu Bâbıâli paşalarını padişaha şikâyet etmekten ibaret olmuştur. Âli Paşa'nın ölümünden sonra Aziz'in etkenliğinin arttığının bilinmesine rağmen bundan fazla sapılmamıştır. Çevreyi eleştirme geleneği Osmanlı yapısında o kadar köklüydü ki Yeni Osmanlıların özellikle Namık Kemal'in pek heyecanlı eleştirileri, "insanların tabii hakları"ndan hareket eden ilkesel yaklaşımlardan çok, bu heyecan unsuruyla kitleleri etkilemiş ve kolaylıkla benimsenmiştir. Daha da önemlisi, devrimci olmadıkları — Padişahlık kurumunu reddetmedikleri— için kitlelerin yadırgayacakları bir nitelikleri de yoktu. Yeni Osmanlıları, Avrupa standartlarıyla değerlendirmeye kalkışan Vambery, "Padişahçı bir ihtilâl cemiyeti oldukları için" saçma girişim diye niteler.

Gerçekten Yeni Osmanlıların özelliğini "Devletin aydını" olmaları oluşturur. Resmi nitelikli aydınlardır. Girişimleri, eleştirileri sonuç vermezse dönecekleri yer Bâbıâli bürokrasisi, devlet hizmetidir. Aydın, münevver, entelektüel gibi deyimler arasında bunlara en çok yakışanı belki de "seçilmişler" demek olacaktır. Genellikle yüksek düzeydeki bürokrat ailelerin, Tanzimat'ın bürokrat yetiştirmek için kurduğu okullarından ve bürolarından (tercüme bürosu gibi) yetişmiş, her şeyleriyle o bürokrasi çarkının dışında yaşayamayacak kimselerdi.

Anadolu'nun değişik yerlerinde konsolosluk yapmış ve Yeni Osmanlılardan bazılarını sürgünlerinde (Ahmet Mithat, Ebüzziya) tanımış olan bir İngiliz, raporunda bunların düşünce yapısını büyük bir yerindelikle yansıtmıştır:

"Memurlar özgürlük yanlısıdırlar ve gidişten üzüntüyü belirtiyorlar. Ancak serbest yönde yapılacak bir değişikliğin imparatorluğu kurtarabileceği fikrindeler. Bu yolda yapılacak bir eylemle işbirliği arzusunu gizlemiyorlar... (Fakat) bugün üst kademedeki memurların yanlışlarını görenlerin çoğu, aynı mevkilere çıktıkları zaman, kendilerinin de başka türlü hareket edemeyeceklerini söylerler." *(Şimşir, s. 94)*

Bu nitelikleriyle Yeni Osmanlılar'ın Abdülhamit'e verebilecekleri şey, padişahlık kurumunu pekiştirmekten başka bir şey olamazdı. Daha adil ve daha az keyfi bir padişah isteneni sağlamaya yeterliydi. Yeni Osmanlılar'da cumhuriyet sözcüğü asla sistemli bir araştırmanın, yayının konusu olarak belirmemiş, daha çok dedikodu halinde ağızdan ağıza dolaşmıştır. Hatta Yeni Osmanlılar'ın değil de "böyle bir olasılıktan korkan" jurnalcilerin, cumhuriyet sözcüğünü daha çok kullanmış olduklarını söylemek yanlış sayılmamalıdır.

Yeni Osmanlılar'ın padişah kurumunu pekiştiren, Bâbıâli paşalarını, çevreyi yeren davranışları, iç ve dış kamuoylarını etkileyen yabancılar (elçi, politikacı, gazeteci) tarafından da pek sık ele alınmıştır. Sadrazamlara kadar bütün vezirleri, valileri, memurları rüşvetçi, yeteneksiz, bilgisiz saymak ve reformların bunlar yüzünden gerçekleşemediğini ileri sürmek onlarda da gelenek haline gelmişti. Yukarıda bahsettiğimiz konsolos, altı yıl

sonra kaleme aldığı bir başka raporunda, bürokrasinin bu işlemezliğini ve padişahın iyi niyetlerini köstekleyişini pek açık şekilde özetlemiştir:

"Hristiyanların yönetime katılmalarıyla büyük bir gelişme olacağı söyleniyor. Bence yanlış, çünkü bu yönetimle yüz yüze gelen herkes kokuşur. Biraz uygarlaşmış Müslüman dışında Müslümanlar namus ve fazilet bakımından Doğulu Hristiyandan çok üstündür. Müslümanlar özel hayatlarında daima şerefli ve dürüsttür. Bu insanlar idareye gelince kokuşmaktadırlar. Bu sistem değiştirilmedikçe, idareye gelen ister Müslüman, ister Hristiyan isterse Avrupalı olsun aynı yolsuzlukları sürecek ve reform atılımları boşuna olacaktır. Türkiye'de idarede bulunan bir kimse, kendisini devletin hizmetinde değil, onu oraya tayin edenin hizmetinde kabul eder. O, hizmeti dürüstlükle yürütmeyi görevde kalışının güvenliği olarak göremez; keyfi kararla yerinden olabilir. Yapılan yanlışların cezalandırılacağı yerde yapanların terfi ettirildiği çok görülür. Maaşı azdır ve onu da zamanında alamaz. Kendi çıkarlarına, dolayısıyla patronuna yarar sağlamaya, bu suretle görevini korumaya bakar. Hizmette kaldığı zamanı düşünerek veya yeni bir görev alabilmek için küpünü doldurur. Buna rağmen, çok az da olsa, dürüst hizmet eden idare adamları da vardır. Bu kadar kötü bir yönetimde, böyle dürüst birkaç kişinin görülmesi de şaşılacak bir şeydir. (...) Sultan reformları yapmakta ne kadar samimi olursa olsun, statükocunun korunmasından çıkarı olan iş başındakiler başlıca problemdir." *(Şimşir, s. 296)*

Dürüst bir halk, reform isteyen bir sultan ve bütün işleri bozan bir aracı grup hakkında bundan daha özlü bir anlatım bulmak sanırım kolay değildir. Bu görüşlerin, bundan üç ay önce Abdülhamit tarafından çevre ve bürokrasi ile ilgili olarak İngiliz Büyükelçisi Layard'a söyledikleri arasındaki benzerlik, "suçlu bürokrasi" suçlu çevre fikrinin ne denli köklü olduğunu kanıtlar.

"Şimdiye kadar reformlar neden gerçekleştirilemedi diye sorarsanız (...Önce savaş durumu...). İkinci olarak düşündüğüm, reformları gerçekleştirecek kadronun ağlanacak haldeki eksikliğidir. Türkiye'de, İngiltere'deki ya da diğer bazı ülkeler-

deki gibi, sadece vatan sevgisiyle davranın ve makama geçim vasıtası diye bağlı olmayan ya da para yapma ve lüks içinde yaşama yeri olarak bakmayan, dolayısıyla çıkar karşılığı görevi kötüye kullanma şüphesinden uzak olarak devlete hizmete hazır ve hükümet görevlerini üstlenebilecek bir sınıf yoktur. Böyle kimseler eğer uyruklarının refahını sağlarlarsa, kendilerini ödüllenmiş ve şeref kazanmış sayarlar. Türkiye'de ise aksine herkes, servet toplamak ve onu lüks ve şehvani zevklere harcamak için resmi görevleri elde etmeye ve nazır olmaya çabalar. Bu yüzden genel bir kokuşma ve sonu gelmez entrikalar vardır ve bunlar bütün devlet mekanizmasını bozmakta, hükümdarın iyiye yönelik tekisini önlemekte ve adalet kaynaklarını yozlaştırmaktadır.

Padişahın kendisi de amacı gerçeği saklamak ve kendisini yanlışlığa yöneltmek olan entrikalarla çevrili olduğunu bilmektedir. Sarayda da en küçük memuriyetlerden en üst düzey görevlilerine kadar hakim olan bu duruma bir son verebilmekte karşılaştığı güçlükler çok büyüktür ve bunlarla hemen başedemezse bir süre hoşgörü ile karşılanmalıdır.

Majesteye şunu anımsattım: Liberal kurumlara sahip, yüksek derecede uygar bazı ülkelerde iktidarın sadece belirli bir sınıfın elinde olmasından ve en yüksek görevlere götüren mesleklerin parası ve etkenliği olmayanlara kapalı tutulmasından yakınılmaktadır. Buna karşılık politik sistemi salt bir despotizm sayılan Türkiye'de herkes, hatta bir kayıkçı sadrazam olmayı umut edebilir.

Majeste hemen yanıtladı: Kuşkusuz bu uyruklarım arasında var olan sosyal eşitliğin bir kanıtıdır ama aynı zamanda neden o kadar çok bozuk ve cahil adamın iktidara geldiğinin ve ülkeye o kadar çok zarar verdiklerinin de sebebidir. Ve şunları ekledi: Kamu görevlerini elde etmek için, tek olmasa da en iyi araç para olduğu sürece, genel kokuşma olmasının ve de gerekli bilgisi, yeteneği, deneyimi olmayanların hükümet görevlilerine gelmesinin şaşılacak hiçbir tarafı yoktur." *(FO-78/2951 No. 442; 28.V.1879)*

Sorunun bir sistem sorunu değil, aracıların kötülüğü sorunu olduğu inancı Abdülhamit'e kadar yer etmiştir ki anılarında, Ja-

ponya'nın bir hiçlikten birdenbire ileri bir ülke haline gelişinin sebebini de aynı gerekçeye bağlamıştır.

"Mikado'nun etrafında toplanan eazımı (büyük adamlar) ben bulamadım. Gerek mevcutlarda, gerek benim yetiştirdiklerimde daima bir şey vardı ki her emeli terakkiyi nefessiz bırakıyordu."

ADİL MÜSTEBİT HÜKÜMET İLE ZALİM MÜSTEBİT HÜKÜMETİN FARKI

Çevreyi suçlama ve ortadan kaldırma eğiliminin, padişahla reayasını aracısız karşı karşıya getirme, padişahı "baba" görevinde görme şeklindeki geleneksel davranışa da uygunluğu açıktır. 1877-78 yenilgisinden sonra Abdülhamit'in yönlendirmesiyle başlatılan ve istibdat, hürriyet gibi kavramlara açıklık getirip, yeni oluşturulan rejimin felsefesini anlatmaya yönelik yayınlarda da bu iki amaç kesin çizgilerle belirtilmiştir. Abdülhamit'in Ahmet Mithat'ı devlet yönetimi konusunda yararlanabileceği bir düşünür olarak seçmesinde, yazarın daha 1872'de Abdülaziz döneminde çıkmış bir makalesinin etkili olduğu kanısındayız. Mithat Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi üzerine "inkiyadı serbestane = özgürce boyun eğme" anlayışını odağa yerleştirdiği bu yazısında "bize özgürlükleri verirsen devletin varlığı için özgürce boyun eğeriz" fikrini savunuyordu. İcra ve karar verme erkini sultandan alıp halkın seçtiği milletvekillerinden oluşacak bir meclise devretmeyi (Yani meşrutiyeti) tasarlayan Yeni Osmanlılar'a karşılık, Ahmet Mithat'ın sultanı yetkili sayan bu tezi tabii ki Abdülhamit'in çok işine gelmişti. Tercüman-ı Hakikat gazetesinin yayına başlamasıyla birlikte Ahmet Mithat'ın kaleminden çıkmış olan yazılardan ilkinde, padişahın sarayda tasarrufu başlatmasının sebebi olarak "halkın, daima tenkihat (bütçe denkliği için aylıklarda azaltma) gerekliyse, her şeyden önce saray-ı hümayundan başlamalı dediği" anımsatılarak, halk padişah birleşmesinin örneği verilmektedir.

Tercüman-ı Hakikat'ın 3 Temmuz 1878 sayısında "İstibdat" konulu yazı ise gerçek anlamda İslâmi anlayışa uygun olarak padişahlık kurumunun yapısını irdelemekte ve Abdülhamit'in anlayışını çok kesin çizgilerle açıklamaktadır:

"Bu sözcükten herkes nefret eder, hürriyeti de herkes sever. Ancak bu nefret ve sevgiyi iyi belirleyebilmek için içerikleri iyi anlaşılmalıdır... İstibdat deyince önce bir hükümdar akla gelir

ve ikinci olarak muzır olacağı ve bunun için nefretle bakılır. İstibdat hep kötü değildir ve hep hükümdara ait değildir.

İstibdat kanunsuzluktur. (...) Hükümet müstebide-i adile ve hükümet müstebide-i zalime diye memduh (övülmüş) ve müstenfir (nefret edilen) iki sınıfa ayrılır. (...) İstibdata zulüm anlamını vermek gerekse bile bir hükümet-i zalimede zulmü kendisi için gerekli sayanın mutlaka hükümdar olması mı zorunludur? Zulümden en çok nefret eden kuşkusuz hükümdarın kendisidir. En üst düzeye varmış olan niçin zulmetsin?.. (Ama) her şeyi hükümdar göremez. İcranın aracı olarak birtakım adamları memur eder. Resmi sıfat verir. Bunların resmi sıfatı kalkarsa halktan birisi derecesine inerler. Sadece resmi sıfat verildiği için göreve gelenlerin zalimiyetten veyahut zalimiyet anlamına alınan istibdattan yararlanmaya çalışmaları olasıdır... Binlerce örneği vardır... İkbal için her şeyi yaparlar, bu yüzden gerçek dürüst ve adil olan yöneticiler az bulunur. İşte bir ülkede zulüm olur ya da istibdat denilen şeye zulüm anlamı verilirse onun kaynağı ve varacağı yer kendi kişisel çıkarını ve amaçlarını zulüm cihetinde arayan bu tür kişilerdir. (... Birçok örnek verildikten sonra...) Fransa'da kamunun özgürlüğü için iktidara gelen çok kimse, asıl kamunun esirliğini ve mazlumiyetini yayarlar. Bunlar çoğalınca hükümdara nefretle bakılır. Bu kendi çıkarına hizmet edenler hiçbir vakit saltanatın adaletini kendi çıkarlarına uygun bulmazlar, beğenmezler. (...) Zulüm ve yolsuzluğu kendi çıkarlarının oluşmasına araç olarak alanlar bu meşru olmayan davranışlarında yalnız değildirler, yardımcıları vardır. Halkın fikrini aldatırlar. Halkın gözü açık değilse zulmün nereden geldiğini anlamaz. İstibdatı besleyen şey, evvel be evvel halkın terbiye ve uygarlık ilerlemesindeki düzeyidir, kendi çıkarına çalışan bunu yaratır. (...) Hükümdar ise öyle yücedir ki buna ihtiyaç hissetmez."

İstibdat sözcüğünün Arapça asıl karşılığı "başlı başına olma, bağımsız olma"dır. Yani hükümdarın istibdatı dendiği zaman, bunun anlamı "zulmü" değil, hükümdarın kendi dışındaki güçlerin etkisi altında olmaması, onlardan bağımsız olması anlaşılır. Kuşkusuz hükümdarın şeriat dairesinde davrandığı kabul edildiğinden, şeriat dışında başka hiçbir şeyle bağımlı olmaması

demektir. Kısacası padişahın "müstebit" olması bir İslâmi koşuldur. Ancak sözcüğün "keyfilik" ve ondan yaklaşımla "zulüm" anlamında da kullanılması ve pratikte bu anlama uygun davranışların daha yoğun olması sonucu, halk arasında bu içerik yer etmiştir. Konunun bu karmaşıklığının ne Abdülhamit'in ne de Ahmet Mithat'ın kafasında da tam bir berraklığa kavuşturulmuş olduğu, bu konu üzerinde arkası arkasına yayınlanan yazılardaki çelişkilerden anlaşılıyor.

Tercüman-ı Hakikat'ın 4 Temmuz 1878 tarihli 8. sayısında "Hürriyet-i Kanuniye" başlıklı yazı bunun iyi bir örneğidir:

"İstibdat kanunsuzluktur... Bunun karşıtı hürriyet-i kanuniyedir. Hükümdar hürriyet-i kanuniyeyi ister, bunu istemeyen yine rical ve hükümettir... Bir kanun fenalığı kaldıracaksa, o fenalıktan yararlananlar hoşlanmaz. (...) Halk kemal-i itaat ve boyun eğme çerçevesinde bir hürriyet-i kanuniye ister. Hükümet de ister ama serkeşce zulümden yararlanmaya çalışan nice adamlar bulunur ki hürriyet ve adaleti kanuniyeyi amaçlarına aykırı görür, kaldırmak isterler. (...) Peygamber kıssaları tetkik edilirse görülür ki, halkın alçaltılmasına sebep verenler bu aracılardır. (...) Herkes dinden memnunken kişisel çıkarını ihtilâlde arayanlara münafık dendiği gibi, siyasi deyimle de müstebit ve mütehakkim demek uygundur. (...) Kanun denilen şey bir halkın hükümdarı ile bir de o halk arasında bir taraftan gereken ve diğer taraftan kabul suretiyle kesin olarak konulmuş hükümlerden ibarettir ki bu hükümleri uygulayan hükümdar yüce (adil) sıfatını alır. Ve o hükümleri içeren kanunlara itaat eden ve boyun eğen halk da yüce (hür) sıfatıyla anılırlar. Bu durumda asıl yasal hükümleri uygulamayan yöneticilere müstebitlik sıfatı verilmelidir."

Bu yaklaşım Abdülhamit'in anayasa yanlısı olduğunu kanıtlar. Kanun = yasa kavramının şeriatın (Din yasalarının) karşısında insan tarafından konulmuş kurallar olduğu anımsanmalıdır. Mithat Paşa'ya gönderdiği anayasa ile ilgili Hatt-ı Hümayunu'nda bir tek insanın ya da küçük bir zümrenin hakimiyeti elinde bulundurmasının baskı ve istibdat demek olduğunu vurgulayıp böyle bir yöntem hatalar ve yolsuzluklar yaratacağından anayasayı ilân ettiğini belirtir. Meclisi açış nutkunda da geri kalma-

yı, yasaların meşveret esasına göre işlemeyen istibdatçı hükümet elinden çıkmasına bağlar ve yasaların halkın oyu ile hazırlanmasını ilerlemenin başlıca sebebi bildiğinden anayasayı ilân ettiğini açıklar.

Ancak insanların, yasalara itaat ettikleri için "hür" sayılacaklarını ileri sürmek, doğuştan eşit ve özgürlüklerine sahip oldukları ilkesini reddetmek oluyordu. Bunun sonucunda Ahmet Mithat, kuşkusuz Abdülhamit'in etkisiyle ve kendi temel görüşlerine aykırı olarak, şöyle yazabiliyordu:

"Genel ilerleme (...) insanlara hürriyetlerini iade ve temin ederek ondan sonra dünyaca itaat edilir birer yasa ile bunları yönetmek suretini çıkardıktan, yani insanları sürü gibi idare olunmaktan kurtarıp yine insan gibi idare olunmak uygarlık nimetine kavuşturduktan sonra, uygar cemiyetin üyelerinden her biri (...) milletinin ve hükümetinin en büyük adamı kendisi imiş gibi düşünmek hakkını dahi hürriyetinin hukuku içinde bulmuştur. (Böyle) binlerce fikir toplanıp "efkâr-ı umumiye" oluşur. (...) Düşünmek hakkı insanla birlikte anasından doğar (...) halktan bir kısmını düşünme gücünden mahrum addetmek ve hele onları yalnız icraatın aracı saymak hiç doğru değildir. Bir adama "sen düşünme" demek kadar abes lakırdı olmaz, düşüncesi doğru olmasa bile. Düşünmemek elinde değildir ama söylemekte seçme hakkı vardır. Ağzına susma mühürü vurulabilir. Kötüye yönelteni kuvvetle engellemeye her hükümetin hakkı vardır." (29.X.1878)

Burada hürriyet yasalarla alınıp verilebilir bir şey olarak tanımlanmaktadır. Hürriyet önce var sayılan, sonra başkasının hürriyetlerini zedelememek için sınırlandırılan bir şey değildir, Namık Kemal'deki gibi "tabii hak" değildir. Hükümdar tarafından verilen bir şeydir. Ve o verdiği için insanlar hür olur, onlara da kendilerini hür yapan yasalara itaat ve boyun eğmekten başka bir görev düşmez.

Bu anlayışta, Abdülhamit'in şehzadelik döneminde, Rusya'da oluşan hürriyetle ilgili deneyimlerin etkisi bulunup bulunmadığını bilemiyoruz. Ancak Kırım Savaşı sonrasında Rusya'daki davranışlar ve fikirlerle benzerliği şaşırtıcıdır. İki yıla yakın sü-

ren çalışmalardan sonra 1861'de yayınlanan bir yasa ile Rusya'da serf'lik kaldırılmış, köylülere özgürlükleri verilmişti. Bunun yanı sıra 1874'e kadarki sürede merkez ve yerel idari, adli, askeri reformlara girişilmişti. Bunlar politika ve özerklik eğilimlerini canlandırdığından, mutlak yetkili hükümet yetkilerini kullanarak beliren liberal akımı sınırlamıştı. Yasaları veren, insanları hür yapıyordu ve onlara da o çerçevede itaat gerekiyordu. Bundan sapmaları önlemek için basın ve söz örgürlükleri katı şekilde kısıtlanmış, reformlar katı reaksiyoner bir yönetimle yürütülmüş ve reformlara karar veren nazır kadrosundan hiçbiri görevlendirilmemişti.

AÇIK KAPI: MİLLETİN, EĞİTİME BAĞLI OLARAK RÜŞDE VARABİLECEĞİ İNANCI

Abdülhamit halkın peşin olarak çizgilerini bildiği yasalar bulmadıkça keyfiliğin arttığını kabul etmektedir ve bu yasaları koyma sorumluluğu padişahındır. Keyfiliği de yapanlar, halkla doğrudan ilişkide bulunan yöneticilerdir. Ancak anayasanın içeriğinde özellikle padişahın yetkileri ve meclisin niteliği konularında Yeni Osmanlılar'la aynı fikirde olmadığı da açıktır. Bu konuya daha ilerde geleceğiz. Bir de yukarıdaki açıklamaların, Abdülhamit'in halkın hakları ve görevleri konularındaki düşüncelerine bazı açıklıklar getirdiğini belirtmeliyiz:

"İnsan karakteri genellikle fenalığa eğilimlidir. Bir adamın kabiliyeti neyse ona göre davranılır. (...) Eğer zulüm ve yolsuzluğun gerçekten önü alınmak için bir çare düşünülür ise o çareyi dahi genellikle halkın hürriyet yeteneklerinden (istidad ahrarane) ve efkâr-ı kanuniyelerinden beklemekten başka yol yoktur. Bir adamın yeteneği ne ise onun hakkında edilecek muamele dahi ona göre olmak zorundadır. Bir miskin adama, bir hamala, bir esnafa, olgun bir insana yapılacak davranış bunların hamallığı, esnaflığı ve erdemleri ve olgunlukları oranında olur. Böyle olmayıp da hepsine birden eşit bakışla bakmak ve ona göre davranmak geçerli olmaz." *(TER, 2.VII.1878)*

"Hürriyet-i Kanuniye" yazısı da bu görüşü tamamlar:

"Her halkın gördüğü muamele uygarlıkça sahip olduğu yetenek oranındadır. Bir halkta o yetenek bulunmayacak olursa, o halka yasal hürriyet ve adalet verilse bile yararlanmaya gücü yetmeyip ancak özel yetenekleri oranında yararlanırlar. (...) Bir halk uygarlığın maddi ve manevi ilerlemesiyle insani erdem ve terbiyesini tamamlamış olursa (ancak) zulüm yapana esir olmaz ve onlara karşı durur." *(TER, 4.VII.1878)*

Halkın yeri ve hakları böylece kesin çizgilerle saptanmakla (verilen yasaları tartışmadan kabul edip itaat ve uysallıkla dav-

ranmak) birlikte, Abdülhamit'in halk ve millet kavramlarını anlayışında tam bir tutarlılık olduğunu söylemek olanaksızdır. Çoğu kez bu ikisini aynı anlamda kullanmıştır. özellikle anılarındaki sayısız çelişkiler arasında, en çok millet sözcüğünün kullanılmasında çelişki görülür.

"Millet Sultan Aziz'i tahttan indirdi."

"Aziz, cemiyet-i fesadiyenin (...) düzenledikleri bozgunculuk plânlarını milletin isteği niyetiyle telakki ederek."

"(Anayasa cereyanının) önüne geçemezdim. Mademki millet kendi mukadderatını bir de kendi idare etmek tecrübesinde bulunmak istiyor, milletin istediği olsun dedim."

"Mithat isminin ebced hesabıyla 'deva-i millet' olduğunu keşf ve ilân etmiş olan hasta bir halka..."

"Rusya muharebelerini Mithat Paşa hazırlamış ve Millet Meclisi harbin cereyanına şahit ve nazır bulunmuşken neticenin her felâketini bana tahmil etmek istemişlerdi."

"Açık alınla iddia ve vesaikle isbat ederim ki millet Ayastefanos Muahedesi'ni imzaladı, ben ise Berlin Kongresi'nin mukarreratını vücuda getirdim."

"Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki..."

"Meclis-i Mebusan'ı ikinci defa küşat ederken, ilk sedde sebep, milletin hal-i rüşde vasıl olmamış bulunmasını göstermiştim."

"Görüyorum ki artık milletin bana emniyeti yoktur."

"Ben usul-i meşrutiyetle idare edilmek için iktiza eden rüşt ve sedadı milletimin henüz ihraz edemediğini tahmin etmekte hiç de hata etmemişim."

Tahttan indirildiğinde Abdülhamit'in en çok "Seni millet azletti" sözünden alındığı anlaşılıyor "azlolunandan çok azleden utansın" diye yazıyor.

"Yıldız yağma edilmiş. (...) Buna biraderim padişah nasıl göz yumabilir?.. Çünkü bunlar milletin malı idi..."

Selânik'e götürülmek istenmesine karşı çıktığındaki sözü de "Milletimden son isteğim"dir.

Abdülhamit'in kafasındaki, ikili bir sistem olduğuna göre (padişah+millet) her defasında millet sözcüğünü kullandığında bundan tüm Osmanlı toplumunu anlamak gerekir. Ancak aynı anda da bu sözcüğü kullanışındaki tutarsızlık ortaya çıkıyor. Aziz'i ve kendisini tahttan indirenleri, anayasayı yapanları hep millet diye niteliyor. Oysa bunlar asıl karşıt olduğu ve uyrukları için de zararlı saydığı aracılar, hatta fesat cemiyeti üyeleridir. O halde neden bu önemli ayırımı yapıp, kendi savunmasında milletine suçluları göstermiyor ve hatta milleti onlara karşı gelmeye çağırmıyor?

Milletin, benimsediği bir kişiyi dertlerinin ilâcı ilân etmesini belirtişi; Milletin Mithat'ı çok sevdiğini söylemesi, savaşın milletin meclisi tarafından yönetildiği iddiası; Ayastefanos'un millet, Berlin'in ise kendisi tarafından imzalandığı görüşü; millette dinamik bir nitelik bulunduğunu kabul ettiğini gösteriyor. Hele "Milletin bir kere de kendi mukadderatını kendi idare etmek istemesi" karşısındaki "bir kere de onların istediği olsun dedim" şeklindeki boyun eğici yaklaşımı, kendisinin de eski otokrat padişah anlayışından uzaklaşmış olduğunu kanıtladığı gibi, artık milletin de o eski uysal toplum olmadığını bildiğini ortaya koyar. Ancak dikkati çeken, bunlarda da gerçek eylemci olan Bâbıâli paşaları ve Yeni Osmanlılar'la milleti özdeşleştirmesidir. Bir yandan halkı rüşde ermemiş saymak, kendisine bir lider bulduğu için "hasta" addetmek ama milletin bir başka eylemler içinde olduğunu da kabul etmek, ondan önceki padişahların hiçbirinde rastlanmamış bir davranıştır.

Abdülhamit'in ifadelerinde, eskiden padişah deviren, kulyeniçeri ayaklanmalarına gösterilen tepkilere benzer bir tepki görülmez. Hatta, "Milletin hâl-i rüşde varması" türü deyimlerle, geleneksel söz hakkı bulunmayan reaya anlayışından vazgeçildiği de açıktır. Şimdilik yeterince eğitim görmemiş olmasının etkisiyle kendi kendini idareye henüz hazır olmadığı ileri sürülmektedir. Bunun, gerekli eğitim aşamalarından geçerse Batı örneklerinde olduğu gibi daha aktif bir sosyal yaşama girebileceği varsayımını içerdiği ortadadır. Abdülhamit'in padişahlığı sırasında

çok ısrarla izlediği eğitim politikasının kökeninde bu anlayışın bulunduğu kesindir.

Demek ki toplumun değişme süreciyle birlikte değişmeye uğramış padişahlık kurumu anlayışı bu görüşte vardır. Açıkçası Abdülhamit, Tanzimatçı çizgisinin tarihsel gelişmesi içinde alması gereken yeri peşinen almayı kabullenmiş bir kimsedir.

TOPLUMA HEYECAN VERMEME YANLISI TANZİMATÇILAR, PANİSLÂMİZM'E KARŞIYDI

Günün düşünürleriyle böyle bir paralelde bulunan Abdülhamit'i herhalde asıl düşündüren halk tabakasının durumuydu. Toplumun tabanında büyük ve bazı acılardan tehlikeli olabilecek bir dinanizmin doğmuş olduğunu farkettiği anlaşılıyor.

18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan, Fransız Devrimi ile büyük bir devinim kazanan, Yunan bağımsızlık savaşı ile doruğuna erişen Osmanlı içişlerine dışarıdan karışmalar gittikçe artıyordu. Her ulusal savaşım dışarıdan destek görüyordu. Avrupa devletlerinin İmparatorluğun hemen her kentinde görevli –sayıları yüzleri çok aşan– konsolosları, aralıksız raporlarıyla en basit zabıta olaylarını bile, hem de büyük ölçüde abartarak, politikacılarına ve basınlarına ulaştırıyorlardı. Osmanlı topraklarındaki kanlı olayların artmasında bu kışkırtmalar, yönetim kötülükleri kadar rol oynuyorlardı. Bütün Hristiyan cemaatler, kanlı can kıyımları yaratıp Osmanlı ordusu ve Müslüman halkı daha kanlı eylemlerle bunları bastırmaya kışkırtmak, sonra da Avrupa kamuoyunda "zavallı mazlum Hristiyan kurbanları kurtaralım" kampanyasını başlattırmak oyununu oynuyorlardı. Başarılı da olmuşlardı. Örneğin Yunan ayaklanmasının ilk ayında büyük bir soğukkanlılıkla çoğunluğu kadın ve çocuk olan 20-30 bin Türk'ü kesmişler, o hırsla Türkler üzerine varınca da öldürülüyoruz diye Avrupa'da feryadı basmışlardı. İşin önemlisi, Avrupa kamuoyunda sadece ikincisi öğrenilmiş ve yankı yapmıştı. Ondan sonra da her olayın sadece Hristiyan yanlısı olarak yansıması sonucu, Osmanlı yönetimi korku içine girmişti. Ayrıca çıkar hesaplarıyla, değişik grupları, değişik Avrupa devletlerini birbirine kırdırıyor ama sorumluluğu sadece Osmanlı devletine bırakılıyordu. Lübnan'da Maruniler'i Fransızların, Dürziler'i İngilizlerin kışkırtması ama bütün yükün Osmanlı'ya yüklenmesi gibi.

Oysa 19. yüzyıl boyunca İslâm toplumları durmadan Avrupa'ya sömürgeleşmekteydiler. Bunlar esir ettiklerini canlarının

istediği gibi kıyıyor, fakat hiç ses çıkarılmasını arzulamıyorlardı. Her iki oluşuma da halk tabakasında gittikçe artan bir tepki belirmeye başlamıştı. 1870'li yıllara varıldığında Müslümanların ancak 1/7'si bağımsızdı. Yani 7 Müslümandan 6'sı Avrupa yönetimi altındaydı ve bu yönetimlerce horlanıyor, eziliyor, kıyılıyorlardı. Diğer yandan Osmanlı içindeki Hristiyanların Müslümanlara karşı kışkırtılması sonucu ayaklanmalar, çatışmalar durmadan artıyordu. Halep (1850), Cidde (1856), Hindistan (1857-58), Suriye'de (1860-61) olaylar çıkmıştı. Bu arada Avrupa, Osmanlı devletinin parçalanacağı ve Müslümanlar arasında da milliyetçi akımların başladığı propagandasını yoğunlaştırmıştı.

Ortalıkta Avrupa güçleriyle baş edebilir nitelikte tek devlet olarak Osmanlı'nın kalması, bütün esir toplumları oradan yardım istemeye yöneltmişti. 19. yüzyılın ilk üç çeyreğinde, Cezayir'den, Tunus'tan, Büyük Sahra'dan, Hive, Hokand, Buhara hanlıklarından, Kaşgar'dan, Hint'ten "son İslâm devleti"nin başkentine elçiler gelmiş yardım istemişlerdir. Sonradan adı Panislâmizm'le özdeşleştirilen Cemalettin Afgani gençlik yıllarında ilgi çekebilmek için kendisini Cemalettin'i Rumi ve Cemalettin'i İstanbuli diye tanıtırdı. 1866/67'e yazdığı bir şiirinde, Asyalı hükümdarların işe yaramazlığı karşısında Türklerin diyarına gideceğini şöyle anlatmıştı:

Sultanın sarayına adalet istemeye gidiyorum.
Eğer sultan kederli kalbimin acısını dindirmezse
Yüce Tanrı'nın huzuruna adalet istemeye gideceğim.

Kısacası İstanbul bu derece son sığınak niteliği kazanmıştı.

Dış Müslümanların bu başvuruların dayanağı, Osmanlı sultanının aynı zamanda halife olmasıydı. Osmanlı sultanlarının 1774 öncesinde halife sıfatını hiç de fazla kullanmamış olmalarına karşılık, kayıplar arttıkça ve Avrupa'dan İslâm geleneğine uymayan yöntem ve kurumlar alındıkça, toplumun tabanından kopmamak için (Sultan II. Mahmut'tan başlayarak) yoğun bir İslâmcı ve halifeci propagandaya başvurulduğu görülür. Ancak bunun son derece pasif, sadece savunmaya yönelik, hele tüm İslâmları bir araya toplamak gibi eylemci bir yanları olmadığı

açıktır. Gâvurlukla suçlanan padişahların kendilerini savunma isteklerinden başka bir amacı yoktu.

İslâmi bir dayanışma, kardeşlik (İttihad-ı İslâm, rabıtatül İslâm, uhuvvet-i İslâm) kavramlarıyla açıklanan bu yöneliş, İslâm dünyasının 6/7'sine sahip olan Avrupa sömürgecileri arasında büyük kuşkular yarattı. Hele İttihad-ı İslâm (= Union Islamique) deyiminin yanlış olarak Panislâm diye Avrupa dillerine çevrilmesi kuşkuyu marazi bir korkuya dönüştürdü.

19. yüzyılın ikinci yarısı Avrupa'da milliyetçi akımların ırkçı saldırgan, hatta emperyalist akımlar haline dönüştüğü dönemdir: Panhellenizm, Pangermanizm, Panslavizm ve Panyahudilik denebilecek olan Siyonizm gibi. Bunlar hatta Rusya ve Yunanistan'da devlet politikası haline bile getirilmişlerdi. Emperyalist uzak-görürlülüğü, aynı şeyin Müslümanlar arasında da gerçekleşmesi halinde yaratabileceği tehlikenin büyüklüğünü tasarlayabiliyordu. Artık her olaya bu açıdan bakmaya başlamışlardı. Cezayirliler'e yapılan zulme Hindistan'dakiler acırsa bu insani bir duygu olarak değil, Panislâmizm kışkırtması diye niteleniyordu. Hemen İslâm fanatizmi saldırısı başlatılıyordu. O kadar ki, Hindistan'da 1857'de çıkan ayaklanmanın Müslüman kışkırtmasından doğduğu hakkındaki yanlış inanç 1910'lara kadar İngiliz politikacıları ve kamuoyuna hakim olmuştu. Politikalar da buna göre yapılıyordu. Açıkçası Avrupa, olan bir şeyin değil, bir olasılığın korkusu içinde bunalıma kapılmıştı.

1860'da İstanbul'da Bâbıâli'nin desteğiyle yayınlanmaya başlayan Arapça Al Cavaib gazetesinin Tanca'dan Hindistan'a kadar bütün İslâm dünyasında okunur hale gelmesi sömürgecileri çok rahatsız etmiş, hatta bazı yerlerde yasaklanmıştı. Oysa ne Cavaib'de ne de diğer Türk gazetelerinde Panislâmcı bir içerik asla olmamıştır. Aksine Tanzimatçıların politikasına uygun bir şekilde uzlaştırmacı, pasifliği teşvik edici, barışçı yayınlardı. Osmanlı topraklarında çıkan bazı Hristiyan yayınlarının ihtilâlci kışkırtıcı içeriklerinin binde birine bile bunlarda rastlanmazdı. Ama elinde değil, Avrupa korkuyordu. Oysa asıl bu akımdan korkan Bâbıâli'ydi. Her kışkırtmanın Avrupa'ya askerle işgal fırsatı hazırladığını bilen Bâbıâli en ufak bir kışkırtma, bir dalga-

landırma yanlısı değildi. Dört bir taraftaki Müslümanları ayaklandırmaya kalkışmak, bunların yöneticisi Avrupa devletlerinin birleşerek Osmanlı Devletine saldırmaları olurdu. Osmanlı Devletini o güne kadar ölümden kurtaran ise Avrupa devletlerinin böyle bir amaçla birleşmemiş olmalarıydı. Dolayısıyla böyle bir bahaneyi kendi eliyle yaratacak bir Panislâmizmi hiçbir Osmanlı yöneticisi düşünmezdi.

1875-76 yıllarına gelindiğinde bu konuda Avrupa'nın duygusallığı büsbütün artmıştı. Hersek ve Karadağ isyancılarına yardımı Rusya'da Çariçe'nin, İngiltere ve Fransa'da devlet adamlarıyla aydınların hatta kilisenin başkanı olduğu komiteler yürütürken, Osmanlı ülkesinde bir gazete Girit ya da Balkanlar'da öldürülen Türklerin yetimlerine yardım toplamaya kalksa yeryerinden oynuyordu, Panislâmizm hortluyor diye. Tanzimat'ın örnek almak istediği uygarlığın bu derece bağnaz ve haksız davranışı sadece Osmanlı aydınlarını, Abdülhamit'i değil, uzaklarda tâ Hindistan'daki Müslümanları bile üzmüştü. Hindistan'da para toplama kampanyaları görülmeye başlandı. Aynı sırada Avrupa'da yeniden canlandırılan "Türkler Avrupa'dan çıkarılmalı, Asya'ya geldikleri yere gönderilmeli" kampanyası da şiddetlendi.

Olaylar artık tamamen Osmanlı Devleti'nin etki alanı dışında oluşuyordu. Hindistan'da Osmanlı Sultanı ve halifeyi Avrupa'ya borçlu durumdan kurtarmak için borç hisselerinin Müslüman zenginler tarafından satın alınması yolunda bir kampanya bile başlatıldı. Ne denli ütopik olursa olsun bu tür davranışların İngiliz yönetimini son derece rahatsız etmemesi olanaksızdı. Ve Hint Müslümanları bütün bu davranışlarının sebeplerini bir yayın organları aracılığıyla şöyle açıklıyorlardı:

"İster Hindistan'da ister diğer ülkelerde Müslümanların lâyık görüldüğü şeref ve saygınlık, Büyük Türk İmparatorluğu'nun varlığına bağlıdır. Ve eğer bu imparatorluk var olmaktan çıkarsa, Müslümanlar birdenbire önemsizleşecek ve bütün bütün yüzüstü bırakılacaklardır." *(Urdu Akhbar, 19. VIII. 1876)*

Panislâmizm çerçevesinde değerlendirilebilecek böyle bir akımın hem bunu ileri sürenlere hem de istese de istemese de bu-

nun konusu olan Osmanlı Devletine büyük düşmanlıklar yaratması doğaldı. Bu dinamizmin, bu tepkinin eyleme dönüşmesi çok tehlikeli olabilirdi. Eğer Hristiyanların ve Avrupalıların yaptıkları kışkırtmanın yüzde birini Müslümanlar yapsa kan gövdeyi götürebilirdi. Tanzimatçılar içinden 1876'ya kadar böyle düşünen kimse çıkmamıştır. Hatta onlardan çok daha dinamik olan Jön Türkler arasında bile bunu düşünmeyenler çoğunluktadır. 1904 yılında Ahmet Rıza, Fas'ın Almanya ile Fransa arasında paylaşılma pazarlıkları sırasında, silâhlı direnci ve imtiyazlı Avrupalıları ülkeden dışarı atmayı savunanlara karşı "direnmemek her halde çok daha yararlı olur" diye yazmıştı. "Zira her silâhlı ayaklanma kesin nihai işgali hızlandırmaktan ve kolaylaştırmaktan başka bir şeye yaramaz... Düzeni sağlamakla görevlendirilen yabancı güç, bu fırsattan yararlanıp daha fazlasını elde etmeye girişmekten geri kalmayacaktır." *(Meşveret, 1. V. 1904)*

Aynı düşünceye Mısır'da Abduh ve Raşit Rıza, Hindistan'da Seyyid Ahmet ve benzerlerinde rastlanır. Abdülhamit de tahta çıkmadan önce Tanzimatçılar'ın bu ilkesinin uygun olduğu kanısındaydı: Topluma heyecan ve dinamizm vermek lehte değil aleyhte olur. Dolayısıyla Panislâmizm türü akımlar zararlıdır.

YENİ OSMANLILARIN RADİKALLEŞTİRDİĞİ SOFTALARA KARŞI ABDÜLHAMİT'İN TARİKATLARA YANAŞMASI

Bu dalgalandırmama, heyecanlandırmama ilkesi Abdülhamit'in Yeni Osmanlılarla çatıştığı en önemli noktalardan biriydi. Anılarında ve muhtıralarında onlara yönelttiği başlıca eleştiri bu konuda yoğunlaşır. Belki bundan, karakteri gereği kaçınıyordu, ancak politik gerekçesinin çok daha ağırlık taşıdığı yadsınamaz.

Mahmut ve ilk birkaç yılında Tanzimat'ı başlatmakla Abdülmecit, bulundukları ortama göre devrimci nitelikli bir eyleme girişmişlerdi. Sonrası ise yapılanı hazmettirme ve yerleştirme dönemi olarak geçmiştir. Statükoyu bozdurmamak ilkeydi ve bütün çabalar bunun için toplumu dalgalandırmamaya, hareketlendirmemeye yönelikti. Yeni Osmanlılar ise özellikle toplumu tabanından harekete geçiren bir dinamizm yaratmayı başarmışlardı. Batı standartlarıyla bakıldığında bu akım tam bir devrimci eylem değildi. Nitekim Avrupa'da liberal milliyetçi hatta sosyalist devrimcilerle tanıştıkları, hatta Paris Komünü'nün de içine düştükleri halde, kendileriyle aynı dalga uzunluğunda çevreler bulamamışlardı. Aksine Avrupa'da İslâmcı ve tutucu sayılmışlardı (B, 252). Aslına bakılırsa tam Avrupa standartlarına uysalardı, Türk toplumunu o derece etkilemeleri olanaksızdı. Namık Kemal'in kendisinden çok daha fazla devrimci bulduğu ve Avrupa'daki radikaller arasında saygınlıklarının yüksek olduğunu belirttiği, Cenevre'deki İnkılâb gazetesini çıkaran Hüseyin Vasfi Paşa ile Mehmet Bey'in anavatanda hiçbir yankı uyandırmamaları bu sonucun kanıtıdır.

Namık Kemal ve arkadaşlarının özelliğini, Batı anlamında devrimcilikten ödün verdikleri oranda kendi toplumlarını dinamikleştirecek, radikalleştirecek yöntemleri bulmuş olmaları oluşturur. İslâmın dünyevi ve ruhani öğeleri birlikte içermesi sonucu, Müslümanlar için toplumsal kimlik, toplum içindeki yeri kadar imanıyla da saptanıyordu. Dolayısıyla toplumsal eyleme

katılabilmelerini sağlamak için dinsel öğeleri de dikkate almak gerekliydi. Hele o dönemde Avrupa'nın da Osmanlı'nın millet-i hakime dışındaki cemaatlerini ayaklandırmakta Hristiyanlık öğesini aşırı ölçüde kullanması, ister istemez Müslümanlar için de aynı yaklaşımı gerekli kılıyordu. Bunsuz katılma beklentileri başarısız kalmaya mahkûmdu. Ancak Namık Kemal takımının getirdiği dinamizmin tehlikesi Avrupa etkisiyle yapılan haksızlıklara karşı kitleleri ayaklandırmak olabilirdi ki istenmeyen sonuç da buydu. Yeni Osmanlılar'da asla bir Panislâmist eğilim görülmez; gelgelelim 1860'lardan sonra tüm Doğu dünyasında yaygınlaşan basının etkisiyle o zamana kadar birbirinden kopuk olan İslâm toplumlarında benzeri tepkiler belirmeye başlamıştı: Avrupalıların kafalarında birleştirilince, Panislâmizm diye ürktükleri tepkiler. Bunda itici rolü Osmanlı toplumu oynarsa tehlikenin çok daha büyük olması ve son İslâm Devleti'nin de bağımsızlığını kaybetmesi olasılığı çok kuvvetliydi.

Statükonun korunmasına böylesine muhtaç bir toplumda Abdülhamit'in "dünyada hiçbir ihtilâlci görülmemiştir ki yıkmakta gösterdiği başarıyı yapmak hususunda gösterebilmiş olsun" fikri, çoğunluğun görüşünü yansıtıyordu ve Yeni Osmanlıları hedef alıyordu. Daha tahta gelmeden önce, Tanzimatçı geleneğine bu konuda bağlı olarak, radikal ve Panislâmist eylemlere karşıydı. İleride ayrıntıyla belirteceğimiz gibi, eylemsizliği ve dirençsizliği böylesine sistemleştirmenin sonucu durmadan ödün vermektir. Yeni Osmanlılar özellikle buna karşıydılar, ancak bu kısır döngüden çıkacak formülü –Panislâmizme karşı oldukları-na göre– onlar da bulamıyorlardı.

Yeni Osmanlıların ilkelerini iyi irdelemiş bir kişi olarak Abdülhamit onların zayıf taraflarını da en iyi farkedebilmiş kimselerden biridir. Devlet devrimcileri olduklarını, etkenliklerinin memuriyetlere atama ile kolaylıkla sona erdirilebileceğini ve aydınlar arasında tam anlamıyla onlara eylemci şekilde katılabileceklerin az sayıda olduklarını da biliyordu. Daha da önemlisi kendi aralarında bile tam bir uyuşum içinde olmadıklarının farkındaydı. İçlerinden birkaçı (en fazla 8-10'u) uzaklaştırılınca hemen etkenlikleri yok edilebiliyordu. Ünlü öyküdür:

"Namık Kemal, Ziya, Reşat ve Nuri bir gün Beşiktaş'tan iki çifte bir kayığa binmişler. Az sonra fırtına çıkmış, Reşat batına korkusuyla telâşlanmış. Namık Kemal sormuş:

— Ölümden korkulur mu?

— Ölümden korkmuyorum. Kayık batarsa "efkâr-ı umumiye" batacak diye korkuyorum."

Bu zayıf noktalarına karşılık, Yeni Osmanlıların İstanbul'daki sayıları on binleri bulan, softa da denilen talebe-i ulumu (din öğrencileri) etkileyebilmiş olmaları kuşkusuz Abdülhamit türü bir gözlemcinin dikkatinden kaçmamıştır. Kitle halinde siyasal eyleme kalkışan tek grup o dönemde softalardı. Üç aylarda Rumeli ve Anadolu'da cerre çıkıyor, hem para kazanıyor hem de en doğru kanaldan taşra halkının nabzını tutabiliyorlardı. İstanbul'daki ortamları ise artık eski miskinhane havası değildi. Sadece ilim tahsil etmiyor, gazete de okuyorlardı. Aralarında Fransızca öğrenmeye kalkışanlar bile vardı. 50'li yıllardan beri İstanbul'da sayıları artan sürgün din adamları (Kırımlı, Kafkaslı, Orta Asyalı) ile ilişkiler artmıştı. Yeni Osmanlılar da zaman zaman toplantılarını camilerde (Ayasofya gibi) yapıyor, onlarla kaynaşıyorlardı. Mehmet Bey gibi konağında halk mintanı giyip medreseleri dolaşan, oralarda meşrutiyetin övgüsünü yapan propagandacıları da vardı. Ali Suavi ve Hoca Sadık Efendi gibi medrese kökenli Yeni Osmanlılar bu kaynaşmayı daha da pekiştiriyorlardı.

Abdülhamit'in şehzadelik ve kısa veliahtlık döneminde en büyük eksikliği çevresizliği, örgütsüzlüğü olmuştur. Kendisinin de kabul ettiği gibi içe dönük, kapalı bir karaktere sahipti, bu yüzden kolay yakınlıklar kuramıyordu. Ayrıca aşırı ihtiyatlılığı serbest davranmasını engelliyordu. Namık Kemal üç şehzadeyle (Murat, Abdülhamit, Reşat) ilişkideydi. Ancak Abdülhamit onunla da çok yakın olamadı. Ayrıca, Yeni Osmanlılar içinde Namık Kemal'in yaşamı boyunca dostluğunu kesmediği üç kişiden biri olan Menapirzade Nuri Bey, Abdülhamit'in süt kardeşi ve çocukluk arkadaşıydı. Sonra saraya kâtip olarak aldığı Nuri Avrupa'ya kaçtığında, Abdülhamit ona para yardımında bulunmuştur. Yeni Osmanlılarla bu derece içiçe olduğu halde aralarında

tam kaynaştığı kimse çıkmadı. Bunun, ağabeyi Murat'ı geçmemek düşüncesinden ileri geldiği iddia edilebilirse de gerçekte ihtiyatlı karakterinin sonucu olduğu bellidir.

Medreseliler de Yeni Osmanlıların etkisinde olduğundan onlarla da fazla içli dışlı olamayan Abdülhamit'in tarikatçılarla ilişki kurabilmesi kuşkusuz orada devrimcilerle karşılaşmayacağından emin olduğundandır. Tanzimat, Yeniçerilikle savaşında Bektaşi tarikatını da düşman saymış ve yok etmişti. Bu arada Mevlevilik ve Nakşibendiyye'ye özel destek gösterilmiş olmasına rağmen tüm tarikatların korkuya kapılmamış olmaları düşünülemez. Getirilen yeni düzenin kendilerine her an çatabileceğini akıldan çıkarmıyorlardı. Bu açıdan tarikatlar sultanlara ihtiyatla yaklaşıyorlardı. Yüzyıllardır süren şeriat-tarikat çekişmesinde şeyhülislâmların sultanlara tarikatlar aleyhinde fetva vermekte hiç de çekingen davranmadıklarını biliyorlardı. En küçük bahaneyle rakiplerini ezmek fırsatını kaçırmazlardı. 1870'li yıllarda talebe-i ulûmun çok dinamik bir yapıya kavuşmasının, şeyhülislâmların uzun zamandan beri ilk kez kolaylıkla sultanlara hal fetvaları verir olmaları, doğal olarak tarikatçıların da huzursuzluğunu arttırmıştı. Ortak duyguların Abdülhamit'in tarikatçılara yaklaşmasını, onların da Abdülhamit'e hanedanın diğer üyelerinden daha yakın davranmalarını kolaşlaştırdığı anlaşılıyor. Eğer tarikatçılardan da gelen bu eğilim olmasa, Abdülhamit kadar ihtiyatlı bir kişinin onlarla yakınlaşması düşünülemezdi.

Tarikatçılarla yakınlık, şehzadenin düşünce tarzına da uygundur. Statükoculukta, dalgalandırmamacılıkta kuşkusuz anlaşıyorlardı. Abdülhamit'in Kadiriyye, Rifaiyye, Şazeliyye, Nakşibendiyye ve Medeniyye tarikatlarıyla ilişkileri olduğu söylenir. Bazılarıyla tahta geçtikten sonra ilişki kurmuştur. O dönemde en yaygın olan Kadiriyye tarikatını "her şeyi hoş görür, bazı yoksunluklara katlanmanın sevabına inanır, hallerine hamd ve dua eder" ilkelere sahip olduğu için seçtiğini ileri sürer. Yine de tercihlerinde, politik çıkarlarına yarar sağlar nitelikte olanların öncelik aldığı bellidir. Rifaiyye, Kadiriyye'ye çok yakındı. Şazeliyye ve Nakşibendiyye'nin ehl-i sünnet akidelerine bağlılıkları ve sünni hükümdarlara destek verici oluşları dikkatten uzak tutulmamalı-

dır. Şazelilerde iş ve çalışmayı engelleyici ibadetin ve dilenciliğin reddi, paradan kaçmayıp yüksek kazançlı işlere girmenin desteklenmesi kuşkusuz Abdülhamit'in düşünce sistemine uyuyordu. Ayrıca bunların dağılma alanları da politik amaçlar açısından işine yarayacak niteliktedir. Nitekim Medeniyye ile ilgisi de daha çok belli bir bölgedeki (Libya) politik denge açısından olmuştur.

Tarikatlarla ilgisinin, aşırı bir sufilik merakından ileri geldiğini biz hiç zannetmiyoruz. Kızının da belirttiği gibi Abdülhamit, Tanzimatçıların dini giderek daha çok kişisel (Allah'la kul arasında) bir şey sayan ve devlet yönetimi kadar günlük yaşamda da her gün din merkezlerinden kaynaklanmayan uygulamaları artırmak yanlısı bir tutum içindeydi. Dini yükümlülüklerini ihmal etmeyen, muntazam yerine getiren ama gösteriye de dönüştürmeyen bir düşüncedeydi. Çevresindekileri dini açıdan kontrolda tutmak aklından geçmemiştir. Selamlığa gelenler arasında bir hayli bînamazlar da bulunur ve bunlar namaz bitinceye kadar koridorlarda beklerler, kimse de tepki göstermezdi. Bu açıdandır ki tarikatlara yaklaşımının dini içerikli olmadığına inanıyoruz. Nitekim Mevlevilikle ilişkisi sonucu bir tasavvuf yaşamı kapanıklığına giren kardeşi Mehmet Reşat ile alay ettiği bilinir.

Bütün bunlar "kişisel olarak" bazı okuyup üflemelerin, muskaların yararından medet ummasını da engellememiştir. Koleraya karşı Buhari-i Şerif okumanın iyi geldiğine inanmıştır. Ebülhuda'nın muska ile ilgili şöyle bir notu ele geçmiştir:

"İlişikte sunulan nüshaların küçüğü suya bırakılıp bir hafta kadar içilmeli; büyüğü muşambaya sarılıp iki dal arası üzerine dikilip öyle kalmalı. İnşaallah katiyyen zerre mikdar-ı sıkıntınız kalmayacak, bundan böyle vücudunuz afiyette olacak ve cin ve şeytanların şerlerinden emin ve selamette bulunacaksınız."

Cahil saray ortamında büyüyen Abdülhamit'in, cin ve şeytan etkilerine önem verdiği görülür, ancak bunun kişisel ruhi rahatlama sağlamanın dışında politikasına ve icraatına bir etkisi olduğunu söylemek olanaksızdır. Orada akılcı ve hesapçıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

OLAĞANÜSTÜ BUNALIMLI BİR YIL AĞUSTOS 1875 - AĞUSTOS 1876

RUS BAŞARISI: MALİ BUNALIMI POLİTİK BUNALIMA DÖNÜŞTÜRÜP OSMANLI'YI PAYLAŞMA ONAYINI ALMAK

1875 Ağustos'u sonunda Mahmut Nedim'in sadrazamlığa atanmasından, 1876 Ağustosu'nun son günü Abdülhamit'in tahta geçişine kadar süren bir yıl, olayların birbirini kovalayışındaki hız ile, yepyeni bir dönem oluşturur. Bu sürede Abdülhamit yeni fikirler oluşturmaktan çok, oluşmuş fikirlerini pekiştirecek durumlarla karşılaşmıştır. Bu kez haber kaynaklarında bir sıra değişmesi olmuş Yeni Osmanlılar ağırlık kazanmış, saray haberleri basının arkasında son sıraya düşmüştü. Mithat ve Hüseyin Avni gibi Bâbıâli'nin önde gelen bazı isimlerini sık sık görev değiştirmekle birlikte sürekli olarak iktidarda kalmaları, Yeni Osmanlıların teorisyen takımı sürgünde olmakla birlikte (Namık Kemal ve arkadaşları) ilkelerinin daha da etken bir şekilde, hem de pratiğe dönüştürülmek üzere tartışılır olmasını sağlamıştı.

Mahmut Nedim'in sadrazamlığa; İgnatiyef'ten aldığı garantilere –Balkanlar'daki karışıklıkları desteklemeyecekleri imasına– dayanarak bu işin masrafsız ve barışçı şekilde çözümlenebileceğini söyleyerek gelmiş olması, olaylar zincirinin başlangıcını oluşturur. Hersek ayaklanması, dışarıdan aldığı yardıma rağmen çok kapsamlı bir şey değildi, kolaylıkla bastırılabilirdi. Önce Sadrazam Esat Paşa'nın işi Avrupa devletleriyle görüşmelerle çözümlemek yolunu tutması, sonra da Mahmut Nedim'in hazinenin sıkıntısını ileri sürüp asker ve para yollamaması, işin sürüncemeyle kabarmasına yol açtı. Böylece Rusya'ya kışkırtmalarını arttırıp işi uluslararası foruma çıkartma fırsatı tanınmış ol-

du. Küçük bir olay üzerinde bütün Avrupa devletlerinin resmi ilgisini yaratmak ikinci halkaydı.

Tam bu sırada Mahmut Nedim'in 6 Ekim 1875'de "Tenzil-i Faiz" kararını açıklaması olaylara yeni bir yön verdi. Bununla Bâbıâli iflâsını ilân ediyor, borcunu hatta borcunun faizini ödeyemeyecek duruma geldiğini açıklıyor ve bir çözüm öneriyordu: Yılda 14 milyon lira tutan dış borç ana ve faiz ödemeleri beş yıl için yarı yarıya indirilecek (yani sadece 7 milyon liralık kısmı ödenecek) buna karşılık alacaklılara ileriki yıllar için yüzde 5 faizli yeni senetler verilecekti. Artırılan 7 milyonun beşi bütçe açığını kapamaya, ikisi askeri masraflara ayrılacaktı.

Kararın alınmasını İgnatiyef'in sağladığı iddiaları vardır. Bu kanıtlanmış bir şey olmamakla birlikte kararın sonuçta Rus politikasının isteklerine çok uygun düştüğü açıktır.

Kararın bir komplo şeklinde ani ve gizlice alındığı hakkındaki Abdülhamitçi yazarların sonradan ortaya attıkları iddialara fazla önem vermemek gereklidir. Konunun hükümet içinde, enine boyuna tartışıldığı açıktır. Taraftarları da karşıtları da vardı. Mahmut Nedim'in rolü, karar hakkında yabancı elçilerin onayı bulunduğunu iddia etmesi ve buna dayanarak sultandan irade alıp emrivakiyi diğer nazırlara kabul ettirmesindendir. Konu henüz tartışma safhasındayken kendi yargısıyla kesip atmıştır.

Karşıtlar arasında Osmanlı Bankası gibi güçlü bir kurumun bulunması önemlidir. Evvelce kendisine tanınmış bazı haklara uyulmayarak diğer bir banker kuruluşuna (Banque de Constantinople'a) avantajlar sağlanması karşısında Osmanlı Bankası daha sonraki bir sürü hükümetin de bütün mali girişimlerini açıkça baltalamıştır. Böyle bir ortamda gizlilikten bahsetmek safdillik olur. Nitekim karardan dört gün önce 2 Ekim'de Galata sarrafları haberi öğrenmişlerdir. 4 Ekim'de Sadrazam, Havas ajansına bir karar alınmış olduğunu yalanlamış ve bu Avrupa borsalarına ulaştırılmıştır. 6 Ekim'de ise karar çıkmıştır. Böyle bir olaydan sadece Abdülhamitçilerin sevmedikleri Mahmut Nedim ve Mithat'ın kâr ettikleri hakkındaki iddialar ise inandırıcı olmaktan uzaktırlar.

Avrupa'daki tepkinin sadece kararın keyfiliğine kızgınlıktan ya da bazılarının ileri sürdükleri gibi Rus çizgisine yanaşma-

dan ileri geldiği iddiaları da yanlıştır. Osmanlı iflası genel bir bunalımın işaretlerinden biri sayılmıştı. Dünyada 1873'den beri başlayan ekonomik krizin sonucu olarak Türkiye ile aynı anda, başta Peru olmak üzere Güney Amerika borçluları da ödeme yapamayacaklarını açıklamışlardı. İngiltere'de parlamento gittikçe ciddiyet kazanan durumu soruşturmak için Sir Henry James komisyonunu kurmuştu. Tehlikenin çapını saptamaya çalışıyorlardı. Kararın kaçınılmazlığı ve gerekliliği fazla tartışılmıyordu, asıl kızgınlık, Bâbıâli'nin hâlâ harcamalarda kısıntı ve bütçeyi ciddi olarak denkleştirme formülünü düşünmemesi, bunalımın yükünü Avrupalı hissedarlara devredivermesiydi. Ayrıca ortada mali çevrelerin Rusya'dan endişe etmesine ise hiç sebep yoktu, zira 1860'ların ortasından beri İngiltere'nin benimsediği "muhteşem izolasyon" politikası, Hindistan'a göz dikmedikçe herkese hatta Rusya'ya bile hoşgörülüydü.

Rus politikasının kendi açısından başarısı, Avrupa'daki bu hassas durumu, bu korkuyu, o güne kadar mali çevrelerin hiç de ilgilenmedikleri Sırp ve Balkan olaylarıyla birleştirebilmek olmuştur. Kendisi de Londra ve Paris borsalarına yüksek ölçülerde borçlu olan Çarlık bu mali merkezlerin nasıl işlediğini, hassas noktalarını Bâbıâli yöneticilerinden çok daha iyi biliyordu. Osmanlı yöneticilerinde –mali konularda en iyilerinden olduğunu ileri sürdüğümüz Abdülhamit de dahil– sarraf düzeyini aşmayan para piyasası bilgisinin, Avrupa borsalarının karmaşık düzenini kavrayabilmesi olası değildi. Daha on on beş yıl önce "Kaime"nin değerini sabit tutabilmek için borsanın kapısına zaptiyeler konması yönteminin uygulandığını tekrar anımsatalım. Mali sistemler üzerinde eğitim Osmanlı Devleti'nde ancak Abdülhamit'in saltanatının ortalarında başlatılacaktır.

Rusların diğer bir üstünlüğü de İngiliz ve Fransız basınlarının finans çevreleriyle ilişkilerini sadece çok iyi bilmeleri değil, bol para sarfederek istedikleri yönde kullanabilecek mekanizmaya sahip olmalarıydı. Bu mekanizma etken şekilde İstanbul'da da kurulmuştu. Hersek olaylarını kışkırtarak ve bunu kendi kaynaklarından Avrupa basınına yansıtarak Ruslar bir etkenlik yaratabilmişlerdi. Ancak tüm kamuoyunu ayaklandırabilecek bir or-

tam oluşmamıştı. Osmanlı Devleti'nin 1875 yılı mali ve ticari durumunu irdeleyen yazısında İstanbul'da çıkan İngiliz sözcüsü Levant Herald gazetesi (14.1.1876) bunu açıkça belirtiyordu:

"Hersek'de aylardan beri, Türkiye'nin defalarca başarıyla atlattığı türden bir ayaklanma vardı. Finans çevrelerinde bu hiçbir ilgi yaratmamıştı. Ekim yaklaşırken Bâbıâli'nin mali güçlükleri hakkında söylentiler dolaşıyordu. Ancak henüz kupon ödeme devresi değildi, dolayısıyla fazla etki yaratmadı. Ayaklananlar çok güçlü olabilir, bastırılmaları masraflı olabilirdi, ancak "Türkiye namusludur ve her zaman borçlarına sadıktır" inancı vardı. Bir anlık bile uyarma zamanı ayırmadan hisseleri yarı düşüğüne ödeyeceklerini ilân ettiklerinde durum böyleydi."

İngiliz finans çevrelerinin sözcüsü Times bile Hersek olaylarını "yarı mali, yarı dini ayaklanma" diye nitelemişti. Durumu Kırım Savaşı öncesine benzetenleri abartma yapmakla niteliyor ama yine de Bâbıâli'nin kabul etmek istediğinden de daha ciddi bir durumun bulunduğuna dikkatleri çekiyordu.

Bir yandan Bâbıâli mali sıkıntıya çözümler ararken, öbür yandan Rusya'nın önce Hersek sonra Bulgar olaylarını kışkırtarak Türk hisselerindeki sürekli düşüşü siyasal bir bunalıma çevirmesini kronolojik bir sırayla ele alırsak, ülkede Aziz'in düşürülmesiyle sonuçlanan olaylardaki "finans çevreleri –ihtilâlci kışkırtmalar– diplomatik girişimler kamuoyu oluşturma" mekanizmasının nasıl işlediği açıkça anlaşılabilir;

1875 yılı başında Galata'da 50 franktan muamele gören Türk hisseleri Ağustos ayı ortalarında 43'e düşmüştü. Bunda Nisan'da başlayıp 24 Temmuz'da yaygınlaşan Hersek ayaklanmasının rolü vardı. Bu hisseler Galata ve Avrupa (Londra-Paris) borsalarında şöyle bir dalgalanma içindeydiler:

Tarih	Galata	Avrupa	Politik Olaylar
21.VIII	42	.....	
24.VIII	43	.....	Mahmut Nedim hükümeti kurulmasıyla Türk yükseldi. H. Avni Serasker, Mithat Adliye nazırı.

31.VIII	.....	.....	Rus kaynaklarından gelen haberlerle Türkiye'nin Sırbistan'ı işgal edeceği söylentileri üzerine borsada panik.
2.IX	.....	..... (iniş çıkış)	Osmanlı Bankasını destekleyen L. Herald'ın Bulgaristan'da ayaklanma haberi Matbuat Dairesince resmen yalanlanıyor. İstanbul Bankası'nı tutanlar (Stamboul) bu haberlerin borsa oyunları için yayıldığını belirtiyor. (8.IX) tahkikat açılmasını istiyor. Vakit Osmanlı Bankası'nı ülke çıkarları aleyhinde çalışmakla suçluyor (13.IX).
25.IX		(dengesiz)	Times: "Türkün kredisi o derece yok oldu ki onu bir süre daha yaşatmaya gerek var mı diye sormak greeklidir?"
27.IX	.....	.....	Sırbistan seferberlik ilân etti.
29.IX	.....	.....	Resmi Rus gazetesi (Journal de St. Petersbourg): Yeni Türk hükümeti reform yapacak, elbirliğiyle desteklemeliyiz.
1.X	38	.....	L. Herald'ın sırf borsayı etkilemek için yaydığı Bulgar ayaklanması gerçekleşti (Stamboul).
2.X	.....	.....	Hükümetin karar alacağı hakkında Galata'da spekülasyonlar ve Sırplarla savaş haberleri üzerine Türk düştü, ikisi de yalan (Stamboul). Hüseyin Avni'nin Seraskerlikten uzaklaştırılması, basında siyasi hayatı bitti şeklinde şiddetli saldırılara yol açtı.
5.X	35		Galata'da kriz.

6.X			Tenzil-i faiz kararı - Osmanlı Bankası yanlıları karşı (Levant Herald), İstanbul Bankası'nı tutanlar destekliyor (Stamboul). Görüldüğü gibi karardan çıkar bekleyenler bir kısım finans çevresidir.
7.X	35,3	33,4	
9.X	30-33	.....	Karara karşı olanları Osmanlı Bankası'nın paraca desteklediği iddiaları (Rus elçisi açıkça harekette bulunmamakta bu çıkar çekişmesinden yararlanmaktadır).
13.X	30	27	Türk Mali Harakirisi-İngiliz hükümeti, hakkını korumasını isteyen hisse sahiplerine bunun özel girişim olduğu, riske giren sonuca katlanmalı, cevabını veriyor. Fransa'yı daha çok etkiledi. Avusturya'yı az. Borcunu ödemeyen Osmanlı Devleti parçalanmalı (Journal des Debats).
15.X		.....	Times: Osmanlı devleti parçalanmalı, Tunus'ta yapılan uygulanmalı (mali kontrol).
21.X	29,3	26,4	Galata'da büyük panik. Sarraflar bütün Türkleri piyasaya sürdü. Hissedarlar yerine hükümetlerin birlikte hareket etmesi yolunda Fransa'nın önerisini İtalya kabul, İngiltere ve Avusturya red.
25.X	26,5	25	Türk sahiplerinin gürültülü şikâyet toplantısı (İngiltere ve Fransa'da)- Türkiye reformları yapamıyor, Hristiyanlara baskı yapılıyor haberlerinin artması.

29.X	.....	.....	Popova'da hükümet garantisi ile yerlerine dönen Hristiyanları Müslümanlar öldürdü. J. de St. Petersbourg: Rusya, Balkan Slavlarını unutamaz.
6.XI	29	.....	Avrupa'daki büyük tepki durdu, Türk artma gösteriyor, ancak hemen piyasaya bol sayıda sürüldüğünden artış sabitleşemiyor (Stamboul).
8.XI	.....	.....	Hidiv bazı mali işleri çözümlemek için İngiltere'ye başvurdu.
9.XI		.....	Mısır hisselerinde ani düşüş Mısır'da piyasadan para çekildi, tüccarda para yok, ziraatçi malını satamıyor. (Times)
11.XI	26,7	23	İngiliz Başbakanı Disraeli nutku: Türkiye tarihinin en kritik dönemindedir. Hristiyanların Müslüman baskısından şikâyeti var.
13.XI	.....	22,5	Rusya barışçıdır, toprak istekleri yoktur, sadece reformların gerçekleştirilmesini istiyor. (Times)
16.XI			Galata'ya Londra'dan telgraf (yüksek makamlardan!) üç Rus tümeninin sefere hazırlık emri aldığı hakkında –Borsada düşüş– Hersek ayaklanmasının Bosna'ya yayılması.
17.XI	.....	.....	İngiliz hariciyesi Türk'e para yatıranlara yardım edemeyeceğini tekrarladı - Rusya memnun.
19.XI			J. de St. Petersbourg: Üç imparator birleşti (Rus, Avusturya, Almanya) barışçı çare arıyorlar. Borsa oyunlarının bizi ayırma çabaları boşa

çıktı. Rusya barışçılıktan vazgeçmiyor. –Galata'ya Paris'ten tel, Türk düşüyor– Bâbıâli Galata'da %14-22 faizle borç arıyor.

25.XI ..... Mısır Hidiv'i Süveyş Kanalı'nın 400 bin hissesinden kendisinde bulunan 176.602 hisseyi 3.976.582 sterlin karşılığında İngiltere'ye sattı. Times, Pera muhabirine göre: Mısır, Süveyş haberi gelince İgnatiyef hemen Fransız elçisine koştu, önce olamaz dediler. Gerçek çıkınca şu yorumu yaptılar: İngiltere artık kesin olarak Osmanlı devletini bıraktı, artık yalnız kendi çıkarına bakar, Osmanlı'yı savunmaz. Yani Doğu sorununu üç kuzeyli imparatora (Avusturya, Almanya, Rusya) bıraktı. Disraeli tam "şah-mat" yaptı. Artık alan, son darbeyi vuracak olan Rusya'ya kalmıştır. Belgrad'taki Panslavcılar gayri memnunluklarını açıkça eyleme geçiremedikleri için Bulgarların aptallığına ve sersemliğine kızıyorlar. General İgnatiyef elinde Doğu illerinden 40 bin kişinin imzaladığı ve Rus ordularının gelmesini isteyen bir dilekçe bulunduğunu ileri sürüyor. Abartma bile olsa insan İstanbul'da 24 saat kalınca pek yakın ve nihai yıkılışı hissediyor. İstanbul'a daha uzun süre sahip olamayacaklarını, Avrupa'da fazla sağlam bir tutamakları bulunmadığını herkes gibi Türklerin kendileri de tam an-

lamıyla inanmış durumdalar. (Times, 9.XII)

28.XI Mithat, Adliye Nazırlığından istifa etti, gerekçe: "Devlet yönetimine dair belli bir yasa olmayıp, iktidara gelenlerin keyfi iradesi ile yapılan icraattan mülki ve siyasi işler yozlaşmakta ve askeri düzenler bozulmakta, mali işlerse düzeltilemeyecek bir dereceye gelmiştir. Bu durumlardan 3-4 ay sonra ne türlü vahim akıbetler belireceğini anlayan bir kimse için sabve tahammül mümkün olamaz.

29.XI Times, İstanbul muhabirinden "Türkler artık Avrupa'da daha uzun kalamazlar, Asya'ya döneceklerdir. İgnatiyef, Rusya'nın İstanbul üzerinde emelleri olmadığını sadece reformları istediğini söylüyor. Oysa Rusya'nın İstanbul'a inmesini kimse durduramaz. Öyleyse neden hep birlikte işi çözümlemiyoruz? Hristiyanlar Müslüman boyunduruğunda hâlâ kalabilirler mi?

10.XII Times başyazı: Resmi Moskova gazetesi, Mısır'da arazi hakkı almakla İngiltere törensiz şekilde Türkiye'nin paylaşılmasını başlattı, diyor. Yani artık herkes hakkını almalı.

İstanbul da Ruslara düşer.

30.XII ..... Andraşi (Avusturya Başbakanı) notası: Rus ve Alman başbakanların da onayını alan ve İngiltere, Fransa ve İtalya'nın da kabul ettiği re-

		formlar. Hristiyanlar için din serbestisi kabulü, iltizamın kaldırılması, vergilerin yerel ihtiyaçlara harcanması, reformlara nezaret edecek Müslüman-Hristiyan komisyon kurulması.
1876 yılı		
11.I	25	Türkler'de düşüşün başlaması.
25.I	23,5	L. Herald'ın Bulgarca yayınıyla kışkırtmaları.
1.II	21,3	
7.II	.....	L. Herald: Hindistan'a Rusya'dan bir tehlike yoktur. Rusya'nın angajmanlarıyla bağdaşmayacak hiçbir amacı yoktur. Hatta Rus politikasının bu konuda İngiliz politikasından daha tutarlı olduğu söylenebilir. Telâşçılara uyarı, Hindistan için endişelenmeyin.
11.II	.....	Bâbıâli, Andraşi notasını kabul ediyor.
18.II		İngiliz Dışişleri Bakanı: Bütün politikamız Hint'in ve yollarının güvenliği üzerine kurulmuştur.
26.II	22,4	
3.III	22	
Mart	.....	Hersek asi liderleri Andraşi notasını reddedip daha köklü reform istediler.
7.III	21,2	Alacaklılar adına İstanbul'a gelen heyet Bâbıâli'nin isteklerine uygun anlaşmayı kabul etti, Times muhabiri ise bunları hain, İngiliz olmamak ve İngiliz çıkarlarına aykırı davranmakla suçladı.

16.III	18,35	.....	
23.III	.....	.....	Osmanlı Ba' 'ası, hükümete mali yardımı red -İngiliz parlamentosunda tartışmalar Kraliçeye Hindistan Kraliçesi mi, İmparatoriçesi mi densin.
31.III	17,2	15,7	L. Herald: Rusya'nın barışçı davranışlarına övgü.
6.IV	16,1		

TAM BORÇ ANLAŞMASI YAPILACAĞI ANDA RUS KIŞKIRTMASIYLA BULGAR AYAKLANMASININ ÖNE ALINIŞI

Aziz'in saltanatının son iki ayına gerginlikler son derece artarken girildi. Ayaklanma durdurulamıyor, borçları ödeme yolu bulunamıyor, parasızlıktan işler yürüyemiyor, çözüm olarak sadece susturucu, bastırıcı önlemler artırılıyordu. Buna karşılık Balkanlar'da ayaklanmaları bastıran yöneticilerin geri çekilip yerlerine uzlaşmacı kişilerin atanması, bir yandan asilere cesaret verirken diğer taraftan da buradaki Türkleri ve Kafkas göçmeni olup buralara yerleştirilmiş olan Çerkesleri umutsuzluğa sevkediyordu. Mahmut Nedim, İgnatiyef'in işin yumuşaklıkla daha kolay çözümleneceği önerilerini uygun buluyordu. Bu tutum halk arasında Saray ve Bâbıâli aleyhinde söylentilere yol açtı. Abdülhamit anılarında şöyle aktarır:

"Bu sırada Rusya sefirinin teşviki ile Moskoflar, Sırplar, Karadağlılar ve Hırvatların Riva'ya asker dökerek Beykoz'a geleceği ve Mahmut Nedim Paşa'nın dahi bu yolda Rusya ile manen ittifakta bulunduğu ve İstanbul'da büyük bir kargaşalık çıkaracakları söylentisi yayılarak ve Rusyalılar bu vesile ile İstanbul'u ele geçireceklerdir denerek halk arasında bir korku yaratıldı ve bütün halkın silâh satın alarak kendisini korumaya hazırlandığı hayretle görüldü. İstanbul'un silâhçı dükkânlarında silâh kalmadı."

Bu sırada Nisan 1876 başında havada bir değişiklik hissedildi. Diğer vezirleri aradan çıkarıp borç pazarlıklarını tek başına yürütmeye başlayan Mahmut Nedim'in önerilerini, o güne kadar karşı olan Levant Herald gazetesi savunmaya başladı. Borsada garip bir panik belirmişti. Hisseler 14,3'e, ay ortasında da 13,1'e düşmüştü. Ancak spekülatörlerin bir yandan bu düşmeyi körüklerken diğer yandan da hisseleri bol bol topladıkları dikkatlerden kaçmıyordu. *(Stamboul 14,4)* Alacaklılarla anlaşma olasılığının belirmesi kuşkusuz herkesten önce Rus elçisini rahatsız

etmiş olmalıdır. Böyle bir anlaşmayla mali güçlükler aşılırsa Bâbıâli'nin pek çok sorununu kolaylıkla çözmek olanağı belirebilirdi. Bütün kaynaklar, Rusların yönetiminde Mayıs ayında başlaması plânlanmış olan Bulgar ayaklanmasının birden bire Nisan'a alındığından bahsederler. Bize kalırsa, bu önceye almayı gerektiren durum, borç sorununun Avrupa'daki şikâyetçileri memnun edecek şekilde çözümlenmesi olasılığının belirmesidir. Bu savı kuvvetlendiren bir kanıt da yakın zamana kadar Rus politikasının barışçılığını savunan Levant Herald'ın birden bire buna şiddetle saldırıya geçmesiydi. Hisselerin 12'ye yaklaştığı bir sırada bu yayın organı bir yandan Osmanlı Bankası ile Mahmut Nedim'in arasını bulacak bir yayına girişmiş diğer yandan da Rus oyununu açığa vurmaya başlamıştı:

"Balkan ayaklanmasının Avusturya'nın desteğinde gelişmesini engelleyerek Rusya onun diplomatik zafer kazanmasını önledi. Avusturya'yı eledikten sonra şimdi ayaklanmayı kendisi ayakta tutuyor ve diplomatik ödülü alıncaya kadar devam ettirecektir." *(28.4)*

Böylece Mahmut Nedim, İgnatiyef'in tuzağına düşmüş oluyordu. Türklerin kendilerini silâhla savunmak önerisini reddetmekle Sadrazam kanlı şekilde öldürülmelerini hazırlamış oluyordu. İstanbul'dan her hangi bir ciddi önlemin gelmeyeceğini fark eden halk ise saldırıya aynı şiddetle karşılık vermiş ve öldürülen Türkler kadar Bulgar öldürerek intikamını almıştı. Bu eylem Mahmut Nedim'i uluslararası politika açısından büsbütün açmaza soktu. Rus elçisinin de istediği buydu. Tabii öldürülen Türklerden ve ilk saldırının Bulgarlar'dan geldiğinden hiç bahsedilmedi. Fanatik Türkler durup dururken saldırıya geçmiş ve masum Hristiyanları yok etmişlerdi. Böylece çok yoğun, finans çevrelerinin dahi bir anda frenleyemeyecekleri bir anti-Türk kampanya ortalığı sardı.

Hemen birkaç gün sonra (6 Mayıs) sevgilisiyle evlenebilmek için kendi isteğiyle Müslüman olan bir Bulgar kızını zorla kaçırmaya ve saklamaya kalkışan iki konsolosun Selânik'te halk tarafından linç edilmeleri ortalığı büsbütün karıştırdı. Mahmut Nedim'in pısırıklığına içerlemekte olan halk "Aferin, işte Selâ-

nik'te Müslüman varmış" diyerek hükümete aldırmadan kendi hakkını savunanları açıkça destekliyordu.

Olayların kontrolu Mahmut Nedim'in elinden çıkmıştı. Ortalıkta, Ruslarla anlaştığı ve yardımına gelmek üzere 40 bin kişilik bir Rus ordusunun hazır beklediği haberleri dolaşıyordu. Bu kuvvetin kullanılacağı yer, dedikoduyu yayan kaynaklara göre değişiyordu. Balkanlar'daki, İstanbul'daki karışıklıkları durdurmakla görevlendirileceklerini söyleyenler olduğu gibi, Yusuf İzzettin'i tahta çıkaracaklarını (yani Murat'ın bir hareketini önleyeceklerini) ileri sürenler de vardı. Softaların silâhlanmakta oldukları söylentileri de ortalıkta dolaşıyordu. Mahmut Nedim'in bütün yapabildiği bir yandan borç pazarlıklarını sonuçlandırmak için işi hızlandırmak, diğer yandan da resmi bildirilerle, her şeyin sakin olduğuna kamuoyunu inandırmaya çalışmaktan ibaret kalmıştı.

Bütün bu söylentileri kim çıkartıyordu. Murat'ı ve Mithat'ı tutmayanlar için onlara yüklenmek en kolay çözüm olmuştur. Abdülhamit bunlar arasındadır. Oysa oyunda Rusların, başta İngilizler ve Avusturyalılar olmak üzere bütün Avrupalıların ve ayrıca iki bankayla Galata sarraflarının da büyük rolleri vardı. Murat - Mithat ekibi olsa olsa bunun pek sınırlı bir kısmını çıkarabilirlerdi ve kuşkusuz softaların silâhlanmakta oldukları gibi kendi aleyhlerine olacak rivayetleri yaymazlardı. Bu açıdan, Mahmut Nedim'in koyduğu sansürün, devrilmesi üzerine kaldırılmasıyla birlikte durmak gereklidir. Özellikle Mütercim Rüştü Paşa'nın sadrazam olduğu ve içinde Hüseyin Avni, Mithat gibi İngilizce olmakla suçlanan paşaların da bulunduğu bir hükümet tarafından.

SARAY'DA ÖLÜM PSİKOZUNUN CANLANMASI: AZİZ VE H. AVNİ'NİN ÖLÜMLERİ, MURAT'IN AKLİ DENGESİNİ YİTİRMESİ

Mahmut Nedim, talebe-i ulûmun üç gün süren gösterileri sonunda işi Bâbıâli'yi basacak duruma getirmelerinden Aziz'in de ürkmesiyle, görevinden alındı. Yukarıda ismi geçen paşaların bu olayla ilişkileri olduğu kuşkusuzdur. En azından talebe-i ulûm, sadrazamın istifasını istedikten sonra ne yapacaklarını bilmeliydiler. Bunun için de Mithat'la danışmada bulundukları kuşkusuzdur.

Bu arada dikkati çeken bir husus, Mahmut Nedim'in düştüğü gün borç anlaşmasını, alacaklılar komisyonu ile imzalanacak duruma getirmiş olmasıydı. Aziz'in tahttan indirilmesinden sonra kâğıtları arasından çıkan 1,7 milyon liralık bir bono bu anlaşmada ucu padişaha kadar varan bir rüşvetin varlığını kanıtlıyordu. *(Stambol 30.5; 10.6)* Batmış olan devleti borçlarından kurtarma çabasında padişahla sadrazam önce kendi ceplerine girecek parayı sağlama almaya çalışıyorlardı.

Bu son derece kritik günlerde İstanbul'daki için için kaynama öyle bir düzeye vardı ki Aziz bütün şehzadelere "Zat-ı Şahane'nin bundan böyle gerek cami, gerekse her hangi bir umumi mahalle gitmelerini yasakladığı, dışarı çıkmak isterlerse kendisini haberdar edip çıkışın sebebini açıklamaları gerekeceği, buna göre padişahtan izin alınacağı" emrini ulaştırdı.

Bu sırada kentte padişahın değiştirileceği haberleri son derece yoğun olarak dolaşıyordu. Bütün ömürleri büyük bir özgürlük içinde geçmiş olan şehzadeler hele Murat, bu karardan son derece rahatsız oldular, küçültücü buldular, hatta içeri kapanıp kesin olarak izin istememek kararı aldıkları bile söylendi. Aziz'in kendisine karşı yapılabilecek bir girişime karşı önlem aldığı anlaşılıyordu. Saray içinde zaten her zaman var olan öldürülme psikozu bunun üzerine yeniden canlandı. Özellikle Murat'ın, Yeni Osmanlılar'la ilişkilerinin açığa çıkması endişesiyle,

diğerlerinden daha fazla korktuğu açıktı. Ayrıca veliaht olarak her hangi bir kanlı olayda ilk tehlikede olan kişi olduğu da belliydi. Bu kapalı günlerde, her halde dışarıdan haber alması da güçleşen Murat sıkıntısını aşırı ölçüde içki içerek bastırmaya çalıştı. Özel doktoru Kapoleone ruhsal bunalımının o günlerde başladığını ve gittikçe arttığını ileri sürer.

Aynı korkunun Abdülhamit'i de sarmış olmasından daha doğal bir şey olamazdı. Sarayın mariz havasının etkisini her zaman hissetmiş olan Abdülhamit'teki yaşam korkusunun o günlerde daha da arttığı anlaşılıyor. Her halde bunda dengesini her gün biraz daha yitiren Murat'la pek yakın oturması da etken olmuştur. Abdülhamit'in anılarında o günlerle ilgili notlarında hep öldürülme korkusu içinde yaşadığı ve günlerini Muratçıların hazırladıkları komployu Aziz'e haber verip vermemek arasındaki bir vicdan muhasebesiyle geçirdiği anlaşılıyor. Murat'a göre daha dayanıklı ve kendine hakim olduğundan, ayrıca aşırı içki merakı olmadığından, en azından sakin görünmeyi becermiştir.

Bugünlerde dışarıdaki olaylardan haberleri bulunmadığı, sadece sarayın iç dedikodu çarkından beslendikleri bellidir. Nitekim Aziz'in tahttan indirilmesi, Topkapı'ya götürülmesi, Murat'ın tahta çıkarılması, kendisinin ona biat edişini Abdülhamit korkulu bir rüyanın kâbusları gibi anlatır. Abdülaziz'e olaylar hakkında bilgi vermek istediği iddiası; gürültüler üzerine tabancasını alıp hazırlanması, kendisini koruyacak Çerkes köle bulunmadığından dairesinden çıkamaması; Aziz'i aniden kayıkta görmesi; Murat'ın "beni alıp götürüyorlar, birader benim daireme gelsin" şeklindeki her anlama çekilebilecek mesajı; yeni cülûsu haber veren top sesleri; askerle sarılı sarayda giriş çıkışın kontrol altına alınışı ve bir dış gücün her şeye hakim olduğunun fark edilmesi; Aziz dairesinde ağlamalar, birbirini suçlamalar, korkular; Topkapı'ya nakledilenlerin itilip kakılması; Muratçıların sevinci, hırsı; Aziz dairesinde servet arama kavgası; Muratçılar - Azizciler arasında yılların kıskançlığının birden bire su yüzüne çıkıp en aşağılık şekilde ortaya dökülmesi...

Artık veliaht durumuna yükselmiş olan Abdülhamit, o sarayın dışında olduğunu farkettiği gücün yönetmesiyle öğleden son-

ra Dolmabahçe Sarayı'nda ağabeyini gördü ve biat etti. Taht değişikliği Murat'ın haberi olmadan öne alındığı için ve geceyarısı pek ani olarak uyandırılıp tabancalılar arasında bilmediği bir yere götürülmüş olmanın korkusuyla bitik halde bulunan Murat ona "Birader halime bak... Başımda taş varmış gibi ağır" diyordu. Töreni kısa kesip yeni padişahı dinlenmeye gönderdiler.

Haziran'ın ilk gününden Ağustos'un son günü tahta geçişine kadarki üç ayda Abdülhamit belli başlı iki konuyla ilgilenmiştir: 1 - Ölümler, 2 - Murat'ın hastalığı. Diğer bütün yerel ve uluslararası konulara bu iki açıdan bakıyordu.

Aziz'in ölümü (5 Haziran) ve Aziz'in dördüncü kadınının kardeşi Çerkes Hasan'ın, darbenin baş düzenleyicisi Hüseyin Avni ile bir diğer veziri ve ayrıca üç kişiyi öldürmekle sonuçlanan baskını (15/16 Haziran), kendisinin de idamı, saraya zaten hakim olan "ölüm ve öldürme psikozunu" doruğuna eriştirmişti. Sarayın içindeki her dairenin birbirinden ürkmeye başlamasına ek olarak yerli ve yabancı çevrelerin körüklediği söylentiler de korkuları artırıyordu. İşi genel bir can kıyımına Yusuf İzzettin ve eski Valide Sultan'ın da öldürülmüş olduğuna kadar vardıranlar çıkmıştır. Çoğu yabancı olan doktorların raporu intihar tezini pekiştirdiyse de sarayın ve dışarıdaki Azizcilerin ısrarı şüpheleri canlı tuttu. Teodor Kasap'ın dediği gibi "yaşarken o kadar nefret edilen, fakat ölümünden sonra o derece acınan Aziz" böylece saray içindeki dedikoduların baş konusu haline geldi ve taht sırasındaki şehzadelerin aklından çıkmayan bir örnek oldu. Tabii en başta Abdülhamit'in.

ABDÜLHAMİT'İN İLK KEZ EYLEME GEÇİŞİ SALTANAT PAZARLIKLARI -SÜREKLİ CİNNET FORMÜLÜ- İNGİLİZLER'DEN ONAY

Yeni veliahtı çok düşündüren ikinci konu ise Murat'ın, amcasının ölümünden sonra büsbütün belirgin hale gelen ruh hastalığıydı. Henüz dışarıdan farkedilmiyordu ama sarayın içinde Haziran'ın ilk haftasından beri Murat'ın morfin iğneleriyle uyuduğu, resmi evrakları başkâtip ve annesi aracılığıyla imzaladığı, başka kimseye görünmediği biliniyordu. Bu dönemde, daha Murat'ın cülûs hatt-ı hümayûnu hazırlanırken başlayan meşrutiyet tartışmaları mahalle kahvelerinin bile başlıca konusu olmuşken Abdülhamit'i asıl ilgilendiren, Hüseyin Avni'nin ölümünden sonra paşalar arasında beliren yeni güç dengesi oldu. Önceleri Yeni Osmanlılarca çok meşrutiyetçi diye tanıtılan Murat'ın bile hatt-ı hümayûnuna, Mithat'ın ileri sürdüğü meşrutiyet bahsini koydurtmamış olduğu, ayrıca sadrazamla Hüseyin Avni'nin de buna karşı çıkmış olmalarıyla Mithat'la Süleyman Paşa'nın yalnız kaldıkları görülmüştü. Buna karşılık, Hüseyin Avni'nin ortadan kalkışıyla dengenin Mithat lehine değiştiği de anlaşıldı. Şeyhülislâm'ı ve ulemanın bir kısmıyla talebe-i ulûmu yanına alan Mithat, Namık Kemal'in de sürgünden dönüp etkenliğini ondan yana koymasıyla tek güç kaynağı haline gelmişti. Abdülhamit'i kuşkusuz en çok düşündüren, sarayın egemenliği yerine yeniden Bâbıâli'nin egemenliğini kurmuş olan paşalarla işlerin nasıl yürütülebileceği sorunuydu. Murat'tan istedikleri tek şey vezirlerin getirdikleri yazıları onaylamasıydı. Murat gibi yumuşak ve Yeni Osmanlılarla yakın ilişkide bulunmuş bir kimse bile buna karşı çıkmıştı. Hüseyin Avni kendisine Aziz'in öldürülmesi hususundaki fikrini açtığı vakitte "Ben katil olamam" diye şiddetle reddetmişti. E. Z. Karal'ın belirttiği gibi "Hüseyin Avni, Mithat, Mehmet Rüştü, Şeyhülislâm Hayrullah akıllı adamlardı, fakat bu akıllı adamların her biri kendi aklının istikametine o kadar inanı-

yordu ki bunlarla çalışacak padişahın zıvanadan çıkmaması için çelik gibi bir idareye sahip olması lâzımdı."

Abdülhamit'in çelik gibi bir iradesi vardı, metindi ama korkmadığı da söylenemezdi. Saray içindeki korkusunun hakim olduğu hava yetişmiyormuş gibi, şimdi de son bir ayın kanlı olaylarının etkisi bir panik havası yaratmıştı ve artık topun ağzında doğrudan doğruya kendisi de vardı. O hayat ve eğlence dolu veliaht Murat'tan karşısında kalan padişah Murat hiç de özendirici bir örnek değildi.

Bu arada, mali sorunların çirkin yanları da sarayı da bir hayli bulaştırarak ortaya çıktı. Mahmut Nedim'in hazırlattığı borç ödeme formülüyle, sultan değişikliği sonucunda hisseler birden bire 10.5'dan 18,3'e yükselmişti. Bu durum, Mahmut Nedim'in perde gerisinde sadece bazı grupları yararlandırmak amacıyla hazırladığı formüle karşı beliren genel tepkinin kalkmasının göstergesiydi. Ancak bu kez de Murat'ın Köçeoğlu Agop ve Hıristaki Zografos gibi sarraflardan yüzde 40, hatta 60 gibi inanılmaz faizlerle sağladığı borçları kurtarma operasyonları ortalığı karıştırdı. Murat bu işlerle uğraşamayacak kadar hastaydı. Zaten iyi de olsa, mali reform amacıyla iktidara gelen paşaları ikna etmesi de pek kolay olmazdı. İşi Valide Sultan ile Saray Müşiri Damat Nuri doğrudan doğruya ele aldılar. Abdülhamit'in zamanında "padişah tahttan indirilecek" gerekçesiyle kefil olmaktan kaçındığı borçları ödeyebilmek için bu ikisi, Aziz'in annesini ölümle tehdit edecek kadar katı davranmış, hatta özel Aziz dairesinin cariyelerinin bile mücevherlerine el koymuşlardı. Bu mücevherler daha sonra korkuyla yurt dışına kaçacak olan Hıristaki'ye verilmişti.

İçten içe kaynayan kazana karşılık dış görünüşte bir durulma, hatta iyileşme havası seziliyordu. Haziran'da hisseler 14-16 arasında sabitleşmişti. Bulgar ayaklanması bastırılmış, Balkanlar'daki güvenlik önlemleri sıkılaştırılmış ve Bâbıâli'nin ilgisi, Mithat'ın çabalarıyla, devleti köklü reformlara bağlayacak formül arayışına yönelmişti. Bu oluşumlar, o günlere kadar Rusya'nın kendi açısından başarıyla yürüttüğü oyunun boşa çıkması demekti. 1 Temmuz'da Karadağ, 2 Temmuz'da da Sırbistan, su-

dan bahanelerle ve Rusya'nın desteğiyle (Sırp ordusunun başkomutanlığını Rus Generali Çernayef üstlenmişti) Bâbıâli'ye savaş ilân ettiler.

Türk orduları Bâbıâli'ye endişe verdirmeyecek şekilde iki küçük düşmanla da kolaylıkla başettiler. Savaş, Avrupa finans çevrelerini o kadar etkilemedi ki bir an 11,1'e inen hisseler Ağustos sonunda 13,2'ye yükselmişlerdi. Bu sayededir ki İstanbul'daki bütün ilgi Sultan'ın sağlığı ve yapılacak reformların hazırlığı üzerinde yoğunlaşabildi. Abdülhamit'in de olaylara bu sırayla baktığı bellidir.

Murat'ın hastalığı ve Bâbıâli'nin buna pek fazla aldırmadan yönetimi sürdürmeye devam etmesi, halk arasında dedikodulara sebep oldu. Şehzadelerin topluca ortadan kaldırılmasıyla (ki bu söylenti sadece Abdülhamit'in iddiasıdır) Mithat'ın önce Osmanlı hanedanının varisi, sonra da cumhuriyeti ilân edip kendi adına cumhurreisi olarak yönetime el koyacağı bile söyleniyordu. Sokaklara Mithat ve Rüştü'yü suçlayan yaftalar yapıştırılmış, imzasız tehdit mektupları gönderilmiş, eğer kendi rızalarıyla veliahtı tahta geçirmezlerse hesap sorulacağı tehdidi bile savurulmuştu. Halkın saltanatın yasal sırasındaki değişikliklere tepkisini evvelce belirtmiştik. Bu açıdan davranış doğal gibi görünebilir. Ancak Abdülhamit'ten başkasına yararlı olmayacak bu eylemleri kimin yürüttüğü de ilgilenilecek bir sorudur. Elde kesin delil yoktur ve Abdülhamit kolaylıkla arkasında iz ve delil bırakan kimse değildir. Softaların Mithat'ı suçlar davranışı olamayacağına göre, bazı tarikatçılar mıdır?.. Her halükârda, Aziz'i deviren olaylardaki eylemcilikleri suçlayan ve her kötülüğü Murat ve paşalara yükleyenlerin bu eylemlerin arkasındaki parmakları göstermekteki suskunlukları dikkat çekicidir.

Her şey bugünlerde Abdülhamit'in kendi propagandası için çaba sarfetmeye başladığını gösteriyor.

Bu arada Murat gittikçe kötüleşiyordu. Deniza atlayarak intihara kalkışmış, hademeler tarafından, demirleri kavramış ellerine vurula vurula, ite kaka dairesine götürülmüştü. Abdülhamit'in bir padişaha böyle saygısızca davranılmamasını ihtar ederken aslında hükümeti uyarmayı amaçladığı açıktır. Değişik

doktorlar elinde birbirinin tersi tedavilere tabi tutulan Murat'ın iyileşme şansı giderek azalıyordu. Abdülhamit, en yakını olan doktorların ağabeyini bir deney tahtasına çevirişlerini korkuyla izliyordu. Bu da ilerisi için ona yeni bir ders olacaktı. Bir padişahın bile gereğinde ne denli acizleşebileceğini, acizleştirilebileceğini görüyordu. Her halde genç kafasında aynı duruma asla düşmemeyi, düşmemenin yollarını tasarladığı yadsınamaz.

Bu dönemde Abdülhamit'in tahta geçmek yolunda hiçbir hırs göstermediği ama bütün gücünü ağabeyinin hasta olduğunu çevreye yaymaya harcadığı görülür. Tıpkı Aziz-Murat daireleri kavgasına benzer bir çekişme, Murat'ınkiyle Abdülhamit'inki aralarında başladı. Muratçılar, Abdülhamit takımının işi, üfürükçülüğe vurduğunu Murat'a büyü yaptırdıklarını bile ileri sürdüler. Veliaht ise işleri eniştesi Damat Mahmut Paşa aracılığıyla yürütüyordu. Bir taraftan Redif Paşa'ya kanca atarken, diğer taraftan da o dönemin bütün devlet ileri gelenlerinin saygısını kazanmış olan Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Salahattin Efendi'ye haber gönderip, Murat iyileşemeyeceğine göre duruma karışmasını istiyordu. Bu çabalardaki kısırlık, Abdülhamit'in geniş bir taraftar çevresine sahip olmadığının kanıtıdır. Askerden softalara kadar bütün dinamik güçler Bâbıâli'nin Mithat-Rüştü kanadından yanaydı. Gelenekçi takımlar pasifti. Murat'ı savunan grubun bile Abdülhamit'inkinden fazla ve etken olduğu anlaşılmaktadır.

Abdülhamit'in tek avantajı Murat'ın gerçekten hasta olmasıydı. Hükümet de bunu biliyordu. Çare kalmamıştı. 23 Temmuz'da Bâbıâli'ce alınan bir karar uyarınca veliaht ile resmi görüşmeler başladı. Abdülhamit'in gerçek anlamda devlet adamlarıyla ilk ilişkisi böylece başladı. Veliaht, Bâbıâli paşaları ve Mithat'la neler konuştu, ne vaatlerde bulunuldu?.. Bunu herkes kendi açısından ileri sürmüştür. Konu üzerinde özellikle araştırma yapan Davison gibiler kesin içerikli bir belge bulunmadığı, herkesin konuyu sonraları kendi işine geldiği gibi yansıttığı sonucuna varmışlardır. Karşıt görüşlerin, reformların, rejimin şekli, Bâbıâli-Saray ilişkileri gibi konuların konuşulduğunda birleştikleri görülüyor. Ancak hangi noktalar üzerinde kesin anlaşmaya varıl-

mıştır, sonra hangilerinde dönme olmuştur, belli değil. Mithat'ın tutkusu olan Meşrutiyet'in ilânı konusunun ele alındığı ve Abdülhamit'in kabul ettiği kuşkusuzdur. İster o sırada en güçlü kişi olan Mithat'ı karşısına almamak, isterse gerçekten meşrutiyete inandığı için olsun —ki biz, meşrutiyet kavramının içeriği üzerindeki ihtiyat kaydımızı belirterek, bu ikinci şıktan yanayız— bu konuda güvence verdiği kesindir. Onun dışında nelerde anlaşmaya varıldı, nelerde söz oyunlarıyla atlatmacalar yapıldı, yanıltıcı savlar ileri sürmemek için üzerinde durmuyoruz.

Bu konuda iddialar o kadar çeşitlidir ki Abdülhamit'in "ağabeyi iyileşince saltanatı iade etmek koşuluyla bir de imzalı belge verdiği" dahi ileri sürülmüştür. 1881'de tutuklandığı zaman Mithat'ın "Maslak ahitnamesi" denilen bu belgeyi yaktırdığı ya da sekreteri Kılıçvan'la Avrupa'ya kaçırttığı ileri sürülmüştür. Hatta çok uzun yıllar Bahriye'yi yöneten bir nazırın, yolsuzluklar yaptığını bildiği halde Abdülhamit tarafından görevinden alınmamasına şaşanlar, bunu ahitnamenin bir kopyasını Avrupa'da bir kasada saklamasına borçlu olduğu şeklinde yorumlamışlardır.

Kanımızca Abdülhamit "iyileşince çekilme" şartlı bir tahta geçişi (ya da naipliği) asla benimsememiş, aksine kesin bir karar alınması (fetvaya dayalı bir tahttan indirme kararı) tezini savunmuştur. Artık saklanacak tarafı kalmayan hastalığı kesin olarak saptamak, iyileşme olanaklarını belirlemek için, eşi Prens Albert ölünce sinir krizleri geçiren İngiltere Kraliçesi Viktorya'yı da tedavi etmiş olan Viyana Üniversitesi akıl hastalıkları uzmanı Profesör Leidersdorff İstanbul'a çağrıldı.

Bâbıâli tarafından kamuya açıklanmayan raporda hastanın fiziki bir rahatsızlığı bulunmadığı, genç ve güçlü olduğu için hastalığı atlatabileceği, en aşağı üç aylık bir tedavi gerektiği, bu sürede hiç heyecanlanmamasının şart olduğu ve eğer Viyana'da tedavi edilirse altı haftada da iyileşebileceği belirtiliyordu. Bunda şartlara bağlanmış bir iyimserlik vardı. Murat'ın hiç heyecanlanmaması isteniyordu ki içinde bulunduğu ortamda, hele saraya egemen olan psikoz içinde bu tamamen olanaksızdı. Kültür düzeyi çok düşük kişilerden oluşan bir harem dairesinin Murat'a

yardımcı olması hayaldi, aksine rahatsızlığını artırdıkları düşünülebilir. Bir yandan hasta değil, akıllı olduğunu ileri sürüyor, kendisine de öyleymiş gibi davranıyor, bir yandan da yoğun bir propaganda savaşını sürdürüyorlardı.

Muratçılardan kamuoyuna yansıtılan sözlere göre, padişah gayet iyiydi, devlet işlerini yönetmekteydi, asıl hasta Abdülhamit ile Yusuf İzzettin'di. Karşı saldırı, bir Fransız gazetesinde Murat'ın doktoru Kapoleone'in imzasıyla, Aziz'in ölümünden Murat'ı suçlu zannettirecek bir mektubun yayınlanmasıyla ortaya çıktı. Büyük ilgi gören mektup bütün Avrupa basını tarafından aktarıldı. Kapoleone bunu, kendisini sevmeyen Muratçılar'dan Skaliyeri'nin, Abdülhamit'in doktoru olan Mavroyeni ile birlikte düzenlediklerini ileri sürdü. Gerçekten bu ikisi eski birer dosttular ve bu yazılarını, Murat'ın tedavisini sürdürmekte olan Kapoleone'in Abdülhamit'e satılmış olduğunu ispatlamak için Valide Sultan'a götürüp göstermişlerdi. Saray için için kanıyor ve bu ortamda en yakınları bile Murat'ı rahat ettirmekten çok rahatsız ediyorlardı.

Bu sinirli davranışlar kuşkusuz Muratçıların kaybetmekte olduklarını farketmelerinden ileri gelmekteydi. Cephelerinde panik başlamıştı. Örneğin "Devrimci" Sarraf Hıristaki Zografos, Murat'ın borcuna karşılık kendisine rehin verilmiş olan Aziz Dairesine ait 7-8 yüz bin liralık mücevherleri Londra'ya aşırmış kendisi de oraya sığınmıştı. Hükümet, Eylül'ün ikinci haftasında başlayacak olan Ramazan'dan önce kesin bir karara varmak zorundaydı. Murat'ın Saray'daki ortam içinde iyileşmesi olanaksızdı. Yurt dışında tedavisi ise, o çağın anlayışı içinde, hükümeti kamuoyu önünde çok daha güç bir durumda bırakabilirdi. Sorun sadece Sultanlık'la ilgili değildi, akıl dengesi yerinde olmayan bir Halife'nin bütün dünya Müslümanları açısından geçerliliği sorunu da vardı. Bir yeni taht değişikliği halinde dışarıdan ne gibi bir tepki gelebileceğini saptamak için konu sadrazam tarafından, dönemin en güçlü devleti İngiltere'nin elçisine yansıtıldı. Karşı çıkılmayacağı haberi kuşkusuz Bâbıâli'nin işini kolaylaştırdı.

Aynı sıralarda Abdülhamit de özel olarak İngiliz elçisine haber yollamıştı. Tahta geçince masraflarda kısıntılar ve tutum-

luluklar yapacağını, kötüye kullanmalara son vereceğini bildirmişti. İngiliz hükümetinin olaylarla ilgili "Mavi Kitap"larını ve parlamento görüşmelerinin tutanaklarını da çevirtip incelediğini, söylenenlere katıldığını ve bu bilgilerin Başbakan Lord Beaconsfild'e bildirilmek üzere Lord Derby'ye ulaştırılmasını rica etmişti. Elçiye göre "İngiltere'nin uyarılarıyla yönlendirilmeyi arzuladığını" bile söylemişti. Kısacası o da kendi açısından İngiliz onayını arıyordu.

Elçinin yansıttığı bu bilgiler, Abdülhamit'in Mithat ile konuştuklarının bir kısmına da ışık tutmaktadır. Elçiye mali reformu siyasal reformdan önce düşündüğünü bildirdiği gibi, Mithat'la görüşmesine ait Avrupa basınında çıkan ilk haberde de şu kayıt vardır: "Abdülhamit Efendi, kendisine durumun empoze ettiği görevleri üstlenmeye hazır olduğunu ve Avrupa'nın uygunsuz zamanlarda ya çok erken ya da çok geç olarak reform yapılmasını istediğini ve kanısınca reformların borcun ödenmesinden daha az önemli olduğu cevabını verdi."

Böylece oluşan ortamda, vezirler gizli bir toplantıda saltanat değişikliği kararına vardılar. Bir yandan Abdülhamit ordu tarafından güvenceye alınırken, diğer yandan bütün yeni ve eski devlet adamlarıyla ulemanın katıldığı bir Meclis'i Umûmi'nin huzurunda, içinde Abdülhamit'in koydurduğu söylenen "sürekli cinnet durumu" kaydı bulunan, İmamı Müslimi'nin hal fetvası okundu.

Böylece 31 Ağustos 1876 günü, İkinci Abdülhamit'in 33 yıl sürecek saltanatı başlamış oldu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLHAMİT'İN DEVRALDIĞI MİRAS

Buraya kadar olaylara, şehzadelik dönemindeki Abdülhamit'in gözleriyle bakmaya çalıştık. Değerlendirmesine giren, kendi çevresindeki oluşumlara uzaktan teorik bir bakışa dayanan bir Osmanlı toplumudur. Yönetim deneyimi hiç olmayan ve sistem gereği buna sokulmayan Abdülhamit'in tahta çıkınca miras aldığı Osmanlı Devleti'nin yapısı ise bu değerlendirmelerin içeremeyeceği bir çarpıklıklar kümesiydi. Çoğu kez sebebi anlaşılamayan, dolayısıyla çözümü bulunamayan oluşumlar bu çarpıklıkların sonucuydu. Bu yapıyı şöylece özetleyebiliriz:

Tanzimat'la başlamış olan merkezileştirme eğilimi, yerel yönetimleri elimine etmeyi başarmıştı. Buna karşılık Avrupa zorlamasıyla ya da bazı iç oluşumlar sonucu özerk sistemli eyaletler belirmişti: Sırbistan, Eflâk-Boğdan, Lübnan, Sisam, Girit, Bosna, Mısır, Hicaz, Yemen. Bu örnekler diğer bazı bölgeleri de aynı özerkliği elde etmeye özendiriyordu.

Taşradaki ayanları ortadan kaldırmaya büyük dikkat harcanmış, bunun yerine son derece yaygın bir bürokrasi hızla yerleştirilmiştir. Eğitim sistemi de bürokrat yetiştirme amaçlı hale getirilmiştir.

Tek üretici sınıf olan köylünün örgütsüzlüğü, burjuvazinin ise ulusallaşmaması ve sınıflaşamaması yüzünden, devleti ayakta tutan tek mekanizma olarak Bâbıâli bürokrasisinin belirmesi ve bürokrasinin, başarısızlığında tekrar devlet hizmetine dönen "devlet devrimcisi" üretmesi.

Sivil yönetimden askeri yönetime doğru bir akım belirmiştir.

Telgraf ağının, karayolu ağından daha yaygın olması sonucu, merkezileşmenin güçlendiği oranda zayıflaması: Haberin gayet hızlı ulaşması ama çözümlerin (para, adalet, asker, sağlık hizmeti) geciktiğinin daha açık farkedilmesi.

Avrupa kurumları, özellikle parlamentarizmin resmi yayınlarda sürekli reklâm edilmesi, fakat padişah otoritesini pekiştiren bir anlayışın hakim kılınması.

Bir yanda Batı hukuk sisteminden alıntılar yapılırken diğer yandan Mecelle'nin kabulüyle, toplum hayatının düzenlenmesinde İslâmi geleneğe dönülmesi, çift standartlı bir sistemin yürürlüğe sokulması.

Anayasa ve insanların eşitliği düşünülürken, aynı zamanda padişahın halifeliği ve İslâm'ın devlet dini niteliği, bu eşitlik anlayışını tartışır hale getirmiştir. Bir Hristiyanın İslâm işleri hakkında karar vermesinin geçerliliği çözümlenememiştir.

Eğitim reformu ne gerçek anlamda laik olabilmiş ne de eğitim bütünlüğünü sağlayabilmiştir. Modern anlayışta ilk ve orta eğitimi yaratılmamış ülkede, Avrupa düzeyinde yüksek okullarla bürokrat yetiştiren bir eğitim sistemi oluşturulmuş olması.

Din ayırımı esasına dayalı cemaat ayırımı, Ermenilere, Bulgarlara bağımsız kilise hakları tanınmakla kendiliğinden milliyetçiliğe dayalı bir şekle dönüşmüştür. Avrupa'ya hakim milliyetçilik çağının etkisinde, bu toplumlar sadece Osmanlı'ya karşı değil, kendi içlerinde de çatışmaya başlamışlardır. Osmanlı'ya en güçlü geleneksel bağlılıkla, en katı ayrılıkçı akımlar aynı cemaatin yapısı içinde savaşabiliyor, Osmanlıcılığın en güçlü yandaşları ile karşıtları gayrimüslim unsurun içinden çıkabiliyordu.

Ekonomik yapı Avrupa kapitalizmi ile bütünleşmesini tamamlamış, Avrupa sermayesi aracı sınıfı oluşturmuş (azınlık sarrafları ve tüccarları), üretim, Avrupa'nın sanayileşmiş toplumlarının gereksinmelerini karşılamaya yönelik hale gelmişti.

Kapitülasyonlar, yabancılara sağladıkları avantajlarla, yerlilerin onlarla yarışma olanaklarını baltalıyordu. Hristiyanlar kadar Müslümanlar bile bir yabancı devletin uyruğuna girip kapitülasyon haklarından yararlanmanın yollarını arıyorlardı. Böylece yaratılmak istenen Osmanlılık ideali kendiliğinden baltalanıyordu.

Bu sebeplerden ulusal burjuvazi oluşamıyor, sınıfsal yapı gelişemiyordu.

Geleneksel manüfaktür imalât bölgeleri ucuz fabrika mamulleri karşısında kapanmış, işsizlik artmış, buna karşılık yeni gelişen bölgelerde (İzmir, Selânik, Beyrut, bir süre Trabzon) yeni iş alanları açılmıştı.

Ekonomi merkezlerinin değişmesi sonucu işgücünün göç eğilimi artarken, dışarıdan gelen milyonlarca göçmenin yerleştirilme gereksinmesi sonucu, 16. yüzyıldan beri görülmeyen bir nüfus hareketi belirmişti. Bu göçler dengesini bulmuş bölgelerde bile (hatta Müslümanlar arasında da) huzursuzluklar yaratıyordu.

Yeni pazarlar arayan Avrupa sanayii, tüketim ekonomisine kendiliğinden girmesi güç olan Osmanlı'yı, bol ve garantisiz borçlarla bir ithalat pazarı olmaya zorlamış, "suni tüketici" bir toplum belirmiştir. Borçlarını değil, borçlarının faizini bile ödeyemeyen bir toplum... Ve tabii kurduğu ve dayandığı bürokrasinin bile aylığını ödeyemeyen, onları sınıflara muhtaç duruma düşüren bir devlet.

Çağın en önemli modernleşme araçları, buharlı gemi ve demiryolu, ülkenin değil, Avrupa ekonomisinin gereksinmelerine göre işlediğinden ve kurulduğundan, değişik bölgeler arasındaki dengesizlikleri azaltıcı değil artırıcı bir etken haline geliyordu.

Ekonomik liberalizmin yanlış uygulanmasıyla devletin gümrük ve vergi sistemini bile Avrupa'nın onayına bağlamış olması sonucu içeride gelişme ve gelir arttırma olanakları sınırlanmıştır.

Sosyal alandaki liberalizm ise, Avrupa yayın organlarının hiçbir kısıtlamaya uğramadan (hükümdara hakaret hariç) ülke içinde serbestçe fikirlerini yaymaları ortamını sağlıyordu.

Kararlarda "Benim toplumum ne der?" yerine "Avrupa ne der?" korkusunun yer etmesi. Batılı kavramların İslâmi anlamlarda kullanılmasıyla kavram karmaşası üzerine toplumun fikri temelinin kurulması.

Bilgi üretiminin halk ve bireyler için değil, sadece devletin kurtarılması ve reorganizasyonuna yöneltilmesi. Avrupa'dan alınan bir bireye dayalı olan düşünce tarzı "Devlet kurtulursa birey de kurtulur" formülüne uygulanmıştır.

Emperyalizmin Osmanlı Devletini mutlaka parçalama çabalarına Hristiyan azınlıklar yardımcı olurken Müslümanların karşı çıkması ve "devleti kurtarma" tutkusunun bir psikoz haline gelip; toplumsal yapıda değil, kişilerde "batıran suçluları arama" manisinin oluşması.

* * *

Bu yapının başına gelen Abdülhamit'in 34 yıllık yaşamı sonucu oluşan kişiliği şöyleydi:

— Anne ve babasının hastalık ve ölümleriyle evhamlı.

— Anne, baba ve aile sevgisi görmediğinden insanlara karşı çekingen ve ihtiyatlı.

— Ölme, öldürme psikozuna kapılmış şehzadelerin etkisiyle hep kuşkulu.

— Dedikodudan başka şey bilmeyen saray içi yaşamının etkisiyle her söylentiyi dinlemeye hazır.

— Devrimciliğin nükseden bir hastalık olduğu ve devrime bir kez katılana güvenilemeyeceğine inanmış.

— Ne yapacaksa kendi başına gerçekleştireceğine, çevreye güvenilemeyeceğine inanan.

— Ekonomik yaşamaya ve haremi devlet işlerine sokmamaya kararlı.

* * *

Hedefi: Hak ve hürriyetlerin insanlarda doğuştan değil, hükümdar yasa ile verince var olduğuna inanarak, adil (yasa koyan) hükümeti kurup, hür toplumu (yasayla yönetilen) oluşturmak; böylece devleti ilerletmek ve parçalanmaktan kurtarmak; halkın "adil müstebit hükümete" tam baş eğdiği bir düzende yeterli çağdaş eğitimle rüşde erişmesini sağlayacak sistemi kurmak. Bahsedilen yasaların şeriatı (dine dayalı) değil, insan yapısı yasaları belirlediğini yinelemeliyiz.

* * *

Bu hedefe eriştirecek ilke ve yöntemleri:

— Padişah halkın babasıdır ve padişahla halk aracısız, doğrudan doğruya karşı karşıya gelir (Osmanlı geleneğinden).

— Bütün ve özellikle uluslararası ilişkilerde pazarlıkçı olmak, amaca varmak için ödünden kaçınmamak, reformları bu arada gerçekleştirmek, eğitime özel özen göstermek, bütün bunları yaparken toplumu kesin olarak dinamikleştirmemek, heyecanlandırmamak, itaatte kalmalarını sağlamak (Tanzimatçı geleneğinden).

— İslâmın ilerlemeyi engelleyici olduğunu reddetmek, Avrupa'ya teslimiyetçiliği reddederek bağımsızlığı korumaya çalışmak, reformların ve ilerlemenin gerçekleşememesinin suçlusu aracı yöneticileri uzaklaştırmak, bunun için temel yasalara (başta anayasa) dayalı rejimi kurmak (Yeni Osmanlılar'dan).

ABDÜLHAMİT ASLA PANİSLÂMCILIK YAPMAMIŞ, SADECE TAHTINI VE DEVLETİNİ, HIRİSTİYAN VE MÜSLÜMAN BÖLÜCÜLERE KARŞI KORUMAYA ÇALIŞMIŞTIR

Bütün bunlardan sonra Abdülhamit'in, Pan ekinin yansıttığı anlamda eylemci bir İslamcı, yani Panislamcı bir politika izlediğini söyleyebilir miyiz?

Her şeyden önce eylem, eylemci kadrolar gerektirir. Abdülhamit'in bu tür kadrolar oluşturmadığı, hatta her türlü eylemci gruplardan kaçtığını biliyoruz. Abdülhamit'in sistemi sadece kendine bağlı bir sistemdi. Sarayında kabul ettiği çöl şeyhlerine bile sarayın telgraf şifresini veriyor, yerel yöneticilerle ilişkilerini önermiyordu. Tarikatlarla olan ilişkileri de kişiseldi. Dolayısıyla en ufak eyleminde onun onayını almayan bir mekanizmayı, Panislavizm, Pangermanizm gibi mekanizmalarla bir tutmaya kalkışmak yanlış olur. Abdülhamit'in tahttan ayrılışından dört yıl sonra ve İttihatçıların ünlü "Teşkilât-ı Mahsusa"yı kurma döneminde oldukları sırada, hâlâ Panislamizm'in bir örgütü olmadığını yabancı gözlemciler bile farkediyorlardı. Revue du Monde Musulman şöyle yazıyordu:

"Panislamizm'in büyük kusuru, başında inanmış ve kararlı ajanlar bulunan düzenli bir organizasyonu ve eylemci komiteleri bulunmamasıdır. Bu tutumuyla, antikitenin felsefi okullarını ve Konfüçyüslük türü dinleri anımsatır. Düşmanları telâşlanmakta ve taraftarları iyimser olmakta haksızdırlar, çünkü eyleminde asla fikri takip olmamıştır. Her ne kadar İslam dünyasının ve özellikle Türkiye'nin Namık Kemal ve arkadaşları gibi, düşünür ve etkin adamları Panislamist idilerse de bugün insanı etkileyecek sonuçlarını göremiyoruz." (Mart 1913, s.189)

Sömürgeciler Panislamcı örgüt arayışına başlamalarının ellinci yılında böyle bir şeyin var olmadığını itiraftan kaçınmıyor-

lardı ama, bu sürenin Abdülhamit'in tahtta olduğu otuz üç yıl boyunca her adımın arkasında bir komplo aramayı adeta hastalık haline getirmekten kurtulamamışlardı. Saldırgana karşı yardım istemek Panislam, komşuyla ittifak yapmak Panislam, iki Müslümanın birlikte kahve içmesi Panislam, Cidde'ye bir su yolu inşası için hacılardan mali yardım istemek Panislam, Hicaz Demiryolu için istenince daha da büyük Panislam'dı. Hele hele 1897 Yunan Savaşı'nda olduğu gibi, Osmanlı orduları düşmanını yeniverince, korku zirvenin de üstüne tırmanıyor ve Avrupa devletleri sömürgelerindeki gazetelerde bu başarıya ait haberlerin yazılmasını yasaklıyorlardı.

Batılıların 'İttihadı İslam' deyimini 'Panislam' olarak çevirmeleri, 'Cihad' deyimindeki iki ayrı anlamı birbirine karıştırmalarını andırır. Bilindiği gibi Cihadı Ekber, barışçı bir kendini anlatmadır. Cihadı asgar ise öncelikle saldırılara karşı kendini savunmayı belirler. İşin garibi, bizim Abdülhamit'i de Panislamcı sayan düşünürlerimiz, daha çok batılıların bu konuyu abartmalarına kanıp "biz yaparız" övgüsüne yönelmişlerdir. Cihad'ın yanlış yorumlanışına dair ilk örneklerden birine, Hindistan'da Lahor'da çıkan Kohi-Noor gazetesinin 13.11.1868 tarihli sayısında çıkan bir makale hakkındaki İngiliz görevlisinin raporunda rastladık (L/R/5-46. s.540). Syed Ahmad Khan Bahadur'un "Review on Dr. Hunter's Indian Musulmans" adlı kitabında da (Benares, 1872, s.37) aynı çeviri yanlışlığına dikkat çekiliyor ve ekleniyor: "Kafaları hayali suikast ve cihad ile öyle dolu ki, kendi doğru saydıkları teorilerini desteklemek için, İslamla ilgili herşeyi tersine çeviriyor ve çarpıtıyorlar."

Abdülhamid'in saltanatında, bir kere 1877'de Ruslara karşı cihad ilan edilmiş, ondan sonra bir daha bu sözcük savaşçı anlamda hiç kullanılmamıştır. 1897 Yunan Seferinde bile böyle bir ilan yapıldığına biz rastlamadık. İslam dünyasının dört bir yanında (Fas'ta, Cezayir'de, Tunus'ta, Mısır'da, Orta Afrika'da, Hindistan'da, Orta Asya'da, Güney Doğu Asya'da) bu deyimi kullanarak sömürgeciye direnenler vardı, ancak hiçbirinin diğerleriyle ortak ve destekleyici eylemi yoktu. Kendi topraklarını ancak Avrupalıların birbirleriyle rekabeti sayesinde geri alabilmiş Os-

manlı Devleti'nin de bunlara verebileceği destek yoktu. Mısır ve Sudan'da açıkçası Osmanlının kendi topraklarında İngilizlere karşı çıkan Arabi Paşa'ya da Mehdi'ye de Abdülhamid'in destek vermediği bilinir. Ancak onların da peşinen Osmanlı yönetimini tümüyle reddettikleri bir sır değildir. Açıkçası ortada bir İslami dayanışma bahis konusu değildi. 1907 sonunda Gaspıralı İsmail'in girişimiyle İstanbul'da bir Evrensel İslam Kongresi toplama çabalarına Abdülhamit'in karşı çıktığı biliniyor. Hilafetin başkentinde gerçekleştirilemeyen bu toplantıya İngilizlerin Mısır'da yapılmasına izin vermeleri, Osmanlı Hilafeti karşıtlığını teşvik politikasının belirgin bir örneğidir.

Üstelik sömürgeciler, bazı çıkarlar sağlayarak, yönettikleri halkların içinden, pek de zorlanmadan, işbirlikçiler bulabiliyorlardı. Bu konuda sadece İngiliz örneğini vermekle yetineceğiz. Sünni İslam Hilafeti'ne karşı kullanılan araç İsmaililer olmuştur. Son derece küçük bir gruba hitap eden ve Sünni Hilafeti kabul etmeyen bu grubun lideri Ağa Han'ı İngilizler Hindistan Müslümanlarının lideri olarak hep ileri sürmüşlerdir. O kadar ki, 1923'te Cumhuriyet ilan edilip Hilafetle saltanat ayrıldığı zaman, TBMM'nin bu kararına o karşı çıkartılmıştır. Hem de İstanbul'da kurulacak ve Türkiye'nin etkisi dışında olacak bir kurumlaşma iddiasıyla. Bunun yanı sıra İngilizlerin, Kuveyt'ten Aden'e kadar bütün sahil boyu şeyhliklerini aylığa bağlamış oldukları, Mekke Şerifleriyle ilişki yürüttükleri, Mısır Başmüftülüğü'ne de Abduh gibi Panislamcılıkla başlayıp uzlaşmacılığa dönen birini getirdikleri anımsanmalıdır.

Abdülhamit ajanları denilenleri kalitesiz ve imkânsız diye tanımlamamıza da açıklık getirelim:

1908'de Japonya'ya islâmı götüren Abdürreşid İbrahim (ki en büyük Panislamcılardan addedilir) kendi kitabında dil bilmemesine hayıflanır ve 'bilseydim çok büyük roller oynardım' der.

Cava ve Hint'teki konsoloslarımız parasızlıktan çalışamaz duruma düşmüşler, hatta biri borçları sebebiyle cezaevini de boylamıştır.

Çin'e gönerilen Enver Paşa heyetinin macerası üzerinde de ayrıntıyla durmak gerekiyor. Herşeyden önce Çin'deki ayaklan-

ma Avrupalılarca bastırılıncaya kadar yedi ay oyalandıktan sonra Çin'e vardıkları anımsanmalıdır. Üstelik Çin Müslümanları hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı. Ve de sadece 21 gün kaldıktan sonra ülkeden ayrılan Enver Paşa'nın asıl Müslüman kütleleri görmeye bile vakti olamamıştı. Fransız diplomatik temsilcilerinin dediği gibi 'desteksiz, talimatsız, parasız kalan' (Beau'dan Delcassé'ye Pekin 3.10.1901, *Les Origines de la Guerre de 1914*, seri 2. c.1, s.508, doc. 425) Enver Paşa adeta ülkeden kaçmıştır. İki yazar da Enver Paşa'nın bu başarısızlıktan (talimatsız ve parasız kalmaktan) Almanları suçlu tutan görüşüne katılıyorlar. Fransızların sevmedikleri için Almanları suçladıkları sanılmamalıdır. Zira sefere kalkışılmıştır. Oysa Çin gezisi, Alman İmparatoru Wilhelm'in istek ve teşviki üzerine yapılmıştır. Çin'de Avrupalılar'a karşı gösterilen dirence Müslümanların katılmamasını sağlamak için nasihat heyeti görevi yapacaklardı. Nitekim heyete verilen yönergede her uğradıkları yerde Alman konsolosluklarıyla temas etmeleri gereği belirtilmiştir. Böyle bir girişimin Panislamist olması mümkün müdür. Hatta Abdülhamit'in işe fazlasıyla dini karıştırmamayı yeğleyeceği bile düşünülebilirdi, zira Müslümanlara karşı Avrupalılar'la birlikte görünmek istemezdi. Bu konuda o zaman ismi en az kötüye çıkmış Almanlar'la birlik görünmesi ehven-i şer bir tutum sayılmalıdır. Bu gezide Türk heyeti, Şeyhülislâmca hazırlanan ve Çin Müslümanlarına Halife'nin selâmlarını ileten Çince basılmış bir mesajı dağıtmışlardır. Daha sonra Çin'den gelen temsilciler, Halife'den ilgisini istemişler o da iki din adamı yollamış (1907) ancak girişimleri pek başarılı olmadığından bunlar 1908'de geri dönmüşlerdir. Bazılarının çok başarılı girişim diye sundukları bu Çin seferine bakarak Abdülhamit'in İslamcı politikasını değerlendirmeye kalkışırsak, aksine başarısızlık diye tanıtmamız gerekir.

Abdülhamid'in Fas Krallığını tanımamasının da Kralın kendisini Halife ilân etmesinden kaynaklandığını söyleyenler çıkmıştır. Kanımızca bu olayın sadece bir yanıdır. İran'ın başkenti Tahran da Dar-ül Hilâfe ilân ediliyor ama Abdülhamit buna hiçbir tepki göstermiyordu. Bu deyimi Şiiliği İslamiyetin egemen mezhebi haline getirmek için kullandığı gerekçesiyle peka-

la ilişkileri dondurabilirdi. Ama yapmamış hatta iyi ilişkiler sürdürmeye dikkat etmiştir. Özellikle, huzursuzluğu giderek artan Irak bölgesindeki Şiilerle uzlaşma için büyük çaba sarfettiği ancak olumlu sonuç alamadığı biliniyor. Çözümü, İngilizlerle işbirliği yapanlara karşı kendisi de maddi avantajlar sağlayarak yanına çektiği aşiretler aracılığıyla dengeyi muhafazada bulabilmiştir. Dolayısıyla Fas işinin başka bir gerekçesi bulunması gerekir. Kanımızca bu, çıkar ve denge işiydi. İran'la Türkiye'nin uzun bir ortak sınırları ve ortak düşmanları vardı. Dayanışmaları gerekliydi. Oysa Fas uzaktı, sorunları ve düşmanları ayrıydı. Onunla ilgilenme, yarardan çok ek sorunlar getirirdi. Panislamcı bir politika bu ek sorunlara aldırmaz, aksine bunları yakınlaşma için gerekçe sayardı. Abdülhamit'te ise böyle bir niyet, dolayısıyla Panislamcı amaç yoktu.

İttihadı İslam deyiminin Abdülhamit döneminde Panislamcı anlamda bir devlet politikası haline getirildiğini ileri sürenler varsa da bunun bir tek belgesi, örneği ortaya konamamıştır. O buna izin vermediği gibi Afgani'nin Panislamcı düşünceleri suya düştükten sonra bir daha aynı heyecanla gündeme getiren olmamış, sadece Al Manar "İslamcı" bir politikanın, eylemci olmayan bir dini davranışın fikriyatını oluşturmuştur. Türkiye'de ise ancak 2. Meşrutiyet'in ilânından sonraki özgürlük ortamı içinde İslamcılık görüşleri ortaya konmaya başlanmış ve Sırat-ı Müstakim - Sebilür Reşat dergisiyle akım oluşmuştur. Bunun Panislamcı bir nitelik kazanması ise Trablusgarp ve Balkan yenilgilerinden sonraki dönemdedir. Kısacası Abdülhamit dalgalandırmama yöntemini bu konuda da uygulamıştır. Afgani hakkındaki yayınların Abdülhamit döneminde yasaklandığını da bu arada anımsatalım.

İttihadı İslam deyiminin hiç kullanılmadığı gibi bir iddiada bulunmak niyetinde değiliz. Ancak bunun daha çok "Hilafeti muazzamanın teali-i şanü şevketime", İslamiyetin ve Müslümanların yükselmeyi kendi hedeflediğini Cezmi Eraslan belirtiyor. Bu tür mesaj konusundaysa Sultanın uzman olduğu inkâr edilemez.

Abdülhamit'in basına dini polemikler yapmasına izin vermediği bilinir. Kendisi hakkında ancak tahta çıkış yıldönümle-

rinde büyük övgülere rastlanıyor. Dolayısıyla Panislamcı propagandada basında yok. Buna karşılık matbu ya da rapor halinde "Hilafet Risaleleri"nin varlığını İsmail Kara'nın yönettiği ve yayınladığı bir çalışmadan izleyebiliyoruz. Bunları içerik açısından şöyle sınıflandırıyor:

- Osmanlı sultanlarının, özellikle Abdülhamit'in, bütün şartları haiz biri olduğunun kabulü inancından yola çıkarak "vacip" olan "itaat ve sabır" yolunu izleyen ve ısrarla tavsiye edenler. Bunlara göre itaatsizliğe yönelmek, fitne, isyan ve Müslüman cemaat içinde ayrılık çıkarmak, nizamı ve birliği bozmaktır. Bunlar daha çok, Osmanlı kontrolundan çıkan yerleri kaybetmemeyi düşünenlerdir.

- Daha çok meşrutiyetin geri gelmesi ve mevcut halifenin "ıslahı hal etmesi" veya tahttan uzaklaştırılması önerisiyle ortaya çıkanlar. Bunların önemli bir kısmı Abdülhamit'in haksız, gayrı adil, yetersiz, ehliyet ve liyakatten mahrum olduğunu, dini ve ahlaki vasıflardan yoksunluğunu ileri sürerler. Dolayısıyla hilafetinin İslama ve Müslümanlara lâyık olmadığını ve ona itaat edilmemesi gerektiğini savunurlar. Aralarında Araplar gibi Türkler de vardır.

Toplam 840 sayfalık bu önemli çalışmada ilmiye mensubu müelliflerden altısı Abdülhamit'in ve hilafet/saltanat sisteminin yanında, beşi ise karşısında yer almaktadır. Sadece Araplar arasında değil Türk yazarlar arasında da Kureyş ilkesini savunanlara rastlanıyor. Görüldüğü gibi bunlarda daha çok bu makamın işlevi, yetkileri tartışılmaktadır. Ulul-emr'e itaat gerektiği genellikle hepsince kabul edilirken Abdülhamit'in şahsına yönelik yorumlardaki zıtlık dikkatlerden kaçmıyor.

Sultana ait olduğu ileri sürülen anılarda da şöyle bir kayda rastlanıyor: "İslamiyetin Birliği devam ettiği müddetçe İngiltere, Fransa, Rusya ve Hollanda elimde sayılırlar. Çünkü yönetimleri altındaki Müslüman memleketlerde Halife'nin bir sözü cihad meydana getirmeye kafidir ve bu Hristiyanlar için bir felaket demektir. "Biz, anıların sultanın kendisine ait olmadığına ona yakıştırıldığına inandığımız için buradaki cihad iddiasını ciddiye alamıyoruz. 1914'de İttihatçılar cihad ilan ettiğinde sultanın

"Eyvah hata yaptılar, yandılar" dediği bilindiğine göre kendi kendisiyle bu derece çelişmesi mümkün görünmüyor.

Bir başka iddiada Abdülhamid'in Panislamcı örgütü kurduğu yolundadır. Prof. Landau'un eserinde tam bir envanterini bulduğumuz bu örgüt, sonuç olarak 4-5 şeyh, Asya'daki 5-6 konsolos, Afganistan'a gönderilen bir, Çin'e gönderilen iki heyetten oluşuyor. Yani 33 yılda 15, hadi otuz kişi. Bir Panslavizm, bir Panhellenizm'in herbirinin yalnız Osmanlı toprakları içinde bulunan birkaç misli konsolosları, konsolos yardımcıları, öğretmenleri, papazları, gazetecileri ve militan kadroları da eklenirse binlerce eylemciden oluşan kadrolar belirir. Örneğin Ermeniler, bir merkezden idare edilen ve her köyde silahlı eylemcileri bulunan bir örgütlenmeye sahip olduklarını saklamıyorlar. Tabii bunla ilgili devletlerin (Rusya, Yunanistan) merkez örgütleri de eklenmelidir. Bir karşılaştırmaya girişirsek, Abdülhamit'in örgütü denilen şeyin zavallılığı anlaşılır: Üç beş milyonluk Slav ya da Helenler için binlerce ajana karşılık, 200 milyonluk Müslüman kütlesi için birkaç düzine ajan, hem de kalitesiz ve imkânsız. Ben, İngiliz ve Fransız arşivlerinde yaptığım araştırmalarda, bu ülkenin sömürgelerindeki görevlilerinden oluşan binlerce Panislamcı avcısının çabalarına rağmen, batılı yöneticilerdeki korkuyu haklı çıkaracak ne daha fazla ajan, ne de daha fazla mesaj örneğine rastlayabildim. Hatta hayal kırıklığına uğradım. Bizim Başbakanlık arşivlerinde şimdiye kadar aksini kanıtlayacak ne listeler ne de mesajlar ortaya konmuştur. Oysa Abdülhamit herşeyi yazıya dökmeye çok dikkat eden bir kimseydi.

Buna rağmen Abdülhamit'in yaptığı bir şey vardır. Uygulamada çevresine daha çok din tabanlı ve değişik Müslüman milletlerden uzmanlar toplamış; devlet kadrolarında Hristiyan sayısını azaltıp Müslümanları çoğaltmış; ilgi ve yatırımlarını daha çok Anadolu ve Suriye'ye yöneltmiş (Tanzimatçıların daha çok Rumeli'ye yönelmelerine karşın); Devlet Salnamesinde sarayı Edirne-Rumeli vilayetleri yerine, Hicaz ve Arap vilayetlerine vermiş; Hilâfet kurumunun isminden çok bahsettirmiş; artık Anadolu içinde bile örgütlü hale gelen silâhlı Hristiyan direncine karşı Müslümanların da örgütlenmesini onaylamış (Hamidiye Alayla-

rı); Hristiyan şikâyeti üzerine Müslümanları cezalandırma yöntemine son vermişti (Örneğin Musa Bey gibi suçsuz sayılamayacakları bile Hicaz'a sürmek gibi davranışlarda bulunmuştur).

Bütün bunlar artık Hristiyan unsura güvenilemeyeceğinin kanıtlandığı bir dönemde, Müslüman unsuruna güvenmek gereğinin sonuçlarıydı. Başka türlü de yapamazdı. Ancak dikkat edilirse, bunların hepsi de içeri dönüktür ve tam anlamıyla bir din tabanlı politika izlendiğini kanıtlayacak şeyler değildirler. Küçük pratik uygulamalardır ve 1877-78 yenilgisinin kaçınılmaz etkileridir. Bu davranışları sonucu, özellikle kitlelere, daha İslami yaşadıkları gibi bir hissi verebilmiştir. Hem de ek bir şey yapmadan, Tanzimatçı çizgisinden fazlasıyla uzaklaşmadan. Hristiyan azınlıkların ona fazlasıyla saldırınaları ise, kendi isteklerinin eskisiyle karşılaştırılamayacak oranda aşırılaşmış olmasından ileri gelmektedir. Aydın ve yönetici kadrolara alan açışı ise bunun tam tersi olmuş, İsmail Kara'nın belirttiği gibi, orduda ve eğitim alanında Batılı tarzda en büyük ve yaygın modernizasyon, Batılılaşma, bu dönemde yürütülmüştür. Bu tutum daha sonra gerçek İslamcılık siyaseti ve fikriyatı yapmak isteyenlerin işini de büyük ölçüde zorlaştırmıştır. İslamcı olarak bilinen hemen bütün aydınlar II. Abdülhamit devrinde fikirlerini açıklamak imkânını bulamamışlar, kendileri muhalif bir grup oluşturmuş ya da muhalif bir gruba katılmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde Abdülhamit'e muhalefet dışında İslamcılar arasında fikri bir birikim sağlanamamıştır. Nitekim II. Meşrutiyet'ten sonra İslamcılar tarafından çıkarılan dergilerde II. Abdülhamit'in ve istibdadın aleyhinde ve ordu ile İttihat ve Terakki'nin lehinde ifadeler yer almıştır. Ancak 31 Mart 1909 kışkırtması başarısızlığa uğrar görünüm kazanınca Abdülhamitçiliğe soyunan Derviş Vahdeti bile, daha önce Abdülhamit Rejimi karşıtı olduğunu saklamamıştır.

Gerçekten II. Meşrutiyet Meclisi'ndeki çok sayıdaki sarıklı arasından Abdülhamit'i tutan çıkmamış, ondan yana davrananlar, sayesinde avantajlı görevlere gelmiş Şefik Al Muayyad gibi bazı bürokratlar olmuştur. Sarıklılardan bir çoğu ise, Meclis kürsüsünden onun zamanında aldıkları sürgünleri anlatmışlardır. 1888'den 1906'ya kadar Saray'da kâtip olarak, sonra da Dahili-

ye Nazırlığı'na kadar devletin üst görevlerinde bulunan Ahmet Reşit Bey, anılarında Abdülhamit'in din siyasetinin kısırlığından yakınır:

"Sultan Hamit'in din siyaseti (...) devletin geleceğini de güvenceye alacak esaslı bir siyaset mihveriydi. Ne kadar yazıktır ki huyu ve uzak geleceği kavrayamayan kısa görüşünün engellemesiyle böyle bir siyasete gereken gelişmeyi veremedi."

Abdülhamit'in İstanbul'u Kahire ve Mekke'ye karşın İslam'ın merkezi olarak kabul ettirmekteki başarısını Malkolm Han 1890'da "İstanbul Müslüman devletlerin bağımsızlığının kalesidir" diye övecektir. Bu merkezden bütün Avrupa korku içindeydi, hem de zayıfladığını bildikleri halde. 1906 Akabe krizi sırasında Mısır'daki İngiliz diplomatik temsilcisi Lord Cromer'in bir Osmanlı yürüyüşü halinde Mısır halkının ayaklanmasıyla neler olabileceği hakkındaki korkularını, İngiliz arşivlerinin FO/371-61 (özellikle 25.IV; 7 ve 8.V.1906 yazılarında) ve FO/371-62 dosyalarında bulmak mümkündür. Ama Abdülhamit her zamanki gibi o son adımı atmamış ve işi barışçı şekilde kapamayı tercih etmiştir.

O halde bu eylemsizliği nasıl açıklayacağız?

Sanırım en iyisi olaya, Gandi'nin "pasif direniş" ya da "aktif şiddetsizlik" taktiği çerçevesinden bakmaktır. Toplumunun yapısını, neler yapabileceğini iyi bilen ve onları eyleme sokamayacağını kestiren Gandi, kendilerinden büyük güçler karşısında, eylemsizliği bir direnç gücü haline getirmeyi becererek başarıya ulaşmıştır.

Abdülhamit ondan çok önce, İslam toplumlarının özelliklerini ve emperyalizmin güçlerini karşılaştırarak sonucu tehlikeli eylemler yerine, bir eylem gizilgücü (potansiyeli) halinde durmanın oyununu oynamıştır. Panislam fobisine tutulmuş olan Avrupalılar'ın kendi korkularından yararlanmayı becermiştir. Abdülhamit kuşkusuz, İslam tarihinde kusursuz bir İslami birliğin ne kadar az gerçekleştirildiğini; gerçekten çok güçlü bir devlet bulunmadıkça bunun oluşturulamayacağını (Yani sadece iyi duyguların yeterli olmadığını); İslam toplumlarının her dönemde yerel koşullar ve çıkarlara göre cephe seçtiklerini; 19. yüzyı-

lın sonunda ise Osmanlı devletinin böyle oyunlara giremeyecek kadar zayıf olduğunu ve nihayet, eğer kendisi sömürgecilerin içişlerine burnunu sokarsa onların çok daha kolay ve tehlikeli şekilde Osmanlı'nın işlerine karışacaklarını; bunun da hasta devletin sonu olabileceğini biliyordu.

Hatta Abdülhamit kendi yumuşak politikasının bile İslamcı çevrelerde ne çok komplikasyon yarattığını görmüştür. Mekke'yi kontrol altında tutmak için Şazeli, Rufai, Medeni tarikatlarına gösterdiği yakınlık ve yardımlar, İhsan Süreyya'nın da belirttiği gibi, Senusiler ve diğer tarikatlar arasında büyük memnunsuzluk yaratmıştır. Mekke ve Medine'ye telgraf ve demiryolu hattı inşası, dini amaçlı sayıldığı halde, geçimini o bölgenin güvenliğinden kazandığıyla sağlayan Bedeviler arasında büyük huzursuzluk yaratmıştır. I. Cihan Savaşı'nda Türk ordusunu hırpalayan bu aşiretler olmuştur. Hatta Hristiyan saldırısı sonucu Osmanlı topraklarına sığınan milyonlarca Müslüman göçmenin Anadolu, Suriye, Filistin'e yerleştirilmesinden ne çok sorun çıktığına da Abdülhamit tanık olmuştur.

Bütün bu sebeplerden dolayı Abdülhamit hiçbir zaman Panislamizm'i düşünmemiş ve çevresindekilerin de bu konuyu işlemesine izin vermemiştir. Bütün yaptığı, Avrupa kışkırtmasıyla başlayan Arap Hilâfeti kampanyasına karşı tahtını ve devletini korumaya çalışmaktan ibaret kalmıştır.

Ve artık eski Panislamcı görüşleri Avrupa'da terk etmeye başladı. 1947'de Paris'te yayımlanan *"Histoire Génèrale des Religions"* (Dinler Genel Tarihi, Maxime Gorce ve R. Mortier yönetiminde) kitabında şöyle denmektedir:

"Panislamizm Avrupa'nın baskısı sonucu doğmuştur. Doğum olayını, milyonlarca Müslümanı Avrupa boyunduruğu altına sokan 19. yüzyılın haşin sömürgeci yayılmasında ve İslam'ı tanımadan ondan bahsetmeye kalkışan, böylece dil sertlikleri ve heyecan verici saçmalıklarla dolu bir polemik edebiyatında aramalıdır." (s.380)

Onu, liderliğine geldiği bir kurumu çökmekten kurtarmaya çalışan dürüst bir insan saymak gerekir. Başka alanlarda zorunlu ödünler verirken inanç alanında ödüncü olmamaya özel özen

göstermiştir. Sömürgeci güçlerle anlaşarak o makamı ele geçirmeye çalışanlarla ya da dünyanın gidişatından habersiz olarak cihan egemenliği hayali kuranlarla karşılaştırılırsa çok daha saygıdeğer ve güvenilir kimse olduğunu kabul gerekir. Avrupalı sömürgecilerin "Bilinçli Korkusu"nun (Ya bütün Müslümanlar birleşip ayaklanırsa) karşısına sadece "ekonomik, siyasi özgürlüklerimiz gitse ne gam, dinimiz elde kalsın da" diyen "Bilinçsiz Korku Sahiplerinden" değildi.

ANAYASA "AVRUPALI MI, YOKSA DOĞULU-İLKEL Mİ OLSUN" TARTIŞMASI

Toplumun iç sorunlarının başında yeni bir toplumsal düzen arayışı geliyordu. Anayasa gerekli miydi?.. Tam uygulansa Osmanlı Devletini parçalanmadan kurtarabilir miydi?.. Meclis gerekli miydi?.. Birleştirici bir unsur olabilir miydi?

Bu sorular hep sorulmuştur. Ülkeyi otuz yıl Meclis'siz ve dondurulmuş bir Anayasa ile keyfi olarak yöneten Abdülhamit yerine, Anayasa ve Meclisli bir hükümdar olsaydı neler değişirdi?.. Tarih falcılık olmadığından böyle varsayımları ciddiye alamayacağız. Biz açıklamaları, toplumsal gelişimin dalgalanmaları içinde aramaya çalışacağız.

III. Selim'le canlandırılan meşveret sisteminin başlattığı süreç, Gülhane Hattı'yla padişahın kendi kendini sınırlandırmasına varmış, sonra Tanzimat'ın düzenlemeleriyle devletin ve yerel yönetimlerin danışma meclisleri oluşturulmuştu. Bunlara öyle alışılmış, öyle düzenli işler hale gelmişlerdi ki 1877 Meclisi toplandığında birçok gözlemcinin de belirttiği gibi, sanki alışılmış bir kurummuş gibi işlemişti.

Anayasa fikrini savunanlar, bu uygulaması dünyada zaten başarı göstermiş sistemi, Tanzimat fermanlarındaki muğlak havasından çıkarıp kesin bir yapıya kavuşturmayı amaçlıyorlardı. Özellikle 1871'den sonra hortladığını farkettikleri Padişah keyfiliğini önlemek istiyorlardı.

Aziz'in tahttan indirilmesiyle resmen gündeme gelen Anayasa fikrini savunanlar kimlerdir?.. Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar sürgündeydi. Desteklemesini bekledikleri Sultan Murat karşı çıkmış ve 8 Haziran'da toplanan Meşveret Meclisi de buna gerek olmadığına karar vermişti. Günün kuvvetli adamı (Orduya hakim olan) Hüseyin Avni ve sadrazam ile gelenekçi birçok rical de zaten karşıydı. Bu durumda Mithat ve ordunun azınlıktaki anayasacı kanadını temsil eden Süleyman Paşa ve birkaç ulema kesin olarak azınlıkta kaldılar, konu gündemden çıkarıldı.

İki hafta geçmeden bu dengeyi alt-üst eden ve Meşrutiyet'in kurulmasında rol oynayan rastlantılar birbirini izledi. H. Avni öldürüldü, Murat delirdi, böylece en güçlü engeller ortadan kalkıverdi. Namık Kemal ve arkadaşları sürgünden dönüp kamuoyunu etkileme rollerini yeniden üstlendiler. Karşıt grup içinde, Mithat Paşa'ya karşı çıkabilecek etkinlikte ve düzeyde devlet adamı yoktu. Ve çok önemli bir katkı olarak, beklenmedik şekilde Veliaht Abdülhamit, anayasanın ilânı koşuluyla tahta çıkmayı kabul etti. Bu son etkenin büyük bir ağırlık taşıdığını, Mithat'ın işini son derece kolaylaştırdığını ve padişahın anayasa metni üzerinde istediği ödünleri fazla direnmeden kabul etmesinde başlıca gerekçesi olduğunu kabul gerekir. Hüseyin Avni'nin ölümü ve Murat'ın delirmesi olmasaydı, kabul gerekir ki anayasaya kavuşma daha bir süre gecikecekti. Ama yine kabul gerekir ki mutlaka Osmanlı toplumunun gündemine bir gün gelecekti.

Böylece tarihe Mithat Anayasası diye geçecek metnin hazırlığı başladı. Gerçekte metin Mithat'ın tasarladığından çok farklıydı, ancak Mithat'taki "Anayasa fikr-i sabiti" yüzündendir ki çıkacak metin ne olursa olsun onunla özdeşleştirilecekti. C. Mismer anılarında bu tutkunun en az on yıl önce de Mithat da bulunduğunu şöyle anlatır:

"Fuat Paşa, Mithat'ı ikinci dereceden yararlı, birinci derecede tehlikeli bulurdu. "Bu adam, derdi, politikanın panzehirlere ilâçlardan daha fazla isyankâr olduğundan hiç kuşkulanmadan, parlamenter rejimde her derde bir deva görüyor." (s.20)

Buna karşılık Abdülhamit'in, Mithat'ı sürdükten sonra, yerli ve yabancı basın, resmi belgeler ve muhtıralarında, anayasanın kendi eseri olduğu yolunda yürüttüğü çok yoğun ve hatta Mithat'ı aşağılayıcı (Anayasa nedir bilir miydiye getirir) kampanyanın, Abdülhamit'in anayasa konusunda içtenliğini yansıttığı kanısındayız. Nitekim Mithat da sürgündeyken, Journal des Debats'ya gönderdiği mektubunda (19.VIII.1877) ondan "Halkına hürriyeti veren padişah" diye bahseder. Hemen aynı sırada yayınladığı kitabında, Abdülhamit rejiminin üç yıl hapse mahkûm ettiği Teodor Kasap da şunu onaylar:

"Mithat'ın sürülmesini izleyen ilk aylarda, Bâbıâli'den çıkan bütün resmi yazılarda anayasa sözcüğüne "Zat-ı Şahane'nin ülkeye ve millete kendi girişimiyle kazandırdığı, iyiliklerimiz, özgürlük ve refahımızın kaynağı' niteliklerini eklemek bir âdet hükmüne girmişti." (s.18)

Gerçekten Abdülhamit haklıdır, 1876 Anayasası "Abdülhamit'in anayasasıdır. Çıkmasını sağlayan Mithat da olsa, içeriğini saptayan Abdülhamit'tir. Mithat'ın taslağındaki meclisin bütçeye hakim olması, hükümetin ve bakanların meclis karşısında sorumlu olmaları, fikir özgürlüğü ve sürgün yasağı gibi en temel görüşleri metinde yer almamış ya da tamamen değiştirilerek kullanılmışlardır. Abdülhamit "usul ve istidadı memlekete muvafık olmayan şeylerin" taslağa konmaması yanlısıydı. 28 kişiden oluşan taslağı hazırlayıcı Cemiyet-i Mahsusa adlı komisyonun taslağı da, özellikle padişah yetkilerini sınırlayıcı noktalardan reddetmiştir. Mithat'ın bu değişikliklere rağmen metnin kabulünü savunmasında, bir yandan İstanbul'da Büyük Avrupa devletleri temsilcileriyle yapılacak toplantıya yetiştirerek Osmanlı aleyhtarı akımı önlemek, bir yandan da ne olursa olsun bir anayasaya kavuşarak toplumu daha ileri bir aşamaya ulaştırma isteğinin bulunduğu bellidir. İçinde sınırlayıcı maddeler de bulunsa, halkın temsilci seçme ve bunlar aracılığıyla devletin yönetimine katılma sistemi bir kez kurulunca, kendi dinanizmiyle daha ileri aşamalara ulaşılacağına inanmış olduğu anlaşılıyor.

1876'nın Haziranıyla Aralık ayı arasında mahalle kahvelerine kadar her yerde tartışılan anayasa fikrine karşı başlıca üç itirazın belirdiğini Niyazi Berkes belirtiyor:

a) Halk egemenliğine dayanan meşveret usulü dinimizin kanunu olan şeriata uyar mı?

b) Böyle bir rejim, Osmanlı halkları içinde üstün unsur olan İslam milletinin üstünlüğünün sembolü olan Osmanlı hükümdarının egemenlik hakkının yok edilmesi demek değil midir?

c) Meşveret meclisi, İslam devletinin dirilmesini mi sağlayacak, yoksa Batı devletlerinin bir kopyasını ve Hristiyan "millet"lerin bağımsızlığını mı hazırlayacaktır?

Tüm anayasa tartışmaları bu soruların yanıtlanmasına çalışılması, fakat aydınlığa kavuşturulamaması içinde geçmiştir. İlk kez İslami direnç daha sistematik hale gelmişti. İslamın gerici olmadığını savunan Yeni Osmanlılar'ın bile evvelce farketmemiş oldukları bir "İslamcı cephe" Mithat'ı cumhuriyet istemek (O döneme göre çok kötü, dehrilik gibi bir şey) ve gâvur yanlısı olmakla suçlayacak içerikli yaftaları, İstanbul'un duvarlarına yapıştıracak bir dinamizmle ortaya çıktı. Yeni Osmanlılar'ın da anayasa konusunda kesin bir fikre sahip olmamaları, hatta kendi aralarından Namık Kemal'i bile anayasaya karşı olmakla suçlayanların çıkabilmesi, bu grubun etkenliğini artırdı. Abdülhamit'in kendi yetkileriyle ilgili maddelerde ödün vermez bir tutuma girmesi hatta "imzalamam" diyecek kadar cesaret göstermesinde, kuşkusuz Yeni Osmanlılar cephesinin dağınıklığı kadar (ki Mithat'ı da ödün vermeye zorlayan bu olmalıdır) artık sesini işittirmeye başlayan pasif çoğunluktan destek görmesi de etken olmuştur.

Anayasa çalışmalarının en yoğun dönemine girdiği bir sırada, 25 Kasım 1876 günü kabul ettiği Belçika elçisine Abdülhamit'in söylediği sözler, girişime karşı olmadığını ama yerel koşulları gözardı etmediğini kanıtlamaktadır. Elçi hükümetine gönderdiği raporda şunları kaydediyor:

"Sultan yakında reformların uygulamaya konulacağını, anayasanın tamamlanmasıyla yakından ilgilendiğini belirtti... Bunun Doğu'nun özel koşullarına uygun, DOĞAL OLARAK İLKEL bir anayasa olacağını söyledi. Esas ve tek ilkenin ırk ve din ayırımı olmadan bütün vatandaşların eşitliği olduğunu ekledi. Ve devam etti: 'Eğer Avrupa devletimizin varlığını tehlikeye sokacak nitelikte isteklerde bulunursa, reddeder ve bütün halkımızla birlikte bir adam kalıncaya kadar her türlü fedakarlıklarda bulunuruz. Ve de babam gibi, bu konuda Avrupa devletleri arasında müttefikler bulacağıma inanıyorum."

Burada Abdülhamit'in klasik taktiklerinden birini oynadığı görülüyor. Belçika Avrupa dengesinde hiç rolü bulunmayan bir küçük devlettir. Tabii onun temsilcisi bu mesajı asıl büyüklere duyuracak, sultanın özel anlaşma yapacağı bir müttefik aradığı-

nı işittirecekti. Bu suretle toplu Avrupa baskısını bölmek, Mithatçılara karşı bir Avrupa gücünün desteğini sağlamak peşindeydi. Ama bir yandan da Mithatçılar türü direnci tam dışlamadığını söylüyordu.

Anayasanın önemi, vatandaşların genel haklarını; kişisel özgürlüğün dokunulmazlığını; mülkiyet, söz, cemiyet kurma hakları, konut dokunulmazlığı; açık yargılanmadan cezalandırılmama hakkı gibi ilkelere yer vermiş olmasıydı. Ama kabul gerekir ki hiçbirinin müeyyidesi (yaptırımı) yoktu. Bunlara karşılık ilk kez olarak din-devlet bileşimi resmileşmiş, meşruiyet kazanmış oluyordu. 3, 4, 5, 13. maddeler hükümdarın şarta bağlanmamış yetkilerine ayrıca dinsel bir meşruluk temeli de sağlıyorlardı. Padişahın yetkileri ise son derece geniş tutulmuştu. Ayanı seçer, hükümeti seçer ve hükümet meclise değil padişaha karşı sorumludur. Meclisin yasa yapma yetkisi bile hükümetin önerisine bağlıdır ve son söz de yine padişahındır. İstediği an meclisi feshedebilir, istediğini sınırdışı edebilir (Mithat'a uygulanan 113. madde). Ve bütün bunlardan sonra "kutsal ve sorumsuz"dur. Kısacası geleneksel padişah yetkileri daha da pekişmiş ve yasalara bağlanmıştır. Padişahın yanılmazlığı fikri tam İslami şekilde kuramlaştırılmış oluyordu.

Bu sonucun sağlanmasında, Yeni Osmanlılar'ın kararsızlıkları ve parçalanmışlıkları kadar Abdülhamit'in tartışmacılık yeteneklerinin rol oynadığı da bellidir. O zamana kadar Yeni Osmanlılar karşısında "lâf sıkıntısı" ve "gerekçe kısırlığı" çeken, pasif çoğunluk daha ilk gününden itibaren, lider niteliği taşıyan, ne istediğini bilen, kararlı bir kimseyi bulunca fazla ayrıntısını araştırmadan hemen peşine takıldı. Meclisin birlikten çok parçalanma getirebileceğine inananlar, bilgilerini ve hizmetlerini ona arzetmeye başladılar. Komisyonda, ortalığı karıştırıcı öneriler ve tartışmalarla iş sürüncemeye sokuldu, gerginlikler artırıldı. Ahmet Cevdet Paşa gibi, "evvelkiler deliydi anayasa gerekliydi, işte akıllı bir padişah bulduk artık ne gereği var" diyenler çıktı. Mithat bütün bunlarla tek başına savaşmak zorunda kaldı ve sonunda Bâbıâli bürokrasisinin yavaş yavaş padişahın tarafına yönelmeye başladığı görüldü.

Mithat, Harbiye Nezareti'nin resmi organı Hakikat'te, eğer meclis kuramazsak Bosna'ya, Hersek'e, Bulgar'a da özerklik tanımak zorunda kalırız, sonra işler Girit'e döner, diye yazdırıyordu. Aynı şeyin Yanya, Manastır, Selânik, İşkodra, Erzurum, Diyarbakır, Suriye ve Bağdat'ta da yinelenebileceği yazıya eklenmişti. Bu son derece doğruydu ve gerçekten reformlar bir anayasa çerçevesinde bir meclise bağlanırsa, dış müdahale oyunlarının engellenmesi gerçekleştirilebilirdi. Nitekim Times da (25.XII.1876) anayasasının Rus taktiklerini alt edebilecek özelliklerini belirtiyor, eğer teorinin ötesine geçilip uygulanması sağlanırsa Avrupa'nın en uygar milletlerine yakışacak bir girişim diye niteliyor ve "İgnatiyef, Türkiye'nin serbestçe verdiğinin yarısını isterse mantıksız olur" diye ekliyordu.

Mithat'ı endişelendiren, Osmanlı toplumunu oluşturan cemaatler arasında ayrılıkçı eğilimlerin ve özel haklar isteme çabalarının artmış olmasıydı. Daha Aziz düşer düşmez bir devlet memuru olan Suriyeli Hristiyan Halil Ganem, yayınladığı bir açık mektupta (Stamboul, 8.VI.1876) Irak, Suriye ve Arabistan'da yaşayan sekiz milyon Müslüman ve Hristiyan Arab'a eşitlik tanınmasını istemişti. Hem de Osmanlı toplumunun yapısını üç dereceli bir sınıflandırmayla açıklayarak: Türk ya da Osmanlı unsuru, fethedilmiş Müslüman elemanlar (nezaketen esir dememiş), Hristiyan elemanlar. Böylece ilk kez ikinci sınıf bir Müslüman grubu bulunduğu, sadece Türk'e bağlı bir sistemin varlığı iddiası İstanbul'da açıkça ortaya atılmış oluyordu. Diğer yandan Rumlar ve Bulgarlar, Sırplar için İstanbul'da Avrupa devletleri konferans toplarlarken Ermeni ve Yahudi cemaatleri de, ulusal haklarının unutulmaması için konferansa raporlar sunuyorlardı.

Ülke içine dağılmış hiçbir yerde çoğunluk oluşturmayan grupların bile hak istemelerine karşı Mithat'ın meclis ve anayasa formulü hiç olmazsa bir merkezde tartışma yaratsa da taşradaki çekişmeleri azaltabilirdi. Hele Tersane Konferansı'nda Balkan eyaletlerinin zaman içinde Osmanlı devletinden kopmasına sebep olacak (İngiliz elçisine, elli yıl önceki Sırbistan örneğini de anımsatmıştır) öneriler getirilince, Mithat yeni bir formül ileri sürdü: Reformları öngören anayasanın uygulanmasının büyük devletle-

rinin güvencesi altına alınması yani Bâbıâli için uluslararası bir zorunluluk haline sokulması.

Avrupa'nın parçalayıcı önerileri yerine "ehven-i şer" diye sunulmakla birlikte bu öneri bir başka açıdan çok daha tehlikeli olabilirdi. 1856 Paris Antlaşması'na, Islahat Fermanı'nın uygulanmasını Avrupa ipoteği altına sokmak, belki bölgesel özerklik isteklerini önleyecekti ama en basit olaylara karışmalarına kapıyı açarak devletin bağımsızlık ve egemenliğini sona erdirecekti. Böylece belki paylaşmanın bambaşka bir türü gündeme gelecekti.

Kanımızca Mithat'ı bu öneriyi yapmaya yönelten, alelacele Tersane Konferansı'nın ilk gününe yetiştirdiği Anayasa'nın, ne kamuoyunda ne de asıl beklediği yerde –Konferans temsilcileri üzerinde– istediği etkiyi yapmış olmamasıdır.

Tersane Konferansı'nın ilk günkü toplantısı sırasında toplar atılıp Anayasa'nın ilânı bildirilmişti. Mithat bunun ne etki yarattığını çok merak ediyordu. Konferanstan dönen Saffet Paşa'ya sordu:

— Ne dediler?.. Ne dediler?..

— Ne dediler, çocuk oyuncağı dediler.

Kısacası, Abdülhamit'in istediği içerik bu damgayı yiyor, ama sorumlusu Mithat oluyordu.

Birinci Meclis-i Mebusan üzerinde araştırma yapmış olan Devereux'ye göre, ilk anda Osmanlı toplumunun tepkisi de pek lehte olmamıştır. Genellikle çoğunluğu Hristiyan olan gruplar gösteriler yapmış, Müslümanlar isteksiz ve Şeriat bir kez daha iğfal edildi düşüncesinde olmuşlardır. Hatta Halep'te karşı gösteriyle kilise basılmasına bile tanık oluyoruz. Birçok yerde olduğu gibi Ankara'da da, tipik bir toplantı yapılmıştı. O sırada bu kentte bulunan Burnaby adlı İngiliz şunları anlatıyor:

"Emirle toplanan halk Padişah'ın anayasayı ihsan ettiğini valinin ağzından dinlemiş, duayı okuyan müftüyle birlikte "Amin" demiş, sonra ne olduğunu fazla anlamadan sessizce evlerine dağılmışlardır."

Devereux'nün belirttiği gibi Avrupa'daki tepki de olumlu olmadı. Anayasanın Hristiyanların şikâyetlerini azaltacak olma-

sı işlerine gelmiyordu. Anayasayı reddetmeleri, başarısız olacağına inançlarından değil, başarılı olabileceği korkusundandı. Ama bu karşı çıkmada Rusya hepsini bastırıyordu, çünkü Habeşistan, Çin ve İran'la birlikte dünyanın anayasasız dört ülkesinden biri olarak kalmıştı. Daha da ilginci, Moskova'da Rusya için de Türkiye'deki gibi anayasa isteyenlerin bildirileri duvarlara asılmıştı (Neue Freie Presse, 3.1.1877). Bir çok tutuklamalar da yapıldı. Türkiye kötü örnek oluyordu.

Mithat'ın, Tanzimatçı ödüncülüğünün "ehven-i şer" mantığından kaynaklanan bu önerisinin asıl zayıf tarafı, Avrupaca kabul edilirliği şansının azlığındaydı. Rusya'nın kendisinde bulunmayan anayasa ve meşrutiyet rejiminin, Ruslarca güvenceye alınmasını istemek büyük çelişki olurdu. Hele onların kabul etmesi daha da büyük çelişki. İngiltere'nin ise aynı hakları isteyen Hintliler'i reddettiği bir sırada bunu Türkiye'ye tanıması kendi kendisiyle tutarsızlığa düşmesi demekti. Dolayısıyla İngilizler el altından yapılan bu öneriye yanaşmadılar ve Mithat'ın da Hristiyanlar için reformlar konusunu görüşmek üzere İstanbul'da toplanan konferans karşısında, ileri sürebileceği başka bir öneri seçeneği kalmadı.

"Bizden istenen ödün değil, İmparatorluğun parçalanmasıdır. Bu bizim için ölüm-kalım sorunu olduğundan hükümet-i şahane bunun gereğine göre hareket edecektir" dedi. Bunun üzerine, Tersane Konferansı'nda Avrupa devletlerince Bâbıâli'ye önerilen koşulları görüşmek üzere toplanan 3/4'ü Müslüman ve 1/4'ü Hristiyanlar'dan oluşan Meclis-i Umumi'nin görüşmelerinde, durumun tehlikesi Sadrazam Mithat Paşa tarafından açıkça ortaya kondu. Türk politikasının içyüzünü iyi bilen İngiliz Elçisi Elliot, Sadrazam'ın son derece ılımlı bir konuşma yaptığını, savaş tehlikesini iyice belirttiğini hükümetine rapor etmiştir (19.1.1877). Eski Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa da onunkine benzer bir konuşma yaptı:

"Hayat ruhla kaimdir. Devletin ruhu bağımsızlıktır. Sözü edilen teklifler de devletimizin ruhunu yok ederek bizi ruhsuz bir kalıba döndürür. Bağımsızlığı kalmayan bir devlet için bekâ farz olunsa bile namussuz yaşamak caiz değildir. Bunun reddiyle

hakkın korunması yolunda her türlü fedakârlığı göze almak namus ve hamiyyet vazifesi olduğundan reyimiz katiyen reddi tarafındadır."

Bu düşünceye karşı çıkanlar olduysa da oylamada Rum ve Ermeni temsilcilerin de dahil olduğu çok büyük kısım aynı yönde konuştu ve 237 üyenin katıldığı oylamada, Avrupa'nın önerisinin reddi, ikiye karşı 235'le kabul edildi.

Mithat, Meclis-i Umumi ve Avrupa temsilcileriyle cebelleşirken Abdülhamit, olayların ve kararların dışında kalmaya dikkat gösteriyordu. Avrupa önerilerini kendisiyle konuşmak isteyen İngiliz temsilcisine hayatının tehlikede olmasından bahsetmesi, ona "Padişah, zavallı, aciz bir yaratıktır ve sorunun çözümü bakımından onun hiçbir önemi yoktur" şeklinde rapor vermek ortamını hazırlıyordu (21.XII.1876). Abdülhamit gibi zeki ve insanları istediği havaya sokmasını bilen bir kimsenin bu davranışını bilinçli olarak yaptığı anlaşılıyor. Bilâl Şimşir'in belirttiği gibi "Böylece projenin kabulü için yapılacak baskıları kendi üzerinden atıp, tebaasının veya hükümetin omuzlarına kaydırmak istemiştir. (...) Gerçekten bundan sonraki günlerde İngiliz baskılarını Mithat Paşa göğüslemek zorunda kalmıştır."

İngiliz elçisi de temsilcisi de Londra'ya raporların da Padişah'ın henüz nazırları üzerinde otoriteyi kuramadığını, kurabilseydi konferansın daha olumlu sonuçlara varabileceğini bildiriyorlardı. En önemlisi "Nazırların verecekleri ödünlere padişahın karşı çıkmayacağına inandıklarını" belirtiyorlardı.

Ödün verilecekti ve Abdülhamit de bunu kabul ediyor ve kabul ettiğini İngilizler'e bildiriyordu, ancak kararın kendisinden çıkmaması arzusundaydı. Sorumluluğunu hükümetin ve Umumi Meclis'in üstleneceği bir kararı onaylayabilirdi. O kadar. Son kez kendisiyle konuşan İngiliz temsilcisi Salisbury'e Avrupa önerisini kabule karşı olmadığını ancak nazırlarıyla görüşmeden bir yanıt veremeyeceğini belirtti. Salisbury, nazırlarının etkisinde kalmamasını ve otoriteyi kendi eline almasını padişaha salık verdi. Ertesi günkü bir notunda da padişahın haklarına saygı gösterileceğini belirtti. Bu, Mithat'tan yana olduğu sanılan İngiliz desteğinin padişaha da verilebileceğinin açık işaretiydi.

Osmanlı tarafında tartışma artık sadece ödünün derecesi üzerinde oluyordu. Mithat iki nokta dışındakileri kabul ediyor, Abdülhamit hepsini kabul edeceğini özel olarak bildiriyordu. Nazırlarıyla toplantılarında ise daha çok dinleyiciydi. Meclis-i Umumi'nin red kararı çıktıktan sonra Salisbury'e yolladığı mektupta Mithat, tümünün kabulünün İmparatorluğun kesin yıkılmasını kabul demek olacağını bir kez daha anımsatıyordu.

Tersane Konferansı 20 Ocak 1877'de bir sonuca varamadan dağıldı. Önce delegeler, 27 Ocak'ta da bütün elçiler, yerlerine işgüderler bırakarak, İstanbul'dan ayrıldılar. Mithat, hem Karadağ ve Sırbistan'la barışı bir an önce sağlamak, hem de reformları acele başlatmak için yoğun bir çalışmaya girdi. Hızla bazı sonuçlara ulaşıp, devletin anayasa ile çözümler getirebileceğini böylece Avrupa müdahalesine gerek kalmayacağını ispatlamak istiyordu. Böylece Rusya'nın savaş tehdidi de atlatılmış olabilirdi. Ortamın gerginliği karşısında kimse sorumluluk almıyor, herkes sadece Mithat'a bakıyordu. Mithat tam anlamıyla yalnız kalmıştı. İngiliz elçisi, bu yalnızlığın farkına varmıştı ve İstanbul'dan ayrılmadan önce Londra'ya yolladığı raporunda Mithat'ın sekiz gün içinde mutlaka devrilmesinin beklenebileceğini bildirmişti.

4 Şubat'ta, hem Londra hem de Viyana hükümetleri Mithat'ın durumunun çok kritik hale geldiği hakkında temsilcilerinden haber aldılar. İngiliz işgüderi, sarayda, Hidiv'in yeğeni Halim Paşa ve Padişah'ın eniştesi Damat Mahmut'un katıldıkları bir komplonun Mithat'ı devirmeye hazırlandığını bildiriyor "Ama sadrazam kararlı ve azil tehlikesine aldırmıyor" diye ekliyordu. Ertesi gün Mithat gemiye bindirilip ülkeden çıkarıldı.

YENİ OSMANLILAR BÖLÜNÜRKEN ABDÜLHAMİT'E İÇ VE DIŞ DESTEK

Mithat'ın sürülmesi, Hariciye Nazırı Saffet'in ağzından, padişahın güvenini kaybetmesi, ayrıcalıklarına el atması, hiç derecesine indirmeye kalkışması, diktatörlüğe özenmesi gibi gerekçelere dayandırıldı. Göreve devamı durumunda bir iç karışıklığa varılmasından endişe edilmişti. Dolayısıyla anayasaya uygun olarak uzaklaştırılmıştı. Esasen anayasa ve reformlarının aynen sürdürüleceği güvencesi de veriliyordu.

Konferansı başarısızlığa sürüklediğine inanılan Mithat yerine, uzlaşma yanlısı padişahla karşı karşıya kalmak kuşkusuz Avrupa devletleri hükümetlerinin de işine geliyordu, bazı yerenler olmakla birlikte, genellikle tepkisiz karşılandı ve yeni iktidarla pazarlıkların hazırlığı başladı. Abdülhamit'in "Müttefik bulurum" tasarısı gerçekleşmişti.

Bir sadrazamın görevden uzaklaştırılması, Osmanlı sisteminde hiç de şaşılacak şey değildi. Görevden alınmasına kamunun tepki gösterdiği sadrazam örneği her halde pek nadirdir. Mithat'ınkini önemli halé getiren, anayasayı yapan ve güvence diye sunan kişi olmasından da çok, Hristiyan dünyasına sürgün edilen ilk sadrazam olmasındadır. Operasyonun son derece gizlilik içinde ve sızıntısız başarılması kuşkusuz kamuoyunun tepki göstermesini engellemişti. Ama bu arada Yeni Osmanlılar arasında da uzaklaştırılmasını isteyenler bulunduğunu unutmamak gereklidir. Ali Suavi "Millet kurtuldu" diye telgraf bile yolladı. Yurtdışı formulü her halde Abdülhamit'ten gelmiş olmalıdır. Aziz zamanında olduğu gibi, görevden çekilip İstanbul içinde bir muhalefet odağı oluşturmasını kuşkusuz göze alamazdı. Sokaklara dökülüp onu yeniden iktidara getirecek bir eylemin Abdülhamit'i de ayakta bırakması düşünülemezdi.

Sürgüne bazı Harbiyeliler'in bağırmalarından ve bazı softaların gösterileri dışında güçlü bir muhalefet görülmedi. Her hal-

de Abdülhamit çok daha fazlasını bekliyordu. Bu yüzden kendisine mal edilen anılar da şöyle kaydediliyor:

"Mithat Paşa sadaretinde milletin kendisini o kadar sevdiğine kani idi ki, azlettiğim anda büyük bir ihtilâl çıkararak benim hal' ve belki idam edileceğimi saklamaya bile lüzum görmezdi. Halbuki ben onu Avrupa'ya uzaklaştırdığım zaman hiç kimse ağzını açmadığı gibi, birçok vüzera ve rical beni tebrik etmişler, şairler bana kaside, ona hicviyeler yazarak gazetelerle kitaplarla yayımlamışlardı."

Bu tepkisizlik Osmanlı toplumunda halk düzeyinde dinamik kamuoyunun henüz oluşmamış olmasından ileri geldiği gibi, kamuoyu yerine geçen bürokrasinin ve Bâbıâli paşalarının da tam onaylamadıkları Mithat'ın yerine Abdülhamit'te yeni bir lider bulmuş olduklarına inanmalarından ileri gelir. Mithat'a yapılan suçlamaların başında müstebit sayılması vardır. Kuşkusuz bu, inandığı fikirleri uygulamaktaki kararlılığının sonucudur. Evvelce de açıkladığımız gibi, görüşlerine aykırı olan fikirleri, padişah istediği için ve görevden ayrılmamak için uygulamanın "meziyet" sayıldığı Bâbıâli'de, inandığı şeylerde ısrar eden bütün kişilere böyle sıfatlar yakıştırılmıştır. Bâbıâli geleneği daima, uyumlu ve uzlaşmacıları yaşatan, prensip sahiplerini huysuz, geçimsiz dikbaşlı diye dışlayan bir sistem olmuştur.

Müstebit suçlamasından hareketle Mithat'ın saltanatı devirip Cumhuriyet kurma yanlısı olduğu ileri sürülmüştür. 19. yüzyılda Avrupa'da bile ancak bir iki devlette, o da durmadan kazaya uğrayarak –en belirgin örneği Fransa'daki gibi– uygulanan bir sistemi, ne Mithat'ın ne de arkadaşlarının ciddiyetle düşünmüş olduklarını kabul etmek olanaksızdır. Kuşkusuz anayasanın tartışıldığı bir ortamda cumhuriyet sözcüğü de ağızlarda dolaşmıştır, ancak ciddiyetle irdelendiği, hele topluma kabul ettirilme çabaları gösterildiği hakkında tek bir örnek yoktur. Daha çok jurnalcilerin raporlarında "konuşulduğu" ileri sürülmüştür. Asıl önemlisi Eğinli Sait Paşa'nın anılarına göre tahta çıktığı günden başlayarak Abdülhamit bunun yayılmasında aktif bir rol oynamıştır. Oysa Mithat'ın kendisi bunu yalanlamıştır. Brindizi'ye sürgün giderken gemideki Süleyman Bahri Bey'e "Padişahımız

çocuktur, kendilerini aldattılar, güya ben cumhuriyet ilân edip cumhurreisi olacak imişim deyu kandırmışlar" demiş, bu Abdülhamit'e de rapor edilmiştir. Abdülhamit'le aracılığını sağlayan Kâmil Bey'e yolladığı 23.I.1878 tarihli mektubunda da şöyle yazar:

"En çok üzüldüğüm şey, padişah yolunda izlediğim doğru yöne karşılık, Allah göstermesin birtakım yanlış niyetler mal edilmesidir. (...)"

Mithat'a cumhuriyeti, hatta Suriye'deyken, kendi bağımsız devletini kurma suçlamaları hep yapılmıştır. Ancak bunların hepsinin asılsız olduklarını da son araştırmalar ortaya çıkarmıştır.

Şu halde, Mithat'ın uzaklaştırılmasını gerektiren asıl temeldeki görüş ayrılıklarını araştırmak gerekmektedir.

Her şeyden önce, iki liderin yapılarının mutlaka çatışma çıkaracak niteliğini belirtmeliyiz. Mithat, bir konuda prensip kararına varıldıktan sonra, artık işi sonuna vardırmak için bütün gücünü veren ve sınırlama kabul etmeyen bir tipti. Abdülhamit ise, kendisine danışılmadan davranılmasını asla kabul etmeyen bir aşırı merkeziyetçi. Dolayısıyla bu iki anlayışın bağdaşması olanaksızdı. Er ya da geç çatışacaklardı. Nitekim affından sonra Suriye ve Aydın valilikleri yaptığı sırada da sorumluluk sınırları meselesinden durmadan çatıştıkları görülür.

Bu iki zıt karakter, olaylar karşısındaki ilkesel ve yöntemsel yaklaşımları yüzünden de çatışacaklardı. Mithat ödün vermekten kaçınan kimse değildi. Devletin varlığını ödünlerle sürdürme geleneğini kurmuş olan Tanzimatçılar'ın yolundan ayrılmıyordu. Zaten koşullar ayrılmasına da izin vermezdi. Sadece, ödünlerin sınırsız olabileceği fikrine karşıydı. Bir yerlerde durulması gerektiğine inanıyordu, aksi halde devlet parçalanabilirdi. Ancak bu durma noktasının kesin belirgin bir çizgisi bulunduğunu söylemek de olanaksızdır. Anayasayı Avrupa güvencesi altına sokmak tasarısında olduğu gibi, iyi yapayım derken devletin bütünüyle bağımsızlığını kaybettirebilirdi. Dolayısıyla Tanzimatçıların, Yeni Osmanlılar tarafından çok eleştirilen tutumunun bir devamı oluyordu.

Abdülhamit ise daha esnek üslupluydu. Ödüne sınır konmasının daha iyi pazarlık olanaklarını kaybettireceğini düşünüyordu. Her tür ödün verilebileceği kanısı açık bırakılırsa, karşı tarafın katılaşması önlenir ve iyi pazarlık ve yumuşak davranışla daha ehven şartlar sağlanabilirdi.

Bu üslup farkı üzerinde böylesine incelikle durulması, evvelce belirttiğimiz bir suçlu arama manisinin sonucudur. Osmanlı Devletinde 19. yüzyıl boyunca, yıkılışın suçlusunu bulma ve başarısızlıklara kurban arama tutkusu belirmişti. Kökenleri birkaç yüzyıl öncesine dayanan olaylara o günün devlet adamları arasında sorumlu aranıyordu. Herkesin vermeye zorunlu olduğu ödünlerden dolayı "hain"likle suçlanmak olasıydı. Yeni Osmanlılar'ın Âli Paşa'yı Girit'ten dolayı hain saymaları gibi. Dolayısıyla suçlanmayacak ekilde ödün vermek devlet adamlığı vasfının göstergesi olabiliyordu. Ödün verirken, hem de kişiliğini ortaya koyarak bir noktada katılaşıveren Mithat, Bâbıâli bürokrasisinin hoşlanmadığı bir üsluba sahipti. Ödünleri pazarlık labirentlerinde kaybettirmeyi ve sonuçta kazançla çıktığı kanısını yaratmayı başarabilen Abdülhamit ise, uygulamanın bütün yükünü taşıyan aynı bürokrasi için çok daha geçerliydi. Çünkü sonuçta belirgin bir suçluya gerek kalmıyordu. Aynı işi yapar ve aynı oranda günaha bulanırken daha az rahatsız olmayı yeğlemelerinden daha doğal bir şey olabilir miydi?

Devletin kurtarılmasını istemekte Mithat'la Abdülhamit ve diğer Bâbıâli paşaları arasında hiçbir fark yoktu. Hepsinin de niyetleri aynı derecede halisdi. Ancak bunu gerçekleştirecek ilkeler konusunda farklılıkları vardı. Mithat, anayasa ve onun uygulanmasını kontrol edecek meclis sayesinde topluma kendi kendini aşma, kendi kendini ıslah formulünü getirmiş olduğuna inanıyordu. Böylece reformları engelleyici mekanizmalar, padişah ya da Bâbıâli'nin etkisi aşılmış olacaktı. Bu gerçekten halkın kendi kendini idare etmesine doğru önemli bir kapıyı açmaktı. Değişen dünyada gittikçe egemen olan bir eğilimin Türkiye'ye ilk uygulanmasıydı. Bu kadar yeni bir düşüncenin tepkiyle karşılanmasından daha doğal bir şey olamazdı. Toplumun eğitim ve kültür düzeyi dikkate alınınca işlerliğinden şüphelenmemek olanaksız-

dı. Times'ın deyimiyle Mithat'ın projesi "Hayali bir mutluluk = fool's paradise"dan başka bir şey değildi. Milletin yeterince rüşde ermediğini kuşkusuz Mithat da biliyordu ama bir gün mutlaka açılacak kapıyı aralıyordu.

Milletin rüşde ermediği fikrinin sadece Abdülhamit'e ait olduğunu ileri sürmek safdillik olur. Dokuz kere sadrazamlık yapan Sait Paşa'nın, milletvekilliği niteliği olarak Avrupa parlamentolarında bile eşi zor bulunur siyaset, hukuk ve teknik bilgiler gerektiğini ileri sürdüğü hesaplanırsa, bütün Bâbıâli'nin ve bürokrasinin, hatta Bâbıâli dışı düşünürlerini, yukarıdan, aydın mutlakiyetçi bir yöntem yanlısı oldukları ortaya çıkar. Halk eğitilip rüşde erdirilinceye kadar büyüklerinin ve onun iyiliğini isteyen "Baba"sının kontrolundan çıkarılmamalıydı.

Çarpışan, devleti kurtarmak için iki çözüm yoluydu. Birinde, özgürlük vererek halkı dinamikleştirmek, sorumluluğa katmak vardı. Kısa vadede tehlikesi, çok uluslu yapıda zaten var olan milliyetçi çatlakları büyütmekti. Diğeri, modern bir yapı oluşturacak yasalarla devleti yenilemek ve halkı buna uygun bir sistemle eğiterek yavaş yavaş yapıya oturtmaktı. Bu iki çözüm arasında bir seçim için güç dengesine başvurulunca 1877 Şubatı başında Abdülhamit'i liderliğine getirmiş olan ikinci grubun çok daha ağırlık kazanmış olduğu görüldü. Daha ilerici ama riskli bir sistem öneren Mithat ise son derece yıpranmış, yorulmuş ve yalnız kalmıştı. Reformculuk maskesi altında emperyalist yanı ağır basan Avrupa'ya da yenilmişti. İktidarda kalsaydı, kendisi de ister istemez ikinci grubun çizgisine doğru itilecekti. Özellikle ki, kendi hazırladığı anayasa sistemi de topluma onun istediği yönde çözüm getirecek nitelikte değildi. O anayasanın aslında bu ikinci grup için hazırlanmış gibi olduğunu ve Abdülhamit'i Abdülhamit yapanın bu anayasa olduğunu Berkes şöyle anlatır:

"Abdülhamit'in hayranları onun Kanun-ı Esasi'ye aykırı hiçbir eylemde bulunmadığını söylerler. Doğrudur. Gerçekte Abdülhamit'i Abdülhamit yapan bu Kanun-ı Esasi'dir. O, parlamentoyu da kaldırmamıştır; aynı kanunun kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak onu sadece "tatil" etmiştir. Parlamentonun yeniden çağırılması ve açılması için kanun onu bir koşulla bağlamıştı.

Böyle bir anayasanın kuracağı rejim ancak halk iradesini kısıtlayan bir meşrutiyet; hükümdar iradesini genişleten bir mutlakiyet rejimi, sürekli bir sıkıyönetim rejimi olabilirdi. Bu rejim, bütün 'Yeni Osmanlı düşü'nün içinde yatan çelişkilerin malzemesiyle yapılmış bir anıttır. Bu anıtın altında ilk ezilenlerin, bu çelişkileri düşünde sürdüren düşünürlerin kendilerinin oluşu gerçekten hazin bir şeydir."

Gerçekten anayasa uzmanı T. Z. Tunaya da 1876 Anayası'nın sakat doğmuş bir yapı olduğunu belirtir ve kanıt olarak 1909'da büyük kısmının değiştirilmesi gereğinin doğmasını anımsatır. Dolayısıyla Abdülhamit'in oluşturduğu rejim, Osmanlı toplumsal düzeyinin bir yansımasından başka bir şey değildir. Yeni Osmanlılar'ın eleştirilerinin de ışığında, ülke aydınlarının çoğunluğunun onayladığı bir çözümdür. Değil Avrupa, Hristiyan cemaatler karşısında da geri kalınmış olduğunun bilincine varan ve bunu ister istemez Tanzimat'ın Batıcı uygulamalarına bağlayan düşünürlerin, yeni bir Batıcı formül karşısındaki bir restorasyon (eskiyi onarım, canlandırma) girişimidir.

19. yüzyılın son çeyreğinin gerçeklerini unutup 20. yüzyıl yargılarıyla o dönemi değerlendirmeye kalkışmak çok yanlışlıklara sebep olmuştur. Bu restorasyona katılmakta, Ahmet Mithat, Ahmet Cevdet Paşa, Küçük Sait Paşa, Münir Paşa ve Rum ve Ermeni bir sürü ünlü bürokrat ve düşünürün, karşıt görüşlerine rağmen bir araya gelebilmelerini sadece çıkar bağlarına bağlamak çok yanlış olur. Çoğu Tanzimat'ın başından beri olanları yaşamış bu devlet adamları ve düşünürler, fikirsizliği değil, bir fikrin –kurtarıcı olduğuna inandıkları bir yöntemin– savunması için Abdülhamit'in liderliğini kabul etmiş ve hizmetinde çalışmışlardır. Açıkçası, Mithat'ın uzaklaştırılması olayında bilinçli bir keyfi yönetim başlangıcını aramak yanlıştır. Aksine toplum o güne kadar işlememiş formüllere karşı yeni bir formül bulunduğu kanısıyla davranmıştır. Buna bütün aydınlar ya da Osmanlı meritokrasisi de katılmıştır, katılmayanlar parmakla gösterilecek kadar azdır.

Yeni Osmanlıların azınlıkta kalmalarının dışında kendi aralarında da bölünmeleri, bu tür yapı değişikliklerinde bütün top-

lumlarda rastlanan bir oluşumdur. Daha sonraları İttihatçılar da, Kemalistler de, benzeri durumlarla karşılaşacaklardır. Sadece onlar geçmişten ders aldıklarından bazı önlemler ve ilkelerle tehlikeyi atlatacaklardır. İttihatçılar ordu gücünü, M.Kemal ise zaferi kazandıran komutan prestijini kullanarak aşmışlardır.

Dış güçlerin davranışlarında ise, sömürgeci mantığının hiç değişmeyen mantığı rol oynar. Hedef aldıkları ülkenin iç dengesini bozacak girişimlere destek verirler. Osmanlı örneğinde, azınlıkların milliyetçi akımlarına olduğu gibi Yeni Osmanlılara da yandaş gibi görünürler. Buna karşılık Mithat ve arkadaşları iktidara geldiğinde karşı çıkmaları, onların bölücü değil, aksine toplumu bütünleştirme hedefi gütmelerindendir. Bunun 'Hasta Adam'ın ömrünü uzatıp kendilerini mirasından mahrum bırakıracağını düşünürler. Bunun içindir ki, Mithat'ın Avrupa güvencesine bağlı bir anayasa projesini onaylamamışlardır. Önce Abdülhamit'i destekler görünüp Mithat'ın sürülmesini önemsemez, ama peşinden Abdülhamit'e karşı Jöntürk'lerin başlattığı kampanyaya arka çıkarlar. Gelgelelim, İttihatçılar, Mithat örneğini benimseyip 2. Meşrutiyeti ilan eder etmez karşılarına, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere aynı Avrupa çıkar. Atatürk'ün her türlü dış desteğin iç işlere karışmasına –en çok yardım aldığı Bolşeviklere de– karşı çıkmasında tarihten ders almış olmasının rolü vardır.

SINIRLI YETKİLERİNE RAĞMEN MECLİSİN SAVAŞIMINI VERMESİ

Mithat'ın bu yenilgisine karşılık Meclisi Mebusan, fikirlerinin hiç beklenmedik şekilde yaşadığı bir kurum olmuştur. Yapısı itibariyle halktan çok, bürokrasiyle uyum içinde yaşamayı yeğleyen bir tabakadan, kent ileri gelenleri, tüccarlar, memurlar ve hocalardan oluşan milletvekilleri, 19 Mart 1877'den 14 Şubat 1878'e kadar süren 11 aylık bir sürede, iki dönemde 5,5 ay toplantı halinde kalmışlardır.

İslam ve doğu dünyasında, Meşrutiyet'i benimseyen, yeni yönetim kurallarını geleneklerden çıkarıp yazılı ve imkanlar oranında çağdaş görüşlere dayalı bir anayasaya bağlayan ilk devlet Osmanlı olmuştur. Bunun kendine özgü sorunlar getirmesi doğaldı. I. Meşrutiyeti Batı ülkelerindeki uygulamalarla benzeterek değerlendirmek yanlış olur. Halkın temsilcilerinin yönetime ortak olması değil, daha çok yönetimin ve uygulayıcısı bürokratların hukuk kurallarına uygun hareket etmelerinin ve halka zalim davranmamalarının ön planda tutulması ilk amaçtı. Sultanın yetkilerinin tümüyle sınırlanması ve meclise devrinin düşünülmesi için çok erkendi. Bu konuda çok dar ölçüde adım atılmıştır. Yürütme erkinin (hükümet) icraatı üzerinde de meclisin bir yetkisi yoktur. Daha çok danışma kurulu gibi düşünülmüştür. Halife/Sultan, kutsal, sorumsuz ve tam yetkili sayılıyordu. Ondan hesap sormaya kimsenin hakkı yoktu. Ayrıca yasalar konusunda söz hakkı bulunan Ayan Meclisi üyelerinin doğrudan sultan tarafından belirlenmesi ve bunların tercihen üst düzey bürokratlar arasından seçilmesi de, halk kitlelerinin özlemlerinin yansımasına hizmet edecek bir sistemin bulunmadığını gösterir. Mebusan Meclisi dağıtıldıktan sonra, ömür boyu atanmış olan Ayan üyelerinin aylıklarını almaya devam etmeleri, bazılarınca sistemin tamamen tasfiye edilmemiş gibi farzedilmesine yol açmıştır.

Yetkilerinin sınırlılığına rağmen 5,5 aylık sürede milletvekillerinin anayasa ile sınırlandırılmış çalışma alanına pek aldır-

mayıp, hükümetten hatta padişahtan hesap sorar kişiliğe bürünüvermeleri, her şeye rağmen yalnız İstanbul'da değil, taşrada da oluşmuş bir düşünür kitlesinin varlığını kanıtladı. Yetkileri içinde hükümete güven oyu gibi bir uygulamanın olmamasına rağmen, İbrahim Ethem Paşa hükümetini istifaya zorlamış olabilmesi, toplumu gerçekten temsil etme arzusunun bir kanıtıdır. Balkan olaylarında bazı yönetici ve kumandanların devlete ve millete verdikleri zarar dolayısıyla sorumlu tutulmalarını ve mahkeme edilmelerini isteyenler çıkmıştır. Milletvekili seçiminin iki dereceli olmasını eleştirenler de vardır. Bunun Osmanlı vatandaşlarının aşağı görülmesi anlamı taşıdığını ileri sürenlere bile rastlanıyor. Savaş günlerinde hükümetin mali politikasını, hatta doğrudan doğruya sultan iddialarını dinlemediği için eleştirenler de eksik değil.

Kuşkusuz Meclis toplantılarının hep böyle bir bilinç düzeyinde geçtiğini sanmak hata olur. Daha seçimler sırasında başlayan milliyetçi çekişmeler, uzun vadede ne gibi sorunlarla karşılaşılacağını kanıtlamıştır. Önce Rumlar büyük bir yaygara koparıp, bir Türk-Ermeni komplosuyla kendilerinden az sayıda temsilci çıkarıldığını ileri sürmüşlerdir. Bazı yerlerde Arap temsilciler yüzünden de tartışmalar çıkmıştır. Türkçe'nin resmi dil olması ise tartışılır olmuştur. Diğer dillerin de (Rumca, Arapça vb.) resmi nitelikte sayılması, yerel yönetimlerde yerel dillere öncelik tanınması gibi tartışmalar ise, devletin birlik öğesi olan en önemli bir konunun, milliyetçi akımlarca koz haline getirilmesi sonucunu yaratmıştır. 2. Meşrutiyet'in bunalımlarında, bu başlangıç rolünü oynamıştır. Hele Rus orduları Yeşilköy'de kamp yaptığı sırada değişik ulusların temsilcilerinin Grandük'e başvurarak ulusal haklar aramaya kalkışmaları, meclis karşısındaki kuşkuları arttırmıştır.

Meclisin kapatılma sebebini Tercüman-ı Hakikat şöyle anlatır (2.IX.1878):

"Sahih olduğuna itikat ettiğimiz malûmata nazaran, meclis kanun yapma işini bıraktı, kumandanların mahkemesi işinde hükümetle çatıştı. Ruslar Ayastefanos'tayken karışıklık oldu, hatta bazı mebuslara ihtar edildiği halde fikir özgürlüğünden bahsede-

rek dinlemediler. (...) Anayasaya göre meclisle hükümet anlaşmazlığında ya meclis ya da vükela değişir. Vükela işi padişaha aksettirdi. O dönemin gereği meclis dağıtıldı."

Dağıtılmadan altı ay sonra, yeniden toplanıp toplanmayacağı tartışmalarının sürdüğü sırada yazılan bu yazıya şunlar eklenir:

"Heyet-i Mebusan'ın lağvını düşünmek kanun aleyhinde hiyanettir. Bu anayasanın lağvı demek olur. Oysa anayasanın koruyucusu padişahtır. Bazı melun fikir sahiplerinin yazdıkları gibi padişahımız bu kanunu kandırılarak vermediler. Birçok engele rağmen eskiden beri fikirleri bu yöndeydi. Padişaha bu yolda isnatta bulunmak melûnluktur. Anayasa vardır ve bakidir. Zira Heyet-i Mebusan'ın tatilinden sonraki hatt-ı hümayunlarda anayasanın varlığı ve bekası taraf-ı şahaneden temin olunmuştur. Anayasa baki kaldıkça Heyet-i Mebusan dahi bakidir ve buna hiçbir Osmanlının şüphesi yoktur." (TER, 2.IX.1878)

Tercüman'ın bir başka yazısında da (4.VIII.1879) Anayasa reformu ile ayrıntılı şekilde Padişah'ın bizzat uğraştığı; bunun bir kat daha tamamlanıp düzeltilip genişletilmesinin tasarlandığı ve özerk vilayetlerin bile gıpta edecekleri bir düzenin getirilmesine çalışıldığı ileri sürülmektedir.

Meclis'in bu tatili tam otuz yıl sürmüştür. Anayasada, dağıtılan meclisin ne şekilde toplantıya çağırılacağı ya da çağırmayan sorumlular hakkında ne gibi işlem yapılacağı konusunda herhangi bir kayıt olmadığından Abdülhamit'ten bunun hesabını sorabilen de çıkmamıştır. Anayasa ise ilga edilmemiş, İkinci Meşrutiyet'e kadar Devlet Salnameleri'nin başına her yıl konarak varlığı anımsatılmış ama uygulanmamıştır.

Meclis dağıtıldığında henüz Osmanlı Devleti tam kapalı rejim dönemine girmemişti. Hürriyet, efkâr-ı umumiye gibi kavramlar hâlâ açıkça tartışılabiliyordu. Bu uyüzden Meclis'in dağıtılması bir anda söz ve fikir özgürlüğüne karşı bir girişim diye alınmamıştır. Bürokratlar ve Bâbıâli paşaları ise sıkıntı veren bir kontroldan kurtuldukları için sevinmişlerdir. Hatta reformların savunucusu Avrupa devletleri bile bunda eleştirecek bir taraf bulmamışlar, aksine politikalarına uygun saymışlardır.

Sina Akşin "Abdülhamit'in mutlakiyet rejimi hangi tarihte kesinleşti?" sorusunu sorduğu bir araştırmasında şu bilgileri veriyor:

"Berlin Kongresi'nden sonra (13.VII.1878) Abdülhamit Meclisi toplamayı düşünmüştü. Ne var ki önce Kanun-ı Esasi'de Meclis'e verilen yetkilerin daraltılmasını istiyordu. Bu amaçla bir komisyon (kurdurmak istedi). (...) Sait Paşa, böyle bir tadilâtın ancak kurucu bir meclis tarafından yapılabileceğini öne sürmüş. Fakat neticede Kanun-ı Esasi değiştirilemediği gibi Meclis de 1908'e değin bir daha toplanamadı. Sait Paşa'nın dışında, Abdülhamit'in Meşrutiyet'e son vermek hususundaki tereddütlerinin canlı birtakım daha delilleri vardır. Bir kez, Osmanlı dış temsilciliklerine 6 Kasım 1878'de Saffet Paşa'nın gönderdiği bir tamim, Kanun-ı Esasi'nin yürürlükte olduğunu, padişahın bu kanunun tamamen uygulanması için çalıştığını bildiriyordu. İkinci olarak, Ayan Meclisi'ne yapılan üye atamaları vardır. Meclis kapalıyken, 1878 yılında, Nisan, Mayıs, Temmuz, Ekim, Kasım'da 6 ayan üyesi; 1879 yılında Aralık ayında 3 ayan üyesi; 1880'de Ocak ve Nisan aylarında 2 ayan üyesi atanmıştır. Üçüncü olarak, Meclis tatil edildikten sonra bazı mevzuatın "Meclis-i Umumi'nin İçtimaında kanuniyeti tasdik olunmak üzere..." formülüyle çıktığını görüyoruz. (...) Muvakkat kanun olarak çıkarılan son düzenleme Nisan 1880 tarihlidir."

Bu gerekçelerle Meşrutiyet'e devam fikrinin Nisan 1880'e kadar sürmüş olabileceğini ileri sürmektedir.

Meclisin tatili ve anayasanın askıya alınmasına rağmen Meşrutiyet fikri toplumdan tamamen kazınamamıştır. Çoğunlukla edebiyat alanında verilen eserlerle gizli olarak bile olsa yaşaması sağlandı. Nihayet Jön Türkler'in sloganı oldu. Meşveret'te Ahmet Rıza şöyle yazıyordu:

"Yüzüncü defa tekrarlayalım, istediğimiz 1876 Anayasası'dır." (I.III.1907)

REFORMLARIN ÖZÜMSENMESİ İÇİN ANAYASAYA EVET, MECLİSE HAYIR

1876-1879 arasında Kanun-ı Esasi'nin gerekli olup olmadığı konusunda Osmanlı düşünürleri arasında tartışmalara rastlanır. Bunlarda önemli bir yeri olan ve Abdülhamit'in sözcüsü sayılan Ahmet Midhat, aralarında ilmiye mensuplarının da bulunduğu bir kesimin "Padişahın bağımsızlığını anayasa değil asıl şer'i şerif'in savunduğunu ve bunu hukuku sınırladığı için tehlikeli saydıklarını" belirtir. Gerekçe, Kur'an ile emrolunmuş "Hükümdara ve Hilafete ümmetin kesin itaatı" varken böyle bir girişimin dinden uzaklaşmak olacağıdır. Ahmet Midhat Halifeye itaatın Allah'a itaat sayıldığını açıkça belirtmekle birlikte, şeriat gibi anayasanın da onun haklarını savunduğuna göre, şeriat çerçevesinde mütalaa edilmesi gerektiğini belirtir. Anayasada padişaha kısıtlamalar varsa, şeriatta da bulunduğunu anımsatır. Üstelik, bakanlar kurulunu istibdada kaymaktan engelleyenin de anayasa olduğunu eklemektedir. Sultanın meclis karşısındaki yetkisini ise şöyle özetliyor:

"Meclisin her kararını sultanın onaylaması şart değildir. Beğenmezse anayasayı bile feshedebilir. Bu durumda halka düşen itaattir."

Meclise onay vermezken anayasayı kabul eden bu anlayışa gerekçe olarak, Bulgaristan gibi Hristiyan ülkelerinde yaşayan Müslümanlar oralarda geçerli olan anayasal haklardan yararlanırken, bunun Osmanlı bünyesindeki Müslüman ve diğer uyruklar için olmamasının yaratacağı fiili ve psikolojik tepkileri anımsatır. Sultana sunduğu bir özel raporda bulunan bu görüşlerin Abdülhamit'e de gerekçe oluşturduğu anlaşılıyor. Bunun kanıtına İngiltere Dışişleri arşivindeki bir raporda rastladık.

Abdülhamit'in İngiltere elçisi Sir Henry Layard ile 28 Mayıs1879 günü yaptığı konuşmadaki açıklamaları, bir yandan kafasındaki reformları, diğer taraftan da bunları gerçekleştireceği kadrolar hakkındaki görüşlerini yansıttığı için büyük önem taşıyor. "Savaş sorunu bittikten sonra artık iç sorunlar üzerinde yoğunlaşmanın zamanı geldiğine inanıyor" diye raporuna başlayan

Layard, kendisine on başlık altında, yapılacak reformlar hakkında ayrıntılı bilgi verdiğini kaydediyor: Askeri, merkezi yönetim, içişleri, din işleri, adliye, mali, ticaret-ziraat-sanayi, nafia, maarif, güzel sanatlar. Ele alınacak konular arasında "laik mahkemelerin tam işlemesi" konusunun bile bulunması, Tanzimat'ın hedeflerine tam ulaşmayı hedeflediğini kanıtlıyor. Elçi sultanla yaptığı konuşmayı aynen şöyle aktarıyor:

"Sorunu, düşüncelerini gerçekleştirebilecek kadrolarının acınacak düzeydeki eksikliğidir. Sultan, Türkiye'de, İngiltere ve diğer ülkelerdekinin aksine, sadece ülke sevgisiyle devlete hizmet vermeye hazır olup yaşamı için bir makama ihtiyaç duymayan ya da bunlara sadece para kazanmak ve lüks bir yaşam amacıyla bakmayan, böylece yolsuzluk şüphesinden muaf bir sınıfın bulunmamasından yakındı. Bu tür kimselerin, yalnız vatandaşlarının refahı için çalışıp bundan şeref kazanmayı düşündüklerini söyledi. Türkiye'de aksine, herkes resmi görevleri üstlenmek ve nazır olmayı, servet toplamak ve bunu lüks ve keyfi eğlenceler için harcamak amacıyla istiyor. Dolayısıyla, devlet mekanizmasını yozlaştıran ve adaleti çarpıtan genel bir yozlaşma ve sonsuz entrikalar var. Kendisi de bu tür insanlarla sarılı olup amacı gerçekleri saklamaya yönelik entrikalarla uğraşmak durumunda. Sarayın içinde ve devlet mekanizmasının en üstünden en altına kadar her tarafta rastlanan bu oluşumları sona erdirmek için gereken çabalar son derece yoğun bir gayret gerektiriyor.

Majestelerine, bazı uygarlığı ileri ülkelerde, iktidarın belli bir sınıfa ayrılmış olmasından yakınıldığını ve en yüksek makamlara götüren mesleklerin parasızlara kapalı olduğunu, buna karşılık salt despotizmle yönetilir sayılan Türkiye'de herkesin, hatta bir kayıkçının bile sadrazam olmayı tasarlayacak kadar rahat olmalarının şaşırtıcılığını belirttim. Majeste derhal, bunun uyrukları arasında mevcut sosyal eşitliğin bir kanıtı olduğunu ama aynı zamanda o kadar çok rüşvetçi ve cahil kişinin iktidara yükselip ülkeye zarar vermesine sebep olduklarını belirtti. Majeste, paranın resmi görev elde etmek için tek olmasa da, en yararlı araç olması durumunda bulunmasının genel bir yozlaşmanın varlığını sürpriz saydırmayacağını ve gerekli bilgi, yetenek

ve deneyime sahip olmayanların idari görevlere bu yüzden eriştiklerini belirttiler."

Sultanın bu reformcu görünüşünde, İngiltere'nin donanmasını göndererek tehditte bulunmuş olmasının etkisinin bulunduğu düşünülebilir. Yine de Anayasa yanlısı olduğunu kesin şekilde söylemek olasıysa da Abdülhamit'in Meclisli Anayasa yanlısı olduğu aynı güçle ileri sürülemez. Başlangıçta bir meclis fikrine, idareten ve padişahlık yetkilerini tam sağlayıncaya kadar karşı çıkmadığı düşünülebilir. MECLİSLİ MONARŞİ (Parliamentary Monarchy = Hükümdar kudret ve yetkisi karşısında parlamentonunkilerin yer aldığı monarşi) yerine, MEŞRUTİ MONARŞİ'yi (Constitutional Monarchy = Hükümdarın kudret ve yetkilerinin bir anayasa ile saptandığı, meclissiz monarşi) getirme fikrinin, meclisin savaş sırasındaki tutumundan sonra pekiştiği anlaşılıyor. Yine de fikir yavaş yavaş gelişmiş, arada Meclis'in tekrar toplanacağı zaman ilân edilirken, üzerinde derinine düşünülmüştür. Kesin olarak ilk kez 1881 Şubatı'nda, Abdülhamit'in özellikle Meclis konusunda hayır dediğine dair bir belge görüyoruz.

1878 Temmuzu'nda Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra reformlara ve kökünden sarsılmış devletin reorganizasyonuna yönelmek gereğini duyan Abdülhamit, birçok ricalden reform önerileri istemiş ve almıştır. Bunlar arasında iki kişininkiler, çok fikirlerini benimsediği ve uygulattırdığı Sait Paşa'nınkilerle, karşı çıktığı Hayrettin Paşa'nınkiler derinine incelenirse, Abdülhamit rejimi denilen sistemin fikri temellerine ışık tutulmuş olur.

Restorasyoncu reformistlerin simgesi sayılabilecek olan ve büyük bir olasılıkla İngiliz elçisinin sunduğu reform programının temelini oluşturan Küçük Sait Paşa'nın Şubat-Mart 1879 tarihli lâyihası, mali, idari ve eğitim alanlarında reformları içeriyordu. Ordunun reorganizasyonu için mali otonomist eğilimlere karşı merkezi ve taşra yönetiminde idari reform ve Sultan'ın Müslüman uyruklarının bağlılıklarını pekiştirmek için eğitim reformu önerdi. Ercümend Kuran, Yeni Osmanlılar'ın 1876 Anayasası dönemindeki eğilimlerine göre bunun kesin konservatist karakteri olduğunu belirtir. Adem-i merkeziyet yerine merkeziyetçiliği ve

Osmanlılık yerine İslamcılığı öneriyordu. Meclis ve özgürlükler gibi konuları gündeme getirmediğinden, Abdülhamit'in otokratik eğilimine uyuyordu. Sadrazam Hayrettin ve Ârifi paşalarla reform konularında anlaşamayınca Abdülhamit, programını beğendiği Sait Paşa'yı göreve getirdi (18.X.1879) ve hızla bunların uygulanmasına geçildi. Sait 1880'de, eğitime büyük ağırlık veren çok kapsamlı bir program daha sunduysa da devlet bütçesinin olanaklarını aşması sebebiyle dikkate alınamadı.

Sait Paşa, Mithat liberalizminin karşısındaydı. Ona alternatif olarak beliren Hayrettin Paşa'nın da ikisi arasında ama Sait'e daha yakın bir yerde durduğu görülür. Daha 1867'de Tunus'tayken yazdığı "Akvam al Masalik fi Marifat Ahval al Mamalik" adlı kitabında genellikle İslam toplumlarının sorunlarını ele almıştı. Kitabının giriş kısmı 1879'da İstanbul'da Türkçe olarak basılarak Osmanlı toplumuna da tanıtılan Hayrettin Paşa, aydın danışmanlarla çevrilmiş bir adil sultan sayesinde reformların gerçekleştirilebileceğine inanıyordu. Tasarladığı Danışma Meclisi de Müslüman olmayanlar arasında ayrılıkçı eğilimler yaratmayacak düzeyde, hükümetin çabalarına yardımcı olacak nitelikte olacaktı. Bu niteliğiyle Mithat'ın temel fikirlerinden geride, 1876 Anayasası'ndan ilerde bir noktada yer alıyordu.

Hayrettin Paşa'nın Abdülhamit'e sunduğu rapora karşılık onun sorduğu sorulara verdiği yanıtlar, hem Hayrettin'in hem de ondan önemli olarak Abdülhamit'in kuramsal yaklaşımını aydınlattığı için önemlidir.

1- Madem ki her konuda son söz hükümdarındır, onun sadrazama güveni belirgin ama sadrazamın hükümdara inancı tam olmalıdır.

Hayrettin: Evet sadrazam bu güvenin derecesine göre başarılı olur.

2- Liberalizm mi, yoksa konservasyonu mu yeğlersiniz?

Liberalizm, İslami açıdan meşru ve matlup olan serbesti ve hürriyeti savunur. Oysa birçok Avrupa ülkesinde uygulanmasının yarattığı kötülükler ve halkımızın genel tabiatı ve istidadı açısından değerlendirilirse bir liberal politikanın sadece Osmanlı Devleti'nin ve ülkenin felâketine sebep olacağı açıktır. Diğer

yandan konservatizm, yerleşmiş bir düzenin yararlı yönlerini koruma eğilimini belirler. Ancak şimdiki Osmanlı sisteminde, devletin geleceğini güvenceye almak ve ülkeyi ilerleme yoluna sokmak için tamiri gereken pek çok şey vardır. Şu halde ne liberalizm ne de konservatizm, yabancı inançlar ve politikalardan uzak durması gereken Osmanlılar için yararlı olabilir. O halde eğer liberalizm, İslam ölçüleri içinde serbestliği ve konservatizm Şeriat'ın kuralları çerçevesinde yararlı önlemlerin alınmasını belirliyorsa, hangisini tercih edersiniz?

Hayrettin: Hiçbir Osmanlı veziri tek başına, ne konservatizmi ve de liberalizmi Avrupa'da uygulandığı şekilde kabul edemez. Osmanlılar için uygun bir reform politikasının genel hatlarını saptayabilmek için, seçme devlet adamı ve fıkıhçılardan oluşacak bir konsey (Hayrettin'in lâyihasında belirttiği şekilde) kurulmalıdır. Bu çizgiyi Sultan onaylarsa, sıkıca uygulanmalıdır. Yani Sultan tarafından belirtildiği anlamlar içinde "konservatizm", liberalizme tercih edilmelidir.

3- Bugünkü koşullarda Meclis'in toplanması yararlı değildir, dolayısıyla sadrazamların da dışardan bu konuda gelecek baskılara sabır ve kararlılıkla karşı çıkmaları gereklidir.

Hayrettin: Meclis'ten vazgeçilmemelidir, ancak dış baskılara karşı çıkmakta aynı görüşü paylaşırım.

4- Nazırların sadrazama karşı sorumlu olmaları halinde bunlar Sultan'dan bağımsız olacak ve hükümeti sadrazamın çevresinde odaklaştıracaklardır. Kontrol edilemeyen vezirler elinde Sultan oyuncak ve isteklerine itirazsız uymak zorunda kalacaktır. Sultan, Bâbıâli'nin kararlarının hepsini kabul ederse, zararlı hatalara düşmekten kurtulamaz.

Hayrettin: Hükümetin sorumlu olması çalışmayı kolaylaştırır, Sultan bütün kararları yine kontrol edebilir ve istediği anda da hükümeti değiştirebilir.

Meclis konusundaki fikir ayrılıklarına karşın Sait ve Hayrettin paşalar, hükümetin yetkili olması ve halka mutlak hürriyet verilmemesi konusunda birleşiyorlardı. Hayrettin'i Yeni Osmanlılar'a yaklaştıran, bu isteklerini, diğer Hristiyan cemaatler olmasa haklı bulacağını kitabının mukaddimesinde açıklamış olmasıdır:

"Müslümanlarla Hristiyanlardan bazı kimseler halk tarafından seçilecek bir meclisin kurulacağı ve koruması altında bulunacağı bir kanun gereğine göre mutlak hürriyetin verilmesini devletten isteyip durmaktadırlar. Bahis konusu fırkanın (yani Yeni Osmanlılar) bu istekte ısrar ve direnmeleri artmaktadır. Devletin düzeninin korunması, gücünün ve büyüklüğünün devamı, ülkenin ilerlemesi, bayındırlığı, halkının istirahatı ve refahı için genellikle çağımızda bundan başka araç olmadığından, bu fırkanın Müslüman üyelerinin bu istekte bulunmalarını ancak devlet ve milletin durumunun düzeltilmesi amacına yönelik olduğunu kabul edebilirsek de kendilerine şunu sorarız: Müttefikleri olan diğer üyelerin (yani Hristiyanların) amacı da kendi amaçlarına uyuyor mu ki anlaşmaya varıp bu istekte bulunuyorlar. Çünkü bazı ipuçlarına göre gayri müslim üyelerin çoğunluğunun amacı yalnız Osmanlı Devleti'nin durumunu araştırmak ve (...) hürriyete ulaştırdıktan sonra zerre kadar devlet iyiliği şöyle dursun, gizli olmayan bazı hedeflere dayanarak yabancıların bozucu kışkırtmalarının devamıyla (...) ve genellikle devletin yönetim usulü ve icraatından yakınarak ve ihtilâl ateşini yakarak, kendi cinslerinden bulunan hükümetlere katılmayı arzu etmekte olduklarını görüyoruz."

Namık Kemal, Hayrettin'in kitabındaki görüşlerini "maskaralık" diye yermiştir.

Görüldüğü gibi mutlak özgürlük yanlısı olan ama bunu kendi hazırladıkları anayasa ile sınırlamış olan bir avuç Yeni Osmanlı dışındaki en liberal düşünceli reformcu bile, özgürlük konusunda sınırlayıcı olmaktan vazgeçemiyordu. Özgürlüklere, insan haklarına inandığını belirttiği halde, Hristiyanların kötü emelleri gerekçesiyle bunların sınırlandırılmasından yanaydı. Yani Abdülhamit'in başına geçtiği Restorasyoncu (onarıcı, bozulanı düzeltici, canlandırıcı) Reformist düşünür grubu gözü kapalı özgürlük karşıtı olduklarından değil, tamamen bir toplumsal kendini koruma (self-preservation) içgüdüsünden hareketle böyle bir sınırlandırmadan yanaydı. Abdülhamit ise evvelce bahsettiğimiz ve daha sonra yine dokunacağımız ve kaynağını yine Yeni Osmanlılar'dan alan bir gerekçeyle yeniden "Bâbıâli İstibda-

dı"nın kurulmasına karşı olduğundan bu sınırlamayı daha da istekle karşılamış hatta aşırı bir düzeye getirmiştir.

Böylece özgürlükler konusu Yeni Osmanlılar'la Abdülhamit rejimi arasında ayırıcı, belirleyici öge olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuya ayrıntılı olarak basınla ilgili bölümde geleceğiz.

Avrupa hükümetlerinin Anayasa'nın askıya alınması ve Meclis'in çalıştırılmamasına fazla bir tepkileri olmadı. Genelde tek bir yöneticiyle uğraşmak daha kolaylarına geliyordu. Daha 1880'de İngiliz Elçisi Layard bu konuda baskı yapılmasını hükümetine önerdiyse de aldıran çıkmadı. 1891'de İngiliz parlamentosunda bu konu gündeme getirildiğinde, Başbakan ve Dışişleri Bakanı Salisbury, her halde bütün diğer Avrupa devlet adamlarının da görüşlerini yansıtan şu yanıtı verdi:

"Eğer bu işi biz zorlamazsak, diğer bütün devletler bizden önce davranabilirler ve Sultan birdenbire temsili kurumlar isteğiyle harekete geçebilir ve bir sadrazam da Mithat Paşa'nın yolundan geçmek isteyebilir, diyorlar. Ben, başka herhangi bir sadrazamın, onun son derece talihsiz şekilde sonuçlanan örneğini izlemek isteyeceğinden şüpheliyim. Hiç kuşku yok ki bir gün hakları elde edeceklerdir; eğer halk onları istiyorsa ve eğer elde edebilirse, muhtemeldir ki onları işletmeye de yeteneklidir. Ve bundan yarar görürler."

Gerçekten Osmanlı Devleti'nin parçalanması konusunda her türlü girişimde bulunan Avrupa devletleri, onun bir anayasa ve parlamentoya kavuşması için hiç de çaba sarfetmemiş, toplum kendi hakkını kendisi elde etmiştir.

Özetlemek gerekirse, Mithat'ın Tanzimatçı "acilciliği"ne karşı Abdülhamit'in "özümsemeci" yöntemi yeğlediği farkedilir. Tanzimatçılar çağdaşlaşma için, kitlelerin hazmetme sürecine fazla aldırmadan durmadan yenilikler getirmişlerdir. 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla başlayan bu süreç 1876'da üçüncü kuşağına girerken halkın kopukluğu devam ediyordu. Anayasanın ilanının kitlelerce anlaşıldığını söylemek mümkün değildi. Abdülhamit ise saltanatının sonunda daha iyi anlaşılacağı üzere, daha önce yapılanlar ve kendi yapacakları için bir özümseme, hazmetme sürecini başlatıyordu.

MİTHAT FOBİSİNİN OLUŞMASI VE HAYATININ EN BÜYÜK HATASINI İŞLEMESİ

Abdülhamit'in Mithat'ı görevden uzaklaştırması, böylece Tanzimatçılar'la Yeni Osmanlılar dışında kalmış olan pasif çoğunluğun iktidara gelmesi, bir otokratın hakim olduğu rejimlere özgü gayet doğal bir olaydı. Hele, babalığı Mithat'a mal edilen anayasayı devam ettirmesi, Meclisi de açtırması dikkate alınırsa, Mithat'ın ayrılmasının başlangıçta hiçbir şeyi değiştirmediği kolaylıkla söylenebilir.

Ancak bu davranışın diğer bir yönü vardır ki uzantıları Abdülhamit'i hayatının en büyük hatasına sürüklemiştir. Anılarında şöyle dedirtirler:

"Mithat Paşa, tahttan indirme işine karışmakla idare adamı olmaktan çıkarak ihtilâlciler sınıfına geçti. Hükümdarın hiçbiri, hal' işine karışmış bir adama güvenemez. Hatta düşürülen hükümdar kendi can düşmanı olsa bile..."

Bir başka yerde de "Mithat'tan daima korktuğunu" itiraftan kaçınmaz.

Devrim işlerine, askeri darbelere karışanlardan korktuğu için Abdülhamit suçlanamaz. Aşırı bir duyarlılıkla bunların hepsini İstanbul'dan uzaklaştırmayı gerçekleştirmiştir. Yapılan ihbarlara hiçbir araştırmaya gerek duymadan hemen inanmış, tutuklamalar yaptırmış (Namık Kemal ve arkadaşları olayında olduğu gibi) sonuçta bir suç bulunmasa da bunları bazı taşra kentlerinde zorunlu oturmaya göndermiştir. Bu tür siyasi sürgünlere genellikle görevler de verildiği için çok büyük mali sıkıntılara düştüklerini söylemek doğru olmaz. Diğer bazılarını ise (Sadullah Paşa gibi) elçilikle Avrupa'ya göndermiş, fakat bir daha İstanbul'a adım atmalarına izin vermemiştir. Bu davranışların adil ve insani olmadığı, keyfiliği tartışılamazsa da Osmanlı rejiminin varmış olduğu düzeye göre doğal karşılanabiliyordu. Hatta paralı ve görevli sürgün sistemi bakımından göreceli olarak insani bir tarafı olduğu da iddia edilmiştir; 19. yüzyıl Doğu toplumları için

bu, ileri adım (kafa kesme yerine) sayılabiliyordu. Sürgünlerin diğer yanına ileride döneceğiz.

Bunlara karşılık Abdülhamit'te Mithat'a karşı oluşan fobi, çevrenin de kışkırtmasıyla tam bir mani haline gelmiş, evvelce de söylediğimiz gibi ona hayatının en büyük hatasını işletmiştir.

1876 yılının son günlerinde Vakit gazetesinde bir Şeyhülislâm fetvasının sultan değiştirmeye yeterli olduğu hakkında yazılan yazı, Abdülhamit'in korkusunu son derece artırmıştı. Sadrazam Mithat'tan basının susturulmasını istedi. Israrlara rağmen Mithat'ın basın özgürlüğüne saygılı davranması, her halde komplo karşısında olabileceği korkusunu pekiştirmiştir. Zaten evhamlı olan karakteri "Murat Psikozu" ile de huzursuz olduğundan iki olay arasında bir paralellik kurmuş olabilir.

Devletin bütün ileri gelenlerini bir araya getiren Meclis-i Has'da Mithat'ın tam bir etkenliğe sahip olması, kamuoyunu etkileyen (basın gibi) dinamik güçlerin ondan yana oluşu bu korkuyu artırıyordu. Gerçi Mithat yorgun ve işlerin yükü yüzünden çevresinde olanları tam görebilecek durumda değildi. Bürokrasi ve Bâbıâli paşaları ondan uzaklaşmaya başlamışlardı ama yine de güçlüydü ve Meclis'in toplanmasıyla, milletvekillerini ünüyle kolayca etkileyerek, yeniden tek iktidar merkezi haline gelebilirdi. Bu dönemde Mithat'ın cumhuriyet ilân edeceği hakkındaki jurnallerin artması kuşkusuz rastlantı değildir. Mithat'ı kendilerine rakip ya da çıkarlarına engel görenler, padişahın en duyarlı olduğu konuda jurnaller düzenleyerek uzaklaştırılmasını çabuklaştırdılar.

Abdülhamit-Mithat kopması kaçınılmazdı ve 5 Şubat 1877'de Saray'da hazırlanan bir komplo ile sessizce gerçekleştirildi. Evine gidip eşyalarını almasına hatta ailesiyle vedalaşmasına bile izin verilmeden, gemiye bindirilip Brindizi'de karaya çıkmak üzere Avrupa'ya sürüldü. Yanında para bulunmadığı için de padişahın verdiği para ile sürgüne çıktı.

Konu, henüz özgürlüğü kısıtlanmamış olan İstanbul basınında uzun tartışmalara sebep oldu. Diktatörlük kuracağını, Murat'ı tahta çıkaracağını ileri sürenler görüldü. Aynı suçlamayla Namık Kemal ve arkadaşları da tutuklandı ve beş ay süren soruş-

turma ve yargılamalardan sonra suçsuzlukları belirlendi, yine de sürüldüler. Mithat'ın sürülme emrinden iki gün sonra olayın arkasında –Sultanı tahttan indirmeye yönelik– hiçbir komplo bulunmadığı belli oldu. Yarı resmi La Turquie "Sultana gereken saygıyı göstermedi, onun görev ve gücünü sınırlamak istedi, Mithat'ın değişmesi gecikseydi halk için felâket olurdu, varlığı ülkenin çıkarlarına zarar getirirdi" diye yazıyordu.

Aynı görüş, Paris'teki Osmanlı elçiliğinin basına yaptığı açıklamada da yinelenir:

"Mithat Paşa'nın düşmesine sebep olan fikir anlaşmazlığı ya da anlaşmazlık, kaynağını Sultan ile Mithat Paşa'nın Sadrazam'a ait yetkileri çok değişik anlamalarından ileri geliyordu. Bu anlaşmazlık öylesine artabilirdi ki Mithat Paşa'nın İstanbul'da varlığı çok önemli sakıncalar ve hatta kamu düzeni için tehlikeler yaratabilirdi. Uzaklaştırılması bundandır."

Önceleri bazı çevreler, Padişah'ı devirmeye yönelik çalışmaları hakkında soruşturma açıldığını ileri sürmüşlerken, bu açıklamalar, ortaya hiçbir dosya ya da kovuşturma olmadığını kesinlikle kanıtlamış oldu. Ancak sürgünün Avrupa'ya yapılması Abdülhamit'in asıl büyük hatası oldu. Böylece olayın beklenmedik bir ölçüde dünya kamuoylarının dikkatini çekmesinin ortamını kendisi hazırlamış oldu. Avrupa diplomatları ve basını, Mithat ile olsa olsa birkaç gün ilgilenir, birkaç yazı yazar sonra unutuverirlerdi. Oysa Avrupa'ya gönderilmesi, haber arayan basın mensuplarının ayağına ilginç bir konuyu göndermekten başka anlam taşımıyordu. Mithat daha İtalya'ya ayak bastığı andan itibaren basın tarafından adım adım izlenmiş, hakkında uzun uzun yazılar yazılmış, bunun sonucunda Avrupalı devlet adamları da onunla ilgilenme gereksinimi duymuşlardır. Kamuoyunun ilgilendiği bir kişiyle birlikte olmak, görünmek Avrupa politikacılarının pek sevdikleri bir taktiktir. Mithat'ın bir fikir adamı olması, dünya politikası hakkında ciddi görüşler ileri sürebilecek kişiliği yüzünden bu ilgi büyük olmuştur. Örneğin Hidiv İsmail sürüldüğünde, kadın meraklısı bu adam hakkında, büyük paralar dağıttığı halde, daha çok alaycı şeyler yazılmıştır. Buna karşılık, para sıkıntısı içinde kıvranan Mithat, büyük saygı görmüş, gö-

rüşleri dinlenmiştir. Şunu da eklemek zorundayız ki Mithat'ın Avrupa'da Türkiye ve Sultan aleyhinde bir kampanya açtırmak çabası da olmamıştır. Savaş sırasında, sorumluluğunu bilen bir devlet adamı gibi davranmıştır. Nitekim tekrar göreve getirilmesinde bu ölçülülüğü rol oynamıştır. Yaptığı bazı açıklamalar ise, hakkında çıkarılan yalan söylentileri düzeltmekten ya da uluslararası alanda Osmanlı politikasına destek sağlamaya çalışmaktan başka bir amaç gütmemiştir.

Mithat'ın sürülmesinden doğan polemiğin zararlı bir yanı da ikisi de dürüstlük açısından övgüye lâyık kişiliklere sahip olan Abdülhamit ile Mithat'ın para yolsuzluklarına bulaştırılma çabalarının belirmesidir. Aziz'in devlet ihalelerinden ya da Hidiv'e verdiği itmiyaz karşılığı komisyon alma alışkanlığı ve bunun doğal olarak Bâbıâli'nin her kademesine kadar yayılmış olması, yerli ve yabancı basında, her olayın arkasında bir rüşvet arama hastalığı yaratmıştı. Mithat'ın uzaklaştırılması üzerine hemen, hazineden Saray için istenen 500 bin altını vermediği için sürüldüğü söylentisi yayıldı. Hatta Ruslar'dan sağladığı parayla Mithat'ı devirdiğini bile yazdılar. Bunların Abdülhamit'i üzdüğü ve her halde Mithat'tan kaynaklandığını zannettiği anlaşılıyor. Karşı saldırıya önce, Mithat'ın sadrazamlığı sırasında kurulmuş olan Orduya İane Komitesi'nin yolsuzlukları saptandığından lağv edildiğinin bir resmi bildiriyle açıklanmasıyla geçildi. Kuşkusuz burada Mithat'ı suçlayacak bir şeyler aranmış olmalıdır. Ama bulunamadı.

Saldırının ikinci aşaması, bir zamanlar Mithat Paşa'dan yardım görmüş olan –bunu kendisi broşüründe de belirtir– Benoit Brunswick adında bir yazar aracılığıyla yapıldı. Çıkardığı "Mithat Paşa Hakkındaki Gerçek" adındaki Fransızca broşüründe Mithat'ı, hırsızlıklar, yolsuzluklar, tenzil-i faiz kararında Galata sarrafları ile işbirliği yapıp para kazanmakla suçladı. Bu iddia hakkında tam bir güvenilir belge ortaya konmamakla beraber, daha sonra Ahmet Mithat, Damat Mahmut, Eğinli Sait, Küçük Sait gibi yazarlar tarafından yinelenmiştir. Kuşkusuz bu kadar yolsuzluk yaptığı halde Mithat'ın neden fakir olduğu ve hatta oğluna Abdülhamit'in para yardımı yaptığına hiçbiri dokunmak istememiştir.

Mithat Fobisi'nin, Mithat'ın hiçbir etkisi olmadan sadece Abdülhamit'in korkusu ve çevresinin kışkırtmaları sonucu nasıl canlı kaldığını ve bunu fark eden muhalif ve yabancı çevrelerin konuyu nasıl kullandıklarını ortaya koymak için karşılaştırmalı bir liste hazırladık. İtalik dizilenlerde, Mithat'ın eylemleri, muhalefetin ve yabancıların Mithat'dan bahsederek yaptıkları eylemler ve yayınlar vardır. Normal dizilenlerde, Abdülhamit ve çevresinin Mithat'la ilgili konulardaki davranışları (Kısaltmalar: AH=Abdülhamit, M=Mithat, LH=Levant Herald)

1877 YILI

Şubat 5: Mithat Avrupa'ya sürüldü.

Şubat 6: M'a İstanbul basınında suçlama: Diktatörlük kuracaktı, Murat'ı tahta çıkaracaktı;

AH'i hal' ve Murat'ı tahta geçirme jurnaliyle N. Kemal'in tutuklanması.

Şubat 7: *Avrupa basını: Türkiye'nin en ünlü kişisi, İtalya'nın Cavour'u, Almanya'nın Bismark'ının eşi. Sultan'dan daha çok Türk halkını temsil ediyor.*

Ahmet Mithat, M'ın organı İttihat gazetesinden ayrıldı. İttihat: Anayasa M'ın değil Sultan'ındır.

Şubat 8: LH: Suç belgesi yok.

AH'ci basın: Suç yoksa da kalması karışıklık yaratırdı. A. Suavi: Türkiye kurtuldu.

Şubat 9: LH: Komplo yok, Sultanın güvenini sarsacak davranış.

La Turquie: Anayasa M'ın değil Sultan'ındır. Softaların ayaklanma haberi yalan.

M olayı İngiliz ve Fransız meclislerinde gündemde.

Şubat 16: *Man. Guardian, M'ın AH'e, "millet çıkarına aykırı davranırsan sana itaat etmem mektubu yayınlandı.*

Şubat 19: *Roma gaz. M'a övgü; Brindizi'de törenle karşılandı.*

Pera basını: Avusturya İmparatoru, Thiers ve Bismarck'ın M hakkındaki övgüleri.

Şubat 22: LH: M, cumhuriyet kuracağı söylentilerini yalanladı.

Resmi bildiri: Yüksek görevlerde değişiklik haberleri yalan.

Şubat 23: *M Napoli'den L. Le Duc'e mektubu: "Hem düzmece hem de maksatlı yayın. Ben yazmadım."*

Şubat 26: *LH: M, Sultan'a övgü.*

Şubat 27: Mahmut Nedim'in, M'ın sürgünü için övgü mektubu yalan.

Şubat 28: Sırp barış protokolunun imzalanması.

Teodor Kasap'ın basın davası duruşması.

Mart 1: Ahmet Mithat, Takvim-i Vekayi Müdürlüğüne getirildi.

Vakit, M'a saldırılar: Şarlatan.

Viyana gazetesi, Sultan 500 bin lira istedi, M vermedi, onun için düşürüldü.

Elçilik açıklaması "düşme sebebi" sadrazam yetkileri sorunudur.

Mart 3: M'ın, "Düzmece mektubu ben yazmadım" açıklaması Pera basınında.

Mart 9: LH: M açıklaması.

Mart 11: Murat iyileşiyor haberleri.

Mart 13: İstanbul'da duvarlara yaftalar asıldı: Karadağ'a toprak vermek ihanettir.

Mart 15: Al Cavaib: M hakkında dosya Meclis'e getirilecek, memnunuz.

Napoli'de M'a büyük saygı.

Mart 16: *Avrupa basını: Elçilik açıklaması iyi oldu. Demek sadece fikir ayrılığı vardı.*

M'ın kurdurduğu Orduya Yardım Komitesi yolsuzluk iddiasıyla lağvedildi.

Mart 19: Birinci Osmanlı Meclis-i Mebusanı açıldı.

M'ın Napoli'deki gezileri, görüşmeleri Pera basınında.

Mart 20: Hafız Emin jurnali: Cumhuriyet kurmak isteyenler var.

Mart 21: Softa ve Harbiyeli gösterisi: "M'ı isteriz." Saraya gittiler. Ulemadan biri: İsteklerimiz kabul edilmezse hutbede AH'in ismini okumayız. Harbiyeliler 'Yaşasın M' diye bağırdı.

Mart 29: *M hakkında Avrupa ve İstanbul basınlarında yazılar.*

Teodor Kasap üç yıla mahkûm (yurt dışına kaçtı).

Mart 31: Avrupa devletlerinin Londra protokolu. Bâbıâli'ye tebliğ: Karadağ'a arazi verilmez, diğer şartlar yumuşatılmaz, ıslahat yapılmazsa devletler Hristiyanlar için müdahele edecek.

Nisan:

Benoit Brunswick'in Fransızca broşürü: "Mithat Paşa hakkındaki gerçek: Haris nankör, anayasaya hiç katkısı olmadı, imparatorluğun yıkılışını plânlıyor, Murat'ı tahta geçirmek istiyor.

Nisan 10: Osmanlı Devleti Londra protokolunu reddetti.

Times: M'ı öven Harbiyeli Ali Nazmi 200 falaka yedi.

Nisan 11: N. Kemal'in duruşması başladı.

Nisan 6: *LH: M, Roma Meclisi'ni izledi.*

Nisan 7: *LH: M, Marsilya'da adliye sarayını ziyaret etti. Paris'te eski Cumhurbaşkanı Thiers'le görüştü.*

Nisan 18-24: *Harbiyeli Ali Nazmi olayı; Avrupa ve İstanbul basınında yoğun tartışma - İngiliz meclisine getirildi, İngiliz hariciyesi yalanladı.*

Nisan 24: *Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilânı.*

Mayıs 3: Savaş sebebiyle basın özgürlüğünün kısıtlanması.

Mayıs 5: İdama mahkûm edilen çarşaflılar olayı sanıklarını AH affetti.

Cihad ilânı ve AH'e Gazi ünvanı verilmesi.

Mayıs 18: Cuma, hutbede Şeyhülislâm fetvasınca AH Gazi olarak anıldı.

Mayıs 24: Ardahan'ın düşmesi üzerine 2000 softa Meclis önünde gösteri –İstanbul'da sıkı yönetim ilânı– birçok softa tutuklanıp sürüldü.

Balkanlar'da göç paniği.

Mayıs sonu: *M Londra'da, Başbakan ve Veliaht büyük ilgi gösterdiler;, Türkiye'ye yardım için etkiledi.*

Mahkeme N. Kemal'i suçsuz buldu, tutukluluğu devam ediyor.

Haziran 6: *LH: M tersaneleri gezdi.*

Yeni softa tutuklamaları.

İstanbul ve Pera basınında ordu kumandanlarıyla ilgili tartışmalar.

Selâmet yazarı Sarafyan sürgün.

Haziran sonu: *Paris'te Alliyans İsraelit, heyeti M'ı ziyaretle valiliklerinde Musevilere gösterdiği davranışa teşekkür.*

Temmuz 10:

N. Kemal, Midilli'de ikamete memur (ölünceye kadar 11,5 yıl İstanbul'a dönmesine izin verilmeyecektir).

Temmuz 16-20: Rus orduları Niğbolu ve Şıpka'da –Osman Paşa'nın Plevne'de ilk zaferi– Komutanlar arasında değişiklikler.

Ağustos ortası: Murat çok hasta.

Ağustos 18: *M, Journal des Debats'ya mektubu: Resmi bir niteliğim, görevim yok, vatansever olarak davamızı savunuyorum. Özgürlük ve reformu savunmak için resmi göreve gerek var mı? Halkına özgürlüğü verdikten sonra zaferi de veren hükümdarın yönetiminde yeni bir çağ açılacaktır.*

Ağustos 25: Kars'da Türk zaferi.

Ağustos 27: *Pera basını: M, Sultan'a telgrafı: Bütün fedakârlığa hazır olarak vatanım için Avrupa'da yardıma hazırım.*

Ağustos - Eylül (?):

AH'in emriyle Ahmet Mithat, onun savunmasını yapan, evvelki yöneticileri suçlayan Üssü İnkılâb (Devrimin temelleri) kitabının I. cildini yayımladı.

Eylül 8: Kapoleone'nin Murat'ı son görüşü (ertesi gün) Çırağan'a gitmişse de içeri alınmamıştır.

Eylül 11: Plevne'de başarılı direnç - diğer yerlerde yenilgiler.

Ekim: *M'ın demeci: Sürülmem istibdadın meşrutiyete karşı kararının sonucudur. Anayasayı tehdit eden tehlike ne bugünkü hükümdarda, ne de bugünkü bakanların kişiliğindedir, hükümdarı saran danışmanlarının düşük seciyelerindedir.*

Teodor Kasap'ın Paris'te kitabı: "Ekselans Said Paşa'ya mektuplar": AH'i yanlışlığa bendegânı soktu. Uçurumdan kurtulmak için yapması gereken tek şey Murat lehine tahttan vazgeçmektir.

Kasım 16: Teodor Kasap ile ilişkide suçlamasıyla Ali Bey'in tutuklanması.

İstanbul'da duvarlara yönetim aleyhinde yafta yapıştıranlar belirdi.

Kasım 18: Kars düştü.

Dr. Dono'nun gizlice Murat'ın yanına girip bir hafta ipnotizma ile tedaviye çalışması (Bu 10 ay sonra öğrenildi).

Kasım 24: Murat'ı tahta geçirmek için girişim iddiası.

Murat'ın bütün hizmetkârlarının değiştirilmesi.

Aralık 5: *Stamboul gazetesinde M'ın Napoli'den 19 Kasım mektubu: Sultan'a hizmet sundum cevap alamadım. Hükümetin politikasında hata var. Savaşın başından beri barış fırsatlarından yararlanamadık. Londra Konferansı önerilerini kabul etseydik reform için zaman kazanırdık. Tersane toplantısını biz daha ehven şartlar elde etmek için reddetmemiştik. Dostlarımızı reddediyoruz. Tek başımızayız. Avrupa'ya kızmayı bırakıp anlamaya çalışalım.*

Teşrifat-ı Umumiye Nazırı Kâmil Paşa vasıtasıyla AH'in, mali sıkıntıda bulunan M'a para yollayıp "Sultan'a teşekkür mektubu yollamasını istetmesi" Kâmil'in ifadesi: "Zavallı her nasılsa ayartıldı."

Aralık 10: Plevne teslim oldu.

Aralık 11: *M'ın Kâmil Paşa girişimine sert yanıtı: "Yanılma yok, doğruyu ve düşündüğümü söyledim, söylemekten de çekinmem."*

Ali Suavi'nin Galatasaray Müdürlüğü'nden alınması.

Aralık 13: Meclis'in ikinci dönem toplantılarının başlaması.

Yenilgiler konusunda mecliste sert eleştiriler.

1878 YILI:

Ocak: Orduların Edirne ve Çatalca'da toplanması yolunda Başkumandan Süleyman Paşa'nın önerisini, "Aziz'i devirmiş böyle bir kumandanın ordularla İstanbul yakınına gelmesi tehlikeli olmaz mı?" diyen Rauf Paşa'nın vehm-i hümayunu kışkırtması sonucu, en akılcı olan çözümü Abdülhamit'in reddetmesi. (İ. H. Danişmend, Osmanlı Tarihi Kronolojisi, IV/308).

Ocak 11:

Meclisteki şiddetli saldırılar üzerine Ethem Paşa'nın sadrazamlıktan alınması. A. Hamdi Paşa'nın sadrazamlığı.

Ocak 19-20: Bâbıâli'nin ateşkes istemesi-Edirne'nin düşmesi.

Ocak 19: *M, İngiliz basınına mektup: Türk göçmenlerine para yardımına çağrı.*

Ocak sonu: Murat'ın gizlice dairesine giren bir 'Osmanlı vatanperverine "beni kurtarmak halka düşer" dediği iddiası.

Ocak 29: Çorlu'nun düşmesi-İstanbul'da 200 bin göçmen var.

Ocak 31: Ateşkes ve barış esasları belgelerinin Edirne'de imzası.

Şubat 4: Padişaha "halktan kaçıp Yıldız'a kapanmayın" diyen Sadrazam A. Hamdi Paşa'nn görevden alınması.

Ahmet Vefik Paşa'nın başvekil sıfatıyla göreve atanması.

Şubat 6: Ruslar Çorlu'ya, sonra da Yeşilköy'e yerleşti.

Şubat 12: Olağanüstü Mecliste Milletvekili Ahmet Efendi'nin AH'i yenilgiden suçlaması, sonucun sorumluluğunu Meclisin kabul etmeyeceğini belirtmesi - AH, Ruslar'ın İstanbul'a girmesini kabul etmeyeceğini, gerekirse şahsen savaşacağını söyledi. Artık Sultan Mahmut'un yoluna gitmeye mecbur olacağını ekledi.

Şubat 14: İlk Meclis'in tatili.

İngiliz Donanması Marmara Denizi'nde.

Bir kısım milletvekilinin İstanbul'dan zorla çıkarılması.

Şubat - Mart:

AH'in emriyle Ahmet Mithat'ın yazdığı, Rus savaşındaki sorumlulukları işleyen Zübdetül Hakayik kitabı.

Mart 3: Yeşilköy'de ön barış antlaşmasının imzası.

İstanbul, Ortaköy, Fatih'te duvarlarda Murat lehinde yaftalar.

Nisan 18: Başvekil Ahmet Vefik'in göçmenleri kullanarak kendisini devireceği yolundaki bir jurnal üzerine görevden alınması. Sadık Paşa'nın başvekilliği.

Nisan 20: Kapoleone'nin kendisine yöneltilen suçlamalara cevabı. Murat'ın kaçırılacağı su yolu kapatıldı. Keratry'nin Avrupa'da yayınlanan kitabı "Murat, devlet tutsağı": Tahta tek lâyık kişidir.

Mayıs: M'ın broşürü "La Turquie"

İstanbul'da 100 bine yakın göçmen var ve her gün zatürre, tifo ve tifüsten 500'ü ölüyor.

Mayıs 16: İstanbul'da bazı tutuklamalar.

Mayıs 19: Ali Suavi'nin Basiret'teki yazısı.

Mayıs 20: Göçmenlerle sarayı basıp Murat'ı tahta çıkartmaya kalkışan Ali Suavi'nin öldürülmesi. (21 ölü, 30 yaralı)

Mayıs 23: Resmi bildiri: Murat'ın olayla ilişkisi yok.

Mayıs 25: *Figaro: Olayla ilişkisi olduğu suçlamalarına M red: Ali Suavi düşmanımdı.*

Nisan - Mayıs (?):

A. Mithat'ın, AH'in I. saltanat yılını savunan üssü İnkılâb'ının II. cildi. Murat ve annesini ortadan kaldırmak için AH bendegânının çabaları.

Mayıs 27: Ali Suavi baskınında vekillerin de parmağı var, yollu jurnale cevaben "vekiller yapsa böyle mi olurdu?" dediği için Sadık Paşa'nın görevden uzaklaştırılıp sadrazamlığa Mütercim Rüştü Paşa'nın getirilmesi.

Haziran 4: Rusya'ya karşı İngiltere ile Kıbrıs Antlaşması.

Mütercim Rüştü Paşa'nın azli: İki jurnal: 1- M'ın haksız yere Avrupa'da dolaştığını söylediği, 2- Serasker Damat Mahmut ile birleşip Reşat'ı tahta çıkaracak.

Haziran 14: Jumal: Mütercim Rüştü, Sadık, Damat Mahmut, A. Vefik, Sait paşalarla eski Şeyhülislâm Hayrullah ve Halil efendilerin Murat'ı tahta geçirmeyi tasarladıkları, hastalık tamamen geçmediğinden Cumhuriyet ilânını ve bir nazırı cumhurbaşkanı yapacakları. Müşir Nusret Paşa raporu: Mithat aleyhinde.

Temmuz 5: Kleanti - Aziz Bey, Murat'ı kaçırma girişimi. Kleanti, Nakşibent kalfa Ali Şefkati kaçtılar, Aziz yakalandı. Sorgusunda Mithat hakkında ne biliyorsun sorusuna "İstanbul'da yabancıar cumhuriyet kuracak, başına getirecekler" dedi.

Temmuz 13: Berlin Antlaşması'yla savaşın son bulması.

Ağustos 22: *Mithat'a İskoçya'da af haberi ulaştırıldı. Ekim: M'ın La Turquie kitabı Osmanlı Devleti başlığıyla kitap olarak basıldı.* Mithat, Suriye Valisi - halk tarafından "Yaşasın" sesleriyle karşılandı.

Aralık 4: Sadrazam Saffet, AH'i hal' edeceği jumali üzerine azil. Jumal: M'ın Ali Suavi olayıyla ilişkisi vardı.

1879 YILI:
OSMANLI BORÇLARININ VE RUS TAZMİNATININ ÖDENMESİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞMELER DÖNEMİ

Ocak-Şubat:

İstanbul basınında, Zübdetül Hakayik'taki suçlamalara karşı Mahmut Nedim'i savunan yazılar çıkması-Tercüman-ı Hakikat'te A. Mithat'a yönelik suçlamaların tekrarı.

Haziran 12: "Bir hakikat daha" yazısıyla, Tercüman-ı Hakikat'in Mahmut Nedim'den çok diğer vezirleri (bu arada Mithat) suçlaması.

Haziran 16: T. Hakikat'ın "Mithat ve Vüzerayı İngiltere" yazısıyla M'ı suçlaması.

Temmuz 2: Suriye gazetesinde (Vilayetin resmi organı) M'ın kendini savunan, M. Nedim'i suçlayan yazısı.

Temmuz 16: M'ın savunmasının İstanbul basınına da yansıması.

Temmuz 19'dan önce: AH'in Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa'ya, kendisini devirip Reşat'ı tahta çıkaracak bir komployla ilişkisi olup olmadığını sordurması.

Temmuz 29: 19 Temmuz'da istifasını vermiş olan –sadrazam ve padişah yetkileri yüzünden– Hayrettin Paşa'nın sadrazamlıktan azli.

Ekim - Kasım: AH, İngiliz donanmasının Türk karasularına gelmesini kendini düşürme girişimi sayıyor ve reformlar için istenilen ödünleri vermeye hazır olduğunu bildiriyor (İngiliz elçisinin raporlarından). İngiliz Elçisi Layard'ın Şam'da M ile görüşmesi ve söylediklerini AH'e nakletmesi.

1880 YILI:

Suriye'den M aleyhinde sürekli jurnaller: Kötü idare, cumhuriyet kuracak vb.

Her karar ve icraatı için Saray'dan doğrudan izin alma zorunluluğu yüzünden M'ın istifa başvuruları reddedildi.

Ağustos: M'ın Aydın valiliğine nakli.

Ekim 20: Figaro: M hanedanı değiştirmek istiyordu.

1881 YILI:

Mayıs 5: Tunus, Fransa himayesine sokuldu, askeri işgal.

Mayıs 16: Aziz'in ölümünün soruşturulması, M hakkında da soruşturma için hükümet kararı.

Mayıs 20: Tercüman-ı Hakikat: Cinayete azmettiren M'dır.

Mayıs 23: M'ın kâtibi Kılıçyan'ın Murat iyileşince AH'in tahttan çekileceği yolundaki senetle Avrupa'ya kaçtığı iddiası. Askerin İzmir Hükümet Konağına baskınıyla Vali M'ın tutuklanma girişimi; onun Fransız konsolosluğuna sığınması, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın garantisiyle teslim olması. İstanbul basınında M'ı suçlar bir kampanya başlatılması.

Haziran 22: M davasından bahsetmek yasak iken, bahseden bir gazetenin kapatılması.

Haziran 27-29: Yıldız Mahkemesi (Aziz'in ölümü davası) başlaması ve üç günde ölüm kararıyla sona ermesi.

Temmuz 2: Teselya'nın Yunanistan'a bırakılması.

Temmuz 20: Yıldız Mahkemesinin idam kararlarını AH'in fevkalâde meclise onaylatması.

Temmuz 27: M ve arkadaşlarının cezalarını AH müebbed hapse çevirdi. Taif'e sürüldüler (M 59 yaşında).

Mithat ve arkadaşlarının davası ne içeride ne de dışarıda kimseyi inandırmamıştır. Mithat'ın şahitlerle yüzleştirilme isteklerinin reddi, Adliye Nazırı'nın durmadan yargıçlar heyetinin arkasında görülmesi, hele duruşmaların saray duvarları içinde yapılması mahkemenin yansızlığına olan güveni sıfıra indirmiştir. O dönemde kendisi de İngiliz Konsolosluk mahkemesinde avukatlık yapan Edwin Pears anılarında, duruşmaları her gün izlemiş bir hukuk adamı olarak "Benim kararım 'suçsuz' olurdu; belki bir 'kanıtlanamamıştır' kararı genel inanca daha uygun düşerdi (...) ama mahkemeden çıkan karar, elçi Sir Henry Elliot'un makalesinde belirttiği gibi 'Abdülhamit'in saltanatının en kara lekesi' oldu." demektedir.

Yerli basına resmi görüşün dışında bir yorum yapma hakkı tanınmamıştı. Bu yüzden onlar fikir yürütemediler. Buna karşılık Avrupa basını en ağır saldırılarda bulundu. "Kaba bir komedi", "Bu mahkeme Batı'nın aklı selimine hakarettir; keşke modern yargı yöntemlerini bırakıp eski, iple boğdurma yoluna başvursaydı", "Aziz'in intihar ettiğine şimdi daha çok inandık" türü eleştiriler yapan gazetelerin ülkeye sokulması yasaklandı. Böylece Abdülhamit'in daha sonra Avrupa basınıyla başlayacak büyük çekişmesinin işareti verilmiş oldu. O zamana kadar Abdülhamit'in korkuları (Murat psikozu, tahttan indirilme korkusunun bir parçası olduğu fark edilmeye başlandı: Nitekim Aziz meselesini vekiller heyetine sunan muhtırada Abdülhamit bu üç korkuyu birleştirmişti:

"Hal' maddesi on yedi seneden beri Murat Efendi'nin riyaseti altında toplanmış olan ve zaman geçtikçe kuvvet bulan bir fesat cemiyetinin eseri olup iş, Abdülaziz Han'ın şehadetiyle neticelenmiş ve bu hâdise merhumun intiharı şeklinde işa'e ve ilân edilmişti; yine bunların eseri olarak Nisbetiye'ye davet münasebetiyle Sultan Murat'ın biraderlerini öldürmek istediği de sabit olmuş ve 600 senelik bir devletin yıkılmasına az bir şey kalmıştır."

Yani Yıldız davası vesilesiyle Abdülhamit bütün bu korkuları silip atmak istemişti. Ama iş tam aksi yönde gelişti.

1882, 8 Ekim: Avrupa basını Kahire kaynağıyla, Mithat'ın Taif'ten kaçtığını yazıyorlar.

1883, 9 Mart: Bu haberin İngilizlerin Mısır'a yerleşmesinden hemen sonra çıkmasının Abdülhamit'i son derece korkuttuğu ve bunun üzerine Hicaz Valiliği'ne iyi güvenlik önlemleri alınması, kaçmaya kalkışırsa vurulmaları emri gönderildi.

1884, 6 Mayıs: Mithat ve Damat Mahmut paşaların zindanda boğdurulması.

12 Mayıs: Mithat'ın ölümünün Avrupa'da öğrenilmesi.

Olay Abdülhamit'e önce telgrafla normal ölüm olarak ulaştırıldı. Derhal işin aslının öğrenilmesini Sadaret'ten istedi. Arkasından doktorlarca düzenlenmiş ve şîrpençeden öldüğünü bildiren rapor kendisine ulaştırıldı. Abdülhamit daha sonra anılarında bu tabip raporlarını hemen doğru kabul ettiğini belirtir. Böylece bir soruşturmaya gerek kalmamıştır. Tahttan düştükten sonra yazılan bu anılarda, iki subay ve altı er'den oluşan katillerin kimlikleri artık açıkça bilinen dönemde, şu notu da eklemek zorunluluğunu hissetmiştir: "İhtimal ki muhafızlar, başlarından korkarak, böyle bir emrivaki ihdas etmeyi, kendi menfaat ve selâmetlerine muvafık görmüşlerdi."

Abdülhamit'in bu ölüm için emir verdiğini kanıtlayan hiçbir belge yoktur. Esasen böyle bir emir vermiş bile olsaydı, arkasında delil olarak bırakmayacağı açıktır. Abdülhamit'in üzerinde leke olarak kalan husus, jurnalcileri kanalıyla ülkenin en uzak köşelerindeki en basit olaylardan haber alma sistemini kurmuş olan Abdülhamit'in, Mithat gibi kendisi için son derece önemli bir konuda, kuşkusuz Hicaz garnizonunda çok kimsenin bildiği ve Avrupa'ya kadar yansıyan bir olay hakkında ciddi hiçbir soruşturmaya girişmemesi, âdeta işin bir an önce unutulmasını sağlamak istercesine saklamaya çalışmasıdır. Zaten Yıldız Mahkemesi dolayısıyla kendisinden soğumuş olan çevreler, suçu ona yıkmakta zorluk çekmemişlerdir. Bu yüzden Abdülhamit'i Mithat hayaletiyle suçlamak oyunu sık sık oynanmaya başlamıştır. Saltanattan düşünceye kadar, gerek Avrupa basını gerekse Jön Türk ve diğer muhalif basın her fırsatta Sultan'ın, Mithat'ın öldüğüne kesin olarak inanmak için kafasını kestirip özel bir kap içinde (Ja-

pon fildişi işlemesi adı altında) sarayına getirttiğini yinelemişlerdir.

Olaya kesin bir açıklık getirecek yerde, Abdülhamit'in propaganda mekanizmasının "Damat Mahmut'un öldürüldüğü yalandır" türü haberler yaymaları ise çok başarısız kalmıştır; aksine ateşin üstüne yağ dökmek etkisi yaratmıştır.

"Murat+Mithat+Düşürülme" psikozunun Abdülhamit'in yaşamının sonuna kadar kendisini ürkütmek için nasıl kullanıldığını, Bâbıâli üzerindeki etkileri ve karşı kampanyaları açıklayan bazı notları aşağıda kısa kısa vereceğiz:

1884, 28 Aralık: Murat'ın deli olduğu şüphelidir. (Confederation Orientale no.21)

1889, 8 Ekim: Türkiye'ye yeni bir meclis getirmek isteyenler zayıf Murat'ı tahta geçirmek isteyenlerdir. (Orient)

1889, 16 Ekim: Murat hep zayıf adamdı, hatta sarayın kapısını açsalar dışarı çıkmaz. (Orient)

1889, 11 Aralık: Türkiye'yi tehdit eden en büyük tehlike, Ali Suavi ve Murat'ın yandaşları tarafından desteklenen Mithat parlamentarizmidir. (Orient)

1890, 25 Ocak: Mithat anayasasını geri getirmek, Murat'ı tahta çıkarmak istiyorlar. (Orient)

Avrupa'da Paul de Regla, Masonlar arasında anti-Abdülhamit kampanya başlattı, "Casusluk ülkesinde" kitabı çıktı.

1891, Masonların Avrupa'da kampanyası: Murat kurtarılmalı

Regla'nın, Murat lehinde Abdülhamit aleyhinde "Resmi Türkiye" kitabı.

1891, Eylül: Maksudiye Han davasından dolayı padişahı tahttan indirmeyi plânladıkları jurnaliyle, Sadrazam Kâmil ve Şeyhülislâm'ın görevden atılması (Maksud, dilek anlamınadır, Murat demektir. Maksudiye Han=Murat Han'dır, denerek).

1892, Nisan: Murat konusunda Avrupa'da Masonların çabaları.

1895: Abdülhamit'in en uzun süre sadrazamlığını yapmış olan en yakın iki yardımcısından Sait Paşa'nın İstanbul'da İngiliz

elçiliğine sığınması. Daha sonra Kâmil Paşa İzmir'de İngiliz konsolosluğuna, canını güven altında görmediği için sığınmıştır. Her ikisinin de dışarı gelmeleri için Sultan tarafından İngiliz elçiliğine Kuran üzerine yemin edilmek suretiyle söz verilmesi. Sultan'a Mithat olayından sonra başlayan güvensizliğin bu en üzücü örnekleri, Osmanlı devletinin prestijine de büyük darbe indirmiştir. O kadar ki Abdülhamit'in serhafiyesi Ahmet Celalettin Paşa bile korkudan Mısır'a sığınmıştır. Kâmil Paşa'nın 1902 yılında İzmir valisi iken Fransız konsolosuna söylediği sözler, bir yandan kapitülasyonları kaldırmak savaşı veren bu kişilerin, diğer yandan kapitülasyonların devamını sağlayacak davranışları nasıl desteklediklerini göstermektedir. Oceanien adındaki Fransız gemisine sığınan Abdülrezzak adındaki şahıs, kapitülasyonların yasaklamasına rağmen gemiye giren Türk polisleri tarafından zorla karaya çıkarılmıştı. Konsolos, Fransız kurumlarının dokunulmazlığını ileri sürerek protestoda bulundu. Kâmil Paşa hızla bu polisleri cezalandırdı ve sebebini de konsolosa şöyle açıkladı:

"Eğer size boyun eğdim ve Abdülrezzak'ı kaçıran polisleri cezalandırdıysam, bu her şeyden önce limanlarımızdaki gemilerin dokunulmazlığını güvence altında tutmanın öneminden ileri gelmiştir. Kim bilir, belki benim de bir gün bunlardan birinde sığınak aramayacağımı kim kestirebilir?" (NS-4, no.127, 28.07.1902)

1895, 1 Ekim: Camilere yaftalar asıldı, Sultan tahttan indirilsin diye.

1895, Aralık: Avrupa basınında Abdülhamit delirdi haberleri.

1896, Aralık: Avrupa basını Murat'ın Türkiye'den kaçtığını yazıyor.

1896, Kasım: Meşveret: "Saltanat hakkı Murat'ındır."

1897, 1 Mayıs: Meşveret: "Osmanlıların sevgili sultanı Murat."

1897, Eylül: Abdülhamit çok hasta haberleri.

1898, İttihat ve Terakki adına Cenevre'de "Sultan Abdülhamit II'nin emri üzerine icra edilen korkunç cinayet: Mithat Paşa'nın öldürülmesi" isimli kitabın yayınlanması.

1901, Ocak, Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar, Kahire'den gönderdiği mektuplarla Avrupa Hükümetlerini bir uluslararası mahkeme kurup babasının suçsuzluğunu kanıtlamaya çağırır. Bu istek Avrupa basınında da yer alacaktır.

1901, Şubat ve Ağustos: Abdülhamit hasta haberleri.

1901, Kasım: "Abdülhamit Yıldız'ın duvarlarını 10 metre yüksetti" haberi.

1901, Meşveret hep yazıyor: "Tek istediğimiz Mithat anayasasıdır."

1901, Temmuz: Abdülhamit hasta haberleri.

1902, Haziran: Abdülhamit'e karşı bir komployа karıştığı için Yusuf tutuklandı haberi.

1903, Haziran: Abdülhamit'in tahtı bıraktığı haberleri.

1904, Mayıs: Meşveret: "Sultan ve Halife Murat"

1904, 29 Ağustos: Murat'ın ölümü ve cenaze töreni yapılmadan sekiz kişiyle defnedilmesi.

1904, Eylül: Bir Arnavut askerin Sultan'a suikast yaptığı haberi.

1904, Eylül: Meşveret: "Abdülhamit Şehzade Burhanettin'i tahta varis yapmak istiyor."

1905, 21 Temmuz: Abdülhamit'e bombalı suikast: 26 ölü, 58 yaralı.

CESUR DEĞİL METİNDİ AMA ELEKTRİK FOBİSİNİ AŞAMADI

Avrupa basınında yer alan pek çoğu yalan olan bu haberleri yalanlatmak için Abdülhamit'in sarfettiği çaba şaşırtıcıdır. Yandaşlarının bile kabul ettikleri gibi "hassas, vehimli, kuruntulu, hiçbir şeye, hiçbir ferde güvenmez" karakterli Abdülhamit, bu söylentilerin ciddiye alınıp kendisine karşı bir girişim yapılacağı korkusundan yaşamı boyunca kurtulamamıştır. Ancak bu korkunun yanı sıra, ısrarla Abdülhamit'in cesur olduğu da yinelenmiştir. Özellikle 1905 bombalı suikastı sırasındaki davranışı bu cesaretin belgesi olarak gösterilmiş, hatta resmi bildiriye bile konmuştur.

Buna karşılık muhalif Meşveret'in 01.08.1905 sayısındaki "29 yıldır saraya kapanmış bir adamın her zamanki cesareti! İşte çok kişiyi güldürecek bir şey" yolundaki eleştirisine hak vermemek elden gelmez.

Bu çelişki, sanırız ulus olarak sıfatları kullanmaktaki cömertliğimizin bir sonucudur. Bize göre Abdülhamit "cesur" değil, "metin"dir. Görüşümüzü açıklamak için önce bu iki sözcüğün içeriği üzerinde durmalıyız.

Cesur: Yürekli, gözü pek, atılgan olmaktır; cesaret (tehlikeli bir işe girerken kişinin kendisinde bulduğu güven) sahibi olmaktır. Yani cesurluk aktif, eylemci bir niteliktir. Tehlikenin üzerine gitmek anlamını taşır ve riski vardır. Örnek olarak Abdülhamit'in büyükbabası Sultan Mahmut'u gösterebiliriz. Yeniçeriler'in üzerine gitmiş, on binlercesini öldürtmüş, yine de halkın içinde, bazen üniformalı, bazen tebdil olarak dolaşmaktan hiç çekinmemiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın, Rus orduları Yeşilköy'deyken İstanbul'da ayaklanmaya kalkışan 600 Rum'un üzerine tek başına bastonuyla saldırıp bunları dağıtması da cesarettir. Atatürk'ün Çanakkale'de, bozulan askerin başına geçip, kurşun yağmuruna karşı süngü hücumuna kaldırması cesarettir.

Dikkat edilirse bu üç örnekte de "ölümü göze alarak" yapılan davranışlar, yüreklilik, gözü peklik, atılganlık bahis konusudur.

Metin'lik: Acılar karşısında iradeyi yitirmemek, sağlam ve dayanıklı olmaktır. Burada eylem yoktur, girişim özneden gelmez. Karşıdan gelen bir eylemi paniklemeden karşılamak, yani pasif davranış vardır. Övülecek tarafı metin kişinin ürkmemesi, yapacağını, şaşırmamasıdır. İşte Abdülhamit'e uyan sıfat da budur. Bırakınız büyükbabasını, babası Mecit ve amcası Aziz kadar bile halkın içine karışmak gücünü göstermeyen bir kimseye cesur denmesine gülene hak vermemek elden gelmez. Gerçekte 1905 suikastından sonra yayınlanan bildiride de cesaretten bahsedilmemiş, "metanet ve mekânet" (metinlik ve temkinlilik, ağırbaşlılık) gösterdiği açıklanmıştır. Cesurluk yakıştırması, sonraki işgüzarların işidir.

Gerçekte başlangıçta, bütün kuruntularına rağmen, Abdülhamit'in böylesine ürkek olduğu söylenemez. Saltanatının ilk aylarında, askerle, halkla, subaylarla kaynaşıyor, yemek yiyor, namaz kılıyor, kurumları ziyaret ediyordu. Abdülhamit'i Aziz ve Murat olaylarından çok Rus savaşının ve İstanbul sokaklarını dolduran yüz binlerce göçmenin etkilediği anlaşılıyor. Şubat 1878'de, "Rus Çarı kardeşleriyle birlikte savaş alanlarına geldiği halde kendisinin Yıldız sığınağına çekilip milletin gözlerinden saklanmasının uygun olmadığı ve Dolmabahçe Sarayı'na inerek halkın sevgisi ile korunmasını" öneren Sadrazam Hamdi Paşa'yı hemen azletmesi, içine yerleşen korkunun ilk büyük işaretidir.

Abdülhamit'in 27 Şubat 1878'de, Vekiller Heyeti'ne yolladığı bir hatt-ı hümayunda "Donanmayı Ruslara kaybetmemek için gerekirse canımı fedaya hazırım" diye yazmasını cesaretinin örneği olarak çok gösteren olmuştur. Balkanlar'da ve Doğu Anadolu'da büyük toprakları ve milyonlarca nüfusu düşmana kaybetmeyi kabul edip sadece donanmayı kurtarmak için canını vermeye hazır olduğunu ileri sürmek, her halde tarihselliğinin bilincinde olan bir zeki adamın, ileriye belge bırakmak oyunundan başka şekilde değerlendirilmemelidir. Bu konuda en güzel davranışı Sadrazam Ahmet Vefik Paşa göstermiştir. Abdurrahman Şeref'in "Tarih Musahabeleri"nde yazdığına göre, Abdülha-

mit'in "Rus askerinin İstanbul'a girmesini hoş görmem, askeri kumandanlarımız korkaklık gösteriyorlar, ben şahsen hiçbir fedakârlıktan çekinmem, Sancak-ı Şerifi çıkarıp Rus ordusu üzerine varmaya hazırım" dediği Ahmet Vefik Paşa'ya bildirilince "O sözler cilvedir, maksat bizi denemedir, biz işimize bakalım" diyerek, gülümser bir tavırla yürüyüp meclise girmiştir.

Abdülhamit'in kendisi de bir ölme ve öldürülme korkusundan yaşamı boyunca sıyrılamadığını itiraftan kaçınmamıştır. Anılarında "Öldürmek kadar öldürülmekten de korkarım; nedense benim için hayat boyunca bir nefret ve korku kaynağı olmuştur" dediği ileri sürülür. 26.09.1909 tarihli, Selânik'ten "Devlet, millet, mebusan ve askere" dilekçesinde "Can korkusu insan için her an ölümdür, hayat ise kutsaldır, ondan güvensizliğe düşmek gibi bir felâket olmaz" diye yazmıştır.

Mustafa Müftüoğlu kitabında (s.155) yılda bir kere yapılan bir tören yüzünden bile Abdülhamit'in ne denli korkulara kapıldığını ve jurnalcilerin korkusundan nasıl yararlandıklarını şöyle anlatıyor:

"Her Ramazan'ın 15. günü yapılan Hırka-ı Saadet Alayı en ehemmiyet verdiği törenlerdendi. Sultan Hamit bu merasime dini noktadan ehemmiyet verdiği gibi kendisini Yıldız'dan denizaşırı bir mahalle gitmeye mecbur etmesi itibariyle de pek ziyade dikkat olunan hadiselerden sayılırdı. Her sene Ramazan'ın 15'i yaklaşınca, birtakım işgüzarlar bu vesileden bilistifade türlü türlü suikast efsaneleri uydurarak hem Hünkâr'ın vehmini ve tedabiri tazyikiyeyi artırırlar; hem de göze girip teveccüh ve ihsandan mütenaim olmak yolunu ararlardı."

Gerçekten Abdülhamit böyle bir büyük öldürülme tehlikesi içinde miydi?.. Tehlikenin daha çok bunu kazanç aracı yapan jurnalcilerin hayalinde yaşadığını söylemek yanlış olmaz. Vambery, 6.VI.1889'da İngiliz Dışişlerine verdiği raporda (FO-800/32) şöyle diyor:

"Sultan eski korkularının kaynağı olan sebeplerin tamamen ortadan kalktığını bildiği halde hâlâ terörün korkusu içinde. Bu sürekli korku ve herkese güvensizliği, aşırı kararsızlığı ve dönekliğinin sebebini oluşturmaktadır."

Aynı yıl Figaro'nun bir yazarı da şunları ekliyordu (20.IV.1889):

"Sultan Hamit'in ne orduda ne siyaset dünyasında ne de ulema arasında belli bir düşmanı vardır. Aksine her tarafta çok seviliyor ve tek kusuru, halka kendisini fazla göstermemesidir."

Abdülhamit'e "Görünmez Sultan" adını takan aynı gazetenin (25.VI.1892) bir başka yazarı da şunları belirtiyordu: (16.VII.1892)

"Abdülhamit, zekidir, bilgilidir, cana yakındır ve yaptığını iyi yapmak isteyerek, yüce görevinin bilinciyle ve –her şeyi kendi görmek isteyerek, bütün işleri yakından izleyerek– başarı hırsıyla dolu olarak günde 15 saat çalışır. (...) Uyruklarının en çalışkanı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun korkunç ağır olan yapısını o ayakta tutuyor. Ne kadar yazık ki bu büyüklüğü maalesef onu bir yere bağlamaktadır; olan şeyleri kendi gözleriyle görebilse, ne çok haksızlık ve ne çok zulümler ortadan kalkardı. Ancak maalesef Sultan hiç dolaşmaz ve pek çok şey gözünden kaçar."

Kırissifides adında bir Rum'un yazdığı yazı ise (Figaro 9.XII.1893) büsbütün ilginçtir:

"Nadir rastlanır meziyetlerine karşılık Abdülhamit'in hiç de küçük sayılmayacak bir kusuru vardır. Korkuyor. Kimden korkuyor, neden korkuyor belli değil. Sultan'ın kendisi de buna yanıt veremez. Bu kusur II. Hamit'in özel yaşamı üzerinde çok etkili oluyor. En küçük gürültüde, en küçük rastlantısal kazada ürküyor. Suikastlerden, bir ihtilâlden, yalnız bir katilden korkuyor. Oysa bütün muhalifleri kendisine bağlamış durumda. Hiç kuşkum yok ki bir gün Abdülhamit yanında tek bir uşakla İstanbul sokaklarına çıksa ve halk tarafından tanınsa, en ufak bir tehlikeye düşmesini bir kenara bırakın, heyecanla alkışlanır ve popülaritesi son derece artar. Halk hükümdarını yeterince görmemektedir ve padişahın kendisine gösterdiği bu güvensizlikten üzülmektedir."

Kendisini halkından koparan bu korkunun yıllar geçtikçe artmasında çevresinin büyük bir etkisi olduğu anlaşılıyor. Kuşkusuz, saltanat yıllarının dünyada hükümdarlara yönelik anarşist ve nihilist suikastlerinin en yoğun yıllar olması da bunda rol oy-

namıştır. 1878'de Alman İmparatoruna, 1879 ve 1881'de Rus Çarına yapılan suikastlerin yazılmasına ve Sultan'ın geçmiş olsun ya da başsağlığı mesajlarına da Osmanlı basınında yer verilmesine karşı çıkılmamıştı. Kısacası başlangıçta Abdülhamit, pek çok konuda olduğu gibi böyle şeyleri doğal karşılayan bir yapıdaydı. Zaman geçtikçe bu eylemlerin sözcüklerinden bile korku başladı. Vambery 15.XI.1894 raporunda şöyle yazıyor:

"Basın sansürü şiddetli. (Suikastte öldürülen Fransız Cumhurbaşkanı) Carnot hastalıktan öldü diye yazıldı. Zira "katil" kelimesi yasak; ihtilâl, anarşi, dinamit, İngiliz ve Fransız ihtilâlleri de sözlüklerden ve okul kitaplarından çıkarıldı. Sultan'ın emri olmadan kimse bir adım atamıyor. Dostların birbirini arayıp konuşmaya cesareti yok. Yemeğe çağıramıyor, aile ilişkilerine girişemiyorlar. Sadrazam (Kâmil Paşa) beni yemeğe davet edebilmek için saraydan izin istedi. Müze müdürü, sarayda resim yaptığı öğrenilirse mahvolacağını söyledi. Kırk yıllık tanıdıklarım konuşmak istemiyor. Şeyh Cemalettin (Afgani) ile birçok kez görüşmek istedim, hep atlattı."

Abdülhamit'in saltanatının ikinci bölümünde hükümdarlara yapılan suikastler resmi emirle basında yer almamıştır. Carnot gibi, Avusturya İmparatoriçesinin, İtalyan Kralı Humbert'in, Amerika Cumhurbaşkanı Mac Kinley'in, İran Şahı Nasrettin'in suikastle öldürülmelerinden asla bahsedilmemiş her birine, kalp, felç gibi bir hastalık yakıştırılmıştır. 1903'de Sırbistan Kral ve Kraliçesi öldürüldüğünde on gün boyunca Osmanlı gazeteleri konuya hiç dokunmadılar. On gün sonra, Avrupa basınının tepkileri alınınca yazma izni verildi ama bu kez de Sırp Ananayasası'nın yeniden yürürlüğe gireceği haberi "1901 yasası yürürlüğe girecek" şeklinde çarpıtıldı.

Abdülhamit'in suikast olaylarına kaderci bir yaklaşımla baktığını, bunların basında yayınlanmasını engellemenin ise halkın aklına böyle kötü şeyler gelmesin anlayışından kaynaklandığını, 1905 suikastinden sonraki bazı Fransız elçilik raporlarındaki notlardan anlıyoruz.

"Bombanın patlaması sırasında büyük bir soğukkanlılık örneği gösteren Sultan, Selâmlıktan sonra, Avusturya elçisi Baron

de Calice'i, kendisine vaat ettiği şekilde kabul etti. Elçi, Sultan'ı son derece sakin buldu." (21.VII.1905, No.91)

"14 Temmuz töreninde Cumhurbaşkanı Fallières'e atılan kurşunlar konusunda Sultan'la özel olarak görüştük. (...) Bu arada son suikastleri ve 1905 suikastini de gözden geçirdik. Olaydan sonra saraya gidince, elbisesinin cebinden bombanın bazı küçük parçalarının çıktığını ve bunları hatıra diye sakladığını gülerek anlattı. (...) Sultan o günkü cesaretini tekrardan hoşlanıyor. (...) 'Bir hükümdar, bir askerdir; hayatı her an tehlikeye maruzdur. Görevini asker gibi yapmayan bir hükümdara acırım.' Genellikle korku manisine yakalanmış diye tanıtılan bir hükümdarda sürpriz yaratacak bu sözleri Sultan'ın bir büyüklük ifadesiyle söylemiş olduğunu size rapor etmeyi ilginç buldum." (21.VII.1907; Boppe, İşgüder raporu)

Bu sözler, Abdülhamit'i bazen cesur ve bazen de korkak ilân edenlerin çelişkisindeki açıklamaya yardımcı olmaktadır. Abdülhamit'in ölümden ve öldürülmekten gerçek bir korkusu vardır. Ancak görevinin kaçınılmaz risklerini kaderci bir rahatlıkla kabul etmektedir; kendisine metanet veren de bu kaderciliktir. Ancak bu metaneti de kaybetmemek için gerekli önlemlerin alınmasında, ölçüsüzlükler, hatta manyaklıklar yapılmasına hiç aldırmamaktadır. Cuma namazlarını hep Yıldız-Beşiktaş çevresindeki camilerde kılması, bu camilerin genellikle cemaati az ve kontrolu kolay şeyler olmaları, Beşiktaş bölgesi halkına saraydan hep ucuz yiyecek dağıtılması, bunlara bazı dokunulmazlıklar tanınması bu önlem sisteminin bir parçasıdır. Ama her önlem maalesef böyle akılcı ölçüde kalmamıştır. Jurnalcilerin uyarılarını güvenliğinin bir gereği saymak hatasına düşen Abdülhamit, rejiminin pek garip suçlarla suçlanmasına kendisi sebep olmuştur:

"Avrupa'da çok tanınan ve Rusya'da da başarılı gösteriler yapan havacı Speltrini halen İstanbul'da. Boğaziçi'ni balonla aşmak izni, balondan kaleler görüleceği savıyla kendisine verilmedi." (F, 11.VI.1890)

"Tarabya Oteli'ne elektrik tesisatı yapılması kararlaştırıldı. Bütün tesisat tamamlandı, ampuller kondu ama dinamoların

gümrükten geçmesine izin verilmedi. Alman elçisinin ne Sadrazam ne de Sultan nezdindeki girişimleri sonuç sağlamadı." (F, 10.VII.1899) Sonradan dinamo kaçak olarak sokulmuştur.

"Şimdiye kadar Osmanlı kentlerinde elektrik şiddetle yasaktı, en azından gizli ve korkulacak bir akım sayılıyordu. Dinamo girmesi yasaktı. Işıklandırma ya da ulaşım için elektrik kullanmak yasaktı. Ama nihayet bir İngiliz-Fransız şirketine İzmir ve Selânik'in elektrikle ışıklandırılması için Sultan iradesi çıktı.(F, 6.VIII.1899)

"Paul Chaillot, Kasım 1899'da otomobiliyle Beyrut gümrüğünden girip İstanbul'a geldi. Ama derhal makinesine el kondu. Gerekçe, elektriğin yasak olmasıydı. Kuru enerji pilinin bir zarar yapmayacağını anlatmak bir işe yaramadı, makinenin yurt dışına çıkarılması emri verildi. Yalnız elektrik jeneratörleri değil, telefon ve elektrik zilleri de bu ülkede yasak, buna karşılık telgrafın çalışmasına kimse karşı çıkmamaktadır." (Velo, 04.03.1900)

Yıldız evrakı içinde, sayısız belge elektrikli aletlerin her birinin özel izne tabi olduğunu kanıtlıyor. Batılıları şaşırtan, telefonun yasak olmasına karşılık, telgrafa izin verilmesidir. Bu arada dinamo olmadan işleyen sinematografa da özel izin gerektiği görülüyor. Bu kısıtlamalara karşılık Yıldız sarayında elektrikli ışıklandırma yapıldığını 1891'de orada misafir kalan Siyamlı Prens anılarında anlatmaktadır.

Bu konudaki kararsızlığın Avrupa'daki Abülhamit aleyhtarı kampanyaya katkısını Le Figaro gazetesi şöyle anlatıyor:

"Avrupa'da Sultan'ın elektrikten nefreti üzerine pek çok efsane anlatıldı. Çevresindeki düzenbazlardan bazılarının korkusunu sömürdükleri ve ona şaşılacak düşünceler aşıladıkları doğrudur. Oysa Sultan uzun zamandan beri elektrik akımından ürkmemektedir. Sarayı'nda ışık ve zil için elektrik kullananların birincisi olmuştur. (...) Sultan elektriği kabul edilemeyecek bir yenilik saymaktan son derece uzaktır. (...) Sonuçta şöyle bir durumla karşılaşıyoruz. Elektrik teorik olarak yasak ve uygulamada izinlidir. Polise verilen emir, eylemini engellemek ve iyi çalışmasını sağlamaktır. Bu ancak Doğu'da, şaşkınlık yaratmayan bir tutarsızlıktır." (11.08.1899)

DONANMA GÖSTERİLERİNE DAYANAMAYAN ÖDÜNCÜ POLİTİKA

Abdülhamit rejimi denilen, politikalar, uygulamalar, korkular kitlesinin şekil alışında, hiç kuşkusuz 1877-78 Rus yenilgisinin önemli bir yeri vardır. Geleneksel Tanzimatçı denge politikası, Avrupa'daki denge değişiklikleri karşısında geçersiz kalınca, Rusya savaş ilân edecek ortamı bulmuş ve Osmanlı Devleti daha 1878'de parçalanacak duruma gelmişti. Eğer ayakta kalabildiyse bu sadece Avrupa devletlerinin kendi aralarında bir Osmanlı'yı paylaşma savaşını göze alamamış olmalarından ileri gelmiştir.

Kabul etmek gerekir ki bu yenilgi ya da bu savaş olmasaydı, Osmanlı Devleti'nin ve Abdülhamit'in kaderi çok daha farklı olurdu. Bununla, Osmanlı Devleti'nin yaşamasını mutlaka sürdüreceği gibi bir yanlış kanı yaratmak istemiyoruz. Yirminci yüzyıl, Avusturya-Macaristan ve Rus Çarlığı hatta İngiliz imparatorluğu gibi çok daha ileri ama anakronik yapıları tasfiye ettiği gibi, Osmanlı'yı da tasfiye edecekti. Ama kabul gerekir ki yöntemler, araçlar, sorunların karmaşıklıkları ve sonuçlar çok daha farklı olurdu.

Biz burada Rus savaşının askeri yönünü hiç ele almayacağız. Savaşın kumandanların kötü yönetimi yüzünden kaybedildiğini bütün uzmanlar kabul eder. Bundan dolayı Abdülhamit'i suçlamak olanaksızdır. Hatta hiç bilmediği savaş fennine burnunu sokmasına ve orduların Edirne-Çatalca hattında toplanması yolundaki akılcı öneriye, "Seni tahttan indirmek için orduları buralara topluyorlar" jurnaline inanarak karşı çıkmasına rağmen. Eğer yüzbinlerce askerlik orduları yöneten ve onların ve o bölgelerde yaşayan milyonlarca Türk'ün hayatından sorumlu olan komutanlar, konunun cahili olan bir kimsenin karşısında "haddini aşma" uyarısı ile çıkacak kadar kişilik sahibi değil idiyseler, o toplumun daha iyi sonuç alması beklenemezdi.

Osman ve Ahmet Muhtar paşalar gibi bazı komutanların başarılarına karşılık, genelde her cephede uğranılan yenilgiler sonucunda, Ruslar bir yandan Erzurum'a, diğer yandan Yeşilköy'e inmişlerdi. İstanbul kapılarındaki orduların komutanı Grandük, Çar'a bir tel göndermişti:

"Askerlerimiz Ayasofya'nın kubbesini görüyorlar ve durmadan orada yapılacak bir Hristiyan ayininde ne zaman hazır bulunabileceklerini soruyorlar. Şehri işgal etmek için vereceğimiz kurban sayısı yedi binden fazla olmaz. İşgal edelim mi?"

Çar buna cevap vermedi. Kuşkusuz Avrupa'nın böyle bir girişimden çok rahatsız olacağını biliyordu. Böylece İstanbul kurtulabildi. Yine aynı sebepten, 3 Nisan 1878'de imzalanan Ayastefanos ön barış anlaşması geçerli sayılmadı, Berlin'de bütün Avrupa'nın katıldığı bir antlaşmaya varıldı (13 Temmuz 1878) ve bununla Osmanlı Devleti, ilk antlaşmadaki kayıplarını azaltabildi. Balkanlarda, üç ayrı ve birbiriyle bağlantısı olmayan kısma ayrılmış olan Osmanlı toprakları birleştirilmiş, Bayezid geri alınmıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin sadece Rusya'ya bağımlı hale gelmesi de önlenmiş oluyordu. Sonuçta kayıplar şunlardı:

164 milyon lira savaş tazminatının 35 milyona inmesi karşılığında Dobruca, Tuna adaları, Batum Kars, Ardahan Rusya'ya bırakılıyordu. Bulgaristan özerk oluyor, Doğu Rumeli'de özel statülü bir vilayet kuruluyor. Balkan ve Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine yapılacak reformların kontrolunda Avrupa devletlerinin rolü kabul ediliyordu. E. Akarlı'ya göre sonuçta Osmanlı Devleti'nin kaybettiği nüfus 6 milyon, topraklar 232 bin kilometre kareydi.

Bu sonucu sağlayabilmek için, E. Kuran'a göre Ali Suavi olayının da etkisi altında, Abdülhamit Kıbrıs'ı İngiliz yönetimine vermeyi kabul etmişti. Şokun tesiri geçip kendisine gelince hatasını anlayan Abdülhamit geri dönmek istemişse de bu kez İngiliz tehditle (Yunanistan'ı Teselya işinde desteklemek ve donanma göndererek adayı işgal etmek gibi) iradeyi elde etmişlerdir. Böylece yepyeni bir ödün dağıtma dönemine girilmiş oldu.

1877-78 savaşının en kötü yanı, kuşkusuz bütün azınlıkların (başka Ermeniler) artık açıktan Avrupa devletleriyle ilişkiye

geçmeleri olmuştur. Diğer yandan Balkanlar'da kaybedilen topraklar ve nüfusla Osmanlı Devleti'nin, Müslüman nüfusu ağır basan yapısı daha da artmıştır. Balkanlar'dan büyük çaptaki göçler Anadolu'daki nüfus dengesini etkileyip yeni sorunlar yaratmış, bu arada hinterlandını kaybeden İstanbul, eskisi gibi bölgenin ihracat limanı olma vasfını kaybetmeye başlamıştır. Ayrıca savaş masrafları dışında yüklü bir tazminat ödemek zorunda kalınması da zaten iflas halindeki maliyeyi büsbütün batırmıştır.

Abdülhamit'in 1878 ve sonraki 30 yıllık saltanatında bu büyük kaybın etkisi hep hissedilmiş ve suçlu arama manisi de sürmüş gitmiştir. Sultan her fırsatta suçu Mithat'a yükleme –tabii yenilgiden sonra– çabası içinde görülmüştür. Mithat'a saldırısının esası, savaş havasını körüklemiş olmasıdır. Zafer kazanılsaydı herhalde kendisine mal etmekten geri kalmazdı. Osmanlı kumandanları içinde Abdülkerim Nadir ve Ahmet Muhtar paşalar gibi, orduların Rus saldırılarına uzun süre dayanamayacağını düşünenler bulunduğunu E. Kuran belirttiği gibi, kamuoyuna konuyu açık açık yansıtanlar da görülmüştür.

"Yetkili askeri otoriteler oybirliği ile belirtiyorlar ki bir Rus işgali halinde İmparatorluğun başarıyla savunulması için Türk kuvvetlerinin yerleşme şekli tamamen yanlıştır." (Levant Herald, başyazı, I.II.1877)

Daha ilerde göreceğimiz gibi, savaşın kazanılabileceğini düşünenler ise hiç de az değildi. Abdülhamit'in daha savaşın birinci ayında kendi kendini "Gazi" ilân etmesi düşünülmesi gerekli bir noktadır. Bu, insana Türk orduları hiç olmazsa Balkanlar'da uygun bir savunma hattına çekilip çözülmeseydi ve Avrupa arabuluculuğa gelene kadar dayansaydı, Abdülhamit'in olaydan kahraman olarak çıkmayı da düşünmemiş olmadığını göstermektedir. Ayrıca o döneme ait muhtıralarında çoğu kez Rusya'nın saldırı için bahane aramış olduğunu belirtmekten de geri kalmamıştır. Üssü İnkılâb ve Zübdetül Hakayik gibi savunmasını yapan eserlerde de savaşın kökeni Kırım'a ve 1870 Fransız yenilgisinden sonra Karadeniz statüsünün değiştirilmesine bağlanmıştır. Her halde emperyalizm sözcüğünü bilselerdi onu kullanırlardı.

Mithat ise, kendisi sürüldükten sonra Londra Konferansı önerileriyle barış fırsatı gelmişken bunun reddinin bu sonuca sebep olduğunu bir mektupla basında açıklamıştır. (Stamboul, 5.XII.1877)

Bu vesileyle Abdülhamit'in başlattığı bir diğer kampanya, Berlin'deki başarının kendi politikası sonucu olduğu hakkındaki savıdır. Bismark'ın Osmanlı delegelerine "Kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığı zannına kapılarak kendinizi aldatmayın, Ayastefanos Avrupa devletlerinin çıkarlarına dokunur maddeleri içermeseydi aynen kalırdı" şeklindeki sözleri durumun hiç de böyle olmadığını kanıtlar. Ama Abdülhamit, özellikle morali yıkılmış topluma biraz umut şırınga edebilmek ve kendi yerini de güçlendirmek için bu propagandaya şiddetle sarılmıştır. Berlin Antlaşması'ndan iki gün önce (11.VII.1878) Tercüman-ı Hakikat şunları yazıyordu:

"Ricalden bazılarının, artık ruhunu kaybetmek derecesine varmış olan milletin vücuduna, dudaklarına gülsuyu ve zemzem sürmeyi düşündükleri sırada Sultan Abdülhamit âb-ı hayat sürüp (canlandırmıştır). (...) Artık Ruslar'dan korkmuyoruz."

Bir süre sonra ise yenilgi, zafer gibi anlatılıyordu:

"15-20 milyonluk Osmanlı Devleti'nin 70-80 milyon nüfuslu ve Kırım Savaşı'nda dört muazzam devlete karşı koyan bir devlet ile yeke yek savabilmekle (elde ettiği başarı)..." (12.VI.1879)

Bu moral şırıngası sadece içerideki ayrılıkçı eğilimlere karşı değil, Berlin Kongresi kulislerinde başlayan miras pazarlıklarına karşı da gerekliydi. Berlin'de İngiltere, Rusya, Avusturya hisselerini almışlar, Fransa ve İtalya açıkta kalmışlardı. Bismark açıkça Tunus için Fransa'ya göz kırpmıştı. Ayrıca 1856 Paris Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupa'nın güvencesi altına alınmışken, 1878'de bundan hiç bahsedilmemişti. Osmanlı yöneticileri de artık devletin kendi kaderiyle başbaşa bırakıldığını biliyorlardı. Moral şırıngalarına rağmen Tercüman-ı Hakikat şunu da yazmaktan geri kalmıyordu:

"Uygarlığın hakşinaslığından hiçbir şey beklemeyerek kendi kuvvetimizden beklemeliyiz. Zira uygarlık dünyasının var

olan sorunları dostane çözüm için bir girişimi daha olursa maazallah!.." (6.VIII.1878)

Bu maazallah = Allah korusun sözcüğü hiç de yanlış kullanılmamıştı, çünkü artık Avrupa devletleri Bâbıâli'ye bir şey kabul ettirmek için ordular da göndermiyorlardı. Birkaç savaş gemisinin Osmanlı sularında görülmesi yeterli oluyordu. 1879'da İngiliz gemileri reformlar için görününce Abdülhamit gerçekten büyük korkular geçirmişti. Ve istenilen ödünleri hemen kabul etmişti. Bu davranış o kadar çabuk farkedildi ki bir başyazar 1880'de "Artık 'Türk gibi kuvvetli' yok. 'Türk gibi zayıf' demeliyiz, bir donanma gösterisi Türkiye'nin her şeyi kabulü için yetiyor" (F, 19.IX.) diye yazıyor ve aynı gazete, ertesi yıl Tunus olaylarının doruğunda "Türkiye'de iş yaptırabilmek için bir zırhlının tepesinde Fransız bayrağının görünmesi yeterlidir" diyebiliyordu. (F, 1.VII.1881)

1897'de karada Türk kuvvetleri karşısında perişan olan Yunanistan, iki zırhlısıyla boğazları ablukaya alıp denizde Osmanlı gücünü felce uğratabilmişti.

1901'de Loranda-Tubini borç olayında, parayı ödememeye kalkışan Abdülhamit, Fransız savaş gemileri Midilli gümrüğünü işgal edince, bütün koşulları kabul etti.

1902'de yabancıların Osmanlı sularında avlanması yasaklanınca, Trablusgarp sularındaki sünger avcılarını korumak için bir Yunan savaş gemisi yollanmıştı.

1903'de ABD'nin İskenderun konsolosu, koruması altındaki bir Ermeni'yi polis tutuklayınca protesto etmiş, konsolosluğu kapatıp Beyrut'taki Amerikan askeri gemisine çekilmişti. San Fransisko adlı kruvazörün İskenderun önünde bir görünmesi, işin özür dileme ve konsolosun istediği gibi çözümlenmesiyle kapanmasına yetmişti.

1906'da Hicaz demiryolu dolayısıyla Osmanlı askeri Tabah'ı işgal ettiğinde, İngiltere Bâbıâli'yi protesto ederken donanmasına da Pire'de toplanma emri verdi. Bu da sorunun İngilizlerin istediği şekilde kapanmasına yetti.

Donanmayla tehdit olayı öylesine alışkanlık haline geldi ki Müslüman olup Adanalı Türk sevgilisine kaçan bir İtalyan kızı

için İtalyan donanmasının, İzmir'de yasalara aykırı çalışan bir Yunanlı'nın dükkânını açtırmak için Yunan donanmasının Osmanlı karasularında gösteri yapacağı haberleri hemen ortalıkta yayılabiliyordu. Osmanlı'da korkan kalmamıştı.

Abdülhamit'in "Ruslara vermemek için canımı veririm" dediği ve zamanında dünyanın üçüncü ya da dördüncü gücü olduğu ileri sürülen, Sultan Aziz'in devleti borçlara batırarak kurduğu Osmanlı Donanması'nın, bu olaylar sırasında hiç boy göstermemesi akıl alır gibi değildir. Bahriye Nazırı Hasan Paşa yönetiminde Haliç'te çürümeye terk edilmiştir. Kanımızca bunun iki sebebi olabilir:

1- Abdülhamit'in, donanmanın kendisini tahttan indirmede kullanılacağı korkusu. Bu gerekçeyi biz ikinci derecede sayıyoruz, çünkü kara kuvvetlerinin katkısı olmadan hiçbir tahttan indirme gerçekleşemezdi.

2- Abdülhamit'in dışarıya karşı silâhlı direnç gösterme, kışkırtıcı durumuna düşmeme, barışçı görünme ilkesi.

Bunlara bir de Selim Deringil, vükelânın Abdülhamit'e uyarılarında (1882 Mısır olayı vesilesiyle) donanmanın 1839'da Firari Ahmet Paşa tarafından Mısır valisine teslimine benzer bir oluşumun tekrarına karşı dikkatli bulunulması yolundaki hatırlatmalarını da eklemektedir.

İki sebepten hangisi daha ağırlıklı olursa olsun, bu tutumun sonucu, bütün Doğu Akdeniz ve Kızıldeniz'le Karadeniz'in yarı kıyılarına sahip olan devletin deniz güvenliğini diğer devletlerin insafına bırakmış olmaktadır. Abdülhamit döneminde Arnavutluk'tan Yemen'e kadar çok büyük ölçülere varan silâh kaçakçılığı hep bu denizlerden yapılmış, ayrılıkçı güçler silâhlanmalarını bu sayede gerçekleştirmişlerdir. Trablusgarp (1911-12) ve Balkan savaşlarında bu gücün eksikliği şiddetle duyulmuştur.

Donanmayı çürümeye bıraktıran anlayışın daha çok Abdülhamit'in kışkırtıcı görünmeme isteminden doğduğuna inancımız, onun bu ilkeyi dış politikasının temeli saymasından kaynaklanmaktadır. Aşırı Abdülhamit övgücüleri, onun dünya politikasının akışını etkilediği ve hatta o olmasa barışın tehlikeye girebileceği savını ileri sürmüşlerdir. Safça ve dünyayı değerlen-

dirmeden yapılan bu iddia, Abdülhamit politikasının kaçınılmaz bir yöntemini, durmadan ödün verme yöntemini perdelemek için kullanılan bir taktikdir.

Olaylardan 25-30 yıl geçtikten sonra kaleme alınan anılarında hep savaşa karşıtlığının felsefesini ileri sürmüştür:

"Ben savaşın milletim için afet olduğunu, tahta çıktığımdan ayrıldığım güne kadar dikkatten uzak tutmadım. Filibe olayını (Doğu Rumeli) savaşsız geçirdiğim için uzaktan yakından ne kadar eleştiriye uğradım. Yunanla savaşı kabul ederken o kadar düşünmüş idim ki bu lüzumlu ve haklı endişeleri bile aleyhimde bulunanlar türlü türlü şekil ve anlama sokarak bir yalan dolan aracı yaptılar. (...) Tunus ve Mısır meselelerini de birer savaş bahanesi saymak fikrinde değildim. (...) Tunus'ta ısrar etseydim belki Suriye'yi, Mısır'da inat gösterseydim muhakkak Filistin'i ve belki Irak'ı kaybederdim. (...) Sözde kalmış egemenlikleri koruyacağım diye gerçek egemenlikleri tehlikeye koymak caiz değildi. (...) Doğu Rumeli'nin Bulgarlar'a bırakılması zaafım değil, sırf bir isimden ibaret kalmış olan bir egemenlik hakkı namına, sonucu meçhul ve karanlık bir savaşa girişmeyi ben tehlikeli gördüm. (...) Büyük devleti şiddetli sarsıntılardan korumak için ara sıra küçük fedakârlıklar gerekliydi."

Bu sözlere dayanarak Abdülhamit'in zamanla ödün vererek savaşı dolayısıyla parçalanmayı önlemekten başka bir ilkesinin kalmamış olduğu kabul edilebilir. "Küçük fedakârlık" dediği ödünler de bazen Doğu Rumeli olabiliyordu. Buna karşılık nüfus çoğunluğu Rum olan Girit'te ısrar etmiş, ama Tesalya'yı kolaylıkla bırakmıştır. Doğu Anadolu için Vambery'e hiddetle boğazını tutarak "Bu kafayı boynumdan koparabilirler fakat oraları asla İmparatorluğumdan koparamazlar" diyen Abdülhamit, diğer yandan Yemen'de 1,5 milyon Türk askerinin büyük kısmının yok olmasına göz yummuştur. Görülebileceği gibi kendisine düşen görev ödünün şekil ve zamanını saptamaktan başka bir şey değildi. Bunda bile seçme hakkı çoğu kez ona bırakılmıyordu.

Loranda-Tubini olayı bu açıdan iyi bir örnektir. Mahkemece tasdik edilmiş borçları ödemeyi Abdülhamit red edince Fransız Elçisi İstanbul'u terk etmiş ve donanması Midilli'yi işgal et-

mişti. Tehdit karşısında Osmanlı Devleti sadece borçları ödemeyi kabul etmekle kalmadı. Askıdaki İstanbul limanı anlaşmazlığı, Adapazarı bataklığı işi gibi bir sürü iş de Fransa lehinde anında çözüldü. Hatta ek olarak Fransız okullarının bazı hakları onaylandı, dini kurumların gümrük bağışıklığı onaylandı, 1894-96'da zarar gören okulların tamirleri gibi, gelecekte yapılacak tesisler ve tamirlerine de izin verildi. Kalde Patriği'nin seçimi onaylandı. Kısacası eskisinden daha çok avantaj sağlamış oluyorlardı. Nitekim Fransız meclisindeki tartışmalarda, bu olaylar "Kapitülasyonların tekrar canlandırılması" olarak değerlendirilmiştir.

Konuyu derinine incelemiş olan Thobie şu görüşleri ekler:

"Asıl önemlisi kuvvete her başvurulduğunda Sultan'ın baş eğeceği ortaya çıktı. Bu zorlama politikasından yararlanan sadece Fransa olmadı. Le Temps, bu enerjik eylem sayesinde bütün Avrupa, İstanbul'da yedi yıldır kaybettiği otoriteye yeniden kavuştu, diyordu."

Özetlersek, Abdülhamit dış politikasının başarısı dünya politikasına yön vermesinde değil, Avrupa'da olanları iyi izleyip, birilerinin ayağına olabildiğince az basmayı sağlamaya çalışmasındadır. Yani diğer konulardaki gibi dalgalandırmayı, kışkırtıcı olmamayı yeğlemesindedir. Ve bunun için gerekirse büyüklüğe bakmadan her tür ödünü vermeyi kabul etmiştir. Bu politikayı en iyi şekilde Refi Cevat Ulunay, "Bu gözler neler gördü?" adlı anılarında özetlemiştir:

"Abdülhamit'in 33 sene süren saltanatı bir 'İdare-i Maslahat' siyasetiydi, aleyhte neticelenebilecek meseleleri pamuk ipliğine bağlardı."

Bu yargımız, Abdülhamit politikasını yüzde yüz yerdiğimiz anlamına alınmamalıdır. 19. yüzyılın başından beri Osmanlı devleti, Avrupa hükümetleri arasındaki dengenin insafına bağlı olarak yaşıyordu. Bu insafı devam ettirmek için de Tanzimatçıların politikasında temel ilke ödünden kaçınmamak olmuştu. Olayları, tarihin merkez-çevre ilişkileri açısından değerlendirecek olursak, 15-17. yüzyıllarda merkezde olan Osmanlı Devleti'nin artık çoktan çevreye itilmiş olduğunu ve yönlendirmenin merkezi tam

olarak işgal etmiş olan Avrupa'dan geldiğini görürüz. Abdülhamit de Tanzimatçıların ödüncülük ilkesini uygulamaktan başka bir şey yapmıyordu. Hem de koşullar çok daha kötüleşmişti. 1856'da Paris'te Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü "Avrupa'nın güvencesi" altına sokan politikacılar, 1878'de bunu kesinlikle unutmuşlardı.

İNGİLİZ-FRANSIZ DOSTLUĞUNU BIRAKIP, RUSLA UZLAŞMA, ALMANLA YAKINLAŞMA

Napolyon savaşları bittiğinden beri Avrupa'nın fobisi, yeni bir genel Avrupa savaşı çıkması oluştur. Kırım Savaşı bu yöndeki son olaydır. Ama bu savaş korkusu 1914'e kadar aralıksız devam etti. 1870 Prusya-Fransa savaşı bu konuda bir hayli gerginlik yaratmıştır ve 1870 yenilgisinden sonra Fransa'da başlayan intikam hırsı da Avrupa dengesindeki çıkar dalgalanmalarında önemli bir etken olmuştu. Gruplaşmalarda bu etkenin önemi yadsınamaz. Abdülhamit'in yaptığı, bu gruplaşmaları iyi izlemek olmuştur. Almanya-Avusturya-Rusya (1873 ve 1879), Almanya-Avusturya-İtalya (1879 ve 1882), İngiltere-Avusturya-İtalya (1887), Fransa-Rusya (1892), İngiltere-Japonya (1902) antlaşmalarından başka iki düzineye yakın gizli ve açık antlaşmalar ve deklarasyonlarla, başta Afrika olmak üzere sömürge paylaşma politikaları da saptanmıştı. Hatta 1884 Berlin Konferansıyla Afrika için tam bir paylaşma sistemi de kurulmuştu.

Afrika üzerindeki yoğun çabalar Osmanlı Devleti için özel bir önem taşıyordu, zira üç tarafından tehdit altında olan devlet ilk kez güneyden de saldırıya açılmış oluyordu. Büyük Sahra ve Sudan'da İngiltere ile Fransa'nın giriştikleri sömürge kapma yarışından, İtalya'nın Hicaz ve Yemen'in karşısındaki Afrika sahillerine el koymasından kuşkulanmamak olanaksızdı. Sadece zararsız kısımları açıklanan, gizli maddeleri çok yıllar sonra öğrenilen anlaşmaların bir çoğunda, kesin çizgilerle Osmanlı Devleti'nin paylaşılma projeleri yer almıştı. Bunların bazıları gününde de öğrenilmiştir. Nitekim yatırım ve imtiyaz girişimleri sırasında, devletlerin kendi bölgeleri üzerinde hassas davrandıkları çok görülmüştür.

Başlangıçta Abdülhamit İngiltere'ye karşı hep uyuşma yanlısı olmuştur. Ama onu muhteşem izolasyonundan çıkarmak için Kıbrıs'ı rüşvet vermesine karşılık, Londra hükümetinin Berlin

Kongresi'nde Bosna-Hersek'in Avusturya'ya verilmesini önermesini hazmedememişti. Bir muhtırasında, Kıbrıs'ı vermesine rağmen bir şey değişmemesini aldatılma gibi değerlendirir. Oysa Abdülhamit'in hatası, İngiltere'nin her şeyi Hindistan açısından değerlendirdiğini unutması oluşturur. İngiltere, Doğu Anadolu ve Ermeni sorunlarıyla ilke olarak reformlar için ilgilendiğini belirtirse de gerçekte bunun Hindistan politikası açısından etkisinin ağır bastığı elçi raporlarında da görülür. (Layard, 04.12.1877) Abdülhamit, İngilizlerden Kıbrıs'ın karşılığını beklerken 1880 seçimlerinde iktidara "Türkler taslarını taraklarını toplayıp Avrupa'dan gitmelidirler sloganının sahibi Gladstone'un gelmesi işleri büsbütün karıştırdı. Liberal liderin tedavi kabul etmez bir Türk düşmanı olduğunu Abdülhamit de biliyordu. 26.09.1877'de, başlarında kendi üçüncü mabeyncisi Mehmet Bey'in de bulunduğu bir grubun "Osmanlı Milletinden İngiliz Milletine" hitaben düzenledikleri ve İngiliz elçisine sundukları bir bildiride, bu husus açıkça belirtiliyordu:

"...düşmanımız Gladstone'dur... Ve biliyoruz ki Gladstone ve toplantıları önemsiz bir azınlıktan başka bir şey değildir. İngiliz milletinin büyük çoğunluğu bu kandırmacalara aldanmıyor..." (FO.424/61, No.3399)

Gladstone artık Türklerin Ruslar'a duvar olamayacağı inancındaydı ve onları Hristiyanlarla durdurma politikasını izleme kararı aldı. Böylece Bulgarlar'a, Ermeniler'e destek vermeye başladı. Hemen arkasından 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesi, Abdülhamit'in İngiltere yönünden bütün hayallerini yıktı. Mısır'ın geri alınması konusundaki pazarlıklar da tarafların birbirine güvensizlikleri yüzünden sonuç vermedi. 1889'da Vambery özel bir konuşmasında Abdülhamit'e "İngiliz dostluğu size gereklidir" dediğinde Sultan şöyle yanıtlamıştı:

"Mısır sorunu varken nasıl olur? eylemlerinin, kendi halkım ve bütün İslam dünyası önünde onurumu kırdığını görmek istemeyen bir ulus ve bir hükümetle... (Nasıl olur?)... Böyle bir aşağılanmayı kabul etmem, edemem... Hukuken mülküm olan yerde yabancı egemenliğine ve geçici işgale asla razı olmam." (FO. 800/32)

Vambery ayrıca Sultan'ın kendisini, Ermeniler'e yapılan İngiliz yardımları yüzünden de hayli köşeye sıkıştırdığını itiraf eder.

Hicaz demiryolunun yapılışı dolayısıyla Panislamizmin canlandığı korkusu, Akabe körfezi yüzünden Mısır'la çıkan hudut anlaşmazlığı hep İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin bozuk gitmesine sebep olmuşlardır.

Abdülhamit'in Tunus'un işgalini (1881) resmen kabul etmemiş görünmesine rağmen, Fransa'ya karşı politikası İngiltere'ye olandan daha yumuşak sürmüştür. İngiliz ticaret ve yatırımları azalırken Fransızlarınkilerin artmasının bunda rol oynadığı düşünülebilir. Nitekim Osmanlı Bankası da Fransız hissedarların daha hakim olduğu bir kurum haline gelmişti. Ayrıca, İngiltere Avrupa politikasından kaçarken Fransa'nın Rusya'ya yakınlaşması ile burada daha aktif rol oynaması da Abdülhamit'i daha çok ilgilendiriyordu. Bir diğer husus da Fransa'nın İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesine karşı olmasıydı. Bütün bunlara rağmen Fransız-Osmanlı ilişkileri de bir sürü bunalımdan geçmiş, hatta Fransız donanmasının Osmanlı limanlarını işgal etmesi olayları bile yaşanmıştır.

Abdülhamit'in dış politikasında özel bir dikkati gerektiren iki ögeden birincisi Rusya ile sürdürdüğü dostluktur. Dostluk deyimi yanlış anlaşılmamalıdır. Abdülhamit, Çarlığın güneye inme amacından ve Ermenileri kışkırtma yöntemlerinden asla vazgeçmediğini hiçbir zaman unutmamıştır. Ancak bütün Avrupa'nın kendisini Rusya ile başbaşa bırakmış olduğunun bilinciyle, açık düşmanlık göstermek yerine "zahiri bir dostluk" göstermenin daha uygun olacağına karar vermiştir. Ayrıca Rusya'nın elinde, Osmanlı iç işlerine karışmak için de iki legal öge vardı: Savaş tazminatı ve Doğu Anadolu reformları.

Abdülhamit, kendisi gibi bir otokrat olan Çar ile direkt bağlantı kurarsa, çok partili ülkelerdekilerden (İngiltere ve Fransa) daha kolaylıkla anlaşmaya varabileceğini hissetmişti. Nitekim daha Ayastefanos Antlaşması sırasında bile, tazminat konusunun Çar'la Sultan arasında doğrudan ilişkiyle çözümlenmesi ilkesini kabul ettirmişti (Madde 4). Çar'a bir kere çengel attıktan sonra,

aradaki uzun tazminat çekişmesi dönemlerine rağmen Abdülhamit yeteneğini gösterip, bir barışçı ortam yaratmayı başarmıştır. Çar'ın her yıl Kırım sahilinde Livadiya sayfiye kentine gelişinde Abdülhamit'in özel bir temsilcisini hediyelerle yollaması gelenek olmuştu. Bu politikayı Abdülhamit o kadar iyi işletmiştir ki, 1879 yılı sonunda Fransız elçisine, İngiltere'nin Rusya'ya göre kendisine daha sert davrandığını, bunun ülkenin bağımsızlığı ve saygınlığı ile bağdaşmadığını söyleyebilmiştir. (Layard, 01.12.1879)

Temel sorunlara hiçbir etki yapmamakla birlikte hükümdarlar arasındaki bu yakınlaşma İngiltere'yi son derece rahatsız etti. 1889'da İstanbul'da Sultan'la görüşmeye gelirken öğrenmesi için Vambery'e İngiliz dışişlerinin ulaştırdığı soruların en önemlisi, neden Türkiye'nin Çanakkale Boğazı'nın korumasını çok güçlendirirken İstanbul Boğazı'nda hiçbir önlem almadığıydı. Vambery'nin İngiliz ajanı olduğunu bilen Abdülhamit bu soruya şöyle yanıt vermiştir: "Çanakkale'nin öncelikle tahkimi bir rastlantıdır... İngiltere'ye karşı bir davranış değildir. Rusların Karadeniz'deki her kayığının ve her küreğinin sayısını bilirim... Amaçlarını da bilirim. Eğer İngiliz yakınmalarına hak versem, İtalya'nın da, Avusturya'nın da, Yunanistan'ın da benzeri yakınmalara hakları çıkar ve kendilerine düşmanlığım olduğunu düşünebilirler. Buna karşı kuzeydeki tek deniz gücü olan Rusya, Boğaziçi girişini tahkim edersem ne der?" (FO. 800/32, 04.12.1889)

Aynı konuşmada Sultan'ın, heyecanına hakim olamayarak, evinin tartışmasız sahibi olduğunu ve iki kapısına (Çanakkale ve Boğaziçi) istediğinde ve gerekince anahtar ve kilit ısmarlayıp takabileceğini, ilgisini önce sağ ya da sol kapıya yöneltmesine kimsenin karışamayacağını belirttiğini de ekler.

Abdülhamit'in dış politikasındaki ikinci ilginç öge olan Almanya politikasının bu bağımsızlık ilkesinden doğduğunu İlber Ortaylı şöyle anlatıyor:

"Ulusalcılık akımları, iç ayaklanmalar ve dış müdahaleler yüzünden hızla toprak kaybeden İmparatorluk; dış politik güçler arasında denge oyunlarına başvurarak yaşama dönemine girdi."

Politik bir bağımsızlık ve sınırsız özgür seçim söz konusu değildi. Ülke yönetiminin bu dönemde Avrupa devletleri arasındaki uyuma ve uyuşmazlığa göre biçimlendiği açıktır. Ancak Osmanlı devlet yönetiminin bu dönemde İran, Çin gibi bazı yarı sömürge İmparatorluklarına göre belirgin bir tercih şansı söz konusudur. Gerçi bağımsız bir mali ve iktisadi birim olabilme konusunda tercih şansı yoktu ama emperyalist devletler arasında istediği gibi bir seçim yapma şansı vardı. Daha başka bir deyişle dünya siyasal konjonktöründeki oynamalar, Osmanlı yönetimine her an hangi emperyalist devlete dayanacağı konusunda bir şans veriyordu ve Osmanlı yönetimi bu fırsatı kullandı. Memleket İran ve Çin gibi belirli nüfuz bölgelerine ayrılmamıştı. Bu nedenle ülke yönetimi her zaman "ehven-i şer" bir güçlü devlet aramak ve ona yaslanmak şansına sahip oldu. Almanya bu durum sonucu ülkemizin tarih sahnesine çıkabildi."

Daha sonra da Abdülhamit'in Alman politikasının pek dengeli sayılamayacağını belirtir ve örnek olarak, Fransızları kızdırmak ve Alman İmparatoruna Filistin'de Katoliklere himaye hakkını verdiğini (geleneksel olarak Fransızlara ait olan bir hak) fakat Almanya'nın Anadolu'da koloniler kurma teşebbüsünü haber alınca küplere bindiğini anımsatır. Almanlara bu yönelişte, orduyu ve diğer birçok kurumu Alman kontrolüne sokmasına rağmen Abdülhamit'in çevresinden hatta Jön Türkler'den daha dikkatli olduğu kanısındadır, Ortaylı. Daha Alman İmparatorunun 1889'daki ilk gezisinden önce Osmanlı topraklarında Alman etkenliği öylesine artmıştı ki bu yeni rakibi Fransızlar "Türkiye'nin su baskını ve çekirge baskını gibi bir Alman baskınına uğradığını" ileri sürmüşlerdir. (F, 3.VII.1888)

Hele İmparator'un 1898'deki ikinci ziyaretinde Abdülhamit'in Halifeliğinin kuyusunu kazmaya çalışan İngiltere ve Fransa'nın aksine, onu 300 milyon Müslümanın lideri, kendisini de onun dostu ilân etmesi, kuşkusuz Abdülhamit'in sonuna kadar Alman politikasından ayrılmamasında büyük etken olmuştur. Böylece, kendisinin açıktan yapmaktan korktuğu Hilâfet propagandasını, İngiltere ve Fransa'nın karşı duramayacakları bir Avrupa gücünün yapması, kuşkusuz son derece işine gelmiştir. Bu

sebeple Almanlar, Çin Müslümanlarını teskin etmek için bir heyet göndermesini istediklerinde hemen kabul etmiştir.

Arazi kayıplarına rağmen, Abdülhamit'in Avusturya'ya ılımlı davranmasında da Almanya, özellikle Bismark'ın rolü olmuştur. Alman Başbakanı iki ülke arasında Avusturya'nın bulunduğunu ve ancak onunla iyi geçinirlerse daha güçlü bağlantılar kurulabileceğini anımsatmıştı. Abdülhamit'in bu politikaya, sonunda Üç İmparator İttifakına (Almanya, Avusturya, Rusya) katılmaya davet edilmeyi bekleyerek uyduğu anlaşılıyor. Çağrılmamaktan pek şikâyetçi olduğunu da Ortaylı ekliyor:

Bu da gösteriyor ki Abdülhamit sanıldığı kadar tarafsız bir politika sürme yanlısı değildi ama istediği ortamı bulamamıştır.

Bunlar dışındaki Avrupa devletleri ve ABD ile ilişkiler ise kapitülasyonlar çerçevesinde ticaret ilişkilerinden oluşuyordu. Önce kapitülasyonları temel alarak Osmanlı devleti ile bağlantı kurmak öylesine doğal hale gelmişti ki Rusya'yı yendiği için Doğu'nun kurtarıcısı gibi İslam dünyasında karşılanan Japonya bile önce bu hakları istemiş, bu yüzden karşılıklı elçilik kurulması hayli gecikmiştir.

Balkan devletleriyle olan ilişkiler ise, Avrupa hükümetlerinin kontrolu altında bunların çıkarlarına uygun şekilde yürümüştür. Bulgaristan ve Yunanistan'a toprak olarak verilen ödünler hayli sorunlar yarattı. Bu ikisinin bazen Avrupa'dan destek alarak, bazen de onları da aşarak yapmaya kalkıştıkları oldu bittiler Abdülhamit'i son derece güç durumlara sokmuştur ve bu küçücük devletlere bile ödün vermek zorunda bırakmıştır.

Berlin Kongresi'nde Rusya'nın isteğine karşın kurulan ve Balkanlar'ın en stratejik öneme sahip geçitlerine de sahip olan Doğu Rumeli vilayeti, yarı özerk statüsüne rağmen fiilen padişaha bağlı olduğundan Osmanlı güvenliği için önemli bir ögeydi. Bulgaristan Prensliği daha kurulur kurulmaz burasını toprağına katma oyunlarına başladı. Rusya destek vermeyince İngiltere'ye yanaşarak bunu gerçekleştirmeye çalıştı. 1885 Eylülü'nde de bir oldu-bitti ile isteğine ulaştı. Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletleri harekete geçirerek işi çözmek ve doğrudan silâhlı müdahale yoluna girmemek politikasını izleyen Abdülhamit, sonuçta

burayı bırakmak zorunda kaldı. Hem de haklı olduğu bir konuduki bu korkak davranış Yunanlılar'a da cesaret verdi. Berlin Antlaşması çerçevesinde Yunan hududunun düzeltilmesi maddesi uyarınca Tesalya Yunanistan'a 24.VII.1881 antlaşmasıyla verilmişti. Doğu Rumeli olayı sırasında o da Epir ve Güney Makedonya'yı almaya kalkıştı. Hatta askeri hareketlerde de bulunduysa da kolaylıkla durduruldu.

Neden aynı kararlılığı Bulgarlar karşısında göstermediği yolundaki eleştirilere Abdülhamit'in, genelde savaşa karşıt olduğu şeklindeki yanıtı doyurucu olmamıştır. İhtirası hiçbir zaman frenlenemeyen Yunanistan 1897'de şansını Girit ve Makedonya'da aynı zamanda denedi. Girit'e asker çıkarıp Yunanistan'a katıldığını ilân ettiler, aynı zamanda da Makedonya'da savaşı başlattılar. Uluslararası politik destek Yunanistan'a karşı olduğu halde savaşa son derece zorlukla karar verdiğini Abdülhamit anılarında açıklar. Ama üç hafta içinde Osmanlı orduları Yunanlıları perişan edip Atina'ya girebilecek duruma gelince sonsuz bir sevince kapılmıştır. Bu sayede elde ettiği prestij, onu İslam dünyasında en yüksek noktaya getirmiştir. Buna rağmen, savaş sonrası yapılan antlaşma uyarınca, Girit özerkliğinin ilânı (21.XII.1898) Rum prensin 11 yıl sürecek valiliğine başlaması, adanın kendi meclisi ve bayrağının kurulmasıyla Osmanlı Devletine bağımlılığı pamuk ipliğinden de daha hafif kalmıştır. Böylece 1897 zaferinden bile yeterince yararlanılamamıştır.

KAPİTÜLASYONLARIN SINIRLADIĞI EKONOMİK GELİŞME ÇABASI

Toplumumuzun son ikiyüz yıllık tarihinin değerlendirilmesinde ağırlık hep imparatorluğun parçalanması ve buna bağlı savaşlara verilmiştir. Salt bu açıdan bakınca Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet'in kuruluşu ile 'başarılı sonuç'a varıldığı yargısına ulaşılmaktadır. Yani yüz yıllık bir sürecin sonunda sorunlar bitmiş gibi görünür. Oysa yaşadığımız değişimin günümüzde de devam eden asıl önemli yönü "Serbest Piyasa düzenine geçiş" bir başka deyişle, kapitalizmin kabulündedir. Abdülhamit'in 33 yıllık saltanatının bu sürece etkisini değerlendirmek için devraldığı ekonomi mirasının yapısını özetlemek yararlı olacaktır.

1875'de iflasa varılmasında, o güne kadar devleti yönetenlerin "devlet güdümlü sistem"den serbest piyasa düzenine geçişin nasıl yapılabileceği hususunda hiçbir bilgileri olmaması rol oynamıştır. Prof. Mehmet Genç'in belirttiği gibi, 1860'a kadar iç piyasanın olabildiğince sabit fiyatlara bağlı kalabilmesi için –yüzyıllardanberi uygulanan– ithal gümrüğünün düşük, ihracat gümrüklerinin yüksek tutulması uygulamasına sıkı sıkıya bağlı kalınmıştı. Böylece Avrupa sanayiinin bolca ucuza ürettiği mallar Osmanlı piyasasını doldurmuş, esasen küçük çaplı olan yerli üretim yok olmuştu. Sanayileşme yolundaki ilk girişimler de –buharlı gemi inşası, fes fabrikası gibi– başarısız kalınca, piyasa tamamen Avrupalı tüccarın ve onlarla işbirliğine giren Osmanlı gayri-müslimlerin eline geçmişti. İhracatla gelir artışı vardı ama, kazanç tamamen bu kesimin cebine giriyordu. Esasen bankacılık, daha doğrusu sarraflık hizmeti de tamamen onların kontrolundaydı.

Müslüman kesimin birdenbire ekonomik çöküşe girişi 1860'larda farkedildi –özellikle Yeni Osmanlılar tarafından– ve politikanın değiştirilmesine yönelindi: İthal gümrüğü artırılıp, ihraç gümrüğü azaltıldı. Gelgelelim 1854 ile 1875 arasındaki 16 istikrazın faizini bile ödeyemeyecek duruma düşünce bu politika

da iflas etti. İbret gazetesi 1872 yılında (no.61) durumu şöyle özetliyordu:

"Ticaretimiz yabancıların elinde, sanatımız (sanayi anlamında) hiç hükmünde, ziraat ise dünyada hiçbir vakit zenginliğe sanat ve ticaret kadar hizmet edemez... Üstelik rençberlerimiz Tufan döneminde, ziraatimiz ise Adem çağında."

Abdülhamit'in, hazır parayı harcamaktan başka bir özelliği bulunmayan diğer şehzadelere üstünlüğü, elindeki parayı ünlü sarraf *Zarifi* gibi aracılar vasıtasıyla artırmayı başarmış olmasındadır. Böylece, bütün sistemi anlamış olduğu söylenemezse de, en azından serbest piyasa düzeninin içine şahsen girerek deneyim kazanmış oluyordu. Tabii ki kendisi inisiyatif almayacak ama "bir bilen"leri seçmeyi öğrenecekti. Bu deneyimi çerçevesinde 1877-78 savaşı sırasında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için onun yönetimi de Avrupa'da para arayışına yöneldi. Bir yandan askeri mücadele sürerken diğer yandan mali pazarlıklar sürüp gidiyordu.

Abdülhamit rejiminin ekonomi alanında büyük adımlar atamamasına sebep olan başlıca etken, varlığında kendi suçu bulunmayan kapitülasyonlardır. Zamanında, karşılıklı uygulanmak ve ticareti geliştirmek iyi niyetiyle tanınmış olan haklar, Batı'nın ilerlemesi, Doğu'nun da kendi içine kapanmaktaki ısrarı sonucu tek taraflı bir çıkar mekanizması haline gelmişti. 1838 ve sonrasında imzalanan ticaret antlaşmalarıyla, geçici olarak tanınması gereken bazı hakların kapitülasyonlar çerçevesinde sayılması sonucu, ekonomi alanında ölçüsüz bir kendi kendini sınırlama ve piyasalarını dışarıya açma dönemine girilmişti. Öyle ki artık gümrüğü ve vergiyi saptama bile Batı'nın onayına sunuluyordu. Kapitülasyonlarla Avrupalılara tanınan hakların Abdülhamit dönemindeki durumu iki grupta toplanabilir:

1- Kendi uyrukları arasındaki kovuşturmaları yapma - Osmanlı topraklarına girme, kalma ve transit özgürlüğü - Din ve ticaret serbestliği - Gayrimenkul alma özgürlüğü - Osmanlılarla olan olaylarda konsolosluk temsilcisi bulundurma yetkisi - Evlerin dokunulmazlığı - Mirasta kendi yasalarının uygulanması.

2- Ticari anlaşmalar sonucu kapitülasyon niteliği kazanmış olan uygulamalar: Osmanlı devleti topraklarına hiçbir zirai ya da

sınai ürünün ithali yasaklanmayacaktır - Tütün, tuz, silâh, top, barut, av tüfeği bundan hariç tutulmuştur - İthalat ve ihracat gümrük resimlerinin saptanması tek taraflı yapılamaz.

Kapitülasyonlara Yeni Osmanlılar çatmışlar, Mithat'ın zamanında –kuşkusuz anayasal bir rejim kurmanın karşılığı olarak– sistemi kaldırma düşünceleri oluşturulmuştur. Ordu'nun sözcüsü Hakikat 1876 sonunda şöyle yazıyordu:

"Eskiden ihracattan yüzde 12, ithalattan yüzde 5 gümrük alırdık; sonra ihracatı yüzde 1'e indirdik, ithalatı yüzde 8'e çıkardık. Bunun sonucunda gümrük gelirleri yüzde 8 azaldı. Gümrük sistemi mutlaka değişmelidir. Yılda kaybettiğimiz en az bir milyon lira, devletin borç faizi olan bir milyonu karşılar. Ticari anlaşmalar sadece Avrupa'ya yaradı. Sistem değiştirilmelidir."

Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonların kaldırılmasını her istediğinde gelen karşılık, reformları yapıp Avrupa ile aynı düzeyde olduğunu ispatlamasının istenmesi olmuştur. Anayasa başarılı da olsa bu yüzden Avrupalılar yine de onu geçerli saymayacaklardı. Bâbıâli pek nadir olarak konuyu doğrudan gündeme getirebilmiştir. Politik ya da ticari çıkar konularında kolaylıkla birbirine düşman kesilebilen Avrupa hükümetleri, kapitülasyonlar konusunda aklın almayacağı bir dayanışma içine giriyorlardı. Böyle durumlarda, Abdülhamit'in de İttihatçıların da gözdesi olan Almanya'nın bile derhal diğerleriyle birleştiği görülmüştür. Abdülhamit'in saltanatının başlangıcındaki bir olay bu açıdan iyi bir örnektir. Savaşın ilânından sonra Rus uyruklarının haklarını korumakla Alman elçiliği görevlendirilmişti. Şaburof aldı bir Rus'un bir Osmanlı'ya çok yüklü bir borcu vardı. Rus, savaş sebebiyle ülkeden ayrılmak isteyince, bu borç sebebiyle resmi makamlar tarafından engellendi. Buna rağmen ertesi günü Alman elçiliğinin kavaslarının korumasında limana götürüldü, bir yabancı gemiye bindirildi ve ülkeden çıkması sağlandı. Osmanlı zabıtası bütün bu operasyonları izlediği halde hiçbirini engelleyemedi. Sadrazam Ethem Paşa son derece kızgındı, Almanlar'a çıkıştı:

- Rusya bize savaş ilân ediyor, Rusya'daki uyruklarımız ihraç ediliyor ve Rus yasalarına tabi sayılıyor; ama Türkiye'de oturan Ruslar dokunulmazlık ve ayrıcalık haklarından hâlâ yararlanıyorlar.

- Kapitülasyonlar Avrupalıları korumak için yapılmıştır.

- Savaştığımız bir hükümetin kapitülasyon hakkı olamaz. Tarafsızlar ve dostlarımız için olabilir ama aynı sırada askerlerimizi öldürenler için olamaz.

Konu bu açıdan hükümet toplantısında da tartışıldı ve ısrar kararı alındı. Ama Alman elçisi kararlıydı. Bu koruma kararının Türkiye'nin dışında Alman ve Rus hükümetleri arasında alındığını, Türkiye'nin tercih hakkı bulunmadığını, Rus hükümetinin Almanya'yı vekil seçtiğini bildirdi. Böylece Osmanlı devletine, Avrupa dayanışması sonucu, kendisiyle savaşanların bile kapitülasyon haklarını feshedemeyeceği anımsatılmış oldu. (F, 15.V.1877)

Anayasa kabulü ve savaş durumunda bile kapitülasyonların kaldırılması düşüncelerinin boşa çıkmasından sonra, Muharrem Kararnamesi'yle borçlar sağlam bir ödeme sistemine bağlandıktan sonra, Abdülhamit'in, ekonomik gerekçelere dayanarak kapitülasyonlardan kurtulma yolunu soruşturduğunu görüyoruz. Tercüman-ı Hakikat'te, borç işi halledildiğine göre, yabancı sermayeye kapıları açmak için kapitülasyonların kalkmasına ve gümrük tarifelerinin değiştirilmesiyle posta hizmetlerinin Osmanlı emrine geçmesine Avrupa'nın karşı çıkmaması gereği ileri sürülmüştü. Bu isteğe iş çevrelerinin sözcüleri hemen daima aynı yanıtı vermişlerdir: "Sorun kapitülasyonların kalkmasıyla çözülemez, ne alt yapınız tamam ne de gerekli yasaları, reformları tamamladınız, böyle bir girişiminiz başarısızlıktan başka bir sonuç vermez." (L. Herald, 9.I; 7.II ve 14.II.1882).

Konu üzerinde derinine araştırma yapmış olan Jacques Thobie şunları belirtiyor:

"Osmanlı devleti, idari ve politik eylemlerinde bir sınırlayıcılar ağı ile ciddi şekilde köstekleniyordu: Eski borçları karşılamak için ya da kilometre garantileri için Düyunu Umumiye'ye bırakılmış olan gelirler ve bunlara ek olarak kapitülasyonların cesur ve çoğu kez kötüye kullanarak yorumlanmaları sonucu, Avrupa devletlerinin kendilerine tanımış oldukları ayrıcalıklar ile.

Abdülhamit iç durumu daha da kötüleştiren bu durumun bilincindeydi. (...) Yeni yüzyılın başında bazı oluşumlar (bu konu-

da) bir girişime uygun görünüyordu. Büyük devletlerin Ermeni krizine ortak ve uygun bir yanıt koymaktaki yeteneksizlikleri, Yunanistan üzerindeki zafer, ekonomik imtiyazların aktif araştırmasından doğan değişik milliyetlerin çıkarları arasındaki çekişmeler, Avrupa güçleri karşısında Çin ayaklanmasının aydın Müslüman çevrelerde yarattığı yankılar Sultan'ı, elindeki zayıf da olsa hâlâ var olan olanaklar oranında, gittikçe azalan eylem özgürlüğünü kurtarınayı denemeye yöneltti."

Abdülhamit'in ilk denemesi, 8.III.1900 tarihinde, bütün ithalatta gümrük resminin yüzde üç oranında artırılacağını elçiliklere bildirmek oldu. Uygulama, tarihi ile saptanmıştı; oysa antlaşmalara göre önce izin alması gerekirdi. Avrupalı elçiler toplandılar ve bunun aslında "kapitülasyonları yıkma çabası" olduğunda birleştiler ve sert tepki gösterme kararı aldılar. Bâbıâli'nin şaşkın çabalarından sonra sanki hiç böyle bir nota verilmemiş gibi statükoya dönüldü. Abdülhamit'in girişimi başarısız kaldı.

5.V.1901'de Yabancı Postaların kaldırılması girişimi yapıldı. Bülent Varlık'ın hesaplarına göre o dönemde, bugünkü sınırlarımız içinde kalan yerlerde posta merkezi sayıları şöyleydi: Avusturya 15, Rusya 14, Fransa 13, İngiltere 2, Yunanistan 2, İtalya 2, Almanya 2, Mısır 6, Romanya 1, Polonya 1. Kaldırma kararıyla birlikte trenle yabancı postalara gelen paketler açıldığı gibi, dışarı göndermek istedikleri paketleri de posta idaresi reddetti. Burada da elçiler asıl amacın kapitülasyonlara yönelik olduğu kararını verdiler. Bir kere ödün verilirse sonu alınamayacağını ileri sürdüler. Yabancı postaların çuvalları trene dokunulmazlığı olan bir dragoman kontrolunda gönderildi ve silâhlı kavaslarla yerleştirildi. Ayrıca kent içindeki dağıtımları da silâhlı kavaslarla yaptılar. Diğer yandan Osmanlı posta çuvallarını yabancı gemiler reddettiler. Bu kez ülke içindeki yerli posta hizmetleri de aksadı, zira bunların dağıtımı yabancı gemilerle yapılıyordu. Mayısın 18'inde Bâbıâli'nin özür dilemesiyle olay kapatıldı.

Zayıflığını daha da çok ortaya çıkaran bu girişimlerden sonra Abdülhamit, kapitalüsyonlar konusunu bir daha resmi şekilde gündeme getirmekten kaçındı.

BORÇ YARIYA İNDİRİLDİ AMA DÜYUNU UMUMİYE'YE TESLİM OLUNDU

Abdülhamit'in belini büken ikinci konu, yine kendi suçu olmayan borçlar sorunuydu. Bu konuyu çözümlemede çok daha başarılı oldu. 20.XII.1881 tarihli Muharrem Kararnamesi denmekle ünlü kararla, ana para ve faizleri toplamı 278 milyon lira olan dış borçlar 117 milyona indirildi. Ödeme de bazı devlet gelirleri karşılık gösterilerek çözüldü. Abdülhamit, Mısır Hidivi'nin düştüğü hataya düşmemeye dikkat ederek alacaklılarla özel kişiler olarak pazarlığa girmeye özen gösterdi. Borç anlaşmasında devletleri işin içine sokmak çok daha sık müdahalelerini gerektirebilirdi. Hatta Rus tazminat antlaşmasını bu yüzden bir hayli oyalayarak geciktirdi ve Avrupa borçları gibi, politikaya etkisi olmayacak bir formüle bağlamayı yeğledi. Gerek sağladığı yüzde 60 oranındaki indirim ve gerekse bunların ödenmesini politik mekanizmaların dışında tutma çabalarında büyük başarı sağladığı yadsınamaz.

Abdülhamit'in başarısını bütün ekonomi tarihçileri kabul ederler. Ancak bu çözüm sonucu oluşturulan ve yönetimi Avrupalılara teslim edilen Düyunu Umumiye'nin zamanla kazandığı etkenlik ağır eleştirilere uğramasına sebep olmuştur. Aşırı bir serbest piyasa düzeni yanlısı sayılan sultan teslimiyetçi olarak sunulmuştur. Mali konuların siyasi kararları etkilememesi amacıyla tasarladığı kurumun tam aksine bir rolü üstlenmesinden dolaylı onu suçlamak kanımızca haksızlık olur. Devraldığı borca bir de savaş borçları eklenmiş bir yönetimden daha fazlasını beklemek hayal olurdu.

1875'de başlayıp 1881'de kadar alacaklıların temsilcileriyle sürdürülen pazarlıklar sonucunda, hükümetin maliyesi üzerinde kontrol hakkı niteliği taşıyan Düyunu Umumiye (Genel Borçlar) örgütü kuruldu. Borçların düzenli ödenmesini sağlamak için başlangıçta bazı vergilerin Düyunu Umumiye tarafından yönetimi düşünülmüştü. Ancak özel girişimcilerin resmi yetkiler tanınan bu örgütü kullanış tarzı, özel girişimciliğin açıkgözlülüğünü

kısa zamanda ortaya koydu. Önce bazı vergileri doğrudan toplamaya başladı, sonra Avrupalı yatırımcılara güvenilir bir danışma mekanizması haline geldi. Ülkenin ekonomik ve mali konulardaki yapısı hakkında en sağlıklı bilgilere sahip olduğu için sermayedarların ve yatırımcıların desteğini de sağladı. Kısa zamanda Osmanlı Maliye Nezaretine rakip olacak bir nitelikte ortaya çıktı. 1882'de kontrolunda 2,5 milyon liralık gelir varken, 1911'de 8,2 milyona ulaşarak, toplam kamu gelirlerinin üçte birini kontroluna aldı. 1895'de 4518 memur çalıştırırken 1912'de bu sayı 8931'e ulaşmıştı.

1898'de yüzde 44,9 Fransız, 17,9 Belçika, 12,2 Alman, 10,9 İngiliz, 4,5 Hollanda, 1,9 Avusturya, 1,3 İtalya hisselerinden oluşan Düyunu Umumiye, tam anlamıyla rakip emperyalist güçler arasındaki işbirliğinin temsilcisi oluyordu. En iyi kâr sağlanacak alanları saptayıp işletmek, rakip olabilecek alanları resmi şekilde engellemek suretiyle devletin mali politikasını, fiilen görünmese de el altından, istediği gibi etkileyebiliyordu. Temelde sadece tahıl ihraç ülkesi olan Osmanlı devletinin ucuz Amerikan buğdayının pazarı haline gelmesinde hiçbir koruyucu etkisi görülmedi. Ona bağlı olan tütün rejisinin de tütün ihracatını arttırmak amaçlı olmadığı kendi kârlarını azamileştirmek amaçlı olduğu sonradan anlaşıldı. Rejiyle beraber üretim alanı ve miktarı azaldı. Miktarın düşük, fiyatın yüksek tutulması üreticiye bir yarar sağlamıyordu, eninde sonunda tekelci bir alıcı olan rejinin saptadığı fiyatı kabul etmek zorundaydılar; ama bu fiyat politikasıyla rejinin kârı hep arttı. Ayrıca kilometre başına tazminatların ödenmesini ve kararname dışı 14 istikrazın yönetimini yüklenerek alanını büsbütün genişleten Düyunu Umumiye, Maliye Nezareti'nin de kolay kafa tutacağı bir kurul olmaktan resmen çıkmıştı. Aksine devletin güvenlik güçlerini yanına alarak, kaçakçılığı önleme gibi eylemlerle bu resmi niteliği daha da arttı. Açıkçası Osmanlı devlet örgütü, Düyunu Umumiye'nin de aracılığıyla gerçekleştirilen birçok yatırımın işlemesinde Bâbıâli'nin bu jandarma görevini kendi vatandaşlarına karşı üstlenmesine resmen katıldı. 1904'de Fransız Rıhtım Şirketi'nin, taşıma işlerini kendi hamallarına yaptırmasına karşı Galata hamallarının engelleme olaylarında, Fransız elçiliğinin temsilcileri de-

poların anahtarlarına el koydular yani diplomatik dokunulmazlıklarını ileri sürdüler ve Osmanlı idaresinden düzeni sağlamasını istediler.

İpek böcekçiliği, bağcılık ve balıkçılık gibi bazı kısıtlı alanlardaki girişimlere karşılık Düyunu Umumiye, aslında ülkeye getirmekten çok götürmenin aracı olmuştur. Bir yandan mali bağımlılık artmış; bir yandan da sermaye girdisinden çok kâr gidişi görülmüştür. Hem de devletin resmi desteğiyle.

Düyunu Umumiye'nin kontroluna sokulan alanların bir listesi verilirse ne denli devlet içinde devlet haline gelmiş olduğu fark edilir:

"Tütün, tuz, damga, içki, su avı resimleri; İstanbul, Bursa, Edirne, Samsun ipek öşrü; Bursa, Beyrut, Edirne, İzmir, Selânik gümrük hasılatları; Ankara, İzmir, Kütahya, Ertuğrul vilayetleri öşrü; Düyunu Umumiye'ye bırakılmış yerler dışındaki yerler ipek öşrü, İzmir hububat öşrü (kısmen); kara avı ruhsatname resmi; aylık avlanma ruhsatname resmi; tömbeki satış resmi; Dedeağaç, Drama, Gümülcine, Serez âşârı, Selânik âşâr fazlası; Trabzon, Gümüşhane âşârı; Aydın'ın hububat, incir, zeytin, palamut, meyankökü âşârı; Saruhan, Denizli hububat öşrü; Bağdat, Basra, Yemen gümrük resmi; Havran, Hama, Akkâ, Lâzkiye, Şam ve Trablusşam âşârı; Aydın Hüdavendigâr, Selânik ağnam vergisi; Bursa, Karahisar, Karasi hububat öşrü dışındaki âşâr hasılatı, İzmir, Saruhan, Menteşe, Denizli, Biga, Afyon, palamut, zeytinyağı âşârı; Aydın, Kosova, Suriye, Halep, Bağdat, Basra, Yanya âşârının, hasılat fazlaları; Konya, Urfa, Halep âşârı (kısmen)."

Ülkeyi en mükemmel bakanlık örgütünden daha etken bir şekilde böylesine saran bir örgüt acaba, Abdülhamit'in de sandığı gibi politikaya hiç karışmayacak bir kurum olabilir miydi? Bunu düşünmek safdillik olur. Ekonomik paylaşmanın ve sömürünün aracı olduğu gibi yöntemini elinde tutan birkaç yüz Avrupalı da sömürünün en önde gelen ajanlarıydı. Düyunu Umumiye yönetimini ele geçirmek için hissedar ülkeler arasında görülen çekişmeler bunu kanıtlar. Biz bu konuda bir tek örnek vermekle yetineceğiz:

1905 yılında İtalyan hisselerini temsilen Düyunu Umumiye yönetimine atanan Alberto Theodoli anılarında, kendine nasıl, Trablusgarp'a yönelik yatırımlarda İtalyan çıkarlarını gözetmek ve ülke içindeki gezilerinde İtalya propagandası yapması görevi verildiğini anlatır. İtalya ve Libya için 1911'de savaş başladığı halde Düyunu Umumiye görevlisi olarak Theodoli Türkiye'de kalmış, hatta karanlık bazı çevrelerle ilişkiye girerek, Osmanlı hükümetinin bilgisi dışında tazminat ödenerek Trablus'un İtalya'ya bırakılması konusunda da girişimlerde bulunmuştur. En az hisseye sahip ülkenin temsilcisi böylesine politik çaba sarfederse, diğerlerinin neler yapabilecekleri düşünülebilir.

Abdülhamit'in Düyunu Umumiye yöneticilerinin bu oyunlarından kuşkusuz haberi vardı. Hediyeler ve nişanlarla bazılarını yanına çekmeye çalışmıştır ama ülkeye dal budak sarmış koskoca emperyalist mekanizmasının bu kadar kolayca etkisiz hale getirilmesi olanaksızdı. Nitekim kendisi de 24.IX.1889 tarihli bir muhtırasında şunu belirtmiştir:

"Devlet masraflarının istikraz akdiyle kapatılması, kötü olan durumu daha da şiddetlendirir ve hükümet içinde hükümet olan Düyunu Umumiye'nin tüm gelirlere el atmasına sebep olur."

Bütün bunları bilmesine rağmen Abdülhamit, bu korktuğu akıbetten kendisini kurtaramadı. Hem cari harcamalar (özellikle memur aylıkları), hem de yatırımlar (başta demiryolları) için başka kaynak bulamadığından, yeniden borçlanmaya başladı ve Düyunu Umumiye'yi de aracı yaparak daha kuvvetlenmesine sebep oldu. Önce, 1886'da Osmanlı Bankası'yla, cari masrafları karşılamak için alınan dalgalı borçları kapatmak için 6,5 milyon liralık anlaşma yapıldı. Bundan sonra bazen cari harcamalar bazen de demiryolu inşaatı ve kilometre garantileri için yapılan 11 borçlanmayla yeniden 37 milyonluk borç yüklenilmiş oldu. Kuşkusuz bu borçlanmaların Aziz'inkiler gibi lükse yönelik olmaması hatırdan çıkarılmaması gereken bir husustur. Yine de devletin bir türlü kendi kaynaklarıyla cari harcamalarını da, yatırımlarını da karşılayacak duruma gelmediğinin bir kanıtıdır.

EKONOMİK ÇIKARLARA DAYALI İMTİYAZ BÖLGELERİNİN BELİRMESİ

Yatırımların çoğunlukla demiryoluna ve daha çok Anadolu ve Asya vilayetlerine yönlendirilmesi de Abdülhamit'in ülkede daha dengeli bir kalkınmayı arayışının işaretidir. 1856-1876 arasındaki demiryolu yatırımları, çoğunluğu Rumeli'de olan, 2164 kilometre demiryolunun inşasını sağlamıştı. Abdülhamit ise 33 yılda 3600 kilometreyi gerçekleştirmiştir. Bunun 3121 kilometresi 1890'dan sonra yapılmıştır. Demiryolunun ilk etkisi, ulaştığı bölgelerin ürünlerinin kolay taşınmaları sonucu büyük ölçüde artması olmuştur. Böylece Orta Anadolu'nun tahılı ile Çukurova'nın pamuğunda büyük artış görülmüştür. İkinci etken ise bölgelerin askeri savunmasının yepyeni görüşler içinde ele alınmasıydı. Artık olay bölgelerine birliklerin gönderilmesi kolaylaşıyordu.

Masrafları, faizleri Osmanlı bütçesinden çıkmakla birlikte demiryolu imtiyazlarını elde etmek için Avrupa elçileri tarafından yürütülen savaşı Abdülhamit çok çirkin bulmuştur. Yine de "zevkle seyrettiği" anılarında belirtiliyor. Kendisini politik olarak ezmeye çalışanları yalvarır pozda görmek belki Abdülhamit'in intikam hislerini tatmin etmiş olabilir, ancak işin çok ciddi bir sömürgeci çekişmesi olduğu da apaçıktı.

Almanların İzmir kasaba hattını Afyon üzerinden Anadolu hattına bağlama önerisinde İngilizler ayağa kalkmış bunun çıkarları aleyhine olduğunu ileri sürmüşlerdi. Hele Bağdat hattını Almanlara vermesi (24.XII.1899) onları son derece rahatsız etti. Buradan Hindistan ve Mısır'ın güvenliğinin tehdit altında tutulabileceği gerekçesiyle projeye karşı Fransa ve Rusya da muhalefet başlatmışlardı. Bir Alman sorumlusu, Bağdat hattının her kilometresi için İngiliz, Rus ve Fransızlarla ayrı ayrı savaşmak zorunda kalmış olduklarını söylemiştir.

Fransa, Almanya'ya verilen her imtiyaza karşılık bir imtiyaz istemiştir. İzmir-Ankara hattına karşı, Yafa-Kudüs'ü, Selânik-Manastır'a karşı da Selânik-Dedeağaç'ı elde etmiştir.

İngiltere'nin fikri, elçisinin bir raporunda belirtildiği gibi, (08.08.1898), Samsun-Ayas ve İskenderun-Kuveyt demiryolu imtiyazını alanın bütün Osmanlı devletine egemen olacağı yolundaydı.

Ruslar da aynı düşüncede olmalıdırlar ki Rus elçisi Bâbıâli'den, Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlar'a verilmemesini istedi, aksi halde kendileri de bazı isteklerde bulunacaklardı. Almanlar'dan vazgeçilirse onlar da isteklerinden vazgeçeceklerdi. Geri dönme imkânı olmadığından Abdülhamit, Ruslar için Ankara-Diyarbakır hattının kuzeyinde ve Ereğli'den Doğu'ya olan bölgeyi demiryolu yapma ve işletme alanı olarak ayırdığını ilân etti. Kuşkusuz bunda 2,5 milyon liralık gecikmiş tazminat taksidinin ertelenmesi bir dereceye kadar rol oynadı. Bu Abdülhamit'in aldığı ödündü. Ama Rus elçisinin tehdidi kolay yutulur şey değildi. İmtiyazı vermezse, Rusya'ya sığınmış Ermeni göçmenleri zorla geri gönderebilecekleri anımsatılmıştı. Eskiden 10-20 bin diye bildirilen bu göçmenlerin şimdi 50-60 bin kişi oldukları ileri sürülüyordu. (FO.78/5102; 22.III.1900) İmtiyazın gerek Doğu Anadolu halkı ve gerekse Jön Türkler üzerinde büyük tepki yarattığı görüldü. Abdülhamit bu sonucu bile bile iradeyi vermişti, tercih hakkı da yoktu.

Demiryolu konusundaki çekişmeleri her alana uygulamak mümkündür. Her liman yapımı; her büyük ihale, imtiyaz bölgesi gerekçeleriyle aynı çatışmaları doğuruyor ve Abdülhamit herkesi memnun etmek için ödünler dağıtıyordu. Madencilik alanında da aynı uygulamaların bulunduğunu Donald Quataert'in araştırmasından özetleyerek naklediyoruz:

1870-1898 arasında Bâbıâli'ye yılda ortalama on kadar maden arama isteği geliyordu. Sonra ilgi birden arttı. 1898-1900 arasında yılda ortalama 139'a çıktı. Bunun sebebi, Avrupa'da yatırım sermayesinin bollaşması kadar maden yasalarının 1886, 1901 ve özellikle 1906'da birkaç kez yabancı yatırımcılar yararına değiştirilmesiydi. Bu yasaların etkisi, 20. yüzyılın ilk yıllarında krom, nikel, lületaşı, kil ve kömürün daha önce Osmanlı tarihinin hiç görmediği miktarlarda çıkarılması oldu. Maden üretimi yaklaşık iki katına çıktı ve 600 bin küsur tondan 1,2 milyona

ulaştı. Bunların bazen %90'ı bazen de tümü yabancı şirketlerin kontrolündaydı. Örneğin, petrol çağına dek Osmanlı Devleti'nin en önemli yakıt kaynağı olan kömür tamamıyla Fransız kontrolunda kaldı. Klâsik olarak Osmanlı hükümeti de sermayenin ve işverenin yanında yer alıyordu. 1908'de kömür işçileri greve gittiklerinde hükümet işçiye karşı Fransız şirketiyle birlik oldu. Maden sektöründeki yabancı sermaye yatırımları Osmanlı devletiyle uyrukları arasındaki bağların çözülmesini hızlandırıyor, İmparatorluğun parçalanmasına katkıda bulunuyordu.

Quataert'in madencilikte olduğu gibi, ekonomik yatırımlardan toplumsal yapıyı parçalayıcı sonuçların çıktığı hakkındaki yargısı hayli önemlidir. Gerçekten her alandaki yatırımlar doğrudan doğruya yabancı çıkarları ön plâna alınarak plânladığından, yerli halkın bunlardan yararlanmaları dolaylı oluyordu. Balkan, Ege ve Suriye kıyılarından içeriye doğru yapılan demiryollarının belli bir Avrupa devletinin imtiyaz bölgesinin merkezi sayılacak bir limanın hinterlandını da ona bağlamak sonucunu vermesi Abdülhamit'te, hatta ondan sonraki yönetimlerde de limanlardan içeri yönelen demiryollarına karşı allerji yaratmıştı. Bunun için en büyük iki girişimin Bağdat ve Hicaz hatlarının denizlerden uzak durduğu görülür. Ancak bu da ayrılıkçı akımların doğmasını engellemiştir. Aksine Hicaz hattında özel bir eğilim belirmiştir. Ochsenwald araştırmasında, Hac yollarının korunması geleneğinin özelliğinden doğan ve Abdülhamit'in İslam için birleştirici olması niyetiyle yaptırttığı bu hattın, daha inşasına başlanmasından önce, bu ayrılıkçı etkinliklerinin sömürgecilerce farkedildiğini, İngiliz arşiv belgelerine dayanarak ortaya koymuştur.

9 Ekim 1898 tarihli İngiliz askeri haberalmasının bir yazışmasına göre, Suriye ile İran körfezi arasında yapılacak demiryolunun bir savaş anında pek yararlı olamayacağı anlaşılmaktadır, çünkü herhangi bir düşman (Türk, Fransız, Rus) tarafından parayla beslenecek yerli aşiretlerin kolaylıkla hedefi olup tahrip edilebilecektir. Bu yazıya ek olarak, Musul-Van bölgesinde yaşayan 300 bin Süryani'nin İngilizlere hizmete hazır oldukları hakkında bir mektup vardır. (FO.78/5186)

Şam konsolosunun Hicaz hattı inşaatı ile ilgili 30.04.1900 ve 19.11.1902, Cidde konsolosunun 09.01.1902 tarihli raporlarında ise telgraf hattının topraklarından geçmesine aşiretlerin nasıl karşı çıktıkları, Hicaz Valisi, Kumandanı ve Şerifi'nin hangi pazarlıklar içinde oldukları, hatta Şerif'in aşiretleri kışkırttığı hakkında bilgiler vardır. Sadece telgraf hattı için bu zorluğu çıkaran aşiretlerin, hacı kervanlarının geçiş rüsumundan ibaret olan yıllık kazançlarını kaybetmelerine sebep olabilecek demiryolunu kendileri için daha büyük bir tehlike saymaları doğaldı. Nitekim 17 Kasım 1906 tarihli İstanbul'dan gönderilen bir raporda, tren inşaatı çölde ilerledikçe Türk işçilerini ve malzemeyi korumak için gittikçe daha çok askere gereksinildiği belirtiliyordu. (FO. 371/156-39619)

Birinci Cihan Savaşı sırasında Hicaz'daki Türk ordusuyla Suriye'dekini birbirinden ayırmak için bu aşiretlerin bol para ve silâhla demiryollarına saldırtıldığı bilinmektedir. İngiliz elçisi O'Connor'un daha 23 Mayıs 1901'de Hicaz demiryolunun "eninde sonunda İngilizlerin ellerinde, İmparatorluğun önemli bir anayolu olarak kalacağı" yolundaki ermişcesine yargısı, emperyalizmin önlem almaktaki etkenliğini kanıtlaması açısından dikkati çekicidir. İngiliz hükümeti kuşkusuz, Hicaz'ın bütün gelirinin Osmanlı hazinesinden çıktığını biliyordu. 1300 mali yılında (1884-85) kendisi sadece 1,5 milyon kuruş gelir sağlamış, gerisi kalan 24 milyon kuruş Bâbıâlice gönderiliyordu. Sürre Alayı için ayrılan 8 milyon kuruşun çoğu Mekke ve Medine dışında harcanıyordu. 3,6 milyonu yiyecek alımına, 1.254.000 kuruşu Bedevilere veriliyordu. bu geliri kaybetmek korkusunun aşiretleri telâşlandırması doğaldı. Hicaz demiryolu inşaatına başlandıktan sonra Havran, Hicaz ve Yemen bölgelerinde ayaklanma ve çatışmaların artmasında, dış kışkırtmalar kadar ekonomik endişelerin de önemli bir rol oynadığını yadsıyamayız.

Yine bu dönemde, dünyada silâh sanayii ve ticareti büyük bir ilerleme kaydederken, Osmanlı topraklarında da bireysel kullanılabilen silâhlar konusunda kaçakçılığın arttığı görülür. Tüfek ve tabanca gibi ateşli silâhların mükemmelleşmesi sonucunda bütün dünya hükümetleri ordularını yeni silâhlarla donatma ya-

rışına katılmışlardı. Osmanlı devleti bile 1886'da 800 bin yeni tüfek ve cephane sipariş etmişti. Küçük Balkan devletleri de ondan aşağı kalmıyorlardı. Kullanımdan çıkan eski silâhların ise dağlık ya da çöllük bölgelerde geleneksel yaşamlarını sürdüren topluluklarda yaygınlaştığı görülür. Bunlar, tabii bulabilirlerse yeni otomatik silâhları elde etmek için büyük fedakârlıklardan kaçınmıyorlardı.

Balkanlar'da sadece Türklere karşı değil, Sırp, Bulgar, Rum, Arnavut, Ulah, birbirine düşman kavimlerin de görünüşte savunma amacıyla silâhlanmaları vardı. Kafkasyalıların Ruslara karşı sürdürdükleri gerilla savaşı devam ediyordu. Diğer yandan Ruslar ve İngilizler Doğu Anadolu'da Ermenileri Türkler'e karşı silâhlandırıyorlardı. Abdülhamit döneminin özelliğini, bu sonuncuların silâhlanmasının aşırı ölçülere varmasının yanı sıra genellikle Müslümanların çoğunlukta olduğu Suriye, Lübnan, Irak, Hicaz, Necd, Yemen ve Fizan bölgelerinde de halkın silâhlanmasının artması oluşturur. Olayın silâh sanayiinin gelişmesinden kaçakçılığına kadarki aşamaları kitabımızın konusunu aşar. Sadece şunu belirtmeliyiz ki bu ticaretin özelliğini oluşturan, "silâhlanmaya istekli olmayanı, düşmanını silâhlandırarak zorlama" taktiğinin başarıyla işletildiği gerçeğidir. Güçlü donanmasını âdeta yok ederek masraflı bir silâh yarışı yanlısı olmadığını gösteren Abdülhamit, aynı şeyi kara ordusu için yapamamıştır. Hem Almanya'dan uzmanlar getirerek orduya, ülkenin en iyi yüksek eğitim görmüş kadrosunu, subayları kazandırmış, hem de yeni silâhlarla donatmıştır. Hatta bu da yetmemiş, yabancı devletlerin yandaşları saydıkları halk topluluklarını gizlice silâhlandırmalarına karşı, Müslüman halkın yerel olarak kendilerini savunmalarını sağlamak amacıyla, özellikle aşiretlerden *"Hamidiye Alayları"* kurdurarak, silâh tüccarlarının oyununa zorunlu olarak katılmıştır. Bu alaylara Doğu Anadolu ve Trablusgarp'ta rastlanır. Arnavutluk'ta ise Müslümanların Hristiyanlara karşı silâhlanmasına göz yummuştur.

Bâbıâli 10 Şaban 1279 (1863) yasasıyla silâh ticaretini yasaklamıştı. 1881'de de İran'da aynı kararın alındığını görüyoruz. Demek ki bölgede yirmi yılda büyük rahatsızlık yaratacak bir si-

lâh yarışı fark edilmişti. Avrupa'da da silâh ticaretinin yasaklanması konferansları görülmüştür (Brüksel 1908, gibi). Bunlar da kendi sömürgelerine silâh girmemesi için çok sık kontrol sistemi kuruyorlardı. Örneğin İngiltere, Hindistan, Afganistan ve İran'a akımı önlemek için ciddi bir ağ kurmuştu. Basra Körfezini özellikle tarıyor ve buraların şeyhleriyle bağlayıcı cezalandırıcı anlaşmalar yapıyordu. Ama bu, İngilizlerin Yemen ve Ermeni, ayaklanmalarına yardımını engellemiyordu. Fransa, Cezayir-Tunus tarafına silâh girmemesine çalışır, Libya'daki Senusiler'e kaçak silâh ulaştığı gerekçesiyle Osmanlı Devleti'ni sıkıştırırken, Lübnan ve Suriye'deki yandaşlarını besliyor, ayrıca silâh ticaretinin merkezi haline getirdiği Cibuti'den Hindistan'a ve Afganistan'a kaçakçılığı yönlendiriyordu. İşin ilginci, Batı Asya'ya yönelik bir kaçakçılıkta Fransız şirketleri kadar Rus şirketlerinin de aktif olmalarıydı. Rusların Doğu Anadolu ve Balkanlar, Avusturya'nın ve Yunanistan'ın Balkanlar ve özellikle Makedonya, İtalya'nın Arnavutluk ve Asir-Yemen bölgelerindeki silâh ticaretine katkıları hesaplanırsa, Abdülhamit'in çözmek zorunda kaldığı sorunun büyüklüğü anlaşılır. Kabul etmek gerekir ki ister Hristiyanlara, ister Müslümanlara ait o dönemin bütün milliyetçi ve ayrılıkçı eylemlerinin, Avrupalı bir devletle mutlaka bağlantısı vardı.

Abdülhamit devrinde daha çok Makedonya'nın bir barut fıçısı olduğu ileri sürülürse de gerçekte tüm Osmanlı toprakları bir silâh deposu halindeydi. En mükemmel kontrol ekibinin bile bunu kontrol altına almasına olanak yoktu. Her Yunan adası karşısındaki koy, bir kaçakçı yuvasıydı, hatta her hacı adayı bir silâh kaçakçısı olabiliyordu. 1889'da Hac yolunda Bağdat'a varan Müslümanlar'da çok sayıda silâh çıkması ordu komutanlığını endişelendirmiş ve Vali İngiliz konsolosunu uyarmak gereğini duymuştu. (FO. 602/9, No.25)

Bu derece yoğun bir silâhlanmanın, ülkeden büyük oranda paranın gizlice kaçmasına sebep olmasının yanı sıra, milliyetçilik gibi akımlara dayanmadan bile çatışmalar yaratması doğaldı. Ekonomik ögelerin (silâh şıringasıyla) sebep olduğu bu destabilizasyon, çoğu kere milliyetçi akımları işletemeyen bağımsızlık ideologlarının baş yardımcısı olmuştur.

AVRUPALIYA GÖRE BÜYÜK DEVLET ADAMI DOĞULUYA GÖRE FES HARİÇ AVRUPALI

Ekonomi alanında önleyemediği tam bağımlılığa karşılık Abdülhamit siyasi alanda hareket serbestisini korumak için elinden geleni yapmıştır. İngiltere ile Rusya ve Fransa ile Almanya arasındaki çekişmelerden yararlanışı konusunda daha önce bilgi vermiştik. Bu kez kullandığı yöntem hakkında açıklamada bulunacağız.

Abdülhamit'in, üzerinde karar veremediği ya da kesin çözüme bağlanmasını istemediği konulara yönelik ilginç bir "yokuşa sürme veya zamana bırakma" yöntemi vardı. Bunun ülke içindeki yankıları, tepkilerin birikmesi ve sonuçta patlaması şeklinde olmuştur. Bu konuda, özellikle Jöntürk kadrolarının belirmesi ile ilgili bölümde ayrıntı vereceğiz. Buna karşılık yöntemi, dış politikada devletin yararına bir taktik niteliği taşımıştır. Uzun süre bahriye'den sorumlu danışman olarak sultanın emrinde çalışan İngiliz amirali Woods Paşa'nın tanıklığına, anılarından aktarma yaparak başvuracağız.

"Mükemmel bir diplomat" olan Abdülhamit, genişleme arzusu içinde olan büyük devletlerin birbirleri arasındaki rekabet ve kıskançlıktan azami ölçüde nasıl faydalanılacağını çok iyi biliyordu. Amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletlerle dostluğunu muhafaza etmek suretiyle harp tehlikesini bertaraf etmekti. Politik tavır ve hareketlerinde Abdülhamit'in uyduğu bir diğer prensip de, olayların niteliğine göre soğukkanlı ve hareketsiz olmasıydı. Padişah, kendisini zor durumlarla karşı karşıya gördüğü zamanlar selâmeti sessizlikte bulurdu. Böyle zor durumlar karşısında, yabancı elçiler ile onların kibirli tercümanları onu beyhude yere ikna etmeye çalışadursunlar, Padişahın karar vermek istemediği konular hasır altı edilirdi.

Abdülhamit şahısları gerektiğinde büyük ustalıkla atlatmasını, kişilere değer verdiği ölçüde muamele etmesini bilen bir

devlet adamıydı. Mabeyincilerinden biri tarafından birçok yıllar önce bana anlatılan gerçek bir olaydan bahsetmeden geçemeyeceğim. Bu olay memleketleri tek elden idare etmiş olan hükümdarların sık sık başvurduğu tipik bir taktiği dile getirmesi bakımından önemlidir.

Basında bu olayla ilgili olarak çok değişik hikâyeler uydurulmuştur. Bu olayın kahramanlarından biri temsilci M. Mijatovitch'dir. Mijatovitch, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Doğu Kiliselerinin kendi aralarındaki ebedî rekabet ve çekişmelerde Padişahtan yardım istemek üzere İstanbul'a gönderilmişti.

Mijatovitch, ezelden beri Balkanlar'da karışıklıklar çıkarmayı millî çıkarları icabı telâkki eden Avusturya'nın desteklediği Sırbistan hükûmetini temsil ediyordu. Sırbistan'ın bu meselede mücadele halinde bulunduğu Bulgaristan da, Türkiye'yi parçalamak isteyen Rusya tarafından desteklenmekte idi.

Sırbistan ile Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğunun geniş Makedonya vilâyetindeki kiliseleri kendi hakimiyet ve nüfuzlarına almak için uzun yıllardan beri mücadele ediyorlardı. Mijatovitch, İstanbul'a, Makedonya kiliselerine birkaç Sırp piskoposunun Padişah tarafından atanmasını mümkün kılmak amacıyla gelmişti. Dostum Mijatovitch'le Selâmlık merasimlerinde birkaç kez karşılaştığımız halde, bana gerçek niyetlerinden bahsetmemişti. Bütün niyeti Padişahı özel olarak görüp hükûmetinin görüşlerini kendisine aksettirmekti.

Türkçeyi ana lisanı gibi konuşabilen Mijatovitch, Padişahı ikna edebileceğini sanıyordu. Saraydan sızan haberler de Mijatovitch'i ümide sevketmekte idi. Sızan haberlere göre Padişah, en erken bir zamanda kendisini yalnız olarak huzura kabul edecekti. Mijatovitch adeta sevinçten uçuyordu. Ancak bu sevinci uzun sürmedi, atlatılma başladı, verilen randevular birbiri arkasına iptâl ediliyordu. En sonunda, zavallı Mijatovitch kalabalık bir ortamda padişaha takdim edildi.

Abdülhamit, bir tek lâf bile sarfetmesine fırsat bırakmadan Mijatovitch'e "Sizi üzen mesele, hakikaten günde iki şişe viski içen İngiliz hanımlarının mevcudiyeti mi?.. Bu bakımdan müste-

rih olabilirsiniz, çünkü bunun doğru olmadığını öğrendim. İyi günler dilerim. Birlikte güzel bir sohbet yapmış olduk."

Gerçek şudur ki Abdülhamit Mijatovitch'in niye geldiğini, neler isteyeceğini en küçük ayrıntılarına kadar biliyordu. Mijatovitch'in niye geldiğini Rus Büyükelçisi de öğrenmişti. Hatta St. Petersburg'dan büyükelçiye verilen talimatta, Abdülhamit'in, Sırp Hükümetinin isteklerine kanmaması, aksi halde Rusya'nın müdahale edeceğini Saray çevrelerine duyurması istenmişti. Abdülhamit, ne Rus tehlikesini dâvet etmek isterdi ve ne de İmparatorluk içinde bir karışıklık çıkmasını yaptığı diplomatik manevra ile de bu isteğinde muvaffak olmuştu.

İç olaylarda zaman kazanmayı 'komisyona havale' etme yöntemine bağlayan sultan, işi uzatma taktiğini, genelde çok dikkatli ilişkiler yürüttüğü büyük devletler elçilerine bile uygulamaktan kaçınmıyordu. Örneğin, kendisini ikna yoluyla Bâbıâli'ye eski yetkilerinin iadesini sağlamak için İngiltere büyükelçisi Philip Currie'nin yürüttüğü çabalar bile sultanın taktiğini aşamamıştı. Woods Paşa, bu yöntemin kaçınılmazlığını şöyle izah etmektedir:

"Abdülhamit tahta çıktıktan kısa bir süre sonra tıpkı Ortaçağ İtalyası'ndaki birbirine düşman şehir idarecileri gibi, düşmanlarla çevrili olduğunu anlamakta gecikmedi. Dolayısıyla rejiminin taktikleri hiç şüphesiz Makyavel'in taktiklerine benziyordu. Abdülhamit'in korkunç bir zekası vardı. Çok az Fransızcanın dışında başka yabancı dil bilmediği halde, Avrupa'da çıkan en son kitapların tercümelerini ya okur veya başkasına okutup dikkatle dinlerdi. Yıldız Sarayı'nda, Avrupa gazeteleri ile yabancı dilde yayınlanmış kitapları tercüme etmekle görevli bir Mütercimler Heyeti bulunuyordu. Bunlardan bir Yahudi bana, padişah için Makyavel'in 'Prens' eserini tercüme ettiğini söylemişti."

Gerçekten Yıldız Sarayı'ndaki kitaplığın –ki Abdülhamit tahttan indirildikten sonra Dârulfünûn'a devredilmiştir– o zaman Osmanlı ülkesinde mevcut en zengin kitaplık olduğunu kabul gerekiyor. Böylece ülke işleri kadar dış dünya olaylarını da olabildiğince ve değişik kaynaklardan izlemeyi başaran Abdülhamit, kendisiyle görüşmeye gelenlerin karşısına şaşırtıcı bir bilgi

birikimiyle çıkmayı sağlıyordu. Woods Paşa anılarında onun bu vasfı konusunda şöyle bir tanıklığı aktarıyor:

"Abdülhamit ile sadece iki kez görüşme imkanı bulan Joseph Chamberlain'in –ki en ünlü İngiliz politikacılarındandı– bana sonradan itiraf ettiğine göre, Türkiye'deki ziyareti esnasında tanıdığı devlet adamı niteliğine sahip bir tek adam vardı. O da Abdülhamit idi."

Bütün İngiliz politikasının yerdiği, aşağıladığı sultan hakkında Woods'un kendi yargısı da şöyledir: "Kendisiyle tanışmak imkanı bulan herkesin itiraf ettiği gibi, Abdülhamit büyüleyici bir karaktere sahipti."

O çağda dünyaya hakim olan Avrupalılar üzerinde olumsuz bir etki yaratmamak için büyük denge çabaları sarfeden sultan, onların hedeflerinin 'Hasta Adamın' bir an önce son nefesini vermesini sağlamak olduğunu biliyordu. Yine de toplumun kurtuluşunun çağdaşlaşmadan, o günlerin deyimiyle "garplılaşmadan" geçtiğini asla inkâr etmemiştir. Bu yüzdendir ki, sarayındaki yaşamda bile Avrupa damgası açıkça farkediliyordu. Bu konuda, doğulu bir gözlemcinin tanıklığına başvuracağız.

1891 yılında Siyam Kralı'nın 29 yaşındaki kardeşi Prens Damrong, çağdaşlaşmayı tetkik etmek için Avrupa'da kapsamlı bir tetkik gezisine gönderilmişti. Yanında 15 yaşındaki veliaht Chira da vardı. Ancak programında, bir çağdaşlaşma örneği sayılamayacak Osmanlı Devleti yoktu. Rus Çarını ziyaretten sonra Yunanistan Krallığını ziyaret edeceklerdi. Sadece İstanbul'da vapur değiştirecek olan heyet özel olarak görmek amacıyla üç gün Osmanlı başkentinde kalacaktı. Bunu öğrenince Abdülhamit derhal heyeti Yıldız sarayında misafir etti, üstelik üç günü de bir haftaya çıkardı. Daha sonra başbakanlığa getirilen ve ülkesinin en önde gelen çağdaşlaşma girişimcisi olan Damrong, bu ziyaretten öylesine etkilenmiştir ki, anılarında 67 sayfayı İstanbul'a ve özellikle sultana ayırmıştır. Biz özetle Siyamlı devlet adamının gözlemlerini aktaracağız:

- Sarayın içi son derece zevkle döşenmişti. Duvarlarda Avrupa stilinde altın işlemeler vardı. Her tarafta elektrik lambaları bulunuyordu. Mobilyalar tamamen Avrupa malı ve son derece

güzeldi, kısacası bir Avrupalı kolleksiyoncuyu hayran bırakacak herşey vardı... Muayede salonu önemli yabancı misafirler için yapılmıştı, Avrupa kral saraylarına layıktı.

- Mihmandarımız Ahmet (Paşa) çok bilgili bir kişiydi, hem resim çizebiliyor hem de elektronik konusunda konuşabiliyordu. Memurlar ve görevliler Avrupalı tarzında hareket ediyorlardı. Ama arkamızdan, adetleri üzere yerlere kadar eğiliyorlardı (temenna). Bu hoştu, zira bizim Avrupalılarımızı eğlendirmemize benziyordu.

- Cuma günü öğle namazından sonra sultan atlı arabasını kullanarak muayede salonuna geldi. Büyük üniformasını giymişti, kapıda bizi karşıladı ve sıkmamız için elini uzattı. (Damrong, her karşılaşmalarında sultanın, sıkmaları için elini uzattığını tekrarlayacaktır. Şunu da ekleyelim ki, daha 1876 yılı Kasım'ında, Belçika elçisini kabul ettiğinde de sıkılması için elini uzattığını, bu elçi bakanlığına gönderdiği raporda belirtmiştir.)

- Gezdiğim her ülkenin posta pulları, paraları ve kartpostallarını toplamak gibi bir adetim vardı. Mihmandarlarıma bundan bahsettim, ama evet dedikleri halde hiçbir katkı gelmiyordu. Ama birdenbire sultanın bunları hazırlatmış olduğunu söylediler. Anladım ki ne desem ona ulaştırılıyordu.

- Gece yemekten sonra tiyatroda, Hünkâr locasında bizi kabul etti. Tiyatro Avrupa stilinde inşa edilmişti. Elektrikle ışıklandırılıyordu. Gösteri, saltanat bandosunun Avrupa şarkıları çalması ve akrobatik hareketlerden oluşuyordu.

- Bizi kendi fotoğrafçısına gönderip (Abdullah Kardeşler) resimlerimizi çektirtti. Türk kıyafetiyle resmimizi de çektirdik. Türk gibi giyinmek güç değil, zaten Avrupalı stilinde giyiniyorlar, ancak bir fes farkı var. Biz de kendi elbiselerimizleyken başımıza fes geçirip Türk olduk.

- Akşam için, sadrazamla bir arada olmamızı sağlamak üzere sarayda bir yemek düzenlettirdi. Kendisi katılmadı. Yemekler tamamen Avrupalıydı. Avrupa içkileri de, aslında dinen yasak olduğu halde sunuldu. Masadaki Türkler de içtiler. İyice dost olunca, İslama göre yasak olduğunu, şampanya içmekle günah işlemekten korkup korkmadıklarını sorduk. Çok zekice, şampanya-

nın sadece birkaç yüz yıl önce keşfedildiğini ve Hazreti Peygamberin zamanında bulunmadığı için onu yasaklamış olmayacağını söylediler.

- Her yemeğimizde askeri bando ya da orkestra müzik çaldı. Sultanın müziksever olduğu anlaşılıyordu. Bunu, şarkı söyleyen ve akrobatik hareketler yapan kişiler sanatlarını icra ederken, bana peşinen hangisinin başarılı olduğunu söylemesinden anlıyordum.

- Ülkem hakkında bilgi edinmek için bir sürü soru sordu. Kralımın yaşını yabancı dilleri bilip bilmediğini, hangi Avrupa ülkelerinde elçiliklerimiz bulunduğunu da öğrenmek istedi. Tayland'da ne tür yasaların geçerli olduğunu da merak ediyordu. Çok eşli evlilik bulunup bulunmadığını sordu. Sade halkın tek eşli olduğunu, yalnız imkanı olanların birden fazla aldığını söyledim. Bir süre sessiz durdu, sonra bunun Türk adetlerine benzediğini açıkladı. Ülkemizdeki Müslümanların durumu hakkında da bilgi istedi.

- Yemeklerde hep Avrupa yemekleri var dedim ama bazı yemekler Türktü. Ayrıca yemekten sonra Türk kahvesi, Türk tütünüyle birlikte sunuluyor. Bazen de çubuk gönderiliyordu. İlk görüşmemizde de içmemiz için sigarayı kendisi ikram etti.

Sultanın tahsis ettiği saltanat yatıyla Atina'ya gönderilen Siyam heyetinin başkanı izlenimlerini şöyle noktalamaktadır:

"Avrupalılar sık sık Türkiye'nin kötü yönetildiğini, karışıklık içinde olduğunu söylüyorlar. Ancak, kanımca, yönetimleri övgüye değer. Zira Türkiye topal bacaklı birine benziyor. Her ne kadar müzmin hastalığı olduğu için Avrupalılar kadar hızlı yürüyemiyor ise de, ayaklarını bu derece ileriye sürüklemeye çalışması iyi bir şey olarak mütalaa edilmelidir."

MİSAFİRSEVER, TİYATROSEVER PİYES YAZARI BİR SULTAN

Bir padişah/halife özelliğini yitirmeden, insanlarla dostça ilişkiler yürütmekteki kararlılığını, misafir ve ziyaretçilerine gösterdiği olağanüstü ilgi kanıtlar. Öncelikle, hac amacıyla Karadeniz yoluyla İstanbul'a gelen Orta Asya, Afgan, Çin Müslümanlarının bütün yeme ve yatma masraflarının kendisi tarafından karşılandığını anımsatalım. Daha sonra da yine hazineden sağlanan paralarla kiralanan gemilerle Cidde'ye gönderilirlerdi. Bunun Panislamcı bir propaganda taktiği olmadığı ancak halifenin bütün Müslümanlara dostça baktığını kanıtlamanın ilginç bir yöntemi olduğunu kabul gerekir.

Cuma selamlıklarını bütün dünyada ilgi toplayan bir toplantı haline getirmesi ve bu vesile ile İstanbul'a gelmiş bütün yabancıları etkilemeyi başarması "public relation" tekniğini farkettiğini gösterir. Herhalde bir nişan vermek ya da hoş bir hediye sunmak, bunu büyük bir tatlılıkla yaparak kişide satın alındığı duygusunu yaratmamak, takdir edilecek üslubuydu. Daha Paris gezisinden önce (1867) Osmanlı prensleri hakkında birkaç makale yazmış olan Fransız hakimlerinden M. de Lagreze'e kendi eliyle ve doğulu şiiriyeti dolu üslupla Fransızca bir mektup yazdığı ve pek beğenildiği hakkındaki iddia, kendisinde bu tatlı üslubun doğuştan olduğu kanısını yaratıyor. Türkiye lehinde yazılar yazan Daily Telegraph muhabiri Gay'in oğlunun atları sevdiğini öğrenince küçük bir at hediye etmesi bunun bir örneğidir. Bir elçi kızının köpek sevdiğini öğrenince evine sürpriz olarak cins bir köpek hediye yollamıştır. İngiliz Müslümanlarının lideri Abdullah Quilliam'ın Yıldız'daki konsere küçük oğlu ile birlikte geldiğini görünce çocuğu kucağına alıp okşamaktan çekinmemişti.

Çocuklara ilgisi sadece başkalarınınkilere yönelik değildi. Woods Paşa'nın belirttiği gibi kendi çocuklarını da çok sever ve müzik sahasında üstün yetenek gösterenlerini takdir ederdi. Kü-

çük oğlu şehzade Burhanettin'in Avusurya Elçisi Baron Calice'nin oğluna saatlerce süren bir konser verdiği biliniyor. Sadece Avrupalıların çocuklarıyla ilgilendiği şeklinde bir yanlışa da düşülmemelidir. Örneği kendi ailemden vereceğim. 1890'lı yılların başında, Derne'de aşiret reisi olan büyük babam sultanın huzuruna çıktığında yanında küçük oğlu da varmış. Abdülhamit onu sevmekle kalmamış, Aşiret Mektebi'ne alınmasını da emretmiştir. Dikkatinin bir göstergesi de bunların politik etkilerini iyi hesaplamasıdır. 1906'da İbnürreşid'in temsilcilerini İstanbul'da kabul edip zengin hediyeler vermeden önce, dengeyi bozmamak için İbni Suud'a da hil'at ve Mecidiye nişanı göndermişti.

Misafirlerini kabul etmeden önce kişilikleri hakkında ayrıntılı bilgi almak, özel ilgilerini iyice öğrenmek ve konuşmalarını bu ilgi alanlarına yöneltmek gibi çok akıllı bir yaklaşımı vardı. Alman İmparatoru'nu kabul etmeden önce, Büyük Frederik'in hayatını okumuştu. Ermeni Patriği Nerses'i kabulünde dostça konuşmuş, eliyle ikramda bulunmuş ve patrik evine döndüğünde bir altın tabaka hediye yollamıştır. Ahmet Mithat da ilk karşılaşmalarında kendisine Türklerden Türk tarihinden bahsettiğini, büyük bir akılcılıkla konuştuğunu ve bir de göğsüne nişan taktığını anlatıyor. Bir yabancı elçi eşiyle de kadın konularını rahatlıkla konuşabildiğini görüyoruz. Birlikte yenen yemekten sonra elçinin eşi hareme, hanım sultanı görmeye geçmiş, ancak sultanın rahatsızlığı karşısında Abdülhamit onu şahsen karşılayıp görüşmüş, kızlarını tanıştırmış, kızlar orkestrasına Batı Müziği çaldırıp sırf onlar için hazırlanmış olduklarını söylemiştir. Bir Doğulu erkeğin bu son derece içten ve dostça ev sahipliği elçinin eşinin hatırından çıkamamıştır.

Abdülhamit'in insan etkilemekteki büyük yeteneğinin örneği olmak üzere tanıklıkları değer taşıyan üç kişinin anılarından notlar aktaracağız. Vambery şöyle yazıyordu:

"Sultan, Doğu'da rastlanan en kibar, en şefkatli, nazik ve değer bilir prenslerden biridir. Aşırı derecedeki mütevazi ve gösterişsiz davranışı, yumuşak sesi ve uysal hatta utangaç bakışı, bir ziyaretçiye güçlü bir padişah ve otuz milyon insanın kaderinin hakiminden çok, zavallı bir ikinci sınıf efendi intibaını verir. (...)

Son derece zeki, kavrayışlı ve hazırcevaplılığına rağmen, ancak uzun ve derin bir düşünmeden sonra ve karşısındakinin görüşlerini iyice anladıktan sonra kendisi fikrini açıklar." (FO-800/32, 6.VI.1889)

1890'larda kendisiyle tanışan Amerikalı gazeteci Sidney Whitman şunları yazıyor:

"Bu olağanüstü adamı küçültmek için o kadar çok şey yazılmıştır ki, üzerimde yarattığı nezaket ve içtenlik izlenimini tekrarlamaktan kendimi alamayacağım. (...) Abdülhamit, bahse değecek herhangi bir fiziki avantajı olmadığı halde –aksine, görünüşü ve şekli fazla zorlanmaya gerekmeden, bir Galata sarrafını andırıyordu denebilir– kendisiyle temasa gelenlerin sempatisini kazanmak için hesaplanmış ve gerçekten kazandıran nadir rastlanır bir nezaket, sade bir vakar ve davranış zerafetine sahipti. Bakışında, hatta kâtibine hitap ederken emretme alışkanlığını ifşa eden hoş tonlu sesinin monoton dengesinde, yaşam boyunca kesin hatta kölece bir itaatı zorla sağlayan bir şey vardı. (...) Beni hizmetine almak istedi, kabul etmeyince 'öyleyse dost olarak tekrar gel İstanbul'da misafirim ol' dedi."

1905'de Sultan'ı gören İtalyan Filarmoni Akademisi Başkanı Enrico di San Martino politikayla hiç ilgilenmeyen bir kişiydi, sadece İstanbul'a gelen herkes hatta Amerikalı turistler de Sultan'ı görmek istedikleri ve gördükleri için o da istemişti. Kendisine "vahşet canavarı" diye tanıtılmış olan Abdülhamit hakkında görüşmeden sonraki izlenimlerini şöyle anlatıyor:

"En büyük şaşkınlığa kendisiyle konuşunca uğradım. Bu adamın kanlı vahşeti hakkında gazetelerin anlattıklarının etkisi altındaydım ve bir tür kaba vahşiyle karşılaşacağımı sanıyordum. Aksine, sesinde ve ifadesinde ince bir nezaket ve en büyük etkileyici yumuşaklığa rastladım. Hemen söze başlayıp kralımız Umberto için büyük hayranlığını ve sevgisini açıkladı. (...) Bu ülkeye ilk kez geldiğim ve hiçbir ilişkim bulunmamasına rağmen bana nişan verdi. Elçi bu konuda beni uyarmıştı. Onun için merak ediyordum, ne sebeple bana nişan verildiğini öğrenmek istiyordum. Verirken çok büyük sükûnetle, İstanbul'dan geçişimin bir anısını yanımda taşımamı arzu ettiği için verdiğini söyledi.

Kuşkusuz son derece basit bir sebepti, ama açıklayışı çok nazik buldum."

Bu inceliğini ve vefakârlığını, Almanya'da bile istenmez adam ilân edildiği dönemde Türk dostu saydığı Bismark'a sekseninci yıldönümünde (1895) elçiyle resmen nişan ve kutlama mesajı göndererek göstermiştir. Hatta bu davranışıyla İmparator Wilhelm'in bile safdışı ettiği Bismark'ı kutlamak zorunda bırakmıştır.

Paris'in ünlü Le Figaro gazetesinin 15 Şubat 1890 tarihli sayısında "TİYATRO YAZARI SULTAN" başlığı altında yayınlanan bir yazıda Abdülhamit'in sanat dünyası ile içiçeliği ilginç bir şekilde, bunun tanığı Fransız sanatçılar tarafından anlatılmaktadır. Aynen aktarıyoruz:

"Ne! Türklerin büyük sultanı Abdülhamit Han, Alexandre Dumas Fils ile yarışıyor mu?

— Tam manasıyla.

Pierre Berton, Avrupa'da yaptığı son sanat gezisi sırasında bu hususu İstanbul'daki arkadaşlarından birinden öğrendi ve o da bir ölçüde şaşırdı. Olayı Alliance Française'in bir konferansında anlattığı gibi metin "Revue d'Art Dramatique" dergisinin 15 Ocak 1890 tarihli sayısında da yayınlandı. Biz de aktarıyoruz.

İstanbul'a varır varmaz bir sürü Fransız tiyatro sanatçısı ziyaretime geldi. Bir operet grubunun üyeleriydiler. Kendilerini seyretmek için hangi tiyatroda oynadıklarını sordum.

— Bizi seyredemeyeceksiniz, dedi içlerinden biri. Pera'da hiçbir sahnede gösterimiz yok. Sultana aitiz ve sadece onun için şarkı söylüyoruz, Majeste'nin özel tiyatrosunda.

— Ne, majestelerinin tiyatrosu mu var?

— Evet. Yıldız Köşkünde çok güzel bir salon var. Orada, sarayın ileri gelenleri ve hanımlarıyla sarılı olan sultanın huzurunda oynuyoruz.

— Yok canım, dedim kışkırtmak için.

— Tabii, diye tekrarladı üzüntüyle. Oradadırlar ama biz altın kafesli localarda oturanları göremeyiz. Sadece çınlayan gülmelerini ve el çırpmalarını işitiriz.

— Haftada kaç kez oynuyorsunuz?

— Gösterilerimizin belirli tarihleri yoktur. Bazen bir ay boyunca hiç çağrılmayız. Sonra birdenbire aynı hafta içinde üç dört kez sahneye çıkarız.

— Yalnız operetler mi oynuyorsunuz?

— Yok canım, bazen komediler de oynarız!

— Ne tür komediler?

— Sultan komediler yazar.

— Sahi mi?

— Türkçe mi?

— Fransızca.

Tahmin edebileceğiniz gibi bu sözler merakımı büsbütün kışkırttı ve derinine sorgulamaya giriştim.

— Şöyle olur, dedi muhatabım. Bazen Majeste bizi çağırtır. Kendi hayalinden oluşturduğu bir senaryoyu anlatır, her artiste rolünü bildirir hatta sahne oyunlarını bile belirler. Derhal her birimiz kulise gidip uygun elbiselerimizi giyer ve kendimizi hazırlarken saray erkanı da salonda yerlerini alır. Böylece Majestenin hayal ettiği tiyatro oyunu yarım saat sonra temsil edilmeye başlanır.

— Olur şey değil, harikulade bir davranış, dedim. Eski İtalyan irticalen oynayanlarını ve de 'commedia dell'arte'yi pek çok aşan bir uygulama. George Sand'ı da geçiyor.

— Bu tür uygulama alışkanlığını kazandık ve genellikle sultan hazretlerini memnun edebiliyoruz.

— Ya bu senaryoların değeri nedir?

— Hedef aldıkları seyirciler üzerinde daima büyük bir etki yaratırlar.

— Vay canına, daha fazlası olamaz. Seyircisini bilmek ve zevklerine göre hizmet vermek gerçek bir tiyatro yazarının meziyetidir. Yine de bu sultani eserlerin bir genel görüntüsünü bana aktarabilir misiniz?

— Tabii, işte senaryolardan biri. Majeste geçenlerde bizler bir sarayın sofracı başısını temsil etmemizi istedi. Sadık ama soğuk kanlı davranamayan biri olacaktı. Yüce efendisi ansızın ona

yüz misafir için bir ziyafet hazırlamasını emreder. Zavallı adamın kafası karmakarışık olur ve karmakarışık emirler vermeye başlar. Hizmetçiler çarpışmaya, tabaklar kırılmaya, tenceler dökülmeye başlar, sofracıbaşı ayaklarına kapanır, hatalarını itiraf eder ve böylece cömert bir affa mazhar olur. Bu komedi büyük bir takdir topladı. En büyük etkisi, majestenin bize özellikle tasvir ettiği şekilde korkmuş uşaklardan biri koşarken istemeden elindeki sifonun çalışmasıyla şişedeki acılı suyun başgarsonun yüzüne yağması sonucu kopan büyük kahkahada hissedildi.

— Anladığıma göre, Sultan Aristofan'ın izinde tipler yaratıyor.

— Doğru. Komedilerinden her biri hizmetindekilerden bir kişiye bir ders niteliği taşıyor. Ayrıca, biz sahnede elimizden geldiğince iyi oynamaya çalışırken, salonda bir başka komedi oynanıyor ve sultanı asıl eğlendiren de budur. Bu tür bir temsil için saray erkanı bir araya gelince, yüksek rütbeliler birbirlerine endişe ile bakmaya başlıyorlar. Temsilin içeriğinden hiçbirinin haberi olmadığından hangisinin gündeme geleceğini düşünüyorlar. Perde açılınca, sultanın kimi hedeflediği hemen anlaşılıyor. Bütün seyirciler onun tepkilerini izlemek üzere bakışlarını yönlendirir ve de bu ailevi eğlencede Rusların protestolarını, Almanların taleplerini, Bulgarların karmaşalarını, İngilizlerin korumacılığını unutan sultanın gülümsemesini izlerken, o zavallı yanlış bir davranışta bulunmamaya gayret ediyor.

— Anlaşılıyor ki, sarayda gelenekler bir yüz yıldır hayli değişmiş. Artık suçluyu boğmak için kemendi getiren üç dilsiz uygulaması ortadan kalkmış.

— Sultan son derece iyi bir insandır, dedi yönetici-artist. Çevresi kendisine hayran ve her ne kadar korkunç cezalar asla beklenmemekle birlikte, sadece kendisini gayrı memnun etmenin endişesi herkesi itaat ve görev bağlılığına yöneltiyor.

— Çok güzel. Tiyatro yazarı olarak bir ahlak yazarı olduğu, Alexandre Dumas Fils (Oğul) türü tezli eserler yazmasından anlaşılıyor."

Marangozluğu çok övülen, müziğe ilgisi takdir toplayan Abdülhamit'in sadece kendisini dinlendirmek için değil, yakın-

larını da eğlendirmek için basit bir "tiyatro yazarlığı ve rejisörlüğüne soyunması" özel yaşamında gayet dengeli bir akış olduğunu kanıtlıyor. Bu arada seçtiği ilgi alanlarının çağdaş nitelik taşıdığı da dikkatlerden kaçmıyor.

Bütün bunlardan sultanın hiç kızmaz ve hep yumuşak davranır bir kişi olduğu kanısına kapılmamalıdır. Kızdığında şiddetle haşlayan bir yanı da bulunduğu biliniyor. İleride buna ait örnekler de vereceğiz. Ancak genelde dengeli bir kişi olduğunu kabul gerekiyor.

SİYASET YASAKLI BASINDA ULUSAL EKONOMİ KAMPANYASI

1890'lara girildiğinde Osmanlı toplumunun son 15 yıllık büyük bunalımdan sıyrıldığı ve göreli bir huzura kavuştuğu farkedilir. Tabii ki bu herşeyin çözümlendiği anlamına gelmez. Ancak mevcut şartlar dahilinde bir istikrarın sağlandığı söylenebilir. 1877-78 yenilgisinin yılgınlığını unutup yeni bir dinanizmi savunan Jöntürk neslinin bu dönemde belirdiği anımsanmalıdır. Bu iyileşme duygusunu güçlendiren özellikle ekonomi alanındaki canlanma olmuştur.

1800 yılına göre 1913'de Mısır'ın ticareti 25 defa, Osmanlı Devleti'ninki ise 15 defa artmıştı. Şevket Pamuk'un verdiği rakamlara göre Osmanlı Devleti için ithalat ve ihracat artışları cari fiyatlarla şöyledir:

Ortalama yıllık milyon sterlin olarak

	İhracat	İthalat
1840-42	5,2	5,7
1880-82	15,2	15,4
1909-11	25,9	37,7

Bu artış toplumun kendi iç gereksinmelerinin artmasından çok Avrupa ekonomisiyle bütünleşmesinin ve onun gereksinmelerini karşılama çabalarının sonucu olduğu için, onunla birlikte dalgalanmalara da tabi olmuştur. Abdülhamit saltanatının ilk yarısını kaplayan 1873-1896 dünya ekonomik krizi bu yüzden Osmanlı ülkesini de etkilemiştir. 1896'dan sonraki açılış ise iktisadi büyümeyi gètirmiştir. Hâkim ekonomilerin isteklerindeki ani değişmelerin de bağımlı ekonomilerde beklenmedik bunalımlar yarattığı görülmüştür. Osmanlı örneğinde, bir süre çok istendiği için üreticinin özellikle yöneldiği kök boyaya alternatif kimyevi

boya bulununca, piyasasının birdenbire kapanmasını, Amerika iç savaşı sebebiyle artan pamuk üretiminin barışla birden bire düşüvermesini gösterebiliriz. Demiryolu inşaatları da ekonomik dengenin bölge değiştirmesine sebep oldu. Buna bağlı olarak da işgücünde göç eğilimi arttı.

Kırım, Kafkas ve Balkanlar'dan Anadolu'ya yönelen milyonlara varan göçler dışında, bir de 19. yüzyılın son çeyreğinde kafalarda yaratılan "Amerikan hülyası"nın etkisiyle umudunu Yeni Dünya'ya bağlayan kitleler belirdi. 1899-1910 arasında Suriye'den yalnız Kuzey Amerika'ya üçte ikisi erkek 56.909 kişinin gittiği hesaplanıyor. Balkanlar ve Anadolu'dan da çoğunluğu Rum, Bulgar ve Ermeni olarak 1870-1908 arasında 77.400 kişinin gittiği sanılıyor. Bir iddiaya göre 1910'da Paris'te 10.000 Osmanlı uyruklu vardı. Bunların hemen tamamına yakını Hristiyan olmakla birlikte Osmanlılıkla ve aileleriyle ilişkilerini kesmemişlerdi. Amerika'da "Turcos" diye anılan bu kitleler yolladıkları paralar, yazdıkları mektuplar ve çıkardıkları çok sayıdaki gazetelerle geride kalanları çok etkilediler. Özellikle Amerika'daki, devletin en güçlünün yaşamasına izin veren özel girişimcilik savaşının adalet içinde geçmesini sağlayacak "Gece bekçisi Devlet" niteliğinin hâlâ var sayıldığı ortamda, Yeni Dünya için her anlattıkları, Abdülhamit'in halkın devlet için olduğu formülüyle çatışma yaratmak durumundaydı.

Buna, sağlık hizmetlerinin çağdaşlaşmayla nüfus artışını hızlandırmasını da eklemek gerekir. C. Issawi'ye göre o dönemde Avrupa'da nüfus artışı binde 7 iken Mısır, Irak, Suriye'de yüzde 16 ve Türkiye'de yüzde 15 ile Asya'dan ve Afrika'dan daha yüksekti. Bunların sonucu toplumsal yapıda yüzyıllardır olmamış bir değişme görülüyordu. Örneğin Irak'ta 1864-71'de zirai üretim 147 bin sterlin iken, 1912-13'de 2,9 milyona çıkmıştı ve üçte ikisi dış pazarlara satılıyordu. Muhammed Salman Hasan'ın araştırmasına göre bu değişikliği sağlayan yasa ve düzenin hükümet kontrolü altında yavaş fakat kesin yerleşmesi sonucunda, göçebe aşiretlerinin çapul kazancı kârlı olmaktan çıkmış yerleşik hayvancılık ve tarıma yönelmişler, 1860'da sadece 100 bin dönüm olan ekili arazi 1913'de 1,6 milyona çıkmış, göçebe

nüfusu 1867'de yüzde 35 iken 1930'da yüzde 7'ye inmiş, tüketim ithalatı da şehirlerde kişi başına yarım dinardan (1860), üç dinara (1910) çıkmıştır.

Yarım yüzyılda görülen bu büyük değişiklik Avrupa'ya daha yakın olan Balkanlar, Anadolu ve Suriye'de kuşkusuz daha da büyük ölçülerdeydi. D. Chevallier, 1832'den 1861'e kadar iç karışıklıklar içinde yaşayan Suriye'nin ondan sonra 1914'e kadar sakin bir dönem yaşadığını ve sürekli bir iktisadi büyüme gösterdiğini belirtiyor: Avrupa sermayesi girmiş, Beyrut gelişmiş ulaşım ve bankacılık hareketleri artmış ve 1880'lerde yerli sermaye artık kendi özerk yatırım alanlarını aramaya başlamıştır. Yani orta sınıf belirmeye başlamıştı.

Anadolu ve İzmir'de olduğu gibi atık sadece Avrupa'ya aracı olmakla yetinilmiyordu. Kapitülasyonlarla kaybedilenin farkına varılmıştı, örneğin pamuğu ihraç yerine işleyip pamuklu haline getirme düşünülüyordu. Hemen hemen aynı yıllarda İstanbul'da da sanayi ve ticaretin gelişmesi konusunda, resmi makamların dışında iş adamı kesiminin açık tartışmalara başlaması, sınıfsal yapı hareketliliğinin bütün topluma yayılmış olduğunu kanıtlamaktadır. 1889-90 yıllarında İstanbul'un Ticaret Odası gazetesi ile Levant Herald, Sabah, Tercüman-ı Hakikat ve Mizan gazetelerinin katıldıkları "sanayi ve ticaretimizin ilerlemesine ne gibi yasalar ve düzenlemelerin yararlı olabileceği" konusundaki tartışmalar çok ilginç bir gruplaşmaya yol açmıştı. Sadece Avrupa sermayesinin sözcüsü Levant Herald'ın tam serbestliği savunmasına ve bütün resimlerin kaldırılması tezine karşılık, Ticaret Odası gazetesi başta diğer hepsi "liberalizm politikasının yalnızca Türkiye'yi ecnebi pazarı yapacağını"savunmuş ve "Osmanlı devletini ecnebi rekabetinin zararlı etkisinden koruyacak bazı önlemlerin alınması gerektiğini" ileri sürmüşlerdir. Yerli mamullere rağbet edilmesiyle yerli sanayinin teşviki yolunda görüşlere de yer verdiler. Hatta bu vesileyle, "ziraate mi sanayiye mi öncelik verilsin" konusu bile ele alındı.

Bu arada Mizan'ın 27.VI.1889 sayısındaki "Absanteizm yahut Gurbet" gibi garip bir başlık taşıyan yazının içeriği de konumuz açısından ilginçtir. Absanteizm, Fransızcada "sebepsiz

olarak ve sık sık iş yerinde bulunmamak" anlamını taşır. Yazıda "Taşradan gelip payitaht batakhanelerinde eğlence, sefahat yolunda cepler dolusu para harcayanların bulunduğu ve ahlâk-ı umumiye adına Zabtiye Nezareti'nin bazı önlemler alması gerektiği" ileri sürülmektedir. Bu yazıdan, taşrada da hem yeni zengin olan bir tabakanın belirdiğini hem de bunların artık eski yaşam türüyle yetinmeyip, Batı eğlencelerini arar olduklarını anlıyoruz. Bunun diğer bir anlamı da yeni gelir dağılımında en alt tabakalara bir katkıda bulunamazken tam anlamıyla burjuva diye niteleyemeyeceğimiz bir aracı sınıfın belirmeye başladığını gösteriyor. T. Güran'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki zirai kredi politikası üzerindeki bir araştırması konuya daha açıklık getiriyor. Güran özetle şöyle diyor:

1863'de ilk Mithat Paşa'nın başlattığı ikraz sandığı, 1867'de Memleket Sandıkları Nizamnamesi'yle bütün yurda yayılmış, önce hızla gelişmişse de daha sonra sermayesizlik yüzünden yavaş yavaş çalışamaz hale gelmiştir. Abdülhamit zamanında sermaye sorununu çözmek için öşrün onda biri oranında bir vergi kondu (1883) ve zirai kredilere bir hareket getirildi. 1888'de de sandıklar Ziraat Bankası'na çevrildi. Bankanın şube ve sandıklarının toplam sayısı 1889'da 331 iken 1897'de 435 ve 1910'da 483'e çıkmıştır. Kabili temin sermayesi de aynı yıllarda sırasıyla 42,2 milyon kuruş, 316,3 ve 567,6 milyon kuruştu. 1889 yüz hesap edilirse bu 1344'e varmak demekti. Dağıtılan kredi miktarı ve kredi alanları ise şöyleydi:

	verilen kredi (milyon kuruş)	kredi alan sayısı
1889	16,3	18.200
1898	64,3	90.500
1908	114,3	278.500

Verilen krediler genellikle 500 kuruşun altındaki çok küçük kredilerdi. Ama küçük çiftçinin sorunlarını çözecek bir mekanizma oluşturmadı. Bankanın kredi kaynaklarından gerçekten yararlananlar daha çok şehir ve kasabalı zengin toprak sahipleriy-

di. Bu niteliğiyle Ziraat Bankası da memleket sandıklarında olduğu gibi küçük köylü üreticilerden sağladığı kaynakları şehir ve kasabalı zengin toprak sahiplerinin lehine dağıtan bir mekanizma şeklinde işliyordu. Yönetim, Ziraat Bankası aracılığıyla zirai kredi ilişkilerini düzenleme ve küçük üreticiyi özel kredi piyasasının yıkıcı etkilerine karşı koruma politikasında pek başarılı olamamıştır. Nitekim Sadrazam Sait Paşa da sermayeleri daha çok "Mütehaffizan-ı memlekete sermaye olan" Ziraat Bankası'nın kapatılarak yeniden her bölgede yerel denetim altında işleyecek sandıklar kurulmasının daha yararlı olacağını ileri sürmüştür. Sonuçta özel kredi piyasasının egemenliği etkilenememiştir.

Engin Akarlı, Osmanlı vatandaşlarının da ekonomik canlanmadan yararlanmaları için Abdülhamit'in uygulamaya koyduğu formülleri anlatırken, Avrupalıların, bunları etkisiz bırakmak için başvurdukları yöntemleri de belirtmekten geri kalmıyor.

"Abdülhamit, devletin gerçek kurtuluşunu ülkenin tarımsal üretim potansiyelini artırmakta görüyordu. (...) Bir yandan dış borç yükü ve kapitülasyonlar, bir yandan da dünya buhranı, devletin elini kolunu bağladı. (...) Buna rağmen, Abdülhamit döneminin vilayet salnamelerinin ve başka verilerin incelenmesi, tasarlanan alt yapı yatırımlarının o şartlarda bile hiç de küçümsenmeyecek bir ölçüde gerçekleştirilebildiğini göstermektedir. Bunu sağlayabilmek için Abdülhamit, imtiyaz usulünü, yani belli bir projeyi sürekli bir işletme tekeli karşılığında ihale etmek usulünü geliştirmiştir. Bu ihalelerde Abdülhamit'in öngördüğü bir siyasi ilke, projenin gerektirdiği teknolojiyi sağlayabileceğini kanıtladığı takdirde imtiyazın Osmanlı uyruklu kimselere verilmesiydi. Bir başka siyasi ilke ise belli bir bölgede o yabancı şirketle aynı uyruklu başka bir şirkete imtiyaz tanınmaktan kaçınılmasıydı. Abdülhamit böylelikle ülkenin yabancı devletler arasında iktisadi nüfuz bölgeleri halinde parsellenmesini önlemek istiyordu.

Ne var ki ortaya bir imtiyaz borsası çıktı. Büyük rüşvet ve yolsuzluk ağları kuruldu. İmtiyazı alan Osmanlı uyruklu kimseler bunları yabancı şirketlere satabildiler. Hatta imtiyazlar za-

man zaman devletlerarası büyük sorunlar haline getirilerek Osmanlı hükümeti amansız bir baskı altına alındı. Büyük kapitalist devletler arasında tam bu sıralarda yepyeni bir boyutta alevlenen dünya pazarlarını paylaşma savaşı Osmanlı ülkesinde bir imtiyaz kavgasına dönüştü. (...) Ülkede yabancıların açıkça hak iddia ettikleri iktisadi nüfuz bölgelerinin oluşması da önlenemedi. Almanya Anadolu'ya; Avusturya, Yenipazar ve Selânik'e; Fransa, Suriye yöresine; İngiltere, Irak, Yemen ve Bahreyn yöresine; İtalya, Libya'ya göz diktiler. Elbette bu Abdülhamit'in beklediği bir sonuç değildi. Yabancıların çıkarlarını dengeleyerek zaman kazanalım, bu arada devleti güçlendirelim derken, devletin büsbütün karmakarışık açmazlara sürüklenmesini önleyememişti. Son yıllarında, Almanya'nın gittikçe artan nüfuzuna da set çekmek istedi. Ama öyle görünüyor ki biraz da bu yüzden devrildi."

Basında dini, siyasi tartışmaları kesin olarak yasaklatan Abdülhamit'in ticaret konusunda hoşgörülü davranması ilginçtir. İslamın ulusal simgesi haline gelmiş olan fes konusunda 1899 yılında başlayan tartışma bunun dikkati çeken bir örneğidir. Fes üretimi 1/3 oranında ülke içinden sağlanıyor, üçte ikisi dışarıdan ithal ediliyordu. Bunun yarısı Avusturya'dan geliyor, diğer yarısını ise Fransa ile İtalya sağlıyorlardı. 1899 Martında Avusturya fabrikalarının tek bir şirket olarak birleşip tröstleşmek ve fiyatı istediği gibi saptamak planı öğrenilince, İkdam gazetesi bir kampanya başlattı. Açıkça fiyat tekelinin hedeflenmekte olduğunu belirtip karşı çözüm olarak, Feshane-i Amire'nin özel teşebbüse devriyle ecnebi şirketlerle rekabet edecek duruma getirilmesini önerdi. Nadir rastlanır şekilde gazete bir yabancı kurum olan Orozdibak Mağazası yönetimine şiddetle saldırdı. Buna karşı çıkan Sabah'ın tezi ilginçti:

"Ticaret serbesttir, bunu engelleyemeyiz, Serbestiyi kötüye kullandıkları bir gerçektir ama biz de o serbestiden istifade ederek kendi meşru menfaatimizi savunuruz."

Daha da önemlisi İstanbul Ticaret Odası'nın fes fiyatlarında beliren yüzde 20'lik artış üzerine bildiri yayınlayarak tepki göstermesi oldu. Fiyatın rekabet yerine ihtikarla saptanmasına

karşı çıkılıyordu. Tercüman-ı Hakikat bunun engellenemeyeceğini belirtirken çare olarak sanayileşmeye yönelmeden bahsediyordu. Yerli mum fabrikası kurulunca Avusturyalıların fiyatı 90'dan 60'a düşürüp bizim fabrikayı iflas ettirmesi, sonra da yeni fiyatı istediği gibi belirlemesi kızgınlığı biraz daha artırdı. İkdam şöyle yazıyor:

"Yediğimiz ekmekten başımıza giydiğimiz fese, keresteye kadar hep ecnebi mallarına boğulduk. İşi ehemmiyetle düşünmenin zamanı geldi de geçiyor bile. Ne yapacak isek süratle ve hiçbir dakika kaybetmeksizin yapmalıyız. Yazı ve laf devirlerinin artık faaliyet devrine dönüşmesi lazımdır."

"Hayırla yad edilmeyecek bir kuruluş olan Orozdibak'ın memleketimizi soymaya çalışanların başını en yukarı çıkaranı olduğu" dahi gazete sütunlarında yer aldı. Zamanla fes tartışması hızını kaybederken cam, lastik gibi konular gündeme getirildi. Sonuçta yerli-yabancı şirket çatışması tartışılır oldu. Bu tartışmalarda daha sonra milli ekonomi yanlısı kampanya yürütecek İttihatçıların –örneğin Cavid Bey'in– yer aldığı görülür. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar, Hicaz Demiryolu vesilesiyle de devam eden bu yazıları engellememekle Abdülhâmit'in, geleceğin Türkiyesi'nin düşünce ortamına katkıda bulunduğunu kabul etmek gerekir.

EKONOMİK SIKINTIDAN EŞKIYALIĞA VE SULTANLA DOĞRUDAN İLİŞKİ ARAYIŞI

Ekonomik yapının dengesiz olarak gelişmesi ve alt ve orta tabakalar arasındaki farkın büyümesi toplum yapısındaki gerginlikleri artırıyordu. Halk tabakası, Müslüman-Hristiyan farkı olmadan aynı sefaleti yaşıyor ve buna bir çare de gösterilemiyordu. Halkla doğrudan ilişki ilkesini koymuş olan Abdülhamit, bir yandan felâkete uğrayanlara yardım edecek mali olanaklara sahip olmadığından, diğer yandan da Yıldız'a saklanıp halkla ilişkiyi kesmiş olduğundan, bu olaylar karşısında etkilenmediği duygusunu yaratıyordu. Saltanatı süresince ülkenin her tarafından gelen açlık ve kuraklık şikâyetleri, bazı doğal felâketlerde yardımlarının yetersizliği, zaten baskı rejimi altında ezilen bu kitlelerde daha büyük tepkiler yaratıyordu. E. Z. Karal (VII/494) şu örnekleri veriyor:

"1880'de, Anadolu'da ve Kuzey Suriye'de meydana gelen kuraklık, halkın çaresizliğini bütün çıplaklığıyla göstermiştir: Musul'da halk pamuk tohumu yiyor, iş hayatı durmuş, hırsızlık ve cinayet artmış, gündüz ortasında bile adam soyuluyor. Sokaklarda, iskelete dönmüş paçavralar içinde insanlar 'açım, açım' diye feryat ederek ölüyorlar. Çocuklarını satan aileler bile var. Ölü hayvan eti yiyenler, hayvanlar ile beraber otlayan insanlara rastlanıyor.

Doğu Anadolu'da kaza kaymakamlarına, muhtaç olanlara hükümet depolarından ucuz fiyatla zahire satılması emrediliyor. Kaymakamlar, ağalara zahireyi satıyor, onlar da yedi-sekiz misli fiyatla halka satıyor. Halk, açlıktan zahire depolarını basıyor. Hükümet kuvvet gönderip geri alıyor. Alaşehir'de, Pasinler'de halk otlamaya çıkmaktan başka çare göremiyordu."

Yönetimden umudunu kesen halk kitlelerinin eşkiyalık ve soyguna başvurdukları görülüyordu. 1889'da bir Avrupalı gözlemci şöyle yazıyordu:

"Makedonya'da, Epir'de, Trakya'da, Küçük Asya'da gerçek bir terörizm hüküm sürüyor. Günün ortasında köy ve kentlere giriyor ve birçok evi talan ettikten ve direnmeye kalkışanları öldürdükten sonra, ileri gelenleri ya da çocuklarını kaçırıp dağlara götürüyorlar, sonra da fidye istiyorlar. Eğer kaçırılanların akrabaları isteneni yapmakta acele etmezlerse, esirlerini insafsızca öldürüyorlar. Köylü tarlaya gidemez hale gelmiştir. Esnaf kasabaya gidip alış-veriş yapamıyor, toptancı malını alamıyor. Köyle kentin bağlantısı kesildi." (F, 20.VIII)

1906'da da İngiltere'nin Bursa Viskonsülü, 33 yıldır oturduğu bu kentte eşkiyalığın bu derece yoğunlaşmış olduğunu görmediğini şaşkınlıkla belirtiyordu. (FO-371/155-33077)

Kaçırma olaylarının yerlilerden yabancılara çevrilmesi, olaylara Avrupa'nın da ilgisini artırdı. İlk kez 1880'de Selânik yakınlarındaki çiftliğinden, eski İngiliz albaylarından Synge'in kaçırılması olayıyla karşılaşıldı. İngiltere tek bir vatandaşının bile hayatına önem verdiğini, askeri gemilerini Selânik limanına göndererek ve işe bizzat elçinin karışıp Rum Niko'nun çetesine fidye ödeyip Synge'i kurtarak gösterdi. Daha sonra İngiltere'nin Rodos Konsolosu'nun oğlunun (1884), Amerikalı Miss Stone ile Fransız Alphonse Mille'nin (1901) ve bir sürü Fransız ve Avusturyalı demiryolu memuru ve mühendisinin kaçırılmaları, Avrupa kamuoyunda sert tepkilere yol açtı. Yerli olayları jandarma takibiyle çözümlemeye çalışan yönetim, bu yabancı kaçırmalarının politik sorunlar yaratmasından huzursuzdu. Devlet ihalesi olan demiryolu inşaatlarının güvenceye alınamaması, yabancı yatırımcıların korkular içinde olması, beklenen yabancı sermaye girdilerini frenleyebilirdi.

Abdülhamit bu soruna çözümü, yabancılar için fidyeleri devletin ödemesi uygulamasını getirerek buldu. Ancak bunun, Avrupalı insanın üstünlüğü gibi Tanzimatçılarda eleştirilen bir anlayışı canlandırmasının yanı sıra, eşkıyayı daha da cesaretlendirmek ve diğer yandan bazı düzenbazları düzmece kaçırmalar plânlamaya yöneltti. İtalyan Solini (1891)'nin fidyeyi eşkıya ile paylaşmak üzere anlaştığı iddiaları hayli rahatsızlık yarattı. Hele Miss Stone olayında işin içine "evde kalmış kızın eşkıyaya aşkı"

gibi bir temanın –yanlış ya da doğru– sokulması, devletin ciddiyetle fidye ödediği olayları komediye çevirdi. Nitekim 20. yüzyılın başlarında Avrupa'nın eğlence merkezi Paris'teki vodvil tiyatrolarında bu tür eserlere çok rastlanmıştır.

Abdülhamit'in bu tür olaylardaki davranışının yumuşaklığı Avrupa'da bile dikkati çekmiş ve eleştirilere sebep olmuştur. Haziran 1891'de Sinekli-Çerkesköy arasında İstanbul trenini yoldan çıkarıp, birinci sınıf yolculardan beşini kaçırıp 10 bin lira fidye isteyen Atanas adlı Rum çeteciye para hemen Sultan tarafından ödendi. Bu olay Abdülhamit'i insaflı yargılayan nadir kişilerden olan Vambery'i bile kızdırmıştı.

"Padişahın iyilikseverliğine övgü için İslam dünyasında bir ses lâzımdır; ölüm cezası gerektiren durumlarda nazırları ondan imza koparmayı başaramazlar. Bu aşırı yumuşaklık ülkenin büyük ulaşım yolları için haylice sakıncalı olmaktadır. Avrupa belki Makedonya haydutları için kazıklama cezalarının yeniden konulmasından memnun olmayacaktır, ancak Orient-Express'in yolcuları, Atanas ve hempalarının bir mahkeme kararıyla mahkûm edilip idam edildiklerini işittikleri gün kuşkusuz biletlerini çok daha iç rahatlığıyla satın alacaklardır." (Westermann's Monat Hefte'den, F, 22.VIII.1891)

Bu davranış, eşkıyalık eylemlerini politik amaçlara bağlı gösterme çabalarının da artması sonucunu yarattı. Eylemlerini tamamlayıp fidyelerini alanlar hemen Yunan ya da Bulgar sınırını aşıp güvenceye kavuşuyorlardı. Yunan ve Bulgar hükümetleri bunların Balkanlar'daki destabilizasyonu sağlamalarından uzun vadede çıkar umuyorlardı. Gerçekte sadece Osmanlı Devleti'ne yönelik değil, birbirlerine yönelik terörist eylemlerin de araçları haline gelmişlerdi. Böylelikle eşkıyalıktan komitacılığa geçen yol açılmış oldu ve hangi niteliklerinin ağır bastığını anlamak da olanaksızlaştı. Kendi topraklarındaki eylemlerinde eşkıya sayılırken yabancı topraklarda komitacı sayılıyorlardı. Fransız gazeteci Emile Berr, bölgede yaptığı geziler sonunda şöyle yazıyordu:

"Makedonya'da Bulgar, Sırp ve Yunanlılar arasındaki eşkıyalık büyük ölçülere gelmiş olup arkalarında resmi güçler vardır.

(...) Şöyle bir öykü anlatıyorlar. Bir gün Bulgar Başbakanı Stambulof'a postayla gönderilmiş bir kesik kulak verdiler. Ekindeki notta bunun ajanı X'in kulağı olduğu ve eğer 200 altın öderse vücudunu sağsalim geri alabileceği belirtiliyordu. Stambulof para verecek durumda değilim, ben de onlara Yunanlı Dryas'ın oğlunun burnunu yollarım diye düşündü. Bu oğlanı Sırp jandarmalar tutuklayıp Bulgarlar'a teslim etmişlerdi. Aynı akşam burnu kestirip yolladı ve kısa süre sonra biri burunsuz diğeri kulaksız iki kişi değiş tokuş edildi." (F, 8.XI.1901)

Olayların yakın tanığı, Makedonya Jandarmasında uzman olarak bulunan İngiliz Albayı Elliot'un İngiliz elçisine anlattıkları ise, Yunan-Bulgar çekişmesinin Türkiye'yi de işe sokmak amacıyla nasıl kullanıldığını ortaya koyuyor. (FO.371/155; 14.X.1906) Albay, Kavala'da durmadan artar şekilde Bulgarların öldürülmesini Drama Rum metropoliti ile Kavala'daki Yunan konsolosunun birlikte düzenlediklerini belirtiyor ve işin garibi çözüm olarak Yunanlılar'a karşı sert davranmadığını iddia ettiği Drama mutasarrıfı ile Kavala kaymakamının değiştirilmelerini öneriyordu. Konuyu sadrazama götüren elçiye Sadrazam, sadece Drama metropolitinin değil, Grevena, Castoria, Koritza rahiplerinin de bu kışkırtmalarda rol oynadıklarının saptandığını, bu sonuncunun üzerinden suçlayıcı belgeler çıktığını, ayrıca İstanbul'daki Patrikhane'nin resmi organı Ekleziyastika Alitia gazetesinin de kışkırtıcı yazılarıyla bu eylemleri desteklediğinin saptandığını, Türk görevlilerin ise ellerinden geleni yaparak olayları bastırmaya çalıştıklarını söyledi. Elçi raporunda, bunun üzerine mutasarrıfla kaymakamın çekilmelerini istemekten vazgeçtiğini belirtir.

Balkanlar'daki eşkiya-komitacı karışımı eylemlerin Ermeniler'e de örnek olduğu yadsınamaz. Bütün bu eylemlerin gerçek amacını en özlü şekilde Meşveret yazarı ortaya koymuştur:

"Ermeni ve Makedonya ihtilâlci komiteleri her zaman itiraf etmişlerdir ki, Türkiye'deki ayaklanmalar sadece Avrupa'nın dikkatini çekmek ve müdahalesini sağlamak için yapılmaktadır. Avrupa'nın tatsız bir alkolik gibi, uyanmak için bir uyarıcıya ihtiyacı olduğu kanısındalar. Bu uyarıcı olmazsa, onu güçsüz, ha-

yatsız ve Müslüman dünyasına karşı herhangi bir şey yapmaktan aciz sanıyorlar." (1.XII.1902)

Gerçekten daha ilerde ayrıntıyla bahsedeceğimiz, Emrenilerin Doğu Anadolu'daki eylemlerinde de 28.IX.1895 İstanbul olaylarında da 26.VIII.1896 Osmanlı Bankası baskınında da amaç buydu. Bu tür girişimlerin, diğer cemaatlere de cesaret verdiğini, Fransız elçisinin 25.II.1897 tarihli raporundan anlıyoruz:

"Girit olaylarından basına bahsedilmesinin yasaklanmasına rağmen (...). İstanbul'un Rumları, ayaklanmanın heyecanlı öykülerini ve Yunan birliklerinin hareketlerini öğreniyorlar. Atina komitelerinin eylemsiz olmadıkları anlaşılıyor ve Bâbıâli'nin Yunan gazetelerinin ülkeye girmesini yasaklamasına rağmen özel muhabirler ve Yunan ajanları bütün Hellenler arasında heyecanlı bir hareketliliği yaşatmayı başarıyorlar. Merkezi Atina'da bulunan ve Kral Jorj nezdinde büyük etkinliği bulunan "Milli Savunma Cemiyeti" (Her halde Etniki Eterya)nin gereğinde Türkiye'deki bütün Rumları ayaklandırmak için İstanbul'a 30 bin Türk lirası gönderdiği söyleniyor. İstanbul Rumlarına son günlerde 1200 revolverin dağıtıldığı ve İzmir'deki tütün rejisi, kaçak tütün araştırırken, içinde dört bin revolver bulunan balyalar ele geçirildiği haber veriliyor. Hiç kuşkusuz aynı şekilde gizli silâh sokmalar başka yerlerde de yapılmaktadır. (...) Geçen Ramazan'ın 15'inde eğer Sultan Eski Saray'a karayolu ile gitseydi, geçeceği yol üzerine dizilmiş olan Rumların büyük kısmının ona saldırmak için hazırlanmış olduklarını da güvenilir kaynaklar belirtti."

Unutmamak gerekir ki az sonra Türk-Yunan savaşı çıkmıştır. Eğer Türk orduları kazanmayıp da yenilseydi, İstanbul'da neler olabileceği düşünülebilir. Tamamen terörist amaçlı bu girişimlerin yönetimin düzeltilmesi ya da reformların sağlanmasına değil, Türk-Hristiyan cemaatlerinin daha da düşmanlaşmasına, daha uzlaşmaz hale gelmesine yönelik bilinçli eylemler oldukları açıktır.

Buna karşılık, gerçek anlamda yerel yolsuzlukları üst yönetime ulaştırmak amaçlı kitle hareketlerine 20. yüzyılın ilk yıllarında bol bol rastlanır. Ülkenin Trablusgarp, Yemen, Beyrut gibi

uzak yerlerinden Anadolu'ya kadar her yerinde bunlardan örnekler vardır. Özellikle Anadolu'dakiler, etkenlikleri açısından önem taşırlar. İlki olmasa bile en çok iz bırakanlardan olduğu için Temmuz 1905 Diyarbekir telgrafhane olayı anılmaya değerdir.

Milli Aşiretinin reisi İbrahim Ağa, Abdülhamit tarafından bölgedeki Hamidiye alaylarının başına getirilmiş ve kendisine paşa rütbesi de verilmişti. Asıl amacı Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı halkı korumak olması gerekirken İbrahim, bu kuvvetlerle köyleri basıyor, soyuyor, talan ediyordu. Askeri birlikler karşı çıkamıyor, halk çok sıkıntı çekiyordu. Sonunda ayaklandılar ve Diyarbekir telgrafhanesini ele geçirip telgrafla doğrudan padişahla temas aradılar. İbrahim ve avanesinin askerlikten çıkarılmasını, ülkeden de uzaklaştırılmasını istediler. Her ne kadar saraydan gönderilen soruşturma heyetinin büyük etkisi görülmediyse de bir süre sonra İbrahim'in Şam'da bir göreve aktarılmasında bu eylemin rol oynadığı da anlaşıldı. Bu olayın önemi, halkla doğrudan ilişki ilkesine göre yönetim sistemi kurma iddiasındaki Abdülhamit'e bunu tamamen unutmuş olduğunu halkın, tek bağlantı aracı olan telgrafa el koyarak anımsatmış olmasındadır. Bundan sonra, telgrafhane işgal edip valilerden, yolsuzluklardan, vergilerden şikâyetleri doğrudan padişaha ulaştırma yöntemi pek çok tekrarlanmıştır. 1906'da Ankara, Erzurum, Kastamonu, Sinop, Trabzon, Sivas, Kayseri; 1907'de Bitlis, Van, Diyarbekir, Erzurum; 1908'de Sivas ve Diyarbekir'de benzeri kitle olaylarına ve telgrafhane işgallerine rastlanmıştır.

Toplumdaki bu dolgunluğun, boşalma gereksinmesinin derecesini 1904'den sonra ülkenin çok yerinde işçi grevlerinin artmasında da görürüz. Daha önceleri yılda bir ya da ikiyi geçmeyen sınırlı eylemler, 1905'de 5'e (İstanbul ve Balkanlar'da), 1906'da 10'a (İstanbul, Selânik, Balkanlar) çıkar. 1908'de Meşrutiyet'in ilânından sonra, 31 Temmuz ile 5 Aralık tarihleri arasındaki dört ayda ülkenin yüzden fazla yerinde 111 grev yapılmıştır.

HALKA BABALIK ETMEK İÇİN KULLANILAN ARAÇ: JURNALCİLİK

Sadece en yakınlarından Ahmet Tevfik Paşa'ya değil, ziyaretine gelen İngiliz Sir Tommy Bowles'a da "iyi bir hükümdarın vazifesinin uyruklarına babalık etmek olduğunu" anımsatmaktan geri kalmamıştır.

Bu tanımlamayı yaparken ilke olarak padişahla halk ilişkisinin aracısız, doğrudan gerçekleşmesini tasarlıyordu. Böylece Bâbıâli paşalarını ve bürokratlarını (O dönemdeki deyimle Bâbıâli istibdadını) aradan çıkarmayı düşünüyordu. Halktaki kökleşmiş, sultanları suçsuz, vezirleri herşeyden sorumlu sayan inancı kullanarak şahsına bağlı sistemi işletebileceği kanısındaydı. Kabul etmek gerekir ki, bunun nasıl bir sisteme dönüşeceğini başlangıçta ne kendisi ne de destekleyicileri tahmin edemiyorlardı.

Mithat Paşa'nın ve Yeni Osmanlılar'ın sürgünüyle başlayan, Aziz olayına karışmış bütün bürokratların birer vesileyle başkentten uzaklaştırılmalarıyla devam eden temizliğin savunmasını, Abdülhamit her fırsatta yaptırmıştır. B. Brunswick'e yazdırttığı kitapta "Eğer Osmanlı İmparatorluğu bir gelecek umuyorsa her şeyden önce Sultan yönetici grubun diktatörlüğünü parçalamalıdır" kaydıyla bu konuda ilk yazılı işaret verilmiştir. Tercüman-ı Hakikat'ın daha 6. sayısında (6.VII.1878) bu konuda bir kampanyanın başlatıldığı görülür:

"Tercüman-ı Şark yazıyor ki, bütün felâketler ıslahat konusundaki lâkaydiden ileri geliyor. Sultanlar fermanlar çıkardı ama rical yapmadı. Demek anlaşıyoruz, suç ricalde, ıslahatı yapmadılar. (...) Emirlerin yüzde onu yapılsa ıslahat gerçekleşirdi. (...) Şehzadelik zamanını öyle zevk safa ve safahat ve israf ile geçirmeyerek vatan ve milletin selâmeti esbabını düşünmekle geçirmiş olan Sultan Abdülhamit Han (tarafından...) şimdi herkes tecrübe olunuyor, olunacak. İşleri yapacak rical arıyor."

10 Ağustos sayısında da gazete, Tercüman-ı Şark'a "yenileşmek gereklidir ta ki bir müstebit padişah yerine hürriyet ve

yenilik ihsan buyurmuş olan bir âdil padişaha kavuşan Osmanlı ümmeti bari müstebit memurların keyfinin esiri olmasın" dediği için teşekkür ediyor ve ekliyordu:

"Pek doğrudur, padişahımız bir padişah, hürriyetperver oldukları halde memurların istibdatperver olmaları hiçbir surette uygun bulunamaz."

1 Eylül 1878'de de Vakit gazetesi, bir yüksek dereceli memurun Standard gazetesinin İstanbul muhabirine demecinde "ben ıslahat isterim ama çoğu diğerleri istemez" demesini ele alarak bu engelleyici aracıların ortadan kaldırılması kampanyasına katılıyordu. Ertesi günü Tercüman-ı Hakikat onu onaylıyordu:

"Padişah ister, halk ister, aradaki çıkarcı istemez. (...) Bu zaman öyle birkaç akıllı kişinin keyfine milyonlarca halkın tâbi olacakları zaman değildir. Bu zaman öyle bir yüce padişahın birkaç kişinin ortak entrikaları arasında bîzar olup güçsüzlüğünü itiraf ederek bir köşeye çekileceği zaman değildir.

Bu zaman öyle bir zamandır ki akıllara hayret verecek ve cihanı ağlatarak güldürüp veyahut güldürerek ağlatacak olan bütün kötülüklerin esrarı ortaya çıktığı ve padişah ile uyrukları arasında doğrudan doğruya kanunun aracılık etmekte bulunmuş olduğu zamandır. Ve böyle bir zamanda kanun sorumluluğu hükmüne tabi olarak çalışmaya söz verenler millet hizmetkârlığına kalıp, ecdatları zamanında olduğu gibi bir istirahat köşesinde efendilik etmek isteyenlere ne padişahın ne de halkın ihtiyacı kalmayacaktır."

Ceride-i Havadis'in aynı sırada düzenlediği ve savaş sonrasında Osmanlı toplumunu meşgul eden sorulara yanıt aramaya yönelik olan anketine Tercüman-ı Hakikat tarafından verilen yanıtlar da bu açıdan ilginçtir: (11.X.1878)

— Devlet-i Âliye'nin geri kalan kısımlarıyla yaşamını koruması neyle olur?

Yanıt: Millet denilen vücudu hakikaten var eylemek lâzım gelir.

— Milli ilerleme neye bağlıdır?

Yanıt: Taassubdan çıkmakla. Bu İslama ait taassup değildir. Keşke İslama taassup etseydik de ilerleyici yanını tutsaydık.

— Islahat olması mümkün müdür? İlerlemeye ve ıslahata engel olan nedir?

Yanıt: Her insan ilerler... Islahat ve ilerlemeyi engelleyen istibdat padişahınki değil, kanun hükmüne uymayanların istibdadıdır.

— Avrupa'nın aleyhimizden lehimize dönmesi neyle sağlanabilir?

Yanıt: Aleyhimize döndüren. Yapacağız dediklerimizi yapamamış olmaktır.

— Mevcut olan yasalar yönetimimizi sağlamaya yeterli midir?

Yanıt: Yasanın fenası olmaz, anayasa sayesinde gerekirse yenileri yapılır.

— Din, devlet, millet bağlantısı?

Yanıt: Din ve millet ikisi dahi birdir denildiği gibi, siyasiyatta dahi devlet ve millet ikisi dahi birdir. Siyasiyatta asıl olan padişah ile millettir. (...) Aradaki vasıtalar hak sadakati ifa ederler.

Bu aracısız ikili sistem içinde milletin rolü hakkındaki görüşü de Üssü İnkılâp'ta buluyoruz:

"Sadık Osmanlı uyruklarının hiçbir vakitte bağlı oldukları padişahlarının şahıslarına ve özel hallerine ve kişisel davranışlarına karşı çıkmayıp, sadece Hilâfet ve Saltanat makamında hükümdarlık sıfatıyla devlet ve millet işlerine dair olan haller ve davranışlarına dikkat eder bir sadık millet olduğu tarihi olaylarla saptanmış bir keyfiyettir." (I/214)

Burada, milletin padişahı, bir alan içinde değerlendirmesi hakkına yönelik bir anlayış vardır ki sınırlı da olsa geleneksel padişah statüsünün tartışılmazlığı anlayışından ayrıldığı görülür. Padişahın milletle doğrudan ilişkili bir sistem kurarken böyle bir değerlendirme hakkını tanıması, aracılar ortadan kaldırılacağına ve milleti temsil eder kimse bulunmayacağına göre doğaldı. Bu

yeni anlayışı geçerli kılan padişahın yasalar koyarak milletin eleştirilerini karşılaması oluyordu. Anayasa, yasaları değiştirmek amacıyla konmuştu, dolayısıyla milletin yakınmalarını karşılayacak bir güvenlik supabı da sistemin içine konmuş oluyordu.

Bu sistemin işleyebilmesi için aracılara verilmiş yetkilerin kaldırılması, daha doğrusu yetkisizleştirilmeleri gerekliydi. Bunun için ister sadrazam, vezir, ister vali olsun bütün atamalarda kişilere rutin kararlar dışında her şeyi padişaha danışmaları gereği anımsatılıyordu. Nitekim Mithat Paşa sürgünden dönüşündeki Suriye ve İzmir valiliklerinde bu yüzden hiçbir icraat yapamamış birkaç kez istifasını vermişti. Hatta bu yüksek dereceli görevlileri küçük düşürücü davranışlar bile uygulanıyordu. Mithat'a önce `İzmir'de cadde inşası ve tramvay şirketi kurma yolunda izin verilmiş, sonra sebebsiz iptal edilmişti. İngilizlerle Mısır için, Ruslarla da tazminat konusundaki görüşmelerde sadrazamlar, dışişleri bakanları anlaşma yapacak direktiflerle görevlendirilmiş, sonra imzaladıkları belgeler reddedilerek yetkinin sadece padişahta olduğu yabancılara da anımsatılmıştı.

Bâbıâli ve bürokrasiyi devre dışı bırakma çabasında Abdülhamit'in yararlandığı iki örgütlenmeden birincisi Yıldız Sarayı'nın içinde oluşan kadrodur. Bu konu üzerindeki araştırmasında Prof. Ali Akyıldız öncelikle, 1877 öncesinde 3-6 personelden ibaret olan Kitabet kadrosunun 1896'da 28'e yükselmiş olmasına dikkati çekiyor. Bunlara Yıldız telgrafhanesi ve mabeyin şifre katipliği kadrolarındaki büyük artışlar da eklenince sarayın kapsamlı bir bürokrasi çarkına sahip olduğu ortaya çıkar. Bu mekanizmanın ne işe yaradığını da şöylece anlatıyor:

Padişaha resmi maruzat sunma imtiyazının, sadrazam ve şeyhülislâmla sınırlı olmaktan çıkarılıp her daireye açılmasının sonucunda, merkez dairelerinin dışında, vali, vali yardımcısı, ordu komutanı, mutasarrıf, elçi ve konsolos gibi devlet görevlileriyle özel şifre kullanarak telgraf aracılığıyla doğrudan bağlantı kurmak ve haberleşme sistemi gerçekleşmiş oldu. Bu görevliler şifre katibinden aldıkları özel bir şifre anahtarı sayesinde padişah ile doğrudan haberleşme imkanını elde ettiler. Böylece aradaki

makamlar ve icranın başı olan sadaret aradan çıkarılmış oluyordu.

Başta sadrazam olmak üzere bütün en yüksek makam sahiplerini ikinci dereceye düşüren bir diğer mekanizma da, Yıldız'daki Başkitabet görevine tanınan işlev olmuştur. Başkatipler gereğinde sultanın emri çerçevesinde en yüksek görevlileri sorguya çekebiliyorlardı. Hatta bunlar saraya davet edilip bir süre Başkatip'in gözetiminde tutulabiliyordu. Bu yüzden en yüksek mevki sahipleri bile, kendilerinden çok aşağı rütbelerdeki mabeyincilere, katiplere, saray görevlilerine aşırı saygı göstermek zorunluğunu hissediyorlardı.

Bir diğer uygulama da taşradaki yöneticilerle yerli ileri gelenler arasında bir denge oyunu yaratmaktı. Yerli ayana bazen sarayla doğrudan telgraf ilişkisi kurmak yetkisi tanındıktan sonra, vali ya da kumandanın o bölgedeki yasalara uygun çalışmalarını bile ödünlerle dengeleme sisteminin, valinin gücünün zayıflama sonucunu yaratmasından başka bir şey beklenemezdi. Bu yüzden çoğu yönetici, yasalara uygun olarak uygulamada bulunup sonradan küçük düşmektense, peşinen yerli güçlerle anlaşma yolunu kurmayı tercih ediyordu. İlk bakışta bu, yerli halkın sesinin dinlendiği kanısını yaratabilir. Oysa vali yerli ayana ödün verirken asıl halk tabakasının haklarını ayaklar altına alabiliyor ve bunu kimse Yıldız'a ulaştıramıyordu.

Sistemin işleyebilmesinin ikinci koşulu ise padişahın kendisinden saklanan bütün bilgilere sahip olmasıydı, bu bir anlamda Bâbıâli'ye gelen bilgilerden de fazlasını elde etmesi anlamını taşıyordu. Böylece kandırılmamış olacak, gerçekten Bâbıâli'yi de kontrol altında tutmuş olacaktı. Bunun yolu önce Bâbıâli'ye gelen bütün bilgilerin bir kopyasının da Yıldız'a gönderilmesiydi. Eninde sonunda kararların Yıldız'dan çıktığını fark eden yöneticiler giderek bağlı oldukları bakanlıklara fazla aldırmaz, daha çok sarayla çalışır olmuşlardır. Hele nazırların sadrazama değil de doğrudan saraya bağlı olması ilkesi yerleştirildikten sonra bu uygulama daha da büyük etkenlik kazanmıştır.

Sarayın bu her konuyla ilgilenir merkez haline gelmesi, eskiden beri bilinen bir uygulamanın, jurnalciliğin alışılmamış öl-

çülerde önem kazanması sonucunu da yarattı. Sarayiçi dedikodularını toplama yeteneğine zaten sahip olan Abdülhamit'in daha tahta çıkar çıkmaz, kendi özel haber alma servisini kurması pek zor olmadı. Mithat'ın konağında, içki alemlerinde neler konuşulduğunu bile "içlerinden birinin, sık sık helâya gidip not ederek padişaha ulaştırdığını" anılarından öğreniyoruz. Aziz'in fazla önemsemediği için çevresinde gelişmeyen jurnalciler, Abdülhamit'te her şeyle ilgilenen bir meraklı bulunca kısa zamanda işi kazançlı bir ticaret haline getirdiler.

Artık basit bir memurdan sadrazama kadar herkes kaleme kuvvet jurnal verme yarışına girmişti. Öyle ki Beşiktaş muhafızı Vasıf Paşa bile bundan yakınacak hale gelmişti: "Artık bizim gözetleme memurlarımıza iş kalmadı, Sadrazam (Ferit Paşa) bu görevi kusursuz şekilde yapıyor, durmadan jurnal verip duruyor." Herkes, kuşkulandığı her olay ya da kişi hakkında bilgiler sunuyor ve asıl önemlisi bu dikkate alınıyordu. Sadrazam görevine giderken yol üzerinde arabasından inip bir karakola girmesi bile padişaha ulaştırılıyor, o da Sadrazam'ı (Halil Rıfat Paşa) sorguya çekiyordu. İdrarını tutamayan Sadrazam, çok sıkıştığı hatta bir kısmını da donuna kaçırdığını ispatlayarak kendini temize çıkarabiliyordu. Yahut da birisi, misafir Alman İmparatoru'nun getirdiği örnek tüfek hediyelerinin kendisine suikast yapılması için kullanılacağını bildiriyor, padişah da hediye sunma programını iptale kalkışabiliyordu. İngiliz elçisinin özel hayatı bile jurnallere konu olabiliyordu:

"İngiliz sefiri bekar ve kaba bir adamdır. Beyoğlu'nda bir kızla münasebette bulunuyor. Kız Madam Alyot tarafından İstanbul'a getirilmiş olup Beyoğlu muhitinde iyi bir tesir bırakmıştır. Hatta sefaret işlerini Madam Alyot'un idare etmekte olduğu söyleniyor."

İşin böyle bazen saçma ve aptalca olan yanından ayrı bir de zavallı zararsız insanlara zarar verir yanı vardı. Kıskandığı, yıkmak istediği kişi hakkında sunduğu bir jurnalle bu sonucu elde etmek zor değildi. Bunun ilginç bir örneği, sarayın gözdesi Rufai Şeyhi Ebulhüda'nın kendisine rakip saydığı Medeniye Şeyhi Zafir'i jurnalletmesinde görülür. Politik hiçbir ihtirası olmayan,

Abdülhamit'e Trablusgrap'e yönelik hizmetler sağlayan Şeyh Zafir hakkında bir gün Romanya'daki elçilikten bir jurnal gelir. Padişahın zaman zaman Cuma selamlığı kıldığı Şazeli dergâhındaki camide bomba patlatılacağı bunda bildiriliyordu. Araştırma yapıldı bir şey bulunamadı ama Abdülhamit bir daha o camiye gitmedi ve Zafir de bir anlamda gözden düştü. Jurnali Ebulhüda'nın hariciyede elde ettiği bir adam kanalıyla yaptırdığı herkesçe biliniyordu, ama olayın sonunda Ebulhüda'nın yıldızı sönmedi, aksine parladı.

Jurnal konusunun ve korkusunun o dönemde insanların içine ne denli yer etmiş olduğunu anlatmak için ciltler yazılabilir. Biz sadece Ahmet Rasim'in 1904 senesinde Hicaz demiryolunda bir istasyonun açılması törenine gazeteci olarak katılması sırasında olanlara ait anlattıklarını özetle aktarmakla yetineceğiz:

"Heyet Başkanı Turhan Paşa vehimli ve kuşkucu bir kişiydi. Geminin Gelibolu, Midilli, İzmir gibi limanlarda duruşlarında kimsenin dışarı çıkmasına ve kimseyle konuşmasına izin vermiyordu. Bir hadise çıkar korkusu içindeydi. İzmir limanında bulunan İngiliz savaş gemisinin komutanı kendisini resmen ziyaret edeceğini bildirince şafak attı. Saraydan izin almadan görüşmek İngilizler'e sığındı jurnalinin gitmesine yeter ve yarı yoldan geri çağırılıp tutuklanabilirdi. Onun için hemen kalkıyoruz mesajıyla atlatıldı. Beyrut'ta gemiye bir polis heyeti geldi ve Paşa'nın yanındaki şüpheli davranışlı kişilerden bazılarıyla görüştüler. Sonra aramızda bulunan Alaeddin Bey adlı bir kişiyi tutuklayıp götürdüler. Vapurun içini dehşet almıştı!.. Bir tutuklama hem de politika tutuklaması!.. Aman Allah, siyasi cürmün o günlerde bundan daha müthişi olamazdı, hatta hatıra gelemezdi! (...) Şam'da bir bela daha atlattık. Güya Şam'a giriş günü Fuat Paşa'nın tutuklu bulunduğu yerden geçilmiş ve kendisine selâm verilmiş. İkinci Kâtip İzzet Paşa telgrafla yanıt bekliyordu. Fuat Paşa'nın kendini değil evini bile görmenin olanak dışı olduğu bildirildi. (...) Dönüş yolunda çoğumuzun yüreği hop hop atıyordu. "Acaba bizi de birer yere sürcekler mi? diye fısır fısır konuşuyorduk." (Vakit, 5.Teşrinisani 1921)

Bu öykü padişahın en güvendiği kişilerden oluşan ve çok önem verdiği mutlu bir tören için geziye çıkan bir heyetin ruhi durumunu yansıtmaktadır. Buna göre sarayın tanımadığı, dolayısıyla şüpheli sayılması pek kolay olan kimselerin duyacakları korku hesaplanabilir. İkinci Meşrutiyet'in ilânında cezaevlerinin hücrelerinde ne için olduğunu bilmeden yıllardan beri yatmakta olan sayısız insan bulunmuştur.

Jurnal mekanizması sayesinde Abdülhamit oturduğu yerden ülkenin en uzak bir kentindeki olayları karşıt grupların kaleminden izlemek olanağını bulabiliyordu. Bunlar yalan da olsa, bir jurnalciyi cezalandırmanın bütün haber alma örgütünü ürkütmek ve kaynaklarını kaybetmek anlamına geleceğini anlamıştı. Bu yüzden yalan jurnal verdiği için cezalandırılmış kişi örneği hiç gösterilmemiştir. Anlaşıldığına göre, Abdülhamit böyle davranarak, "savaşmasını bilen üstte kalır, haklı olur" gerekçesiyle, aksine jurnalcileri teşvik ediyordu: Ebulhüda-Zafir olayında olduğu gibi. Eğer Zafir de Ebulhüda'yı jurnalleseydi sanırız kaybeden o olmazdı. Başkâtip Tahsin Paşa ile İkinci Kâtip İzzet Paşa'nın durmadan çekişmeleri gibi. Çekiştikleri için yanyana yaşamalarına Abdülhamit izin vermiştir. Aksine anlaşmaya, uyum içinde yaşamaya kalksalardı sanırız ikisi de çok çabuk görevlerinden uzaklaştırılırlardı.

İkinci örgüt olarak, bireysel jurnalcilerin dışında, resmi niteliği bulunmayan bir Hafiye Örgütü'nün varlığını da dikkate almak gerekiyor. Ser Hafiye-i Hazreti Şehriyari ünvanlı, polisten bağımsız bir reisleri de vardı. Örgütün gücü bu reisin yeteneğine bağlıydı. Kabasakal Mehmet Paşa Takımı ile Fehim Paşa Takımı en önde görünen takımlardı. Ayrıca Beşiktaş Muhafızı Hasan Paşa, Yaveri Şehriyari Ahmet Celaleddin Paşa, Askeri Mektepler Müfettişi İsmail Paşa gibi kendi özel örgütleriyle çalışanlar da vardı. Abdülhamit'in ünlü şüpheciliğine uygun olarak birbirlerinden bağımsız, hatta rekabet halinde çalıştıkları söylenebilirdi. Ne sadrazamın ne de Zaptiye Nazırı'nın bunlar üzerinde bir etkisi yoktu. Abdülhamit'in onlardan beklediği, şahsı ve rejime karşı olan girişimleri izlemeleriydi.

Bu operasyonlar sadece ülkenin dört bir yanında değil, Avrupa'da örgütlenmiş muhaliflerin bulunduğu her şehirde de (Pa-

ris, Londra, Brüksel, Cenevre, Kahire...) yapılmıştır. Gerekli olan kadrolar, para karşılığı hizmet vermeye hazır olduğunu bildiren herkesin görevlendirilmesiyle sağlanıyordu. Bu uygulama öylesine her tarafa yayılmıştır ki, Paris kahvelerinde parasız kalanların birbirlerine hemen Osmanlı elçiliğine başvurmalarını alayla tavsiye ettikleri, o yıllarda Avrupa basınında açık açık yazılmıştır. Aylık 100, özel bir raporun bedeli 60 Frank'tı. Bu yüzden Paris elçisi Münir Paşa'nın hafiye olduğu her yerde ilan edilmiş hatta elçilikte çalışan iki hafiye (Feridun ve Sinopyan) diplomat değil polis oldukları gerekçesiyle Fransız hükümetince sınır dışı edilmişlerdir.

Ülke içindeyse, Adliye Müfettişi Yusuf Şetvan ve Nafia Nezareti Mektupçu Muavini Said Bey'den kasaplara, bakkallara kadar pek çok kimsenin ismi hafiye'ye çıkmıştır. Para kazanmak umuduyla Avrupa'dan Osmanlı ülkesine gelmiş ama başarısız kalmış erkek ve kadın pek çok kimse de, sultan ajanları tarafından Beyoğlu otelleri ve kahvehanelerinde görevlendirilmişlerdir. Herkeste hafiye korkusu öylesine kökleşmişti ki üç kişi bir araya gelip konuşmaktan çekiniyordu. Bu tehdidin etkisiyle 1890'larda gazeteciliği bırakmak zorunda kalan Üsküdarlı Ahmet Talat'ın şiiri, bu korkuyu iyi yansıtmaktadır:

İstemem devlet aleyhinde evimde güftegû (dedikodu)
Sonra bak jurnal ederler herkesin namusu var
Askeriden, şeyhten, kıssisten (papaz), küttabdan
Hazreti şahı cihanın it kadar casusu var.

Jurnal mekanizmasının Abdülhamit için, halkla bütünleşmenin ve doğrudan ilişkinin bir aracı olduğu anlaşılıyor.

Yıldız'daki kapanıklığını böyle aşmış oluyordu. Yine bu sebeptendir ki hiçbir jurnalciyi geri çevirmeyi düşünmemiştir. Ancak resmi kanallarla gelen bilgileri bir tür bir mekanizmayla kontrol etmenin, resmi kanallar üzerinde yapacağı olumsuz etkiyi de dikkate almak gereklidir.

Bu konuda dikkati çekmek istediğimiz bir diğer husus da yurt dışında yayımlanan yalan haberlere tepki gösterilirken, içerideki yalanlara en yüksek düzeyde iltifat edilmesindeki çelişkidir.

SAFDIŞI BIRAKILAN BÂBIÂLİ PAŞALARININ GÖREVİ: DANIŞMANLIK

Yetkisizleştirme ve devletin resmi haber kanalları dışındaki bir mekanizmaya güvenin sonucunda, Yıldız'la Bâbıâli arasında bir kopmanın olması kaçınılmazdı. Daha saltanatın üçüncü yılı dolmadan Yıldız'ın egemenliği tartışılmaz hale gelmişti. Bu yüzden Abdülhamit'in, sadrazam değişikliklerinin fazlaca önemsenmesine şaştığını anılarını kaleme alanlar şöyle anlatıyorlar:

"Her sadrazam değişikliğinde yükselen sesler tamamen lüzumsuzdur. Sadrazam, Sait Paşa olmuş, Kâmil Paşa olmuş bundan ne çıkar? Gerçek sadrazam Yıldız'da ikamet eder ki o da benim. Sadrazam değişikliği diplomasi alanında yapacağım fedakârlıkla ilgilidir. (...) Sadrazamın değişmesi gerçekten bizim devletimiz açısından önemli değildir."

Kendi sistemi içinde bu görüşün tutarlılığı savunulabilirse de görev alanları şaşkına çevirdiği de inkâr edilemez. Devleti en az ödün ve en az kayıpla ayakta tutmak açısından Abdülhamit'le sadrazamları arasında bir görüş ayrılığı bulunduğuna inanmıyoruz. Hepsi de iyi niyetliydiler. Ancak zaten ödün vermek üzere oluşmuş bir yapıda bunun dereceleri üzerinde şu veya bu görüşün haklılığını savunmanın zorluğu açıktır. Hangi ölçüye göre bir konuda ödün verilirken diğerinde direnilecekti. Niçin Doğu Rumeli işinde ses çıkarılmadı da Akabe işinde çatışma göze alındı?..

Bu keyfi pazarlıklar ortamı, Abdülhamit'in kişiliğinin de katkısıyla yöneticileri şaşkına çeviriyordu. Bu yüzden sadrazamlarıyla ve hükümetleriyle arasında diyalog kurulması güçleşiyordu. Eylül 1876'dan Aralık 1882'ye kadarki 6 yıl 2 aylık sürede 16 sadrazamın değiştirildiğini görüyoruz. Ortalama her biri 4 ay 19 gün Bâbıâli'de kalmışlardır. İçlerinde 7, hatta iki gün sadarette kalanlar vardır. Bu Abdülhamit'in çarkı yerine oturtmak için denemeler yaptığı söylenen süredir. 1882'nin son ayından, Ferit Paşa'nın sadrazamlığının sonuna kadarki 27 yıllık sürede ise sekiz sadrazam değiştirilmiştir, yani ortalama 3 yıl 45 gün, hele Sa-

lt ve Kâmil paşaların çok kısa süreli birer sadrazamlığı dışarıda bırakılırsa, ortalama 4 yıl 1 aylık sadaret süreleri, yani bir sürekllllik ortaya çıkar.

Bunlar arasında 7 defa makama getirmekle ve en uzun (7 yıl 25 gün) iktidarda tutmakla Sait Paşa'ya en çok güvendiği anlaşılıyor. Sait Paşa'nın karakterine baktığımız zaman Abdülhamit'in ne tür adamdan hoşlandığını görebiliyoruz. Sait Paşa'nın bilgili, çalışkan, namuslu, iyi niyetli, iş çıkarır bir kişiliğe sahip olduğunu herkes onaylar. Kuşkusuz her şeyden önce bu açılardan kendisine güvenmiştir. Ancak anılarında Paşa'nın değerlendirilişi için kullanılan sözler şaşırtıcıdır:

"Sait Paşa'yı yakından tanıyanlar tasdikte tereddüt etmezler ki paşa, bu gibi önemli sorunlarda (Doğu Rumeli) sarih bir fikir beyan etmezdi; daima (şöyle yapılırsa bu, böyle yapılırsa şu mahzur vardır) demek ayırdedici davranışıydı. (...) Sait Paşa gerek sadrazam, gerekse azil edilmiş olduğu zamanlarda danıştığımda kesin bir şey söylemezdi. Sorumluluktan, kamuoyundan, tarihten ve bunlar kadar da benden korkardı. Bu vehim ve sakınmalar, ondan kesin bir söz söylemek gücünü kaldırmıştı."

Yani Sait Paşa bir olayın bütün seçeneklerini ortaya koyabilecek yetenekte ama çözüm söylemekten kaçınan bir tip olarak görünüyor. Oysa Sait Paşa, yetki verildiğinde birçok reformu (Adli, idari, eğitim) hızla gerçekleştirmeyi becermiş bir idarecidir. II. Meşrutiyet döneminde de kararlılıklarını göstermiştir. Demek ki Abdülhamit karşısındaki kararsızlığı, padişahın karakterini iyi anlamış olmasından ileri geliyordu. Abdülhamit, tek çizgi, tek çözüm gösteren vezirleriyle daima çatışmıştır. Kendisini yönlendirmek, yönetimi etkilemek istedikleri kanısına kapılmıştır. Seçenekler arasından kendisinin uygun göreceğini Padişah'ın emridir ama sorumluluğu benimdir diye yapacak tipler arıyordu. Mithat, Hayrettin paşalar ve diğer birçoklarıyla geçinememesi bu yüzdendir.

İki sadrazamlıkta 6 yıl 15 gün kalan Kâmil Paşa da doğru, özgür fikirli, rüşvet ve yolsuzluk düşmanı, sır tutar, iyi çalışır, çabuk kavrar, iş çıkarır biriydi. Kâmil Paşa'nın siyasal tutumu ve ilkelerini irdeleyen E. Z. Karal şunları söylüyor:

"İstibdat devrinde, sadrazamlıkları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılıştan kurtarılması hususunda köklü fikirlere dayanan bir siyaset izlediği savunulamaz. Memleketin iç ve dış meselelerini günlük manzaraları ile görerek onları ancak geçici bir zaman için halletmiştir. (...) Yaptığı müstebit bir hükümdarın fikirlerini ve hayallerini benimseyerek memlekete hizmet etmeye gayret etmiş olmasından ibarettir." (VIII/295)

Sait ve Kamil Paşaların ihtiyatlı davranmalarının, kesin çözümler yerine değişik formüllerin doğuracağı sonuçları belirten görüşler ortaya koymaları, padişahın özelliğini iyi kavramış olduklarını göstermektedir. Gerçekten, her konuda herşeyi bilmesinin olanaksızlığının bilincinde olan Abdülhamit için, farklı olasılıkları dikkate almak önemliydi. Bu da gösteriyor ki kararları kişisel aldığı yolundaki iddialar tutarlı değildir. Uzmanlığına ve görüşlerine inandığı kişilere danışmayı ilke edinmişti. Özellikle birbirinin karşıtı görüşlere sahip Sait ve Kamil Paşalar gibilerini seçmesi, aynı konudaki zıt düşünceleri dikkate almayı tercih ettiğini gösteriyor. Üstelik iktidardan yeni uzaklaştırdığı bir kişiyi danışman olarak sık sık kullanması da, sadarete ya da nezarete getirdiği kimsenin her tezini tartışmasız kabul etmediğinin kanıtıdır. Gerektiğinde karmaşık sorunlar için komisyon kurulmasını ve orada tartışılmasını da isterdi. Ancak kendisinin de açıkça belirttiği gibi "komisyona havale"nin işi sürüncemede bırakmadan başka bir şeye yaramadığı inancındaydı. Belki de, sürüncemede kalmasını istediği işler varsa onları komisyonlara bilinçli şekilde sevkettiği düşünülebilir.

Bu aşırı ihtiyatlılığın, Yıldız'ın Babıali'nin önerilerinin topunu geri çevirdiği ve kendi görüşünü zorladığı gibi algılanması yanlış olacaktır. Ali Akyıldız, 15 bin irade kaydı üzerinde yaptığı araştırma sonucunda, hükümetin önerilerinin büyük oranda onaylandığı sonucuna varmıştır. Bundan varılacak sonuç, Abdülhamit'in her kararda diğer ihtimallerin de hesaba katılmasını ve ondan sonra karara varılmasını istediğidir.

Kendilerini öldürteceği korkusuyla İngiliz diplomatik temsilciliklerine sığınan bu iki sadrazamdan sonra, Abdülhamit'in bu makama "Beni hiçbir vakit telâşa düşürmedi" dediği 68 yaşındaki hasta Halil Rıfat Paşa'yı getirmesi, tam aradığı adam ol-

masındandır. Göreve atanmadan kısa süre önce Rıfat Paşa şöyle içerikli bir lâyiha vermişti:

"Yabancı elçilere, Tanrı'nın gölgesi padişahın kutsal yüceliğini ve sorumsuzluğunu tanıtıp onaylattırmak ve padişahın icraatından dolayı elçilerin yapacakları itirazlara karşı Bâbıâli'nin kendisini sorumlu tanıtarak padişahı koruması (görevidir)."

Böyle birisi için Abdülhamit'in "Ben yalnız bir sadrazam gördüm" demesi kendi karakterini yansıtır. Rıfat Paşa herhalde hastalanarak ölmeseydi kolay kolay değiştirilmezdi. Sultana sadakat dışında bir özelliği bulunmayan Halil Rıfat Paşa'nın ilk iki sadrazam kadar saygıdeğer bir kişiliğe sahip olmadığını yabancı gözlemciler de farketmişlerdir. 1897'de İstanbul'a gelen bir Fransız yazar, Sait ve Kâmil paşalarla Maliye Nazırı Nazif Paşa'nın dürüstlüklerini son derece övdüğü halde Halil Rıfat Paşa için "İştah açıcı bir rüşvete hiç dayanamaz" diyor. Bu sırada Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'nın vali ve kaymakam tayinlerinden rüşvet aldığını, Bahriye Nazırı Hasan Paşa içinse "doyumsuz para açlığı bulunduğunu" söyler. Çok uzun yıllar İstanbul'da yaşayıp İstanbul mali çevrelerinin içyüzünü iyi öğrenen Edwin Pears de, Hasan Paşa'nın, bir gemi siparişinde 200 bin sterlin rüşvet aldığı söylenince "Yanlış 300'dür" diyecek kadar pervasız bir adam olduğunu ileri sürer. Buna rağmen 1902'de ölünceye kadar Bahriye Nazırı kalmasını (15 yıl kadar) donanmanın Haliç'ten çıkmamasını sağlamasına bağlar. Aynı yazar buradan hareketle Abdülhamit'in "herkesin bir fiyatı olduğuna ve kendisinin bu fiyatı biçecek ve istediği sonuçları elde edecek kadar zeki olduğuna inandığını" ekler.

Örneğin, sadrazamlara her ay Saray hazinesinden ayrıca ek ödenek verilmesi kuşkusuz nereye bağlı olduğunu unutturmamak içindi. Vezirlere, valilere, çöldeki şeyhlere bile hediye ve para gönderilerek bağlılıklarını devam ettirmek Abdülhamit'in taktiğiydi. Aldığı hizmetin değerine göre herkesi memnun etmenin yolunu biliyordu: Paraya aç olana para, mevki isteyene mevki, tokgözlülere de içten dostluk vererek. Karşılığında istediği, kendi saptadığı çizgi içinde davranılmasıydı. Dolayısıyla Abdülhamit'in her nabza göre şerbet vermekteki başarısının, 20. yüz-

yıl "public relation" uzmanlarını kıskandıracak nitelikte olduğu söylenebilir. E. Akarlı'nın F. Yasamee'den aktardığı bir yargı bu taktiğinin başarısındaki temel gücü ortaya koymaktadır:

"Görevlilerinin bir çoğunun satın alınırlığına ve idare mekanizmasının dezorganize olmasına rağmen Osmanlı Devleti ne bir Mısır ne de bir Buhara değildi: Yönetici kurumlarına kesin şekilde sızmak mümkün değildi ve hükümdarı da satın alınamazdı."

Gerçekten bu son nokta çok önemliydi. Abdülaziz'le saraya doğrudan rüşvet verip iş çevirmeye alışmış olanlar ya da Murat'ı borç verip yozlaştırmayı başarmış olanlar için Abdülhamit çok ters düşüyordu. Kendisi için asla bir şey istemiyor, her şeyden önce ülkenin çıkarını ön plâna koyuyordu. Haber aldığı yolsuzluklara göz yumması da oradan ülke için ya da politikası için çıkar beklemesinden ileri geliyordu. Bu yüzden en namuslularla en namussuzları hizmetinde aynı oranda kullanmıştır.

Herkesin parayla alınabilirliği ilkesini yabancı devlet elçileri için bile uygulamıştır. Kuşkusuz hediyelerin şekli değişiyordu. İstanbul'da elçilik yaptıktan sonra İtalya'da Dışişleri Bakanı olan Blanc'ın, Fransız Elçisi Montebello'nun bu tür ilişkiler içinde olduğu anlaşılıyor. 1903'te borcun birleştirilmesinde ön plânda rol oynayan bakan ve banker Rouvier'yi Hudeyde-San'a demiryolu istikrazının ve hazine bonosu çıkarılmasının başına getirerek ödüllendirmesi, bu elde etme taktiğinde en üst düzeydeki bir ölçüdür. Zamanında bu suretle ilişki kurduklarına sonra elçilerini yollayıp politikası lehinde hareket etmeleri için isteklerde bulunurdu. Yalnız kabul etmek gerekir ki bu düzeydekilerle ilişkilerinde bir şantaj davası bulunduğu ileri sürülemez.

Her şeye rağmen değerlendirmelerinde kişileri önce para zaafıyla ele aldığı anlaşılıyor. Ahmet Rıza'yı bu açıdan çok takdir etmiştir. Hele onun Ermeni suikastlerine karşı çıkmasından çok etkilenmiş ve ülkeye davet etmiştir. Parayla satın alınmazlığı karşısında, Meşrutiyet'in ilânından sonra ona büyük saygı göstererek ve eliyle yaptığı mobilyalar hediye ederek hayranlığını belirtmiştir. Anılarında, politikasını beğenmediği halde, para ile ilkelerinden vazgeçmez niteliği yüzünden, Doktor Nazım'dan da saygıyla bahsedilir.

SARAY PARTİSİ'NİN TEZGAHI: YANILMAZLIK İLKESİ OLUŞTURMA

Abdülhamit'in nezaket ve dikkati, sadece göstermelik değildi. Her ilişkisinden bir sonuç almaya, yararlanmaya dikkat ederdi. Bunların her biri bir yatırımdı. Bu uzun vadeli düşünceler sayesindedir ki iktidara geldiği andaki yalnızlığına rağmen kısa sürede çevresinde her birinden ne konuda yararlanabileceğini kestirdiği bir takım oluşturmuştur. Buna İngiliz elçisi "Saray Partisi" adını takmıştır. Doğrudan padişah-halk bağlantısının yürüyebilmesi için asıl gereksindiği ve önemli olan grup buydu. Yetkileri alınsa da varlığı kaçınılmaz olan bürokrasiyi ve Bâbıâli'yi bunlarla kontrol etmek durumundaydı.

Saray Partisi'ni kurmaya daha tahta çıktığı anda, kendisine hükümetçe önerilen saray müşiri ve başkâtip yerine kendi seçtiği Damat Mahmut ve Sait Paşa'yı atayarak başlamıştı. Yavaş yavaş bu çevreyi kalabalıklaştırdı. Sonra yavaş yavaş Bâbıâli'nin yetkilerini Yıldız'a taşımaya, sadrazamları yetkisizleştirmeye başladı. İlk yazılı direnç 1879 ortasında Hayrettin Paşa'dan geldiğinde artık çok geç olmuştu bile. Yıldız her şeye hakimdi. Oluşumun pek az kimse farkındaydı. O kadar ki Sadrazam'ın Padişahınkiyle eşit hale gelmiş olan yetkilerini azaltacağını söylediği İngiliz elçisi, oldu bittinin farkına varmadan, pederane öğütler veriyordu:

"Değişiklik zamansız ve yersiz, görevleri kendi üzerinize almayınız, bakanlara bırakınız, bu yüzden reformlar yapılamıyor. Halk her yolsuzluktan sizi sorumlu tutuyor." (30.VII.1879)

Dokuz ay sonra (27.IV.1880) aynı elçi Layard, mekanizmanın kurulmuş ve kendi mantığı içinde ağır aksak da olsa işlemekte olduğunu bildiriyordu:

"Devletin bütün gücü şimdi Sultan'ın elinde ve bütün kamu işleri kontrolunda. (...) Bir süre beni çok dinledi, sonra dinlemez oldu. (...) Oldukça önemsiz konular bile Saray'a gönderiliyor ve Sultan'ın incelemesi ve onaylamasına değin orada belirsiz bir

zamana kadar bekletiliyor. (...) Bakanlar sorumluluk almak istemiyorlar."

Tıpkı elçi Layard gibi birçok yazar da Abdülhamit'i istibdata saptıranların çevresi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa bu mekanizmanın Abdülhamit'in kafasında düşünülüp şekillendirildiği Sait P aşa gibi bazı yakınlarının da katkılarda bulundukları açıktır. "Tahta çıktığımda etrafımı, dolapçı ve beni esir etmek isteyen insanlarla çevrilmiş gördüm. Bunun üzerine hayatımı ve tahtımı muhafaza etmek için hileye karşı hile ile karşı koymam gerekti" diyen Abdülhamit, sadece Bâbıâli'yle değil, Saray'daki çarklarla da mücadele etmesi gerektiğini biliyordu. Bu yüzden kendi kafasındaki taslağa herkesten aldığı önerileri de katarak Saray Partisi'ni oluşturmuştur. Layard'ın yukarda bahsettiğimiz raporunda bu Saray Partisi ilkeleri konusunda söyledikleri, kurulanın en azından başlangıçta hiç de sadece çıkar arayıcı bir parti olmadığını kanıtlar:

"Savaşın sonundan beri Sultan, fanatik ve Avrupa'ya karşı olan bir parti tarafından ikna edildi. Çünkü selefi Avrupa'ya özgü kurumları, Avrupai reformları İmparatorlukta uygulamaya kalkışmış, bu Türkiye'yi iflasa ve felâketli bir savaşa sürüklemişti. Yeni Sultan şimdi Avrupasız hareket etmeli, ülkesindeki gelişmeleri ve reformları da Türk ve Müslüman çizgisinde yapmalı; şimdiki kabinenin bir kısmı ve 'Saray Partisi' bu düşüncedeler. Aynı zamanda kapitülasyonlardan kurtulmak için gösterdikleri çabalar ve Avrupa devletlerinden bağımsız bir şekilde hareket etmelerinden başka, onlarla birlikte gelen anlaşmaları dikkate almayıp uymamaları da bunu kanıtlamaktadır. Avrupa'ya aldırış etmemek ve onu inkâra kalkışmak teşebbüsü, son zamanlarda Bâbıâli'nin keyfi davranışlarına karşı birçok protestolara, yabancı temsilcilerin topluca, dostça direnmelerine yol açmştır. Sultan ve danışmanları Avrupa devletlerini Türkiye'ye karşı birleştirecek ve giderek artan sorunların tehlikesini görmüşe benzemiyorlar."

Burada Yeni Osmanlılar'ın da Tanzimatçılarda eleştiriye lâyık gördükleri bir davranışa antidota rastlıyoruz: Avrupa'ya fazla güvenilmeyecek, reformlar yapılacak ama Türk ve Müslüman

çizgisine dikkat edilecek, kapitülasyonlardan kurtulunmaya ve bağımsızlık elde edilmeye çalışılacak. Tarihsel sürecin yarattığı bu aşamanın Batı çevrelerince fanatik ve Avrupa'ya karşı diye değerlendirilmesini, ancak emperyalizmin fanatizmi ile açıklayabiliriz. Kendisini savunma, hem de Batı örneğine göre reformdan vazgeçmeden savunma niyetini bu derece çarpık şekilde değerlendirmenin başka türlü açıklaması olamaz.

Elçinin telâşının bir ileri görüşlülükten doğmadığı açıktır, sadece kapitülasyonların kaldırılmasının istenmesi bile ona çok daha ağır yargılar yaptırabilirdi. Oysa Saray Partisi'nin daha sonra aldığı şekil, bu haksız önyargıya hak verdirecek düzeye erişmiştir. Selânik'te geçmişin hesaplaşmasını yaparken "Bana ne fenalık geldiyse hep etrafıma toplanan fena adamlardan geldi, iyi adamlar olsaydı, ben bu felakete giriftar olur mu idim?" demiştir. Bâbıâli'yi ve bürokrasiyi tasfiye ilkesiyle işe başlayan Abdülhamit çevresini kendisi kurmuştur, o halde hepsinin kötü olmasından kendisinden başka kim sorumlu sayılabilir?.. Kendisi dürüst, namuslu bir insan olan ve insanlarla ilişki kurarken kılı kırk yaran Abdülhamit'in, çevresinde bir hayli de namussuz toplandıysa bunun sorumlusu kendisinden başkası olabilir miydi?

Kanımızca Abdülhamit şaşkınlığında samimi fakat hatalıdır. Hem kendisinin, hem de iktidara birlikte geldikleri restorasyoncu reformist çoğunluğun yaklaşımı, geleneksel değerlendirme ölçülerine dayanıyordu. Elbirliğiyle, tam sonuç vermemiş Tanzimatçı yöntemlerine karşı yeni ve yerel çözümler düşünüyorlardı. Oysa bu çözümlerin şekli belirlenememişti. Elçinin bahsettiği Türkçü ve Müslüman çizgi neydi?.. Batı'ya uygun reformları yaparken bunlar hangi ölçülerde işin içine girecek, Osmanlılıkla nasıl bağdaşacaklardı. Yeni Osmanlılar'ın tartışmalarından kesin çizgiler çıkmamıştı. Sınırları hayli muğlak meşveret sistemine dayalı "Devlette Reform" fikrinin dışında belirgin bir örnek yoktu. Her yeni girişimde olduğu gibi bunun işlerliği üzerindeki şüpheler de bir hayli yüksekti. Yeni Osmanlılar'ın uzaklaştırılmasıyla ortada bunu tartışmaya devam edebilecek kadrolar da kalmamıştı. Ayrıca, özellikle Araplar ve Hint Müslümanları arasında, İslamın yapısı üzerinde ve İslam'da reform ni-

yetiyle başlatılan tartışmalara da İstanbul'da girişilemiyordu. Bu, zaten Arap Hilâfeti kampanyasıyla Müslümanlar arasına sokulmaya çalışılan ayrılıkçılığa bir de Hilâfet'in kendisinin katkı yapması olurdu. Bu yüzden kuramsal tartışmalardan özellikle kaçınılan bir toplumsal yapı beliriyordu. Mithat'ın toplumun daha geniş kesimlerini işin içine sokarak, halkı katarak çözüm arama formülüne karşı çıkanlar, kendi kısırlıklarını da farketmiş olmalıdırlar. Ancak bu ortam, Abdülhamit'in her alanda yararlı gördüğü bir ilkesiyle, dalgalandırmama - kışkırtıcı olmama ile bağdaştığı için yüzde yüz red de edilmiyordu.

Vambery'nin "Abdülhamit'in karakterindeki muamma" diye nitelediği oluşum, aslında kendisinin restorasyoncu reformistlerle birlikte oluşturduğu sistemin bir sonucuydu:

"Bu adamın karakterini tetkik ettikçe giderek daha çok bir muamma ile karşılaşıyorum ve anlaşılmaz buluyorum. Bir yandan tam anlamıyla çekingen ve kararsız, oysa diğer yandan saptanan bir plân karşısında büyük bir kararlılık ve yöneticilik gösterdiği yadsınamaz. Büyük paralar harcadığı eğitim konusunda olduğu gibi." (28.08.1892)

Eleştiriden çok padişahın isteklerini destekleme eğilimli olan Saray Partisi'nin kuruluş kadrosu hayli ilginçti. Burada başkâtip ve diğer kâtipler dışında, Saray'ın geleneksel (esvapçıbaşı vb.) kadroları yanında bir sürü mabeynci vardı. Ama bunların dışında, din adamı, jurnalci hatta nazır sıfatlı bir sürü insan da Saray Partisi içinde sayılabilir. Aslında bunları, Abdülhamit'in kendi hizmetinde doğrudan kullandığı kişiler diye nitelemek yanlış olmaz. Bâbıâli'de görevli hatta nazır olmak mutlaka Saray Partisi'nden olmak anlamını taşımıyordu. Bazılarını genel olarak bütün hizmetlerinde kullanırken, bazılarını ise belirli konularda çalışırken görüyoruz. Üzerinde çok ayrıntılı bir araştırmanın gerektiğine inandığımız bu konu üzerinde biz sadece Abdülhamit'in doğrudan yararlandığı (Bâbıâli'nin dışında) bazı adları vermekle yetineceğiz.

Din konusunda yararlandıkları:

Ebülhuda (Suriyeli Rufai Şeyhi), Şeyh Zafir (Trablusgraplı Medeniyye Şeyhi), Şeyh Rahmetullah, Seyyid Hüseyin el-Cisr,

Şeyh Fazıl, Şeyh Esad, İzzet Paşa el-Abed (=İzzet Holo, ikinci kâtip, Suriyeli), Abdülkadir el-Kudsi; İranlılardan Hassan Han Kebir el-Mulk, Mirza Ağa Han-ı Kermani (eski Basra Konsolosu), Şeyh Ahmet Ruhi (bu üçü de Babi olup, ikisi Babaullah tarafından tarikatın liderliğinden uzaklaştırılan Subh-e Azal'ın damatlarıydılar).

Özel hizmetlerinde kullandıkları:

Damat Mahmut Paşa, Ahmet Celalettin Paşa (Serhafiye), Selim Melhame (Suriyeli Maden Nazırı), Necip Melhame (Gizli polis şefi), Şefik el-Kurani (Zaptiye Nazırı), İbrahim Muvaylehi (Mısırlı-Hidiv İsmail'in yakın adamı), İsmail Cevdet (Mısırlı-Kahire eski polis müdürü), süt kardeşi İsmet Bey ve oğlu Fehim Paşa (Beyoğlu'nun haraççısı), İsmail Paşa (Askeri mekteplер müfettişi), Naum Paşa (Suriyeli, Dışişleri Müsteşarı).

Bu grupta, değişik milletlerden olan ajanları da sayabiliriz: Ardaşes Sürmeliyan (Ermeni ajan); Abu Naddara (Yahudi yazar), Bernard Maimon (Yahudi ajan), Nikolas Nikolaides (Fenerli Rum gazeteci - Paris'te Osmanlı ajansını kurmuştu), Nevlinski (Rus asıllı gazeteci), Karatodori ve Savaş paşalar –son derece değerli ve bilim adamları olmalarına rağmen Abdülhamit'in hizmetinde çalmıştıkları için Yunan basını tarafından Hellenizmin en büyük düşmanları, Yeni Bizanslılar olarak ilân edilmişlerdir–, Guilbert (Fransız gazeteci). Bertrand Bareilles (Şehzadelerin Fransızca hocası). Edwin Pears de anılarında, Jön Türklerle yabancı gazeteleri temas ettirip sonra Sultan'a rapor eden aylıklı bir İngiliz ajanla, Pera Palas'ta dinlediği İngilizce konuşmaları rapor eden Amerikalı bir kadın ajandan bahseder.

Bu kadroyu çok daha zenginleştirmek mümkündür. İçlerinden Bernard Maimon gibi büyük dolandırıcılıklara kalkışanlar, Guilbert gibi önce ajanlık yapıp sonra Avrupa'da bununla şantaja kalkışanlar vardır. Hele üç tanesi birçok şeyi görmezlikten gelmeyi bilen Abdülhamit'i bile rahatsız edecek kadar azgınlıklar yapmışlardır. Fehim Paşa Bursa'ya sürülmüş sonra orada halk tarafından linç edilmiştir. Arnavut Esat Paşa Toptani'nin küçük kardeşi Gani Bey'den "eşkiya tıynetli" diye bahseden Abdülhamit ona kaymakam rütbesi ve Sultan yaverliği verdiği

halde frenleyememişti. Birkaç kez Harput'a, diğer yerlere sürülmüştü. Basın'daki güvenilir adamı Baba Tahir ise (Malûmat dergisi sahibi) Saray'a yakınlığı iddiasıyla şantaj yapıyor, para topluyor, sahte nişanlar dağıtarak para kazanıyor ve Makedonya'daki asker için açılan yardım kampanyasında toplanan paraları iç ediyordu. O da daha Abdülhamit zamanında hapse atılmıştır.

Bu ayak takımına karşılık Saray Partisi'nin bir de Eğinli Sait Paşa gibi, hatta gazeteci Ahmet Mithat gibi kültürlü ve değerli kısmı vardı ki asıl rolleri Abdülhamit'e gerçek zararı verecek olan "yanılmazlık" ilkesinin yerleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır.

Eğinli Sait Paşa'nın, Mithat Paşa'nın cumhuriyet kuracağı hakkında Abdülhamit'ten dinlediği dedikodular üzerine anılarına yazdığı şu notlar önemlidir:

"Ben bu derece âkil ve geleceği keramet gibi gören bir padişah tasavvur edemezdim. (...) Mithat'ın derhal azli gerekirdi ama Padişah sabredip memlekette ne türlü fesada çalıştığını zabıta jurnallerinden anlamadıkça azil buyurmadılar."

Bu Sait Paşa'dır ki anayasaya Türkçe'nin resmi dil olarak konulmasını sağladığı için daima minnet ve şükranla anılması gerektiği ileri sürülmüştür.

Türk toplumuna okuma zevkini aşılamaktaki büyük rolü her zaman saygıyla anılan Ahmet Mithat da gerek kitaplarında, gerekse gazetesindeki (Tercüman-ı Hakikat) yayınlarıyla yanılmazlık ilkesinin yerleşmesinde –belki temel düşüncelerine tamamen aykırı olmasına rağmen– büyük etken olmuştur. Bunlardan bazı örnekler verebiliriz:

"Osmanlıların istidadını (...) yalnız Sultan Abdülhamit Han Hazretleri takdir eylemiştir. Zira kendileri ne diğer kardeşlerine ve ne de devlet adamlarına benzeyip her şeye yetenekli olmakla Osmanlıların en ilerde geleni ve hürriyetçi uygarlık ilerlemesinde dahi en çalışkan ve en muktedir Avrupalıların eazımıdır (en büyüğüdür)." (2.IX.1878)

"Yüzyılın ve Padişahın büyüklüğüne uygun büyüklük ile bu yüzyıla ve Padişah'a lâyık uyruklar olmaya gayret edelim. Bizim

ihtiyacımızı bizden âlâ Padişahımız biliyor. Bizim saadetimiz için bizden ziyade Şevketlu Efendimiz düşünüyor." (23.II.1879)

Daha saltanatının ilk yıllarında büyük bir hızla başlayan bu aşırı yüceltme, yıllar ilerledikçe sınırsızlaşacaktır.

"İslamiyet ve Osmaniyete sevgisi o kadar harikulâdedir ki gayreti İslamiye ve Osmaniyeleri'nin binde birini bin padişaha taksim edecek olsalar, her birinin biner âlî-i himmet padişah ad olunacakları..." (27.VI.1884)

"Padişah-ı âlem ve kıblegâh-ı ümem efendimiz hazretleri..." (6.XI.1886)

"Osmanlı sultanları silsilesi içinde, adalet, merhamet, hikmet, ulvi lûtf, inayet gibi vasıflar ve olağanüstü yüce meziyetlerle bilhakkın yücelmiş olan Padişahımız..." (22.VII.1889)

Sadece Ahmet Mithat'ın gazetesinden aldığımız bu örnekler, yıllar ilerledikçe daha da yüksek bir tona kavuşmuştur. Hele işi övgüyle atiyye toplamaya dökenlere indirirsek çok daha utanılacak formüllerle karşılaşabiliriz. Böylece yerleşen yanılmazlık ilkesinin etkisi Abdülhamit'in muhtıralarında çok belirgin olarak farkedilir. Sürekli olarak vezirlerin, Bâbıâli'nin hata yaptığını ve Abdülhamit'in hataları düzelttiğini anımsatan notlara bunlarda rastlanır. Bütün bir çevrenin böylesine pompaladığı yanılmazlık ilkesine en sonunda kendisi de içten inanmıştır. Osman Ergin, Saray alkışçılarının duasının onun zamanında değiştirildiğini belirtir. Cuma selamlığında alkışçılar padişaha "Uğurun hayrola, yaşın uzun ola, yolun açık ola, saltanatına mağrur olma Padişahım! Senden büyük Allah var!" diye bağırırlarken bunun son cümlesi Abdülhamit tarafından "Padişahım şevketinle, devletinle bin yaşa!" olarak değiştirilmiş (s.1053).

Abdülhamit'in kendi yanılmazlığına inanışının ipucuna anılarında rastlıyoruz. Mizancı Murat Bey'i hiç sevmediğini belirttikten sonra "Huzuruma kabul ile uzun uzadıya görüştüm. (...) O akşamki hallerinden bana tahakküm etmek istediği, açıktan açığa anlaşılıyordu." der. Görüşme 1895'de cereyan etmiştir. Yani Abdülhamit'in padişahlığının iyice kökleşmiş, tartışılmaz hale gelmiş olduğu bir dönemde. Ayrıntılı bilgiyi ilerde vereceğimiz bu konuşma öncesinde Murat Bey'in Abdülhamit'e hem de Sa-

ray'da sert çıkar bir davranışta bulunduğunu hiç sanmıyoruz. Olsa olsa fikirlerini, gazetesinde yazdığı düşünceleri açıklamıştır. Bu da her kişilikli insanın yapacağı şeydir. Ve Mizan'ın bütün koleksiyonunu gözden geçirmiş olarak biz, Murat'ın fikirlerinde ne bir Mithat ne de bir Namık Kemal üslubu ve içeriği bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Sadece düşünen bir insanın inandıklarını içtenlikle aktarması vardır. Nitekim aynı Murat, Mısır'a kaçtıktan sonra çıkarttığı Mizan'da (06.02.1896) yayımladığı bir açık mektubunu şu imza ile bitirmiştir: "Etrafınızı almış olanlardan ziyade devlet ve selâmetinize sadık Murat kulları." Buna rağmen Abdülhamit'in onun tahakküm etmek istemesinden bahsetmesi, ilerde bahsedeceğimiz girişimine tepki dışında asıl kendisinin kimseyi dinlemeye dayanamaz hale gelmiş olduğunu kanıtlar. Bu ise otokratlar için en büyük tehlikenin, kendisinden başkasının doğruya düşünümeyeceğine inanmanın başlama işaretidir.

TEK YETKİLİ OLMA TUTKUSU ABDÜLHAMİT'İ TEK HEDEF YAPTI

Abdülhamit'le birlikte Mithat'a ve Yeni Osmanlılar'a karşı darbeyi yürüten ama bu Saray Partisi içine giremeyen ya da girmek istemeyen Bâbıâli paşalarının ve bürokrasinin, Yıldız'ı merkezleştirme, padişahı tartışılmaz simge haline getirme ve kendilerini suçlama kampanyası karşısında davranışı ne olmuştur?

Birlikte iktidara gelen, rejimin yapısına katkıları bilinen, kurşıt grubu tasfiyede rol oynayanların "kendi yaptıkları helva"yı beğenmemeleri ya da eleştirmeleri olası değildi. Hayrettin ve Abdullah paşalar gibi tam yetkiler tanınmazsa görev almayacaklarını söyleyebilenler ortadan çekildikten sonra Yıldız'ın tek merkez oluşu oldu bittiye gelmişti. Klâsik bir bürokrat yaklaşımıyla, sorumluluğu başkası üstlendikten sonra yetkilerin nerede olduğunu fazla aldırmayacaklarını ortaya koydular. Eninde sonunda teslim oldukları, kendi rızaları ile başlarına getirdikleri kişiydi. Sorumluluktan kaçma tembelliği ve suçlu sayılmama rahatlığıyla, Tanzimatçılar'ın özelliğini oluşturan çekinmeden, korkmadan Sultan'ı uyarma dinamizmini de bir kenara atıverdiler. Pasif çoğunluk böylece, Tanzimatçı –Aziz– Yeni Osmanlılar çekişmesi dönemindeki sorumsuzluğuna dönmüş oldu. Sait Paşa gibi en cesurları, ancak sorulunca ve seçeneklerin mahzurlarını belirtmekten ileri gitmeyen önerileriyle ortada göründüler. Ama aynı Sait Paşa, örneğin Yıldız davasında, Mithat'ın Aziz'in ölümünü kendisinden, Sadaret Müsteşarlığı'ndaki makamında öğrendiğini, dolayısıyla bir ilgisi olmadığı konusunda tanıklıktan kaçınmış, böylece Sultan'la sessiz bir suç ortaklığından çekinmemiştir.

Böylece, işleri her gün daha kötüye giden devlette sorumluluk tehlikesi ve hata olasılıkları arttıkça, kişiliksizlik de artıyordu. Çok sonraları bu pasif çoğunluk da Abdülhamit'i Saray Partisi ile birlikte suçlu bulmakta Jön Türkler'le birleşecek, kendisini suçsuz ilân etmekten hiç çekinmeyecektir. Oysa tarih, rejimi seçiş ve yerleştirmekteki rollerini asla unutmayacaktır.

Murat Bey, Mısır'a kaçtıktan sonra yenden çıkartmaya başladığı Mizan'ının ilk sayısına (160-23.1.1896) "Vazife ve Mesuliyet" başlıklı bir yazı dizisiyle başlar. "Ey şanlı, şöhretli atufetlu ricali Devlet-i Osmaniye, Saitler, Kâmiller, Cevatlar, Rıfatlar..." çağırısından sonra şöyle devam edilir:

"Vatana hizmet canımıza nimettir, lâkin ne yapalım bırakmıyor ki" diyerek sağa sola itizar etmekle acaba mesuliyetten kurtuluyoruz zannedecek kadar sadedil misiniz? (...) 19 yılın mesuliyetinden kurtulamazsınız. (...) Kanun-ı Esasi'nin salnamelerde yayınlanması ile yetinmek, yahut en mühim kanunların başına 'kanuniyeti... teklif olunmak üzere... kanun muvakkattir' gibi kışkırtmalara cesaret edilmesine nasıl razı oldunuz? (...) Casusluk yüzünden nefesler tıkanarak milletin boğulmakta olduğunu bildiğiniz halde nasıl sustunuz? (...) Mesela sadrazamların rastgeleni, rastgelene hitaben 'Bir iş görülmek mümkün değildir, çünkü karışanların had ve hesabı yoktur. Hiç olmazsa karışanların bir kısmı olsun devlet umuruna akılları erse yanmazdım. Anadolu'dan geldiği gibi kalmış bi hödük, bir kilerci parçası benden ziyade Paşidah'ın nezdinde nüfuzludur. Bunun için devlet batıyor, kurtulmasının çaresi yoktur' buyurmaktan utanmıyor!

Acaba utanmıyor mu? Yoksa utanmayı akıl edemiyor mu?"

Murat Bey ayrıca Saray Partisi hakkında da ayrıntılı yazılar yazmıştır, fakat asıl hedefinin bu pasif bürokrasi olduğu açıktır. Ama sonra Murat da o takıma katılmıştır.

Bürokrasi böyle pasifleşirken Abdülhamit'in bütün gücüyle bütün yükü üstlendiğini görüyoruz. Bürokrasiyi kontrol amacıyla başlayan çabalar, sonra bürokrasinin yapmadıklarını üstlenmeye de dönüştü. Sabahları saat 5'de kalkıp bütün gazeteleri ve raporları teker teker okuyarak 15 saat çalıştığını öğreniyoruz. Her konuyla ilgileniyor ve bunlar hakkında verdiği emirlerin yerine getirilmesini şahsen izliyordu. 1880 öncesinde kendisini ziyaret eden İngiliz elçisi Layard çok yorgun olduğunu görmüş ve sebebini sormuştu. Abdülhamit, Pera'daki kafeşantanlar'ın statüsünü tetkik etmekte olduğunu söyledi. "İngiltere'de ne kral ne de bir nazır bunlarla meşgul olmaz, yetkili kâtiplere bırakır" de-

yince Abdülhamit'in yanıtı şöyle oldu:

"Güveneceğim kimse yok ki!"

Bâbıâli'de son derece dürüst, bilgili ve yetenekli binlerce kimse varken böyle bir iddiayı ileri sürmek, ilkeler koymayıp pragmatik yöntemlerle işleri yürütmeye çalışanlara özgü bir davranıştır. Bir sistemi, bir mekanizmayı işletmek yerine her işi yapan yönetici türüne ancak geri kalmış ülkelerde rastlanır. Kuşkusuz Osmanlı Devleti de 19. yüzyılın sonunda tam anlamıyla geri kalmış bir ülkeydi.

Böylece Abdülhamit karşımıza, Padişah'la halkın doğrudan ilişkisini gerçekleştirmek çabasında en büyük ve tek bürokrat olarak çıkıyordu. Tabii her şeye şahsen yetişemeyeceğinden de hata yüzdesi son derece artıyordu. 1889'da, Osmanlı yönetimiyle ilişkilerin nasıl yürütülmesi gerektiğini soran İngiliz Dışişlerine Vambery şöyle yanıt veriyordu:

"Abdülhamit bütün nazırlıkları da kendi şahsında topluyor. Her şeyle ilgileniyor. Ancak dolaylı ilişki kurabildiğiniz böyle bir Sultan karşısında, en küçük ve en tehlikeli de olsa hiçbir sorunu, kendisiyle şahsen muameleye koymadan, sonuca bağlamamalıyız." (FO-800/32, 6.VI.1889)

Altı yıl sonra Vambery sistemi daha da iyi incelemiş olarak şunları yazacaktır: (1.XI.1895)

"Bütün kötülükler kişisel yönetimden geliyor. Abdülhamit mutlaka Osmanlı tahtına oturmuş en yetenekli hükümdarlardan biridir. Vatansever ve çalışkan, çünkü her nazır ve memurundan daha fazla çalışıyor. Ancak meziyetlerin ve iyi niyetlerin ne yararı var, eğer kullanılan araç ve yöntemler bütün çabalarını bozar ve boşa çıkarırsa."

Mahmut Kemal İnal, sadrazamların bu dönemde bostan korkuluğu hükmünde olduğunu belirtir ve Sadrazam Ferit Paşa'nın yetkisizliğini açıklamak için "Rıhtımdaki hamallara gıpta ediyoruz" dediğini yazar.

Bu tutumun bedelini Abdülhamit ağır şekilde ödemiştir. Nazırların bile bazen aylarca padişahla ilişkisi olmaması sonucu Saray Partisi'nin etkenliği büsbütün artıyordu. Nazırlar çağrıl-

madıkça Saray'a gidemiyorlardı: Dolayısıyla Saray'dan bekledikleri yanıtları dahi izleyemiyor, iş sahiplerine yetkisizliklerini anlatmaktan başka bir şey yapamıyorlardı. Bu durum hele yabancılarla ilgili olaylarda apayrı komplikasyonlar yaratıyordu. Bir gün bir elçi Sadrazam Hayrettin Paşa'ya, açıklanmış ve Padişah tarafından da onaylanmış bir kararın niçin uygulanmadığını sorar. O da bilgisi olmadığını Saray'ın bildiğini, kendisi sormayacağı için bir nota verirse, Saray'a iletebileceğini söyler. Böylelikle Abdülhamit'in kendi bürokrasisi ile çok daha yumuşak şekilde çözümleyebileceği bir olay, sert bir notaya ve işin içine yabancıların karıştırılmasına varır.

Her konuda bilgisiz olduğunu söylemek zorunluğu ve kendi elde edemediklerini yabancıların çok daha kolay etmesi, bürokrasiyi giderek daha çok yabancı temsilcilerin arkasına sığınmaya yöneltmiştir. Zeytun'da Ermenilerin çıkarttığı olayları başarılı şekilde bastıran Kâmil Paşa'yı Halep'teki İngiliz konsolosu "rüşvetçi, bilgisiz, ehliyetsiz" diye şikâyet etmiş ve Yıldız'ın emriyle hakkında soruşturma açılmıştı. Osmanlı Valisi kendisini savunmak için kendi bakanlığı kanalıyla değil, dostu olan bir diğer İngiliz konsolosu aracılığıyla girişimlerde bulunmuştur. Abdülhamit'in bu politikası Tanzimatçılar'a yöneltilen Avrupa diplomatlarının aşırı şekilde etkisinde kalmak eleştirisinin kendi döneminde de yeniden canlanması sonucunu vermiştir. Bir nazır, padişahla aylarca görüşemezken bir diplomatik temsilci bunu kolaylıkla sağlayabiliyordu.

Her şeyin tek sorumlusu haline gelmeyi bu denli arzulayan Abdülhamit bunu başardığı anda, bütün eleştirilerin hedefi olmuştur. Avrupa basınının son derece şuursuzca saldırılarının hep Abdülhamit'i hedef almasında da onun bu gönüllü davranışı önemli bir rol oynar. Avrupa basınının haklı olduğunu söyleyecek değiliz. Emperyalizmin aracı olarak her türlü saçmalığı, aşağılığı yapabiliyorlardı. Ancak Abdülhamit'in de özel olarak kendisini onlara sunduğu inkâr edilemez. Bu yüzden Türkiye'ye saldırmak isteyen doğruca Abdülhamit hakkında bir şeyler uydurarak bunu sağlayabiliyordu. Hem de yazdığının telgrafla derhal Yıldız'a ulaştırılacağından emin olarak. Bunun sonucu Avru-

pa'da, özellikle Abdülhamit'e yönelik bir şantaj basını oluşmuştur. Parayla satın almaya kalkıştığı gazetecilerin öyküleri ya da aldığı paraları beğenmeyip artırılması için olay uyduranların maceraları Avrupa basınına yansıdıkça, Abdülhamit'in saygınlığı da günbegün düşmüştür. Bu saygınlık kaybı sadece dış basın konusunda değildir. Sadrazam ve dışişleri bakanlarını aradan çıkarıp bütün elçilerin karşısına şahsen çıkmak, sonunda onlardan da hakaret görmesi sonucunu yaratmıştır. Bu konuda şöyle bir anısı vardır:

"Bir İngiliz elçisi Ermeni işi sırasında huzuruma çıktı. Ayak ayak üzerine atarak Hristiyanlara böyle ediyorsunuz, şöyle ediyorsunuz gibi sözlerle bağır bağır bağırıyordu. O kadar hiddet etti ki içimden ben senin boğazına sarılır, seni gebertirim, lâkin ne yapayım memurum. Osmanlılık damarım o kadar kabarmış idi ki güç tahammül ettim. Elçi huzurdan gittikten sonra hırsımdan gözlerimden yaş geldi, ağladım." (Karal, VIII/275)

AYDINLARIN UMUTSUZLUĞUNUN EĞİTİM ATAĞI İLE AŞILMASI

Abdülhamit'in kendisini böylesine, âdeta körmüş gibi, hedef tahtasının 12 numarası yapması, o dönem aydınının da ülkenin sorunlarına ters bir açıdan bakması sonucunu yaratmıştır. Çoğu kimse sadece Abdülhamit ile uğraşır olmuş, asıl sorunun onun dışında olduğunu unutmuştur. Böylece, bir süre çok eleştirilmiş, kuramsal olmayan kısır şahsiyat saldırıları yeniden gündeme gelmiştir. Ahmet Rasim, Abdülhamit tahttan indirildikten sonra yazdığı "En Büyük Düşmanımız ve Biz" başlıklı yazısında şöyle diyor:

"Rüya gördüm. (...) Selânik'te Alâtini Köşkü'nün önünden geçiyormuşum. Kadidi bir sima, asabi göründü, kalın ve emreden bir sesle:

— Bana bak, bana bak! Beni kaldırdınız ama en büyük düşman henüz aranızda duruyor, onu kaldıramadınız!

(...) Biz düşmanı şahısta temsil edilmiş gördükçe yanılırız. Şu bir gerçektir ki Sultan Hamid'in zulmünün yayılmasına en çok yardım eden etkileyici sebeplerden biri de aramızdaki ayrılıklar ve çıkar fikirleri idi. O bize nişanlar, rütbeler, görevler, paralar ile pey sürer, biz de tellâllar gibi artıra artıra gezerdik." (Sabah, 16.IX.1910)

Bu özeleştiride büyük bir gerçek payı vardır. Geleneksel toplum irdelemesi alışkanlığından modern anlayışa geçişteki son örneklerden biri olan Abdülhamit olayında, hâlâ eski yöntemlerden vazgeçilemiyordu. Geleneksel anlayış, İslami görüşe dayanan toplumsal yapı düzeninin ve sisteminin kusursuzluğu üzerine dayanır. Eğer bunda bozukluklar varsa, şeriata uygun davranmayan kişilere suçu yükler. Dolayısıyla Abdülhamit'in geleneksel sistemi de gölgede bırakacak şekilde kendisini rejimle özdeşleştirmesi, toplumda zaten var olan bu eleştirileri kişiye yöneltme eğilimini de büsbütün artırdı. Bunun dışında Tanzimat'ın başından beri Osmanlı yöneticilerinin "uygulanan İslami düzeni"

eleştirmemeleri ve "İslamda reform akımlarına" iltifat göstermeyerek, uygulanan şeklin en geçerli olduğunu varsaymaları da, dışarda belirmeye başlayan İslam topluınlarına yapısal açıdan bakma (Vehhabilerin Peygamber dönemi saflığına dönmeyi amaçlayan revivalist eğilimleri ve Arap ve Hint'teki modernist reformculuk gibi) isteğini Osmanlı topraklarında engelliyordu. Dinciliği çok ileri sürülmüş olan Abdülhamit'in de bu açıya hiç yanaşmadığı bilinir.

Oysa, Mithat ve Küçük Sait paşalar gibi, birbirine karşıt durumda oldukları halde, ülkenin durumuna yapısal açıdan bakma yeteneğini gösterenler, gerçekleri daha iyi farkedebiliyorlardı. Olsa olsa çözümde yöntemleri farklı oluyordu. Mithat, 1879'da Şam valisi iken İngiliz elçisiyle konuşmasında, Sait ise 14.VI.1891 tarihli muhtırasında, devletin geleceğinden umutlarını kesmiş gibidirler. Mithat bunu açıkça belirtir, Sait "çakılıp kalmışız" der, iç ve dış hiçbir koşulun leyhe işlememesinden yakınır. Abdülhamit de hele Rus yenilgisinden sonra, büyük yıkıntının farkına varmıştır. Ama yangın sırasında sonuna kadar bir şeyler kurtarabileceği umudunu yitirmeyen bir görevli kaderciliğiyle yine de ipin ucunu bırakmaz. Her seferinde biraz daha fazla ödün vererek, ayakta kalmanın yollarını arar. Abdülhamit'in bu inatçı tutumu birçok çevreyi etkilemiştir. Hatta devleti kişisel olarak kurtardığı kanısını bile yaratmıştır. Ahmet Mithat'ın "Herkes devletin dudaklarına zemzem suyu sürmeyi düşünürken o yeniden canlandırdı" sözleriyle anlatmak istediği budur. Türk toplumunun kendi iç dinamiğinden kaynaklanan yaşama azmini unutup her şeyi tek kişiye bağlama hastalığı bu sonucu yaratmıştır.

Balkanlar'da Rus saldırısıyla başlayan panik ve göçler doğrusu istenirse, resmi makamların kontrol altında tutabileceği düzeyi pek çok aşmıştı. Buna rağmen en ufak bir disiplinsizlik hele Hristiyanlara karşı bir olay çıkmaması, yüzyıllardır "Vahşi Türk" temasını işlemiş olan Batılıları da son derece şaşırtmıştı. Oysa Rus savaşının bahanesi Hristiyanları Türk zulmünden kurtarmaktı. 16.IV.1878 tarihli raporunda İngiliz elçisinin ortaya koyduğu manzara bunun tam aksidir:

"Göçmenlerin hepsi 80 bin kadar; camilerde, devlete ait binalarda ve evlerde oturuyorlar. Yalnız Ayasofya'da günde 25-30'u tifo ve tifüsten ölen dört bin kişi var. Ancak aç kalmayacak kadar yiyecek buluyorlar ve caminin içindeki hava kokuşmuş durumda.

Geçen kış, düşman kapılarda iken şehirde kendi nüfusundan başka 80 bin asker 150 bin göçmen ve ayrıca çok sayıda silâhlı Çerkes vardı. Buna rağmen İstanbul'da ne bir tek karışıklık ne de bir gösteri, bir cinayet, tecavüz, sarhoşluk, hırsızlık, kadına hakaret işittik; Türk yöntemini ve zulmünü haber vermekten başka bir görevi olmadığı anlaşılan sayısız gece muhabirleri de benim hatırladığım kadar, patronlarına ulaştıracak tek bir olay bulamadılar. Eşine rastlanmayacak ıstıraplarına en üstün bir sabır ve kaderci inanışla dayanan, daima kötülenmiş Türklere ve Türk hükümetine bu konuda hakkını vermek gerekir. Aylar boyunca Türk başkentinin geçirdiklerine benzer korkunç günler geçiren dünyanın herhangi bir büyük şehrinin böylesine sükûnet ve nizam örneği verebileceğine inanmıyorum."

Bu disiplini bozacak tek girişim olan Ali Suavi'nin Çırağan'ı basarak Murat'ı tahta geçirme olayında bile, eylemin yayılmaması, ilk anda haberin alınmasıyla çarşıda pazarda bazı dükkânların kapatılmasından başka bir şey olmaması, dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Abdülhamit bu dönemde Sarayından dışarı tek adım atmamış, fakat savunucularına göre "Halkın odun ve kömür gereksinmesine varıncaya kadar rahatı konusundaki çalışmaları" yönetmiştir. Kuşkusuz Saray'dan. Bunun da hiç yoktan iyi olduğunu inkâr etmemekle birlikte, o ortamda gerçek disiplini ve düzeni sağlayan şey olduğu söylenemez. Hele oluşumu tümüyle Abdülhamit'e bağlamak kanımızca yanlıştır. Yeterince araştırılmamış bu konunun ayrıntılı şekilde irdelenmesi gereklidir. Bizim belirtebileceğimiz, felâketin etkisinin dağıtılmasının gününde, Abdülhamit'e mal edilmiş olduğudur. Hem de sadece Sultan'ın şakşakçıları tarafından değil, tarafsız yabancılar tarafından da.

Abdülhamit'in saltanatının sonlarında (1906) verdiği bir konferansta oriyantalist Valentin Chirol, Abdülhamit'in en bü-

yük başarısının ülkesini en kötü bir durumdan sıyırmayı becermesi olduğunu söylemiştir. Hatta sadece kötü durumdan sıyrılmak değil, topluma iddiacı bir dinamizm de geldiğini görüyoruz. Paris elçisi Münir Paşa, "Eğer 1877'de değil de mesela 1887'de Rusya ile savaşsaydık, zafer mutlaka bizim olurdu" diyebilmiştir. Bu iddia sadece onun gibi bir propagandacıdan gelseydi, kuşkuyla karşılanabilirdi, fakat başarılı bir subay ve ilk pozitivist olan Beşir Fuat'ın da yazılarında (Tercüman-ı Hakikat 19.I ve 11.II.1887) aynı iddiayı ileri sürmesi on yıl sonra ne büyük aşamaya ulaşılmış olduğunu kanıtlar.

1889'da İstanbul'da eskiden beri tanıdığı bir sürü aydınla görüşen Vambery, Abdülhamit politikasını başarılı saymalarının ve karşı çıkmamalarının sebeplerini şöylece özetlediklerini belirtiyor:

"- Kırım Savaşı'nda Rusya'yı yendik ama Avrupa'ya daha esir hale geldik. Şimdi yenildik fakat daha serbestiz, kaderimize tam hakimiz, kimseye bağımlı değiliz.

- Maliyeye düzen koyamıyorduk, şimdi borcumuzu ödüyoruz.

- Eğitime yatırım yapabiliyoruz.

- Avrupa'nın iç sorunlarının dışında kalarak, başımızın derde bulanmasını önleyebiliyoruz."

Bu bağımsızlık ve kendi başına buyrukluk –gerçek olmadığı halde– aydın çevrelere öylesine yerleşecektir ki İranlı reformcu Malkom Han bile 1890'da "İstanbul, Müslüman devletlerin bağımsızlığının kalesidir" diye yazacaktır. Bu uluslararası politikanın denge oyunlarından ileri gelen nekahat devresi iyileşmesi, bazı aydınlarda sorunlarda köklü çözümlere kavuşulmuş olduğu kanısını yaratmıştır. Kuşkusuz bunların, bir aydın tembelliğiyle zahmete girmeden, işlerin çözümlenmesinden memnunluklarını açıkladıkları düşünülebilir. İyiye gidildiği kanısı hemen, Abdülhamit rejimine karşı çıkanlara eleştiriler yöneltilmesine ve kendi düşüncelerinden ödün vermeye çağırılmalarına dönüşmüştür.

Abdülhamit, Mithat için "Biraz tedbirli olsaydı, hiç olmazsa Rus savaşı sonuna kadar görevde kalırdı" demiştir. Onunla

birlikte herkes Mithat'ı fikirlerinden ödün vermez tutumundan dolayı eleştirmişlerdir. Bunun en belirginine son devlet tarihçisi ve dönemin ünlü düşünürlerinden Abdurrahman Şeref'te de rastlarız:

"Mithat Paşa, Suriye'ye dönmesinden sonra olsun, direk gibi tutumunu biraz inceltse, anlayışlı ve zamana göre davranmış olsa, belki hizmetlerinden memleket bir sürü daha faydalanırdı."

Eski Sadrazam Mahmut Nedim'in, Hayrettin Paşa'nın reform projelerinin gerçekleşememesi karşısındaki tepkisi de ödün vermeme noktası üzerinde odaklaşır:

"Hayrettin Paşa'nın zekâsından kimse kuşku duyamaz. O reformları yapmak üzere, Sultan tarafından İstanbul'a getirilmişti. Herhangi bir partiyle ilişkisi yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmakta olan yiyicilerle savaşa girer girmez bütün partiler ona karşı birleşti. Entrikalar birbirini izledi. Etkin karşıtlarını ikna edemeyeceğini anlayınca, köklü reform plânını Sultan'a sundu ve iktidardan düştü. (...) Rakiplerinin ruh ve gayeleriyle, otoritesi yönünden doğal olarak kıskanç olan Sultanımızın duygusallığı ve ülkenin kurumları hakkında doğru bilgilere sahip değildi. Eğer burada olsaydım ona yardım ederdim. Kimi ilkelerini bir kenara bırakarak, rakiplerinin eline koz vermeden, onları harekete geçirmeden, reformların yavaş yavaş yürütülerek tamamlanması için onu ikna ederdim." (21.X.1879)

Bürokrasiyi, başarılı olduğu varsayılan Padişahı desteklemeye çağıran bu görüşler, temelde çelişkilerle doluydu:

1- Bürokrasinin içinde, Abdülhamit'in başarılı değil, keyfi yönetime yönelerek başarısız olduğuna inananlar çoğunluktaydı.

2- Abdülhamit ilke olarak, halkla kendi arasındakilerin etkensizleştirilmesi gereğine inanıyordu. Oysa zaman içinde devleti ayakta tutan mekanizmanın bürokrasi olduğunu farketmiş, askeri ve sivil bürokratların eğitimi için özel çaba sarfetmiştir.

3- Buna rağmen bunlara güveni hiç yoktu ve "Şüphe basiretin başıdır" kavlince bunu her fırsatta açığa vurmaktan da geri kalmıyordu. Örneğin, dışişleri memurlarının dışarda iyi hizmet görmelerini sağlamak için belli bir miktar altını hazineye teminat olarak yatırmaları zorunlu kılınmıştı.

4- Abdülhamit tahta geldiğinde aylıklarını düzenli olarak alamamaktan şikâyetçi olan memurlar, 33. saltanat yılında da bunun aynen devam ettiğini görmüşlerdir. Ayaklanmaları bastırmaya gönderilen asker ve subaylar para alamıyor, hatta cephane bulamıyorlardı. Bin bir zorlukla Ramazan, Şeker Bayramı, Kurban Bayramı, Padişahın doğum ve tahta çıkış yıldönümlerinde verilen beş aylık ile aralıkta bir altıncı aylık ödenebiliyordu. Halkın telgrafhaneleri işgal ile dertlerini telgrafla doğrudan Padişah'a ulaştırmaları gibi, para alamayan askerlerin de ayaklanarak telgrafla kendisine başvurdukları çok görülmüştür.

Abdülhamit'in gerçek düşüşünü hazırlayan bürokrasinin, bu çelişkiler karşısındaki çözüm arayışını Jön Türkler bahsinde göreceğiz. Sadece şunu belirtmeliyiz ki yetkisizleştirerek etkisizleştirerek, yabancılar karşısında ezikleştirerek bu sonucu Abdülhamit'in kendi politikası hazırlamıştır.

Aydın tabakasının yüzde 95'ini oluşturan (Özellikle Türk ve Müslümanlar'da; Hristiyanlar'da daha az) bürokratların sayısının, Carter V. Findley'e göre, Abdülhamit döneminde 100 bini aşması, ülkedeki eğitimin etkenliğinin çok arttığının bir kanıtıdır. Abdülhamit'in bu konuda Tanzimatçılardan aldığı mirasta iki çarpıklık vardır. Birincisi, devletin çok ani modern eğitimli yüksek düzey yöneticisini gereksinmesi sonucu, ilk ve orta öğretim atlanarak bütün güç yüksek öğretime verilmiş, buna yönelik eğitim kurumları kurulmuştu. İkincisi 1869'da nizamname hazırlanmış ama uygulamaya konmamıştır.

1876-1909 yılları arası ilk ve orta eğitim alanındaki bu eksikliklerin giderilmesi ve yasaların uygulanması dönemi olmuştur. 33 yıllık çabaları sonucunda sıbyan okullarıyla sultaniler (liseler) arasında yer alan rüşdiyeler 250'den 600'e, idadiler 5'ten 104'e, iptidai okullar 200'den 5000'e çıkarılmış ve onbine yakın sıbyan okulu da "Yeni usul eğitime" dönüştürülmüştür. Ayrıca ilk olarak modern anlamda merkezi ve taşra maarif örgütü de günümüze kadar gelen yapısıyla o dönemde kurulmuştur. Hele eğitimde İstanbul dışına yayılma eğiliminin kuvvetli bir akım olarak belirmesi, bu hizmetlerin halka götürülmesi açısından önemli bir rol oynamıştır. Osman Ergin'in dediği gibi "Eğer korku ile

sınırlamalar getirmeseydi bu dönem maarif tarihimizin altın devri olabilirdi." (s.874).

Yemen'de yayınlanan resmi San'a gazetesinin 19.X.1897 tarihli sayısındaki eğitimi yaygınlaştırmak çabaları ile ilgili bir yazı genel eğilimi belirlemek açısından ilginçtir:

"Yemen vilâyeti halkının, doğuştan zeki ve yetenekli olmalarına karşılık yeni bilimleri öğrenmeye gayret etmemeleri ve modern okulların açılmasına önem vermemeleri çocuklarını hiç sayılacak kadar yıpranmış okullarla yetinmeye itmiştir. Özellikle, her çeşit terakkinin ilerlemenin ekseni olan Türk lisanında bilgiler edinmeyip, zamanlarını boşa harcadıkları görülmektedir. Bugün Sana'da bir erkek ve kız modern iptidai mektep, bir askeri rüşdiye ve bir mülki rüşdiye var ama istenilen düzeye varmak için bunlar yeterli değildir."

Her alanda sınırlanan yöneticilerin eğitim alanında Yıldız tarafından desteklenmesi sonucu, orta dereceli okulların bürokrasinin gereksinmelerini aşan bir oranda mezun vermeye başladığı görülmüştür.

Mekteb-i Mülkiye ve idadileri, İstanbul'da Darülmuallimin ve Darülmuallimat, Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Nüvvap, Lisan Mektebi, Sanayi-i Nefise, Ticaret Mektebi, Ziraat ve Bayrat M., Sanayi M., Kız Sanayi M., Harir Darüttalimi (Bursa, Antalya), Ziraat Ameliyat M., Ziraat M., Nümune Çiftliği Çoban M., Bağcılık-Aşı ve Ameliyat M., 30 Darülmuallimin, 5 Harbiye M., Şam Tıbbiyesi, 4 Hukuk M., Polis M., Gülhane Askerî Tababet, Darülfünun, Fenni Resim ve Mimari M., Maliye M., Hendese-i Mülkiye M., Dilsizler ve Körler M., Aşiret M., Gümrük Darüttalimi, Darülhayri Ali M.

Çok önemli bir ilerleme de kız eğitiminde görülür. 1906/07'de ülkedeki 619 rüşdiyeden 74'ü kız rüşdiyesi idi. Kız öğretmen okullarının da sayısı artırılmıştır. Trablusgarp gibi tutucu bir bölgede valinin kız rüştiyesinin sınav ve ödül dağıtma törenine katılması ve şöyle bir nutuk vermesi hiç de küçümsenecek şey değildir.

"Hanımlar; erkekler için bilimsel zenginlikleri kazanmak şan ve şeref olduğu gibi, kadınlar için de bilim ve marifeti öğren-

mek lâzımdır, çünkü her fenalık cehaletten gelir. (...) Erkek ve kadın herkes vaktini kaybetmeyip gece gündüz çalışmalıdır." (Trablusgarp, 4.VIII.1899)

1319 (1901) yılında İstanbul'daki 14 kız okulunda (Rüşdiye ve Sanayi) toplam 2211 öğrenci vardı.

Abdülhamit'in son dönemine doğru orta dereceli okulların sayısı gibi öğrenci sayıları da çok arttı. Piyasayı da diplomalılar doldurdu. Şûrayı Devlet 29.VII.1906'da, orta dereceli okullardan mezun olanların E. Kuran'ın deyimiyle "Enflasyonuna" karşı önlemleri görüştü. Ve yüksek eğitim kurumlarının daha çok öğrenci alması plânlandı, yine de çok kimse açıkta kaldı.

Abdülhamit dönemi eğtimine yapılan eleştirileri ise B. Kodaman şöyle özetliyor:

"En çok tenkit edilen tarafı şüphesiz nitelik yönüdür. Ancak bu tenkitler genellikle yüksek öğretimdeki uygulamalara yöneltilmiştir. İlk ve orta öğretim bunun biraz dışında kalmıştır. Bunda ilk ve orta okullardan beklenen görevin rolü olmuştur. (...) Avrupa'daki emsalleri seviyesine ulaşamamışlardır. (...) II. Abdülhamit devri ilk öğretimi hakkında genel bir hüküm vermek gerekirse diyebiliriz ki kâğıt üzerinde her türlü tedbir ve kararlar alınmış, fakat mâli imkânsızlık, öğretmen yokluğu, halkın tutumu gibi sebeplerle bunların hepsi uygulanamamıştır. Ancak bu sırada ortaya atılan fikirler, alınan karar ve uygulamalar İkinci Meşrutiyet Devri için temel olmuştur."

Eğitim alanındaki bu ilerlemelere bakarak, Kazamias şu yargıda bulunmuştur:

"Abdülhamit'in saltanatı, hele özellikle ilk dönemi, bir reaksiyon ve durgunluk dönemi olmaktan çok uzaktır, aksine Tanzimat fikir ve reformlarının çoğunun pekişmesi dönemi olmuştur."

İlk ve ortaokul düzeyindeki kendisinden önceki döneme göre büyük atılım içinde görülen bir döneme bir diğer açıdan, ülkedeki yabancı ve azınlık okulları açısından bakıldığı zaman tablo aynı derecede iyimser görünmez. 1903 yılında 20 milyonluk nüfusun 1.375.000'i öğrenciydi. Bu nüfusun üçte birini oluşturan azınlıklar ve yabancılar tarafından açılmış olan özel okulların sa-

yısı aynı yıllarda 10 bini buluyor ve bunlarda 500 bin civarında öğrenci oluyordu. Bunların yüzde doksanından fazlası azınlık çocuklarıydı. İstanbul'daki Alman okulunun müdürüne göre Türkler özel öğretmen tutuyor ya da çocuklarını bu özel okullara göndermeye mecbur oluyorlardı, çünkü yerli okullarda kitaplar çok kötü, yetenekli öğretmen ise pek azdı. Yabancı okulların hatta azınlık okullarının bir yabancı dili çok iyi öğretmeleri yanında, eğitim programının çağdaş en yüksek düzeyde olması da mezunların kalitesini arttırıyordu. Osman Ergin, dönemin yabancı ve azınlık okullar açısından bir altın çağ olduğunu şöyle anlatıyor:

"Bu devirde en büyük gelişme ve ilerleme özel okullarda görülür. Özel okullar hep bu devirde açılmışlardır. Azınlık ve yabancı mektepleri de en yüksek en serbest inkişaflarını bu devre borçludurlar. Bu mektepler hükümetin teftiş ve kontrolundan, idarelerine hatta programlarına müdahaleden azade olarak serbestçe çalışıyorlar ve çoğalıyorlardı."

ERMENİLERİN BULGAR MODELİNE HAMİDİYE ALAYLARI İLE YANIT

1821 Yunan ayaklanmasına kadar Rum Milleti, Osmanlı'nın "Milleti Sadıka"sını oluşturuyordu. Yani devletin üst kademelerinde, hariciyenin tercümanlık görevlerinde en çok çalıştırılan daima Rumlardı. Ancak bu ayaklanmadan sonra aynı kadrolara yoğunlukla Ermeniler getirilmiş ve Milleti Sadıka deyimi onlar için kullanılmaya başlanmıştı. Abdülhamit'in en yakın yardımcıları arasında pek çok Ermeni vardı. Üstelik dünyada en çok Ermeni'nin yaşadığı şehir İstanbul'du. Başkent nüfusunun yaklaşık onda birini oluşturuyorlardı. Ermeni Patrikliği de İstanbul'daydı.

Gayri-Müslimlerin Osmanlıdan ayrılma akımlarının, daha çok Balkanlarda başlaması, Avrupa'ya yakınlıkları ve nüfus yüzdesi itibariyle bazı yerlerde Müslümanlarla eşit, bazı yerlerde daha fazla olmalarındandı. Ermeniler ise Anadolu'nun hiçbir vilayetinde yüzde 30'un üzerinde bir nüfusa sahip değildiler. Ayrıca Doğu Anadolu Avrupalıların öncelikli paylaşma bölgelerinin çok dışında kalıyordu. Ancak 1877-78 savaşı sonrasında Osmanlı toprakları üzerinde imtiyaz bölgeleri belirlenince, yavaş yavaş gündeme gelmeye başladı. Hint yolu arayışı içindeki Rusya, Kafkaslar üzerinden güneye inme planları yaparken, İngiltere de buna karşı çareler arıyordu. İstanbul'daki İngiliz elçisi Layard'ın 30 Mayıs 1877 tarihli raporu, Çarlığın Balkanlara yönelik taktiğini Doğu Anadolu'da da uygulama çabalarına dikkati çekerken Ermeni sorununu da gündeme taşıdığı için önemi haizdir. Öncelikle İngiliz kamuoyunun Rus kışkırtıcılar tarafından yönlendirilişine dikkati çekmektedir:

"Rusya ve ajanlarının İngiltere'deki kamuoyunu ve Avrupa'nın diğer yerlerindeki kamuoylarını yanıltmakta gösterdikleri büyük yetenek, geniş şekilde ödüllendirilmiş bulunmaktadır. Doğru olan yanlış olandan ayrılıncaya kadar herhalde uzun bir süre geçecektir; tarih bunu ortaya çıkardığında çok geç olacaktır."

Rusların İngiliz kamuoyundan destek almak için yürüttükleri oyunu açıkladıktan sonra rapor, asıl perde gerisindeki amacı şu şekilde yansıtmaktadır:

"Rusya'nın Ermenistanı ele geçirmesinin diğer Avrupalılar için herhalde pek önemi yoktur. Ancak İngiltere, Hindistan'daki Britanya hakimiyeti üzerinde, bu önemli bölgenin Rusya'ya katılmasının yapacağı etkileri dikkate almak zorundadır. Bu taktirde Rusya Küçük Asya'nın tümünü ve Fırat-Dicle büyük vadisinin tümünü kontrolu altına alacak ve bunlar kaçınılmaz şekilde zaman içinde hükmü altına girecektir... Böylece, İran, Afganistan ve Hindistan'a inmek Rusya için kapsamlı bir siyasal önem taşımaktadır."

Ermenilerin Osmanlı'ya karşı değil Rusya'ya karşı bir koz olarak kullanılması düşüncesi böylece belirmiştir. O sırada muhalefette bulunan daha sonra İngiltere başbakanlığına geçecek olan Gladstone'un Ermenilerin desteğini kazanmak için Rusya'yı değil Osmanlı Devleti'ni düşman ilan etmesi dikkati çekici bir taktikdir. Ermeni, İngiltere'den daha yakınında bulunan Rusya'ya açıkça karşı çıkamıyordu. Ayrıca içlerinde doğal olarak Ruslarla ilişkileri bulunanlar pek çoktu. Buna karşılık, Osmanlı'yı bölgeden çıkartıp bağımsızlığı teklif önerisi, Ermeni'yi Rus karşıtlığına da yöneltecek bir formüldü. Hem de Rusya'dan bahsetmeden. Formül Ermeniler arasında da hemen destekçiler bulmakta gecikmedi.

Olayların gelişmesine geçmeden önce, bir başka İngiliz gözlemcisinin eserini anımsatmalıyız. İngiliz Yüzbaşısı Fred Burnaby 1876 yılında Anadolu'yu baştan aşağı dolaştıktan sonra 1877'de Londra'da iki cilt olarak "At Sırtında Küçük Asya" ismi altında iki cilt olarak gözlemlerini yayınlamıştır. Bunda Hristiyanların nasıl bir huzur içinde yaşadıklarına dair sayısız kanıt vardır.

Osmanlı Ermenileri içinden ayaklanmanın fikri yönünü oluşturmayı üstlenen kişi olarak bilinen, İstanbul'daki Patrik Nerses'in genel sekreteri Minas Çeraz, Londra'da çıkardığı "Arménie" gazetesinin 15.6.1890 tarihli sayısında, daha 1876 yılında İstanbul'un üç Ermeni gazetesinde Kafkasya'daki Ermenile-

rin ayaklandıkları hakkındaki "asılsız bir haberi" yayınlattırdığını itiraf etmiştir. Bu yazıda "yabancılar karışmazsa haklarımızı elde edemeyeceğimizi de savunmuştum" diyen Çeraz oyununa diğer on Ermeni yayınının katılmadığını da ekliyor. Ermeni Patriği de daha 7.XII.1876'da İngiliz elçisine "Eğer Avrupa devletlerinin sempatisini kazanmak için ayaklanma çıkarmak gerekiyorsa, böyle bir hareket yaratmak hiç de güç olmayacaktır." diyordu. Bu aynı zamanda Ruslara karşı bir işbirliğinin de sözüydü. 1878 Berlin Kongresine katılan Ermeni delegelerinden biri olan Çeraz 1889 Eylül'ünden itibaren çıkardığı Arménie (Daha sonra Armenia) dergisinde, Avrupalıları tahrik için uydurma katliam iddialarını durmadan tekrarlamıştır. İşin garibi derginin 15.2.1890 tarihli sayısındaki, 247 Ermeni'nin imzasını taşıyan bir mektupta, Van'da olduğu belirtilen katliamın asılsızlığı belirtilmektedir.

Israrla genel bir ayaklanmanın varlığını savunan Çeraz genel taktiğini de derginin 5.7.1890 tarihli sayısında şöyle açıklıyor:

"Bâbıâli ancak zorlama ile anlaşmaya yanaşır. Artık İngiltere ve Rusya'nın zorlama yapmaları için zamanın gelmiş olduğu anlaşılıyor... Türklerin sersemliği bir Ermeni ayaklanmasına sebep olacak ve tıpkı Bulgar ayaklanmasına benzer şekilde sonuç verecektir."

Rusya ve Avrupa'dan gönderilen teröristler aracılığıyla silah depolatma çabalarına giren tahrikçilere Ermenilerin kendilerinin katılmadığı, derginin yakınmalarından farkediliyor. Hatta Erzurum'da kiliseye yerleştirmeye çalıştıkları silahların papazların ihbarıyla yönetimce öğrenildiği de anlaşılıyor. Özellikle İstanbul Kumkapı'daki patriklik böyle girişimlere açıkça karşıydı. Öncelikle bu direnci kırmak isteyen teröristler 1890 yılında patrikhaneyi basıp adam öldürerek eylemlerini başlattılar. Tabii ki polis tarafından yakalandılar. Dergi "Hristiyan katliamı"ndan bahsediyor ve "Kan dalgalar gibi akarken Avrupa müdahale için hâlâ daha ne bekliyor?" diye yazmaktaydı. Tahriklerin yeterli olmadığını ve daha da fazlasının gerektiğini dergi, 15.10.1891 tarihli sayısında, Rusya'nın İstanbul elçisi İgnatiyef'in bir sözünü

tekrarlayarak anımsatmaktaydı: "Büyük devletler itfaiyeci gibidirler, ancak yangın olduğunda acele ederler; Ermenistan'da da henüz ateş yok ki!"

Böylece özellikle İngiltere tarafından daha çok saldırı düzenlemeye teşvik edilen Ermeni teröristleri, kendi halklarından eylem gelmediğini görünce, çeteler kurup doğrudan doğruya İstanbul'da eyleme geçmenin planlarını yaptılar. 1896'daki Osmanlı Bankası baskını, tamamen Avrupa'yı kışkırtmak için planlanmış bir girişimdi. Biz burada Ermeni eylemlerinin ayrıntılarına girmeyecek, daha çok batı dünyasında o zamanlar bu konuda Abdülhamit'in rolü üzerinde yazılanları aktarmakla yetineceğiz. Öncelikle, Ermeni terörist eylemleri başlayınca karşı önlem olarak planlanan Hamidiye Alayları hakkında, konu üzerinde en ayrıntılı çalışmayı yapmış olan Prof. Bayram Kodaman'ın eserine dayanarak genel bilgiler vereceğiz.

Rusların Kafkaslar-Doğu Anadolu ve İran üzerinden güneye yönelmesi olasılığına karşılık İngiltere 1878'den itibaren, Basra'nın kuzeyindeki Arap aşiretlerinden başlayarak Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerini de yanına çekme oyunlarına girişmişti. Bunun bir adım ötesi de Ermenilerin işbirliğini sağlamaktı. Burada iki araç rol oynuyordu: Silah ve para dağıtımı. Abdülhamit de buna karşı aşiret şeyhlerini yanına çekmenin yollarını aramaya başladı. Doğu Anadolu'da Ermeni eylemleri başlayınca sistemli bir çözüm arayışına ihtiyaç hissedildi. Erzincan'daki 4. Ordunun komutanı Müşir Zeki Paşa'nın önerisini, karşıtlarının çokluğuna rağmen Abdülhamit kabul etti. Böylece Hamidiye Süvari Alaylarının kurulmasına girişildi.

Ermeni eylemleri itici güç olmuştu ama projenin çok kapsamlı bir hedefi vardı. Türkmen, Karakalpak, Kürt ve Arap bütün aşiretler projeye dahil edilmişti. Libya'da bile Hamidiye Alayı kuruldu. Kuruluş nizamnamesinde bulunan bu kayıt, girişimin sadece Kürt Ermeni karşıtlığını pekiştirmek amaçlı olduğu tezini çürütmektedir. Amaç o zamana kadar askeri hizmette yararlanılamayan ve göçebe oldukları için kontrola alınamayan aşiretlerin devlete bağlılıklarını sağlamaktı. Aşiret reisleri, şeyhler ilk kez sultanı ziyarete geliyorlar, kendilerine miralaylık, paşalık

rütbesi veriliyor, çocukları askeri okullarda eğitime tabi tutuluyor ve aşiretleri vergiden muaf kılınıyordu. Böylece genelde hep kendi başına buyruk farzedilen Doğu Anadolu Osmanlı sistemine tam katılmış oluyordu. Sistemi her zamanki gibi Abdülhamit kendi yöntemine bağlamıştı. Bunu Kodaman şöyle anlatıyor:

"Sultanın hedefi, doğrudan doğruya aşiretlerle kendi arasında bir bağ kurmak ve Bâbıâli'nin aracılığı olmadan kendine bağlamaktı. Bu politikanın yürütülmesinde en çok halifelik sıfatına ve hilafet makamına güveniyordu. Aşiretler olsun, şehirlerdeki eşraf-ayan tabakası olsun, her konuda Bâbıâli bürokrasisine şüphe ile bakıyorlar ve Bâbıâli'yi Avrupa ile ittifak halinde gördüklerinden, Doğu Anadolu da Ermeniler lehinde yapılan reformların sorumlusu olarak kabul ediyorlardı."

1891'den itibaren Ermenilerin devamlı olarak Hamidiye Alaylarından şikayet etmeye başlamaları ve dağıtılmalarını istemeleri, önlemin başarılı olduğunu kanıtlamaktadır. Bu şikayetlerde, Ermenileri kışkırtan İngiltere'nin Kürtleri de elde etme taktiklerinin boşa çıkmasının etkili olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim Ermeniler 1915'e kadar hep Kürtlerle çatışmaktan yakınmışlardır. İşin ilginci, Ermenilerin İngilizlerle işbirliğini arzulamayan Rusya'nın da bu politikaya karşı çıkmamış olmasıdır. Bu şekilde ilk kez işbirliğine sokulan aşiretlerin tam bir askeri disiplin altına girdiklerini söylemek, tabii ki mümkün değildi. Bunu bahane ederek Avrupa Devletleri 11.5.1895'de Doğu Anadolu'da özellikle Ermeniler için ıslahat isteyen muhtırayı verdiklerinde, doğal olarak Hamidiye Alaylarını da hedef alıyorlardı. Buna rağmen varlıkları sürdürüldü. Taşnak Partisi'nin 1910 yılında Kopenhag Sosyalist Enternasyonal Kongresine sunduğu raporda belirtildiği gibi, her köyde silah deposu yapan ve "fedai"lerine silah talimi yaptırttığını itiraf eden Ermenilerin aşırılıklara yönelmelerini engellemekte başrolü oynadılar.

Ermeni iddiaları daima Osmanlı yönetimini ve özellikle Abdülhamit'i suçlu göstermekte ısrarlıdır. Anti-Osmanlı tezleri seven Avrupalı kesim de her fırsatta onların iddialarını tekrarlamıştır. Abdülhamit'e "Katil" ve "Kızıl Sultan" sıfatları bu şekilde yakıştırılmıştır. Bu hususta ilerde bilgi vereceğiz. Şimdilik,

Avrupalı tanıkların daha objektif olan değerlendirmelerini aktaracağız.

Ermenilere azınlıkta oldukları ve eylemlerinin aleyhlerine sonuç verecebileceği hep anımsatıldı. 27.IV.1880'de İngiliz elçisi şöyle yazıyordu:

"Bugünkü şartlar altında onun (Ermenistan özerkliği) gizlilikten çıkıp eyleme dökülmesi için herhangi bir girişim, çok tehlikeli sonuçlar doğurabilir ve bu Ermeniler için felâket olur. Ermenilerin azınlıkta olduğu unutulmamalıdır. Ve birçok yerdeki halkın çok küçük bir parçasıdırlar. (...) Küçük Asya Müslümanları, Türk Avrupası'ndaki Hristiyanların bulunduğu özerk vilayetlerdeki kardeşlerinin sonlarını öğrendiler. Karşı koymaksızın buna benzer bir duruma izin vermeyeceklerdir. Ermenistan'da bir özerklik isteği katliama gider, dahası Rusya'nın derhal müdahalesini ve onun kaçınılmaz sonuçlarını getirir."

Ünlü Macar Oriyantalisti Vambery bir yandan da İngiliz Hariciyesine özel raporlar verirdi. Haziran 1889'da iki gün arayla Abdülhamit ile iki kez konuşmuştur. Oteline döner dönmez yazdığı 4 Haziran tarihli raporunun mürekkebi kurumadan, 6 Haziran tarihiyle bunu tamamlayan bir rapor daha yazmıştır. Bunda Osmanlı devleti ile İngiltere arasındaki üç sorunu (Mısır, Boğazlar, Ermeniler) ele aldıklarını belirttikten sonra şöyle devam ediyor:

"Sultan dedi ki (...) Sizi Allah gönderdi ve ben de hiçbir şeyi saklamadan size açılacağım. Ancak, Mısır, Boğazlar ve Ermenistan sorunları hakkındaki yanlış anlamaları ortadan kaldırabileceğinizden endişeliyim. Hele bu sonuncu konuda İngilizler adeta körleştiler, Bulgaristan facialarının bir provasını tekrarlamak ve bağımsız bir Ermenistan yaratmak istiyorlar. Nüfusunun ancak üçte biri, hatta o da nadir kısımlarda, Hristiyan ve üçte ikisi müslüman olan bir bölgeden vazgeçmemi istiyorlar. Lütfen bana söyler misiniz, girişimlerinin tehlikesinin bilincinde midirler; yoksa, ortak düşmanımızın amaçlarını kolaylaştıracak kadar kısa görüşlü müdürler?"

Sultanın haklılığı karşısında savunacak nokta bulamayan Vambery, Gladstone'un bütün İngiltere'nin görüşünü temsil etmediğini belirtmekle yetinmiş ve bir ay sonra yapılacak Barış

Birliği Kongresi'nde Osmanlı tezini savunmayı vadetmiştir. İngiliz Hariciyesine gönderdiği raporda Vambery özellikle, Anadolu'da Ermeni çoğunluğu bulunduğu hakkındaki Ermeni propapagandasının asılsızlığı üzerinde durmaktadır. Bu tezinde yalnız da değildir. Aynı sıralarda New York'da yayınlanmış olan "Katolik Ansiklopedisi = The Catholic Encylopedia"daki makalesinde James F.Driscoll de şöyle diyor:

"Ermeniler ve Kürtler tüm nüfus içinde birer çeyreği oluştururlar. Türk ve Türkmen unsurlar geri kalanın en büyük kısmıdırlar. Rum, Yahudi ve Çingeneler ise pek az sayıda dağınıktırlar. Ermenilerin sayısı bir milyon kadardır ki, tüm dünyadaki sayılarının yarısına eşittir."

İstanbul'da altı hafta kaldıktan ve hükümet ileri gelenleri ve padişahla şahsen konuştuktan sonra Budapeşte'den gönderdiği 15 Kasım 1894 tarihli raporu Vambery, yükleneceği sorumluluk konusunda İngiliz hükümetini uyarmaktadır:

"İngiltere için büyük bir güçlük sözüm ona Ermenistan sorunudur. Bu talihsiz sorunu fazlasıyla kışkırtmak ne İngiltere ne de insanlık davasına hayır getirmez. Çünkü yönetici Türklerle Yunanlılar, Sırplar, Romenler ve Bulgarlar arasındaki eski ilişkilerden tamamen bambaşka bir sorundur. Ermeniler ne kadar fazla Avrupalılarca desteklenirlerse, bu Hristiyanların içinde bulundukları dağınık ve izole durum nedeniyle, Kürtler ve Osmanlı yönetiminden gelecek ve onları tehdit edecek tehlike de daha büyük olacaktır. Özellikle macerasever Kürtlerden oluşan Hamidiye alaylarının Sultan tarafından modern silahlarla donatıldığı bir sırada. Hristiyan Batı bu zavallı Hristiyanlar lehine İstanbul üzerinde zorlayıcı baskılar uygulayıp işe karışmayacağına göre, Ermenilere verilen her cesaret talan ve cinayete eşit olacaktır. Dar görüşlü hümanistler eğer durumun gerçek niteliği hakkında ikna edilemiyorsa, hükümetler mutlak surette bu kaçınılmaz tehlikeyi hafife almamalı ve ona göre davranmalıdırlar."

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivinde FO-800/33 sayılı dosyadaki 1 Temmuz 1895 tarihli raporunun dördüncü sayfasındaki bir kayıt, Vambery'nin etnik ve coğrafi açıdan bir Ermenistan yoktur yargısını içerdiği için ayrıca önem taşıyor:

"Tüm ıslahat tekliflerini ham, amaçsız ve dolayısıyla Ermenistan'a uygulanması tasarlanan reformlar açısından uygunsuz diye nitelemekten kendimi alamıyorum. Ermenistan dedim. Ancak ben de Mr.Lynch'in geçenlerde Royal Geographic Society'de söylediklerine tam olarak katılıyorum: Yani ETNİK VE COĞRAFİ BAKIŞ AÇISINDAN BİR ERMENİSTAN MEVCUT DEĞİLDİR. Ve eğer Avrupa Devletleri böyle bir vilayet ya da ülkeyi yaratmaya çok istekli iseler, gerçek sorunları asıl o zaman başlar. Çünkü Ermeniler bütün Osmanlı Devleti içinde öyle dağılmışlardır ki, o sözüm ona Ermenistan'ın en azından doğuda Erzurum ve Beyazıt'tan güneyde Diyarbekir'e ve batıda Edirne'ye kadar yayılması gerekir."

Ne yazıktır ki bütün bu uyarılar hiçbir sonuç vermemiş ve Ermenilerin eylemcileri, kanlı kışkırtma taktiğinden hiç vazgeçmemişlerdir. Bütün yayınları buna yönelikti. Bir parça uzağı görebilen herkesin belirttiği kaçınılmaz sonu da kendileri hazırlamış oldular. Raumsar bunu şöyle özetler:

"1894'te Ermeni ihtilalciler büyük çapta bir isyan hazırladılar. Türkler'in böyle bir hareket karşısında duraksamadan şiddete başvuracaklarını çok iyi biliyorlardı, ama Avrupalı güçlerin dikkatlerini üzerlerine çekmek için kendi insanlarını harcamaya kararlıydılar. (...) Ermenilere karşı benimsenen tutumdaki şiddet hoş görülemez her halde, ancak Ermeni ihtilâlcilerin soğukkanlılıkla, amaçları uğruna binlerce Ermeni'nin hayatını gözden çıkartmalarını da hoşgörmek mümkün değildi."

Farkında değillerdi ama, hiç kuşkusuz geride kalan yakınları her şeyi Türklere yüklüyorlardı. Olaylar sırasında görevle Türkiye'ye gönderilen Amerikalı gazeteci Sidney Whitman, olayların nasıl çarpıtılmış olduğunu şöyle anlatıyor:

"New York Herald'ın yöneticisi, gazeteciler arasında Ermeni sorununun, tıpkı bir kuşak önceki Bulgar sorunu gibi, tamamen bir siyasal sorun olduğunu ve Türk yönetiminin aksaklıkları ne olursa olsun karışıklıkların temelinde Hristiyanlar'a yöneltilmiş bir dini fanatizmin varlığını kabul için bir sebep bulunmadığını anlayacak görüşe sahip tek adamdı. Nitekim bize de Rusya'dan beslenen ve İngiltere'nin kalıplara uymak istemeyen in-

sanları tarafından desteklenen geniş bir Ermeni fesat hazırlığı bulunduğu hakkındaki bilgiler yağıyordu. Olayın ikinci bir cephesi daha vardı. Bay Gordon Bennet bu durumda, Türkler'e olayları kendi açılarından açıklamak fırsatını vererek, onlara İngiliz basını tarafından reddedilen hak yerine bir şans tanıyıp büyük bir gazetecilik başarısı sağlamayı tasarlıyordu."

Abdülhamit her halde Ermenileri fazla sevmezdi, ama özel bir kini bulunduğunu söylemek olanaksızdır. Ağustos 1877'de daha Rus savaşının akibetinin belirgin olmadığı ve özel Ermeni isteklerinin bulunmadığı bir sırada, Ermeni Patriği Nerses'e "Ben karıncayı bile ezmemeye dikkat eden bir adamım" diyordu. Ermeni milleti hakkında, onların ve Avrupalıların Türkler hakkında kullandıklarına benzer kötü deyimleri asla kullanmamıştır. Kan dökme yanlısı küçük grupla Ermeni ulusunun çoğunluğunu daima ayrı tutmuştur. 1905'de suikastten iki ay sonra, tahta çıkışının yıldönümü vesilesiyle yapılan tebrikler sırasında Ermeni Patriği'ne dönüp "Bazı Ermenilerin hatalarının tüm millete suç olarak mal edilmeyeceğini ve patriğin, milletin sadakat hislerinden emin olduğunu" açıkladı. (F. 4.IX.1905) Hatta bir ayrım yapmadığını kanıtlamak için, Alman İmparatoru'nun İstanbul'u 1889'daki ziyaretinde, İmparatoriçe'ye nedime olarak Dışişleri Müsteşarı Artin Dadyan Paşa'nın kızı Evkine Nakkaşyan'la, Adliye Nezareti Müsteşarı Vahan Efendi'nin kızı Araksi Vahan'ı atamıştı.

Amiral Woods Paşa da anılarında bu hususu onaylamıştır:

"Abdülhamit Hristiyanlardan nefret etmezdi. Ermenilere düşman değildi. Hatta en güvendiği memurları arasında Ermeniler de vardı."

YILDIZ SUİKASTINDA 24 KİŞİYİ ÖLDÜRENİ HAFİYELERİNE KATTI

Abdülhamit, istediği kadar ideolojik beyin yıkama için talimat versin, milliyetçilik dinamizmi, dil ögesine dayalı olarak işlemeye çoktan başlamıştı. Hem de bunu gecikmeli Türk milliyetçiliği açısından ele almamak gerekir. Balkanlılardaki milliyetçilik eğilimi çok önce başlamış ve Abdülhamit dönemine varıldığında güçlü akımlar haline gelmişlerdi. Rum, Bulgar, Sırp, Romen'in etkisini Müslüman Arnavutlar bile duymaya başlamışlardı. Bunlar sadece Osmanlı Devleti ve Türkler'le değil, birbirleriyle de büyük bir vuruşma halindeydiler. Balkanlar dünyanın en tehlikeli yeri sayılıyordu. Burada milliyetçiliği kışkırtıcı davranışlar kan akışını artıran bir etki yaratıyordu. Âli Paşa daha 1862'de Fransız Dışişlerine sunduğu görüşünde, Balkanlılar'ı kışkırtmanın "kaos ve ebedi" bir iç savaş demek olacağını söylüyor ve ekliyordu: "Eğer Türkiye'de bütün ulusal isteklere serbestlik tanınırsa neler olacağını bir kere düşününüz. (...) Bir parça dengeli bir durumu yaratabilmek için yüzyıl ve kan selleri gerekir."

Abdülhamit dengeyi bozmak için çırpınanların akıtmaya başladıkları kan sesleri arasında tahta çıktı. Bütün saltanatı boyunca da ülkenin diğer yerlerinden hepsinden fazla Balkanlar'la uğraştı. Çoğu kez Hristiyanların kendi aralarında patlayan kavgalar en sonunda Türklerin başına dertler açıyor ve daima Avrupa'nın müdahalelerine bahane oluyordu. Avrupa bunu biliyordu:

"Volter'in ünlü şakasıdır: Türk, Doğu Hristiyanlarının birbirini yememeleri için gelmiştir. (...) Bu Hristiyanlar birbirlerinden anlatılamaycak ölçüde nefret ederler. Birbirlerine duydukları düşmanlık ve hor görme, Türk'e karşı duydukları kini pek çok geçer." (F, 12.IV.1887)

Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin başında bir de Panhellenizm sorunu vardı. Atina'yı merkez yapmış olan Panhellenciler İstanbul ve Anadolu Rumlarını da kışkırtmak için her şeyi yapıyorlardı. Gerekirse hakarete bile başvuruyorlardı:

"Türkiye sakin, Türkiye'nin Avrupa topraklarının mirasçısı Hellen ırkı hareketsizliğe ve rezilliği mahkûm. Yunanistan savaş şarkılarının koyun melemesine dönüştüğü bir ülke haline geldi." (Journal d'Athenes, 15/27.IV.1880)

Aynı kaynak büyük ideallerin gerçekleşmesine Avrupa'nın engel olduğunu ileri sürer ve savaş açıp dünyayı oldu-bitti ile başbaşa bırakmanın tek çözüm olduğunu durmadan yineler. Yunan fikr-i azimi (Megali İdea) Türkler tarafından da ayrıntılarıyla biliniyordu. Sabah "Yunan fikr-i azimini her Yunanlı nenesinden ninni diye dinler, amaç Doğu'ya ve ileride bütün dünyaya hakim olmaktır; bize öğretmenler, papazlar, kitaplar gelir, bunu yayarlar." (7. Teşrinisani 1305-1889) diye yazıyordu.

Osmanlı Devleti 1890'ların ortasından itibaren Balkanlar ve Ermenilerden gelen dış kökenli, Arap ve Arnavutlardan gelen iç kökenli bunalımlarla huzurlu bir yıl geçiremez bir sürece girmiştir. Birinin yarattığı sorunlar geçici de olsa bir çözüme bağlanır bağlanmaz bir diğeri gündemi işgal etmeye başlıyordu. 1894'de Sason'da (Bugünkü Siirt bölgesi) ve Diyarbekir'de Ermenilerin çıkarttıkları olaylar askeri müdahale ile bastırılınca Avrupa'dan yine anti-Osmanlı kampanya başladı ve Büyük Devletler ıslahat projesini tekrar gündeme getirdiler. Yine de Bâbıâli'yi çok suçlu bulmadıkları için bu karar Ermenileri tatmin etmedi. 26 Ağustos 1896'da İstanbul'da, Avrupa'dan gelmiş Ermeni Komitacıların, uluslararası sermayenin en büyük temsilcisi Osmanlı Bankasını basıp içindekileri rehin almaları, gündem dışı bırakılmak istemelerinin göstergesiydi. Bankayı ve hatta Bâbıâli'yi uçurmak gibi iddiaları, ayrıca olayları bastırmak isteyen güvenlik güçlerine şehrin sokaklarında silahlı saldırıya kalkışmaları, kent halkının bile sabrını taşırdı. İstanbullu Türkler bile Ermenilere saldırarak devletin başkentinde güvenliği yok etmek isteyenleri cezalandırdılar. Komitacıların istedikleri de buydu. Avrupa'nın ilgileneceğini umuyorlardı ama sermaye çevrelerini ürkütmeleri hiç de lehlerine olmadı.

Osmanlının başkentine kadar yansıyan gerginlik, ertesi yıl, Yunan Megali İdea'cılarını Epir ve Girit'e el koymanın zamanı geldiğine inandırmıştı. Çetecileri her iki bölgede kanlı eylemler-

de bulunuyor, Osmanlı güvenlik kuvvetleri çaresiz olarak kanlı şekilde bunları bastırınca, Avrupa'da "Türkler yine kesiyor" kampanyaları tekrar hız kazanıyordu. 15 Şubat 1897'de Yunan askeri birlikleri Girit'e çıktı, Yunan donanması adaya yanaştı ve Epir'deki Türk birliklerine de çeteci saldırıları artırıldı. Abdülhamit'in ihtiyatlılığına rağmen, serasker Rıza Paşa'nın ısrarı üzerine Yunanistan'a savaş ilan edildi. Sultanın "kaybedersek sonuç vahim olur" uyarısına karşılık, Osmanlı ordularının çok kısa zamanda zafer kazanıp Atina'yı ele geçirecek bir konuma gelmesi, Yunanlıları tam teslim olmaya mecbur etti. Avrupa devletlerinin de müdahalesi ile barışa varıldı ama sonuçlar Osmanlı Devleti'nin lehine çıkmadı. Girit'in muhtariyeti emrivaki olarak Osmanlıya kabul ettirildiği gibi, adadan Türk askeri çekilince, Yunan kralının oğlu Yorgi Fevkalade komiser olarak ada idaresinin başına getirildi. Girit'in yenik Yunanistan'a hediye edilmesinde bir adım daha atılmış oluyordu.

1901'de Sultan Aziz devrinden kalma şüpheli bir borcun ödenmemiş olduğu iddiasıyla Fransız donanmasının Midilli adasına asker çıkarması devletin borcun dışında yeni ödünler vermesine de yol açtı. Bu uygulama başka devletlere de örnek olacaktır.

1902'de, on yıl sürecek ve sonunda Osmanlının bütün Balkanları kaybetmesine sebep olacak Makedonya ayaklanmaları başladı. 1878'de Ayastafanos anlaşması ile kazandığı, ancak Berlin antlaşmasının elinden aldığı Makedonya'yı Bulgarlar bir türlü unutamıyorlardı. 1893'ten itibaren kurdukları "Makedonya-Edirne İhtilalci Teşkilatı" vasıtasıyla, Ermenilerinkine benzer terörist eylemlerle hedeflerine ulaşmayı planlamışlardı. Ancak bölgenin etnik yapısı işi karmakarışık etmiş ve dünyaca meşhur "Balkanisation = Balkanlaştırma" yani karmakarışık etme kavramına sebep olmuşlardı. Bahis konusu bölgede Müslümanlar çoğunluktaydı, ama onlara yakın sayıdaki Hristiyanlar arasında, birbirinin can düşmanı Bulgar, Sırp, Yunanlı, Ulah bir arada bulunuyorlardı. Hepsi de bir yandan da birbirleriyle savaşıyorlardı. Ancak suçlama gerektiğinde elbirliğiyle Osmanlı ve Müslümanlar gösteriliyordu.

1902 eylemleri üzerine Avrupa devletleri Berlin antlaşmasının 23. maddesi gereğince bir kere daha ıslahat talebinde bulundular, sultan da "Vilayeti Selâse –Üç vilayet, Selanik, Manastır, Kosova– Umumi Müfettişliği" kurarak çözüm aramaya yöneldi. Müslümanlarla Hristiyanlardan karma jandarma ve polis teşkilatı kurulması, mali ve adli ıslahat esaslarının ilanı hiçbir şeyi değiştirmedi. Yayılmacı politikaları çerçevesinde Avusturya-Macaristan imparatorluğu ile Rus Çarlığının ve daha az oranda İtalya'nın kışkırtmaları ortalığı büsbütün karıştırıyordu. Sonunda çözüm, dağları dolduran çeteci/komitacı'lara karşı aynı yöntemlerin uygulanması ihtiyacının belirmesinde bulundu. Kendi ülkesinde faaliyetine izin vermediği komitacıyı komşu ülke içinde eyleme teşvik eden ve geri geldiğinde milli kahraman olarak savunan yönetimler, gerginliğin sürekli artmasına katkıda bulundular. Osmanlı yönetiminin bu karmaşayı çözmesi mümkün değildi. Komitacılık yaparak olayları bastırmakla görevlendirilen Osmanlı subaylarının çaresizlik içinde sonunda İttihat ve Terakki hareketine katılmaları ve çözümü Abdülhamit'in saltanattan uzaklaştırılmasında aramaları, bu çözümsüzlük ortamının ürünüdür.

Bütün Avrupa kamuoyları Balkan olayları ile meşgul olup kendilerini unutunca Ermeni ihtilalciler, gündeme yerleşebilmek için bütün dikkatleri üzerlerine çekecek bir eylem tasarlamaya giriştiler. 1890'lardan beri anarşislerin en büyük başvurdukları eylem hükümdarlara suikast idi. Rus Çarına, İran, Şahına, Avusturya İmparatoruna, Fransa cumhurbaşkanına karşı böyle girişimlerde bulunulmuştu. Paris'te yayınlanan Pro Armenia isimli dergi 1904 yılı başlarında iki makale yayınlayıp Osmanlı hükmünden kurtulmak için öncelikle Abdülhamit'in ortadan kaldırılması gerektiğini yazmıştı. Bu amaçla pek yakında eyleme geçeceklerini ve bir kere sultan yok edilirse, ülkenin her tarafında kargaşa yaratılıp Avrupa'nın müdahalesinin sağlanabileceğini böylece amaçlarına ulaşacaklarını açıkça yazmıştı. Bu bilgilerin Osmanlı elçiliğinin bir raporu ile Yıldız'a kadar ulaştığı, biliniyor.

21 Temmuz 1905 günü saat 13.30 Cuma selamlığından sonra sultan Yıldız camisinden çıkarken patlatılan bir bomba, 24 ki-

şinin ölmesine, 57 kişinin yaralanmasına, 55 atın ölmesine ve sayısız arabanın hurdahaş olmasına sebep olmuştur. Bomba hayli uzakta patladığı için sultana bir zarar gelmemiş, daha çok muhafız askerleri kurban olmuştur. Sadece üç yabancının öldüğü anlaşılıyor. İnfilak üzerine doğan büyük panik sırasında sultanın gayet soğuk kanlı davranması, herkesi sükunete davet etmesi, kendisinin de her zamanki gibi arabasına binip dizginleri ele alarak Yıldız'a dönmesi, beş dakika sonra da Avusturya elçisi Calice'i kabul edip görüşmesi, her tarafta büyük takdir toplamıştır.

Soruşturmayı yürütmek için kurulan 'Komisyonu Mahsus' kısa zamanda girişimin Ermeni Komitacıların eseri olduğunu saptadı ve onlarla işbirliği yapan Belçika'lı Joris isimli kişi de tutuklandı. Doğal olarak mahkeme teröristleri idama mahkum etti. Ancak birçok olayda olduğu gibi Abdülhamit bu cezayı onaylamadı. Olağanüstü davranışını başkâtip Tahsin Paşa şöyle anlatmaktadır:

"Sultan Hamit'in oynadığı rol şayanı hayrettir: Hayatına kast etmiş, bomba getirip fitili ateşlemiş ve nihayet her şeyi itiraf ederek idama mahkum edilmiş olan Joris idam olunmadı, hapis olunmadı, hatta mahfuzen hudut dışına da çıkarılmadı. Aksine affedildi. Hapishane hücresinden saraya getirildi. Padişahla bilvasıta görüştü. Ermeni komiteleri aleyhine çalışmak ve bunların durumları, eylemleri hakkında hünkara bilgi vermek üzere para mukabilinde Sultan Hamit'in hizmetine girdi. Beşyüz altın harcırah ihsan edilerek Sirkeci'den trene bindirildi ve gitti. Sultan Hamit'i yok etmek için görev kabul etmiş olan Joris çok geçmeden onun hafiyeliğini alarak Avrupa'ya döndü ve hayli hizmet etti."

Abdülhamit'in olay sırasındaki son derece soğukkanlı davranışı ve hiçbir korku eseri göstermemesi, hem ülke içinde, hem de yabancılar arasında büyük takdir toplamıştır. Bu açıdan Fransız Figaro gazetesi muhabirinin olayın ertesi gün yazdığı ve gazetenin 27 Temmuz tarihli sayısında yer alan değerlendirmesi aktarılmaya lâyıktır:

"Sultanın soğukkanlılığı generallerinden çoğuna cesaret verdi. Arabada oğlu Burhaneddin'i yanına oturttu ve kalabalığın

ortasından serbestçe geçti. Muhafız askerler önce çevresine gelmişlerdi. Onlara gayet sakin ama kararlı bir ' 'lde 'Tchékilin = Çekilin' diye bağırdı. Beş dakika sonra elçi Baron Calice'i kabul ediyordu. Hiçbir şey olmamış gibi sakin davrandığı görüldü. Suikastın peşinden kapatılan saray parmaklıklarının açılmasını emretti.

Bütün bunlar öyle bir etki yarattı ki, şayet sultan bugün İstanbul'un içinde bir gezi yapsa, bu ülkede başka hiçbir hükümdarın tanık olmadığı gerçekten candan gösterilerle karşılaşır."

Ayrıca sultanın, evvelce de bahsettiğimiz gibi, 1905 yılındaki 1 Eylül cülus yıldönümü töreninde Ermeni Patriğine "bazı Ermenilerin kusurları bütün Ermeni milletini suçlamak için gerekçe oluşturamaz" şeklindeki sözleri de bir intikam kampanyası peşinde olmadığını kanıtlıyordu. İki yıl sonra Fransız cumhurbaşkanına suikast düzenlendiğinde, Abdülhamit'in geçmiş olsun mesajı göndermek için kabul ettiği Fransız elçiliği maslahat güzarı Boppe'ye söylediği sözler de olayı nasıl algıladığını göstermek bakımından ilginçtir. Boppe, bakanına gönderdiği raporda şöyle yazıyor: (21.7.1907, no.133):

"O günü gülerek anıyor. Saraya dönünce elbisesinin cebinden patlamadan gelmiş bazı kurşun parçaları çıktığını ve bunları hatıra olarak sakladığını söyledi. Ayrıca 'Hükümdar bir askerdir, hayatı her an tehlikelere açıktır ve ben görevini askerce yapmayan hükümdarlara acırım' dedi. Genelde korku manisine yakalanmış olarak takdim edilen bir hükümdardan geldiği için şaşırtıcı olan ve bir büyüklük ifadesiyle söylenen bu sözleri ekselanslarına rapor etmeyi gerekli gördüm."

Abdülhamit'i hiç sevmeyen Avrupalı hükümdarlar ve cumhurbaşkanları bile, sultanın inkar edilemeyen bu metaneti karşısında geçmiş olsun mesajları göndermekten kendilerini alamamışlardır. Ancak bunlar siyasi sıkıştırma girişimlerinin devamını engellememiştir.

Takdirler toplamasının üzerinden dört ay geçmeden Abdülhamit bütün Avrupa devletlerinin ortak bir tehdidi ile karşılaştı. Makedonya'da yapılacak mali islahat konusunda kurulacak bir heyette kendilerinin de aktif olarak yer almalarını istiyorlardı.

Sultan önce bunu içişlerine bir müdahale sayarak red etmeye kalkıştı. Ancak beş devletin gemilerinden oluşan bir askeri filodan çıkarılan askerler 26.11.1905'te Midilli ve Limni adalarının gümrük ve posta-telgraf dairelerini işgal edince direnmekten vazgeçti. Hafif değişikliklerle bütün koşulları kabul etti.

1906 yılında Hicaz Hamidiye Demiryolu inşaatının Akabe körfezine yakınlaştığı bir sırada İngiltere tarafından çıkarılan olaylar ve tehdit de sultanı çok zorda bıraktı. Sina yarımadasında Mısır'ın hududu konusunda zaten bir anlaşmazlık vardı. Hicaz demiryolu iktisadi amaç kadar, Hicaz'a ve Suriye'ye yönelik saldırılarda askeri birliklerin hızla sevkini sağlamak için yaptırılıyordu. İngilizlerin Akabe'ye yerleşmeye kalkışmaları, gelecekte buradan demiryolunu tehdit edebilecekleri hatta işlemesini engelleyebilecekleri düşüncesini doğurmuştu. Akabe'yi Mısır dolayısıyla Osmanlı toprağı sayan Abdülhamit'in emriyle buraya birlikler gönderildi. Buna karşı İngiltere de donanmasını harekete geçirdi ve şiddetli tehditlerde bulundu. Sonunda olay 1 Ekim 1906 günü bir ara yolda çözüme bağlandı, ancak İngiltere'nin Abdülhamit'in hilafetine karşıtlığı da bir oranda arttı.

1906 yılına damgasını vuran ikinci olay, İzmir ve Manisa'da Ermenilerin çok büyük kapsamlı bir dinamit suikastı hazırlığının meydana çıkarılması oldu. Ermenilerin ne nüfusca ne de tarihce bir iddialarının olamayacağı böyle bir bölgede yaptıkları hazırlıklarla ilgili olarak 150 kişi sorgulanmış ve 43'ü tutuklanarak mahkemeye gönderilmişti. Teröristlerin amacını İngiltere'nin İzmir konsolosu raporunda (FO-371/154, 1 Ağustos 1906, no.55 ve ekleri) şöyle açıklıyor:

"Gizli bir cemiyetin üyesi olan ve ülkeye gizlice dinamit ve bomba sokmaktan sorumlu olan bu kişilerin amacı özellikle yabancı uyruklulara ait binaları ve bürolarla resmi daireleri havaya uçurmak, İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarında bazı köprüleri uçurmak, değişik cemaatler arasında karışıklık çıkarmak, Düyunu Umumiye binası ile İngiliz Bahriye Kulübü arasında kiralanmış olan kasap dükkanını uçurarak Avrupa'nın da İngiltere'nin de özel kızgınlığını çekmek, genel huzuru bozmak ve halkın birbirine sokmaktı.

Bu amaçla zengin Ermenilere şantaj yapılıyor, para toplanıyordu."

Manisa'da geniş bir çete oluşturulmuştu. Sorumluların bir numaralısı Dikran Nalbantyan soruşturmada bu eyleme başvurmalarının sebebini "Avrupa devletlerinin dikkatini çekmek ve müdahalelerini sağlamak" diye açıklamıştı. Bu amaçla Credit Lyonnais bankasında bir kasa kiralayıp içine 43 paket dinamit depolamışlardı.

BİR ZAMANLARIN "KIZIL SULTAN"I SUÇLAMANIN ODAĞINDAN ÇIKARILIYOR

21. yüzyılda Ermeni olaylarının bir soykırım anlayışına bağlanarak Türkiye'nin karşısına çıkarılması çabaları sırasında sadece 1915'in gündeme getirilmesi, ondan evvel hiçbir şey olmamış gibi davranılması dikkatlerden kaçmıyor. Oysa, daha 1909'da safdışı bırakılmış olan Abdülhamit'in saltanatı döneminde, Ermeni propagandacıların yoğun bir soykırım kampanyası vardı. Ona 'Kızıl Sultan' 'Büyük Katil' gibi sıfatların yakıştırılması bu yüzdendi. Böyle iken Abdülhamit'in birdenbire gündemdan çıkarılması, ona yakıştırılan eylemlere ait iddiaların hakkındaki belgelerin sorgulanmasını gündeme getiriyor. Yani doğru olup olmadıklarını.

Diğer yandan bu damgalama bütün Türklere ve bu arada Jöntürklere de yakıştırılmıştır. Nitekim Yıldız Suikastında bir Ermeni-Jöntürk işbirliği iddiasını ortaya atanlara da rastlanır. Bu iki sorunun ciddi şekilde yanıtlanması, hem İttihatçıların II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Abdülhamit'e yönelik politikalarının, hem de bahsettiğimiz "garip unutkanlığın" anlaşılması açısından önemlidir. Dolayısıyla ayrıntısına gireceğiz.

Başlangıçta Avrupa kamuoylarında, suikastın Makedonyalılar, Bulgarlar, İhtilalci Ermeniler, fanatik Araplar ve Jöntürklerden hangisinin yaptığı açıkça tartışılmıştır. Daha sonra Ermeni parmağı kesinleşince, bundan Jöntürk bağı arayanlar da çıktı. O sıralarda Tevfik Fikret'in ağızlarda dolaşan, ama ancak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gazete sütunlarında görülen dizeleri, bu iddia için en güçlü kanıt olarak gösteriliyordu:

"Ey şanlı avcı, dâmını (tuzağını) bîhûde (beyhude) kurmadın / Attın fakat yazık ki, yazıklar ki vurmadın!"

Öncelikle, Jöntürklerin de işbirliği yaptığı bütün muhaliflerin katıldığı 1902 Paris Kongresi'ne gitmeliyiz. Buradan tam bir bölünmenin çıktığı biliniyor. Ahmet Rıza ile Prens Sabahattinciler tam ters düştükleri gibi, esasen kendi içlerinde bölünmüşlükleri bi-

linen Ermeniler de Osmanlı bütününden kopmuşlardı. Üstelik terörist eylemler tasarlayanlar zaten bu toplantıda bulunmuyorlardı.

Abdülhamit istibdadına karşı olan Türklerin Kahire'de yayınladıkları "Türk" isimli gazetenin yazılarından yararlanarak, Ermeni girişimlerine nasıl baktıklarını ortaya koymaya çalışacağız. Birinci örneğimizi gazetenin 16 Haziran 1904 tarihli sayısından aktarıyoruz:

"Bilmem dikkat ettiniz mi? Ne zaman Rumeli'de, Girit'te, İzmir'de, Beyrutta, elhasıl Türkiye'nin bir köşesinde bir karışıklık, Hristiyanlar tarafından bir kıyam vukua geldi mi derhal Ermeniler kımıldanmaya başlıyor, kendilerini de o meseleye katmaya, o meselenin hallinden kendileri de yararlanmaya çalışıyorlar. Bunun için katliamlar icad olunuyor, yangınlar vücude getiriliyor. Feryad için, Avrupadan yardım için politika sporcularını heyecan getirmek için ne gerekiyorsa yapılıyor.

Avrupa Rumeli jandarması işiyle mi ilgilendi, telgraflar mektuplar yağıyor, Anadolu'da Ermeni katliamı hazırlanıyor, diye. Telgraflar, mektuplar uyduruluyor. Katliam tezi yirminci yüzyıl haçlılarının "piyer armeni" (İlk haçlı seferini düzenleyen Piyer Lermit'i dolaylı anımsatarak) ve İslam garezkârı Pro Armenia gazetesi aracılığıyla yayınlanmaya başlandı. Hatta bunun sesinin yankısı Kahire'de bile duyuldu. Parlak bir toplantı ile 'yakında katliam olacağını' keşfettiler ve haber verdiler.

Bunlardan anladık ki yine bir takım dolaplar dönüyor, komitelerden Anadolu'ya talimat gidiyor. Tahminimizde yanılmamışız. Antranik ismindeki şaki başına birkaç kişi toplayarak Sason dağlarına çekildi. Tabii bunun üzerine asker gönderilecek. Bu dünyanın her tarafında yapılan bir haldir. Tam o sırada dağın ötesindeki üç beş Ermeni köyünün ahalisi evlerini terkederek etrafa kaçar, dağılır ve köylere komiteciler ateş verip yakarlar. Derhal bir feryat 'Türkler' köyleri yaktı ve beşbin kişiyi katliam etti, kadınların ırzına saldırdı. Sefirler Erzurum konsolosuna yazar, gidip soruşturma yaparlar. Cevap (Evet şu kadar köy yakılmış ve ahalisi de tümüyle idam edilmiş)

Ama ne soruşturma?!.. Ne resmi makamlara ne de bir tek müslümana sormaz, sadece Ermenilere danışırlar. Ya da misyo-

nerlere... Gerçekte iddia doğrudur, köy yanmış, halkı da ortada yoktur. Hele o civarda Antraniki arayan askeri de görünce hak vermemek elden gelmez. Böylece devletlerin renkli kitaplarına 300 bin kurban diye geçiverir."

Bu silah gücüyle yürütülen eylemler ve abartmalı propagandaya karşılık, Ermenilerin yüzde doksan dokuzunun bir Türk düşmanlığı hastalığına yakalanmamış olmasının bu ihtilalci çevreleri çok rahatsız ettiği anlaşılıyor. Bahsettiğimiz "Türk" gazetesinin 5.5.1904 tarihli sayısında yayınlanan bir Amerika mektubu olayların nasıl zorla "bir düşmanlık yaratmak" yönünde pompalandığını kanıtlıyor.

Boston yakınlarında bir tel fabrikasında çalışan 200 kadar Harputlu'yla görüşen yazar Amerika'da sayıları 100 bini bulan Suriyeliler ve 20-25 bine ulaşan Ermenilerden bahsettikten sonra aynen şöyle diyor:

"Buradaki kazancın beşte ikisine hatta birine razıyız tek Türkiye'de olalım diyenleri gördüm. Ermenilerin hakkımızda besledikleri hissiyatı gelip Amerika'da görmeli. Doğu'da bize karşı uyguladıkları davranışlarıyla taban tabana zıttır.

Efsanevi faciaları türlü abartmalarla büyülterek Türkiye'de Ermeni kıyımı diye tiyatrohanelerde oyunlar oynuyorlar. Birgün bir Ermeni bakkal dükkanında idim. Bir kadın geldi beni sordu. Dükkan sahibi Türk'tür dedi. 'Zavallı Ermenileri nasıl kestiler ise onlar da bire kalıncaya kadar kesilsinler' dedi."

Bu mektubun, diğer bir ilginç yanı, Türk'ü kötüleme çabalarında ihtilalci propagandacıların dışında bir de Ermeni kökenli katil, hırsız, dolandırıcı gibi kişilerin oynadıkları roldür:

"Birkaç Ermeni birkaç Amerika'lıya iğrenç davranışta bulundular. Polis tarafından yakalanarak mahkemeye verildiler. Bunlar mahkemede iğrenç davranışların (efai şeniye) mubah olduğunu ve bu gibi davaların mahkemelerde dinlenmemesinin gelenek olduğunu, kendilerinin Sultanın en sadık uyruklarından olduklarını söylerler. Yine bunlardan birkaç sefil kumar oynarken yakalanırlar. Türk olduklarını ve ülkelerinde kumarın mubah olduğunu kendilerini savunma yolunda söylemişlerdir.

Gazetelerin birine Ermeni kıyımını anlatan resimli bir broşür vermişler. Bunda ölü sayısını 500 bin diye göstermişler. Amerikalı muharrir ise bu yekunu çok görerek 300 bine indirir. İnsaflı Ermenilerde biri de ölü sayısının 300 bin gösterilmesi yalandır diye yazara mektup yollar. Gazeteci bunun aslı 500 bin idi ben kendim 300 bine indirmiştim diye açıklama yaptı."

Yine bu yazı, hepsi hepsi 400 kişi olan Türklere bile tahammül edemeyen gözünü kan bürümüş kışkırtıcıların, gerçekte dostça yaşayan Türklerle Ermenilerin arasını bozmak için Amerika'da bile kanlı saldırılara başvurduklarını kanıtlıyor:

"Bundan bir yıl önce Ermeniler bir Türk'ü öldürüp cesedini nehre atmışlardı. Katiller yakalanamadı. Şimdi ise Ermeniler buradaki Türklere fenalık etmeye artık cesaret edemiyorlar. Zira Ermenilerden fenalık gören birkaç Harputlu Türk, işlerini terkle intikam almak üzere Harput'a dönmüş ve kendilerine fenalık eden Ermenilerin akrabasından pek dehşetli intikam almışlardır. Ermeni komiteleri buralarda taraf taraf para topluyorlar. Amaçları ise Anadolu'ya fesatçı sokmak ve zorluk çıkarmaktır."

Yine Türk gazetesinin 12.5.1904 sayısındaki "Oğuz" imzalı bir yazıda bugün bile tek bir satırı değiştirilmeden kullanılabilecek "Düşündüm ki" başlıklı bir yazı var. Aynen aktarıyoruz:

"Ermeni komiteleri Avrupa'da toplandı... İslam düşmanı, fanatikler... küsuratsız 300 bin Ermeni'yi kesen (!) Türklere karşı ağza gelen hezeyanları söylediler... Ermenistan'ın kurulması için bütün büyük devletlere haçlı seferi çağırısı yapıldı... Sonuçta içerdeki Türk-Ermeni gerginliği arttı ve içerdeki Ermeniler zarar gördüler.

Şimdi bu yaygarayı Mısır'da yapıyorlar... Amaç yeni katliamı protesto imiş. Fakat biz ne ajans telgraflarında ne Avrupa gazetelerinde son zamanlarda buna dair bir haber göremedik. Anlaşılıyor ki ilerde gerçekleştirmeye çalışacakları olayları şimdiden protesto ediyorlar. Evet, çalışacakları diyorum. Çünkü Ermeni ihtilalcileri Avrupa'ya feryatlarını işittirebilmek için adeta zorla katliam yaptırmak istiyorlar. Yaramaz çocuklar gibi kasden büyük kardeşini rahatsız ederek şamarı yiyor, ondan sonra (Anne bak beni dövüyor) diye insaniyete karşı vaveylayı koparıyorlar.

Bu toplantının konuşmalarını okudum... Sadece İbrahim Naccar Efendi hariç hepsi habbeyi kubbe yapıyor, abartmalı şikayetler yayıyorlar.

Yalnız İbrahim Naccar Efendi tarafsızlıktan ayrılmamış ve Türkiye'de tarzı hükümet fena ise bundan müslüman ve gayrı müslüman bütün milletlerin ve toplulukların zarar gördüğünü bu sebeple yalnız Ermenilere mahsus bir ıslahat değil, tüm ülkeyi kapsayan bir iyi idare istenmesini söylemiştir.

...Ermeni vatandaşlarımıza, dostlarımıza gelince: Yazıktır bu politikayı değiştiriniz. Bu Avrupadan yardım dilenciliğinden vazgeçiniz. Altı yüzyıldır, huzur ve güvenlik içinde el ele, baş başa yaşayıp gidiyoruz. Sizin kadar, sizden daha ziyade mağdur ve mazlum Türk komşularınızın, hemşehrilerinizin aleyhine bu kadar yürümeyiniz. Haydi alemi aldatıyorsunuz, kendinizi de aldatamazsınız ya.. Türkler durup dururken niçin sizi katliam etsin?

... Size göre Türkler, Yavuz, Süleyman Kanuni zamanında daha da bağnaz, daha da vahşi idiler; öyleyse neden o zaman vücudunuzu ortadan kaldırmadılar, hepinizi kılıçtan geçirmediler. Avrupa'nın engelleyecek hali de yoktu... Kimse engel olamazdı, kimden çekindiler?

Yok, yok, Ermenilerin rahat ve saadeti Türklerle ortaktır. Türkler bir Ermeni krallığını, hükümetini bulup mahvederek yerine geçmediler ki iadesini istiyorsunuz. Onlar gelmeden önce Ermenistan bitmiş, Ermeniler dağılmıştı. Niçin umumen Türkiye'nin ıslahını istemiyorsunuz? Yalnız bir Ermenistan'ın hususi ıslahatından bütün Ermeniler yararlanamazlar. Yarıdan çoğu İstanbul'da ve Anadolu'nun değişik yerlerinde oturmaktadırlar.

... Ermeniler Türklere müteşekkir ve minnettar olmalıdır. Çünkü altıyüz yıldan beri milliyete, lisana, geleneklere, dine saygı gösteriyor ve tamamen serbest bırakıyor."

Görüldüğü gibi Abdülhamit'e suikast için çağırıyı andıracak hiç bir ima yok. Abdülhamit rejiminin Ermeni katliamı yaptığı da kabul deilmiyor, aksine örneklerle aralarındaki teröristler suçlanıyor. Ayırımcılık da yapılmıyor. Yani Osmanlı ülkesindeki yaşam ve rejim bozukluklarından Ermeniler ve bütün diğer cemaat mensupları gibi Türk ve Müslümanların da aynı derecede

sıkıntı çektikleri vurgulanıyor. Hep birlikte benimsenecek ıslahat sağlanması öneriliyor. Oysa aynı sırada Ermeni İhtilaci örgütleri aksini savunuyorlardı. 1906 Ağustosunda Cenevre'deki Ermeni İhtilalci Federasyonunun yayın organı olan Droschak'ın yazı kurulunca yayınlanıp bütün Avrupa devletlerine ulaştırılan bir bildiride açıkça, Rusya'da Ermenilere yönelik baskının bir kenara bırakılıp sadece Osmanlı ile uğraşılması şöyle istenmektedir (FO-371/154-29587):

"Bir yandan barışçı şekilde çalışma hakkını isteyen halkımızın yokedilmesini önlemek, diğer yandan da Berlin anlaşmasını imzalayan devletlerin ilgisizliği karşısında partimizin başvurmak zorunda kaldığı ihtilalci davranışları sona erdirmek için Türkiye'deki Ermenilere yardımınızı istiyoruz.

.....

Ermenistan'ın diğer bir kısmının, Kafkasya'daki kısmının gerçekte yakıcı sorununu şimdilik bir kenarda bırakmak zorunda bulunduğumuzu üzüntü ile belirtmeliyiz. Kafkasya'da iki komşu halk arasında Rus hükümetinin el altından sürdürdüğü politika sonucu şu anda büyük bir dram oynanmaktadır. Bu sorunu kenarda bırakmamızın sebebi bu işin Rusya'nın iç işlerine ait olmasındandır. Ama Türkiye'deki Ermenilerin sorununun uluslararasın karakteri sebebiyle...."

Diğer bir sözcü Pro-Armenia da (No.141, 5.9.1906, Tiflis Mektubu) Çar politikasının Kafkaslarda Ermenileri, Gürcüleri, Azerileri birbirine döküp ezdiğini "vandalizmin, haydutluğun, barbarlığın" bu bölgede egemen olduğunu yazacaktır ama, saldırı hedefi olarak yalnız Osmanlı devletini gören anlayışta değişme olmayacaktır.

24.9.1906 tarihli raporunda İngiltere'nin Van Viskonsolosu Dickson, "vilayet sakin... ve karışıklık çıkmasına sebep olacak belirgin bir sebep göremiyorum..." diyor.

Buna ekli bir diğer rapor ise son derece ilginç bilgileri içeriyor.

"Ermeni köylüleri sakin ve çalışkan insanlar, fakat iki rahatsız edici güç arasında sıkışmış durumdalar... Bunlardan biri ihtilalci Ermeniler, diğeri ise bölgenin yerli müslümanları...

İhtilalci Ermeniler, iyi eğitim görmüş, çoğu Avrupa ve Amerika'dan gelmiş kişilerdir. İyi silahlanmış, sıkıca giyinen ve iyi beslenen kişilerdir. Amerika, Rusya ve İngiltere'den para ile beslenmektedirler. İran ve Rusya üzerinden çeteler halinde gelmekte ve dağlarda saklanmaktadırlar. Köylülerin hiç istememesine rağmen Ermeni köylerine inmekte ve silah zoruyla ve diğer ikna yollarıyla bunlardan zorla para ve yiyecek alıp yine dağlara çekilmektedirler. Açıkçası konforlu bir haydut yaşamı sürmektedirler, tek dezavantajları bazen yakalanıp öldürülmeleridir. Yalnız Ermenilere eziyet etmekte ve ancak kazaen jandarmalarla çatışmaya girmektedirler... Bu yüzden yerli Ermenilerin taraftar olmadıkları halde ihtilalcileri besledikleri kanısı doğmakta ve kendilerinin de ihtilalci oldukları iddiasıyla yerli halkın da baskısına uğramaktadırlar. Bu yüzden önce ihtilalciler sonra da onlarla ilişkide oldukları gerekçesiyle diğerleri tarafından sıkıştırılmakta ve soyulmaktadırlar. Türklerden gelen her saldırı işitilirse de ihtilalcilerin saldırıları ise iki sebeple kolay kolay işitilmez. Önce köylüler bu konuda konuşurken ihtilalciler tarafından cezalandırılmanın korkusunu yaşarlar; ayrıca Türklere bilgi vermeseler ihtilalcilerle işbirliğinde oldukları şüphesinin doğması tehlikesi vardır. Bu yüzden konuşmamayı yeğlerler.

Daha küçük olan Armenia grubu silaha başvurmadan Avrupanın müdahalesiyle sonuca varmak istiyor. Taşnak'lar ise daha büyük bir gruptur ve silahlı ayaklanmadan yanadırlar. Birçok durumda köylüleri kendilerinden silah almaya dahi zorlamaktadırlar... Köylüleri en çok rahatsız eden de bu silahlı haydutlardır."

Tehditle para toplama yöntemi sadece köylülere yönelik ve kırsal kesimde uygulanan bir yöntem değildi. Büyük kentlerde de, bazen çocuk kaçırarak şantaja kadar varabiliyordu. İstanbul'daki İngiliz postahanesi müdürünün Londra'daki Genel müdürlüğüne yolladığı 23.8.1906 tarihli bir rapor para sızdırma konusunda ilginç bilgiler içeriyor:

"20 Ağustos günü isminin Jozef Timos olduğunu söyleyen bir genç özel bir posta kutusu kiralamak için bize başvurdu. Yıl sonuna kadarki süre için gereken kirayı da ödedi. İlgili memuru-

muzun sorusu üzerine iş adresi olarak İstanbul'da Agopyan Han'ını belirttikten sonra kendisine 11 numaralı kutu ayrıldı.

Bugün İngiliz Konsolosu bana, Pera'nın zengin kuyumcularından Bay Babayan'a gönderilmiş daktilo ile yazılı bir mektup gösterdi. Bunda bir Ermeni ihtilalci komitesi için 250 Türk lirası (225 Sterlin) ödemesi isteniyordu. Mektup Galata'daki Rus postahanesinden 21 Ağustos'ta postalanmıştı. Ancak ne bir imza ne de kaynağını gösterir bir işaret yoktu. Babayan'dan paraları Türk lirası olarak "Jozef Timos, İngiliz postası, posta kutusu 11" adresine bir zarf içinde göndermesi isteniyordu. Yazıda paraların 48 saat içinde (herhalde postalanma tarihinden başlayarak) ellerine ulaşmaması veya polisin uyarılması halinde Babayan'ın bomba ile öldürülmesi için yemin edilmiş olduğu belirtiliyordu.

Buna benzer bir sürü şantaj ve Fransız postaları aracılığıyla kentin ünlü zenginlerine gönderilmiş bir sürü şantaj mektubu da Türkiye Zabtiye Nezaretinin elinde bulunuyor. Polis, suçlu ya da suçluların yakalanması için Britanya konsolosluğunun yardımlarını istedi Bu durumu dikkate alarak konsolos, 11 numaralı posta kutusunun konsolosluk ve postahane kavasları tarafından sırayla gözaltında bulundurulmasını ve şahıs kutuyu boşaltıp postahaneden çıkar çıkmaz kavasın onu izleyip, önceden saptanmış bir işaretle, postahanenin dışında beklemekte olan sivil polisleri haberdar etmesini önerdi.

Güvenlik açısından posta yönetimine sakınca yaratmayacağından ve ayrıca şantajcılar en kötü cani türünden olduklarından ve Britanya postalarını ihtilalci propagandanın aracı olmaktan kurtarmak amacıyla bu isteğe ben de razı oldum..." (FO-371/15-29556, tarih 31.8.1906)

Parayı ödemeyenin akibetine örnek olarak, 75 yaşındaki zengin iş adamı Apik Efendi Uncuyan'ın 26 Ağustos 1905 günü öldürülüşünü gösterebiliriz. Kadıköy'de bindiği gemiden Galata'da inen Ermeni tüccar, birkaç adımdan sonra karşısına çıkan üç kişinin sıktığı beş kurşunla olduğu yerde yaşamını yitirdi. Osmanlı yönetimine bağlılığı bilinen Efendi'nin para yardımı yapmadığı için Hınçaklar tarafından öldürüldüğü saptanmıştır.

1890'da ihtilalci fırkaları kurulduktan itibaren başlattıkları terörist eylemlerin dışında Anadolu'yu bir silah deposu haline getirmelerinin itirafını, Taşnak Partisinin 1910 yılında Sosyalist Enternasyonal'in Kopenhag Kongresine sunduğu raporda (Brüksel, Vandervelde arşivi B.579238 numarada) açıkça buluyoruz. İlgili bölümü aynen aktarıyoruz:

"Türk Ermenistan'ında bir halk örgütlenmemiz mevcut. İki büyük Ermeni vilayeti olan Van ve Bitlis'te 1908'e kadar bayrağımız altında bütün köylüler toplanmıştı ve politik gruplar olarak örgütlenmişti. Bu gruplar savunma ve saldırı için talim ettiriliyordu. Her köyde parti güvenilir 5-8 kişiyi seçip kontrolle görevlendiriyordu. Bunlar, FEDAİ'lerin (Fransızca olan metinde deyim aynen böyledir) hareketli ya da uçan çeteler halinde ihtiyaçlarını karşılamak, kaçmalarını, saklanmalarını sağlamakla yükümlüydüler. Ve özellikle Kürt çeteleriyle mücadeleye çalışıyorlardı. Bu seyyar çetenin yanı sıra her köyde diğer gruplar da vardı: 1) 30-50 kişilik vuruşucu militan grup. 2) Yardımcı ya da maliyeci grup ki, maddi kaynakları sağlıyordu. 3) Askeri Grup, silahları sağlamakla yükümlüydü. 4) Kadın Grubu, habercilik ve mektup aşıma işleriyle görevli.

Böylece bütün geniş Muş ovasındaki halk, Sassun'da 100 köy ve Vaspukar ve diğer yerlerde de herkes örgütlenmişti.

1908'e kadar gizli olarak ve geceleri çalışıyorduk. Silah taşıması, propaganda, halkın silahlandırılması, atış talimleri hep geceleri yapılıyordu. Bu faaliyetler esas olarak siyasi ve ihtilalciydi. Bu gün de devam ediyor ama açık olarak."

Abdülhamit polisi ve hafiyelerinin bütün çalışmalarına ve engellemelerine rağmen Ermeni örgütlenmesi ve silahlanması, bu şekilde tehditler altında devam etmiştir. 1915'e kadar Rusları düşman sayan Ermeniler, onların İngiltere ile ittifakı üzerine, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordularını arkadan vurup iki ateş arasında bırakmak üzere bu hazırlıklarını Çarın hizmetine sunmuşlardır. Osmanlı hükümetinin 'tehcir = göç ettirme" kararı sadece bu tehdidi bertaraf etme amacını yönelikti. İşin garibi, Dünya Savaşı'nın sonunda Rusya'da Bolşevik ihtilali gerçekleşip rejim İngilizlerden kopunca, Ermeniler yine Avrupa desteğin-

den yoksun kaldılar ve Sovyetlerin insafına terkedildiler. Abdülhamit'i unutmaya Ermeni politikacıları o zaman başlamış ve 1970'lerde tekrar Türkleri suçlamayı gündeme getirinceye kadar eleştirilerini Avrupalılara yöneltmişlerdi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

33 SALTANAT YILI: 1876 – 1909

BUNALIMLARLA DOLU ALTI YIL

Tahta geçmek için Abdülhamit özel bir çaba safretmemiş, günün egemen güçlerinin (Orduya dayanan Yeni Osmanlı grubu) kararıyla ve şartlı olarak getirilmiştir: Hazırlanan yeni siyasal kurumlaşmayı kabul edecekti. Hatta geçici bir görevlendirmenin bahis konusu olduğu hakkında da –belgesi bulunmayan– bir iddia vardır: Rahatsızlığı geçerse Murat tekrar tahta oturtulacaktır.

"Kanuni olmak kolay, Abdülhamit olmak zordur" sözü bu noktada gündeme geliyor. 16. yüzyılın "Türk Yüzyılı" olarak Avrupalılarca bile kabul edilmesini sağlayan yükseliş çağında, devlet çarkı tahta kim geçerse geçsin ona "Muhteşem" sıfatını kazandıracaktı. Buna karşılık, 1774'de Rusya karşısındaki yenilgi üzerine Küçük Kaynarca barışıyla Kırım'ın tamamen elden çıkmasıyla başlayan çözülme, yüz yıl boyunca devam etmişti. Sürekli çöküşe çözüm arayışı sırasında yönetici kadroların kendi aralarındaki çekişmelerinin yanı sıra, halk kitleleriyle kopuşun artması, tahta kim çıkarsa çıksın yerilmesiyle sona erecekti.

1876'da tahta oturuşundan 1909'da indirilişine kadar geçen 33 yıllık süreyi bölümlere ayırmak gerekirse şöyle bir ayırıma tabi tutmak mümkündür:

1876-1882: Birbirini izleyen bunalımlar dönemi.

1883-1895: Göreli huzur dönemi.

1895-1908: Ayrılıkçı ulusçu akımlar ve meşrutiyetçi Jöntürk akımının etkilediği dönem.

1908-1909: Alışılmamış özgürlüklerden doğan bunalım dönemi.

Bu 33 yılın içinde karşılaştığı ana sorunları ve bunlara getirdiği çözümleri ayrı ayrı ele alacağız. Ancak 1876-1882 dönemine damgasını vuran 93 Savaşı'nı (1877-78), Rusya karşısındaki yenilgiyi özellikle irdelememiz gerekiyor. Hiçbir devlet yönetimi deneyimi olmayan 35 yaşındaki sultanın tahta çıkışından sekiz ay sonra başlayan bu çatışma şayet Osmanlı zaferi ile sonuçlansaydı, hiç şüphesiz Abdülhamit tarihte bambaşka ünvanlarla anılırdı. Bununla, Osmanlı Devleti o savaşı kazanabilirdi gibi bir hayale kapıldığımız sanılmasın. Ordusunu en modern düzeye eriştirmiş olan Çarlık Rusyası karşısında yenilgi mukadderdi. Unutmamak gerekir ki Rus orduları daha 1829'da Balkanları aşmış, Edirne'ye yerleşmiş ve İstanbul'a girmeye hazırlanıyorlardı. Başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın büyük devletleri müdahale etmeseydi bunu da başaracaklardı. 1854-56 Kırım Savaşı'nı da kazanan Avrupa Devletleri İttifakı olmuştur.

Bu kez, toplumu kökünden silkeleyen siyasi/ekonomik olaylarla uğraşılırken bütün dengeleri altüst eden, Ruslarla 11 ay süren çarpışmalar sonundaki yenilgi ve 4 ay sonra, yine Avrupa Devletlerinin müdahalesi ile büyük kayıplardan kurtuluş, ama daha büyük ödünlere zorlanış oldu. 24 Nisan 1877'de Rusların savaş ilanı ile başlayan ve 13 Temmuz 1878'de Berlin barışı ile sona eren bu sürecin toplumumuzu etkileyişini ayrıntıyla ele almak gerekiyor.

Rus tahrikleriyle Bulgarların başlattıkları toplu Türk öldürme girişimleri, doğal olarak, hem halkın hem de ordunun karşı girişimleriyle bastırılmış, fakat Avrupa'da sadece "Türkler öldürüyor" kampanyasına zemin hazırlamıştı. Sırpların aynı şekildeki girişimleri ise önlenmiş ve 28 Mart 1876'da imzalanan protokol ile yeni eylemlerden kaçınmayı kabul etmişlerdi. Sadece Karadağ hâlâ savaşı sürdürmekten vazgeçmiyordu. Rusların vadettikleri halde hemen Bulgarların yardımına gelmemeleri, planlanmış bir taktikti. 1829'da, 1854'de Avrupa'nın toplu karşı çıkışı sebebiyle İstanbul'u ele geçirmeleri engellenmişti. Bu kez, Avrupa kamuoylarının tam desteğini sağladıktan sonra harekete geçmeyi uygun buldular.

Kafkaslardan inen Rus orduları, Osmanlı savunmasını Erzurum'a kadar iterek başarılı oldu. Ancak asıl önemlisi Balkan-

lardaki ilerlemeleridir. Eğer Osman Paşa komutasındaki birliğin 5 aya yakın bir süre (19.7'den 10.12.1877'ye kadar) Plevne'deki direnmesi olmasaydı, galibiyete daha da önce erişebilirlerdi. Plevne'den sonra çorap söküğü gibi bir çözülme başladı. 20 Ocak 1878'de Ruslar Edirne'ye girdi, 6 Şubat'ta Çatalca düştü ve arkasından Rusya'nın veliahtı İstanbul'da Yeşilköy'de (Ayastefanos) karargâhını kurdu. 3 Mart 1878'de de Ruslarla ilk barış anlaşması imzalandı. Ancak, Rusya'nın kendi peyki olarak Balkanlarda, Ege denizine de çıkışı olan bir Büyük Bulgaristan Devleti kurmaya kalkışması, diğer Avrupa devletlerini hiç memnun etmemişti. Hep birden tekrar bastırdılar ve Balkanların tekrar Osmanlı'ya dönmesiyle, Bulgaristan'ın Osmanlı himayesinde bir küçük prenslik olarak kalmasını sağladılar.

Yenilgiye, milyonlarla Balkan Türkü ve Müslümanının, bütün mallarını bırakarak, sadece canlarını kurtarmak için İstanbul'a sığınmalarını da eklemek gerekir. Pek çoğu en yakınlarını kaybetmişti, devletin maddi olanaklarının sınırlılığı sebebiyle de sefalet içinde kalmışlardı. "Türkler geldikleri yere, Asya'ya dönmelidir" formülü gerçekleşmekteydi. İstanbul'un camilerine, meydanlarına üstüste yığılan bu insanların üretim yapabilecekleri topraklara yerleştirilmeleri ister istemez yıllar sürecekti.

Toplumu böylesine allak bullak eden bir oluşumda Abdülhamit'in rolü ne olmuştur? Daha açıkçası sorumluluğu ne kadardır?

Savaş kararında, Rus ültimatomuna karşı kesin eylem kararı alan Bâbıâli'deki Meclisi Umumi toplantısı etkili olmuştur. 4,5 aylık padişah Abdülhamit'in buna karşı çıkması düşünülemezdi. Bu fikri savunan Mithat Paşa'yı Şubat'ın 5'inde yurt dışına sürgüne gönderdiğinde yerine atadığı Ethem Paşa'nın da aynı düşüncede olduğu biliniyor. Genelde bütün Osmanlı yöneticilerinde, Rus tehdidine karşılık, başta İngiltere olmak üzere bütün Avrupa devletlerinin, önceki olaylarda olduğu gibi Bâbıâli'yi destekleyecekleri düşüncesi egemendi.

Osmanlı ordusu, Rus askeri gücüyle baş edebilir miydi? Bu soruya Abdülhamit'in yanıt vermesi olanaksızdı, ancak Serasker (Yani Harbiye Nazırı) ve yanındaki yüksek rütbeli subaylar bu-

na yanıt verebilirlerdi. Başkumandanlık ilke olarak padişahlara aitti, bu sıfatla rahatça atamalar yapabilirlerdi, ancak askeri harekatın yürüyüşü üzerinde fikir yürütmeleri düşünülemezdi. Savaşın başlamasından Berlin antlaşmasının imzasına kadar geçen 15 aylık sürede Abdülhamit'in yetkisiyle Seraskerliğe atadığı kişiler şunlardır:

Eylül 1876 Mehmed Redif Paşa; 26.7.1877 Mahmud Celaleddin Paşa; 23.8.1877 Mustafa Sıdkı Paşa; Aralık 1877 Mehmet Rauf Paşa; 18.5.1878 Mahmud Celaleddin Paşa; 7.6.1878 Mustafa Sıdkı Paşa.

Kabine değişikliklerinde bakanların, hatta Şeyhülislamların değiştirilmesi doğaldı, ancak yukarıdaki değişikliklerin hükümet değişiklikleriyle ilgisi olmadığı kolayca farkediliyor. Dolayısıyla bunlarda Abdülhamit'in doğrudan tercihinin rol oynadığı bellidir. Savaş sürerken bu tür değişikliklere başvurulmasına yüksek rütbeliler arasındaki çekişmelerin sebep olduğu kabul edilmelidir, ancak kararın sadece sultandan çıkabileceğinin de sebep olduğu kabul edilmelidir, ancak kararın sadece sultandan çıkabileceğinin de hesaplanması gerekli. Bu noktada Abdülhamit'in, cephede birlikleri yönetenlerle, 400-500 kilometre uzaklıktaki İstanbul'dan koordinasyon sağlamaya çalışanların anlaşmazlıklarının kurbanı olduğu anlaşılıyor.

Dobruca bölgesindeki en büyük Osmanlı Birliği'nin başında bulunan Süleyman Paşa diğer birliklerle anlaşmalı bir hareket planı yürütememekten yakınmış, İstanbul'dan gelen talimatların gerçeklere uymadığını söylemiştir. Abdülhamit'in çekindiği ve hayatı boyunca İstanbul'dan uzaklaştırdığı biri olduğu için taraflı iddiada bulunduğu ileri sürülebilir. Oysa o dönemin tanıklarının da Süleyman Paşa'yı haklı bulan tezler ileri sürdüklerini görüyoruz.

Öncelikle, İstanbul'dan cepheyi idare eden Serasker ve yakınlarının bilgileri telgraf aracılığıyla aldıklarına dikkati çekelim. Dönemin koşullarında bu ileri bir teknolojidir. Ancak Balkanların dört bir yanındaki oluşumların anında merkeze ulaştığını söylemek güçtür. Özellikle Rus işgalindeki bölgeden telgrafla Avrupa merkezlerine ulaştırılan haberlerin daha hızla İstanbul'a

gelmesi ve İstanbul'un yabancı dilli gazetelerinde yer almasının Serasker grubunu etkilediği anlaşılıyor. Bu savaş hakkında bütün kaynakları tetkik ettikten sonra en ayrıntılı (7 ciltlik) bir eser yazan Avusturyalı subay Anton Springer, en çok savaşın İstanbul'dan yönetilmesini eleştirmektedir. Süleyman Paşa Plevne'de sarılan kuvvetleri kurtarma operasyonu için –hemen başlanması koşuluyla– talimat istemiştir. Böylece Rus ileri hareketine karşı delinmiş olan cephe tekrar kurulabilecekti. Sultanın imzasıyla hemen operasyonu başlatın diye emir gelir. Ancak bunun diğer kısmını yürütmesi gereken Mehmet Ali Paşa, Niş'ten beklediği birliklerin gelmesi için on gün daha beklenmesi gerektiğini belirtince, hiçbir şey yapılamaz. Springer şu değerlendirmede bulunuyor:

"Sofya'dan bir kurtarma ordusu kurma planı ölü doğan bir çocuk oldu. İstanbul'daki savaş konseyinin hesap yanlışıydı bu. Plevne'yi saran 120 bin kişilik Rus ordusuna karşı, ancak 30 belki 40 bin kişilik Sofya ordusu bir şey yapamazdı."

Yazar İstanbul'dakilerin, Plevne'dekileri kurtarmaktan çok savunmanın uzamasını iki başka noktadan istediklerine de dikkati çekiyor. Birincisi, zaman ilerledikçe İngiltere'nin müdahale etmesi mümkündü. İkincisi, kışın şiddeti yüzünden Rusların kuşatmadan vazgeçmek zorunda kalmaları olasıydı. Ancak unutulan bizim askerin açlıktan savaşamayacak duruma düşmüş olduğuydu.

Abdülhamit'in savaş bölgelerini gözlemlemek ve kendisine rapor göndermek amacıyla görevlendirdiği, gazeteci Basiretçi Ali Efendi, 16 Haziran - 21 Eylül 1877 arasında 14 hafta boyunca dolaştığı Balkan cephesi hakkında verdiği raporda, diğer kaynakların da belirttiği bir husus üzerinde ısrarla durur. Tuna nehrine paralel 300 kilometrelik bir savunma hattı oluşturmak yerine, Edirne'de çok daha kısa alanda kurulacak hat, İstanbul'un düşmanın eline geçmesini önlemesi açısından da daha uygun olacaktı. Sultanın imzasıyla Süleyman Paşa'ya ulaştırılan emirde ise, Balkan hattında ısrar ediliyordu. Şüphesiz kararda, devletin Balkanları terkettiği izleniminin verilmemesinin ağır bastığı anlaşılıyor, ancak askeri stratejinin siyasi düşüncelerle belirlen-

mesinin hata olacağı aşikardır. Bu yüzdendir ki Plevne'nin teslim olmasından sonra Rusların önünde, İstanbul'a kadar hiçbir engel kalmamış gibidir. Bu hususu belirttikten sonra Süleyman Paşa'nın şu sözlerini de ekliyor: "Savaş fennine aykırı olarak İstanbul'un bizim kumandaya müdahale etmesiyle savaş olamaz." Olayların tanıklarından İngiliz Baker Paşa da cephe anılarında, orduların yönetilişindeki hatalara özellikle vurguda bulunur.

Abdülhamit'in olayların İstanbul'dan yürütülmesini aykırı bulmayıp, aksine gelişmeleri kontrolda tutmasına yarayacağı için tercih ettiği anlaşılıyor. Savaşın başlamasından üç hafta geçmeden kendisine Gazi ünvanını yakıştırması ve şüyhülislam'ın bildirisiyle bunun hutbelerde kullanılması, bu tutumunun kanıtıdır. Savaş sırasında sık serasker değiştirmekle o çevre üzerinde etkenliğini artırmıştır. Buna karşılık Midhat Paşa'nın sürülmesinden sonra yaklaşık bir yıl boyunca sadrazam (Başvekil) değiştirmediği halde, tam çözülmenin başladığı Ocak 1878'den itibaren sivil yönetim üzerinde sık sık operasyon yaptığı dikkatlerden kaçmıyor.

1878 Ocak'ından, kriz döneminin sonuncu olayı olan Mısır'ın İngilizlerce işgali olan 1882 sonuna kadarki beş yıllık sürede 14 kez sadrazam (yani hükümet) değiştirildiğini görüyoruz. Sait Paşa'nın bir keresindeki 20 aylık sadareti bir kenara bırakılırsa, diğer sadrazamların ortalama üç'er ay görevde kaldıkları ortaya çıkar. Askeri kadrolarla tam bir içli dışlılık sağladıktan ve darbecilerle karşıtlarını ayırdıktan sonra dikkatini sivil yönetime yönelttiği anlaşılıyor. Bu noktada ister istemez "Askerler ve sivillerin arasındaki çekişmeler olmasaydı, Abdülhamit onlarla bu kadar kolay oynayabilir miydi?" sorusu gündeme geliyor. O dönem devlet erkanında hâlâ "emire şartsız itaat dinin emridir" ve "en doğrusunu padişah bilir" anlayışının egemen olduğunu kabul gerekiyor. Yüksek makamlarda kalmanın padişaha tam boyun eğmeyle bağlı olduğunu bilenler, Âli Paşa ya da Midhat Paşa gibi ilkeli davrananlarla işlerini yürütemeyeceklerinin bilincindeydiler. Anayasa ve parlamenter sistem uygulamasının bu ilk denemesinde eski alışkanlıkların ön plana çıkması doğal bir sosyal oluşumdu. Dolayısıyla, Abdülhamit'in herşeyi kontroluna alma

yönteminin sadece kendi tezgahı olduğunu sanmak geçersizdir. Yeni Osmanlı düşüncesine sahip bir avuç öncünün dışındaki büyük çoğunluk –şahsi çıkara bağlı– eski alışkanlıklarının devamı yanlısıydılar. Açıkçası, bütün iktidarın tek sultanda toplanması konusunda sorumluluğun en az yüzde ellisini de, evvelce Abdülhamid'i hiç tanımazken padişah olunca birdenbire yakını olma yarışına giren kesimde aramak gerekir.

Soruna sadece savaş dönemi açısından bakmak da yeterli değildir. Savaş sırasında ve yenilginin arkasından patlak veren olaylar, sıradan görevlilerin üstlenemeyecekleri boyuttaki sorunları gündeme getirmişti. Bunların çözüm formüllerini padişaha bırakmak da işlerine geliyordu. Bu olayların başlıcalarını şöylece sıralayabiliriz:

- Şubat 1878: Yüzbinlerce göçmenin İstanbul sokaklarını doldurduğu ve Rusların şehrin içine karargah kurduğu, dolayısıyla son derece hızla kararlar alınması gerektiği sırada, meclisin olayları görüşme isteği üzerine tatile sokulması.

- Mayıs 1878: Ali Suavi ayaklanması ile Murat'ın tekrar tahta geçirilme sorununun gündeme gelmesi.

- Haziran 1878: Kıbrıs'ın İngilizlere terki.

- Mayıs 1881: Fransızların Tunus'u işgali.

- Temmuz 1881: Tesalya'nın Yunanistan'a terki.

- Aralık 1881: Devlet borçlarının tasfiyesi için Düyûnu Umumiye'nin kuruluşu.

- Temmuz 1882: Mısır'ın İngilizlerce işgali ve Arap Hilafeti konusunun gündeme gelmesi.

Bunların her birinde sorumluluğu şahsen Abdülhamit üstlenmek zorunda kalmış ve bırakılmıştır.

MURAT PSİKOZUNUN OLUŞMASI

Abdülhamit tahta geçmişti ama hükümdar değildi.

Veliahtlığı bile doyasıya yaşamamış, 34 yaşında birden bire padişah olmuştu. Oysa çevresindeki Bâbıâli paşalarının devlet hizmetleri onun yaşı kadardı. Mütercim Rüştü, Mahmut Nedim, Mithat, Ahmet Cevdet, İbrahim Ethem, Ahmet Vefik, M. Saffet Paşalar büyük babası Sultan Mahmut'un zamanını bile hatırlıyorlardı. Tanzimat'la birlikte büyümüş, iyi ve kötü yanlarını devlet hizmetinde saptamışlardı. Son dönemlerde iki dengesiz padişah çıkarmış bir aileden gelen, 34 yıl arka plânda kalmış, en ufak devlet deneyimi bulunmayan bir meçhule güvenmiyor ya da küçük görüyor idiyseler, onları kimse haksız bulamazd.

Yabancı çevrelere açık olan Murat'a karşılık Abdülhamit'in padişahlığı, dışarıda fazla yankı yaratmadı. Hakkında az şey biliniyordu. Bu bilinenler de o kadar çelişkiliydi ki; tümüyle cahil sayanlar; evinin coğrafya kitaplarıyla dolu olduğunu, okumayı çok sevdiğini ileri sürenler; Jöntürk sayanlar ve dinci gruptan olduğunu belirtenler; reformcu ve ödün vermez bir bağnazlık yakıştıranlar; eli sıkı ve sporcu diyenlerle, kumarbaz diye tanıtanlar; tek karısı olduğunu ve harem hayatını sevdiğini iddia edenler görülüyordu. Hayali aşk maceraları yakıştıranlar eksik değildi. Hatta onun da bütün Osmanlı ailesi gibi ruh hastası olduğunu ileri sürenler de vardı.

O günlerde bir Avrupalı mizah yazarının yayınladığı şiir, hem içeride hem de dışarıda yeni padişahın nasıl düşünüldüğünü iyi yansıtır:

Kimse beni düşünmezdi, aylak yaşıyordum
Soylu bir prens olarak, sarayda besleniyordum.
Sedirime uzanmış, kendimi dinlenmeye vermiş,
Uyuyup, sigara tüttürüyordum...
İşte birden sultan oldum... Derhal gazeteler

Aleyhimde cehennemî alaylarını başlattılar.
Doymak bilmez bir kudurganlıkla
Bütün cihan, telâş içinde kişiliğimi eleştiriyor,
Geçmişimi karıştırıyor, yaprak yaprak didikliyorlar.

Murat'ın hasta olduğunun ilânına rağmen, piyasada hâlâ onun iyileşip görevine dönmesini bekleyenler vardı. Abdülhamit'in Murat'a çok saygılı davrandığı, olabilecek her şey yapıldıktan sonra indirildiği hakkında yazanlar azınlıktaydı. Daha çok iyileşme temasını işleyenler görülüyordu. İşin garibi, özellikle dış basında, yeni padişahı benimsemekten çok Murat konusunda ileri geri görüşler yürütenler daha çoktu. Bunları çok dikkatle izleyen Abdülhamit'in durumdan hayli rahatsız olduğu anlaşılıyor. Etkili Pera gazetesi Levant Herald'ın, Murat'ın tahttan kendisinin çekildiğini yazması onu tedirgin etti. Deli olduğu için düşürülmüştür diye yazdırtmak için hayli uğraştı. Abdülhamit her şeyden önce saltanatı üzerindeki bu gölgeyi halletmek gerektiğini anladı. Murat'ın doktoru Kapoleone'yi elde etti, nişan verdi, ağabeyinin iyi bakılması için her şeyi yaptırdığı söylentilerini yaydırttı fakat yeterli olmadı. Bir doktorlar heyeti yollayıp yeniden rapor aldırtmak istedi ama Murat'ın bunları adeta kapı dışarı etmesi yüzünden istenen sonuç alınamadı.

Bu heyetten elde edemediği raporu, doktor Akif Paşa ve Kapoleone'den 13 Eylül'de sağladı. Bunda hastalığın gittikçe arttığı belirtiliyordu. Ama istediği bu da değildi. Aralarında elçilik doktorlarının da bulunduğu bir heyetten yine hastalık artıyor raporu aldı. Hemen arkasından bunların yedisinden "uzak bir gelecekte iyileşse bile gerek şahsi ve gerekse kamu işlerinin yönetimini tekrar ele alabilecek surette akıl ve yargısına tamamıyla sahip olamaz" şeklinde bir rapor elde etti. Ama Murat Dairesi'nin kampanyasını frenlemek olanağını bulamıyordu. Başta eski Valide Sultan, durmadan etrafa Murat'ın tamamen iyileştiğini yayıyorlardı.

Abdülhamit'in güvenlik önlemi olarak Murat'ı çok sıkı bir kontrol altına aldırmış ve dışarıyla temasını kestirmiş olması, şüpheleri artırıyordu. Özellikle hastalık hakkındaki raporların

kamuya pek geç açıklanmış olması büyük hataydı. Bu da söylentilerin güçlenmesine sebep oluyordu.

Abdülhamit bir yandan kendisine övgü dizecek yazarlar (Ahmet Mithat), hatipler (Ali Suavi gibi) sağlarken, diğer taraftan da Aziz Dairesi'nin mücevherlerini talan ettikleri için Damat Nuri hatta Murat'ın cariyeleri hakkında kovuşturma açtırmıştı. Bunun Murat kampanyasına karşı bir gözdağı olduğu düşünülebilir. İşin ucu eski Valide Sultan'a kadar gidiyordu, dolayısıyla onların da Murat sağdır propagandası bir can kaygusu haline gelmişti. Abdülhamit'e suikast yapılacağı söylentileri, Murat'ın haremindeki adamlarının hepsinin tutuklanması ve Abdülhamit'e hizmet edeceklerle değiştirilmesi işleri kızıştırdı. Ekim ayı sonlarında Muratçılar'dan Stavrides ve üç arkadaşının kadın kıyafetinde onu kaçırmaya kalkıştıkları iddiası Abdülhamit'i büsbütün ürküttü. Hem İngiltere hem de Rusya'nın tahttan inmesini istedikleri iddiaları ortalıkta dolaşıyordu. İşin hiç de ciddi olmadığı kolayca anlaşıldı. Abdülhamit'e yaranmak isteyenlerin bunların suçluluklarını ispatlama gayretlerine rağmen, kendisi bile onları affetti.

Kısa bir süre sonra, kendisiyle reform ve savaş gibi ciddi konuları konuşacak olan İngiliz Temsilcisi Lord Salisbury "Padişah, zavallı aciz bir yaratıktır" diye onun hakkındaki ilk izlenimini Londra'ya bildirecekti.

Murat gerçekten hastaydı. Uzun bir tedavi ve çok sakin bir yaşamla iyileşebilirdi. Ancak bunun Osmanlı Devleti gibi bunalım içindeki bir toplumda gerçekleşebilmesi olanaksızdı. Hele böyle hasta birini o bunalımları düzeltmesi beklenen bir yönetimin başına yeniden getirmek, tekrar çıldırmasını istemek demekti. Gelgelelim Abdülhamit'in ağabeyinin hasta olduğu hakkında yaptırttığı yayınlar bu gerçeğin topluma kabul ettirilmesine yeterli olamıyordu. Gerçekleri açıkça tartışmaya alışmamış her toplum gibi, Osmanlı toplumunda da her şeyden şüphe ve resmi kaynaklarca yapılan açıklamalara inanmamak eğilimi hakimdi. Kamuoyu nasıl Aziz'in ölümü üzerindeki şüpheleriyle, çoğunluğu yabancı olan doktorların raporlarına rağmen, olayı kolaylıkla intihardan cinayete dönüştürebilmiş idiyse, Murat'ın

sağlamlığı ve iyileşebilirliği üzerinde de aynı kolaylıkla söylentiler yayabiliyordu.

Abdülhamit'in ilk saltanat ayları her şeyden önce toplumdaki bu Murat psikozunu ortadan kaldırma çabalarıyla geçti. Kabul gerekir ki bu konuda kullandığı yöntem de kendi kusuru olmadan ortaya çıkan sorunun daha da dal budak salması sonucunu yaratmıştır. Bu konuda Abdülhamit'e yöneltilecek eleştiri, önce doktor raporlarının kamuoyuna zamanında ve halk arasında dedikodular başlamadan yayınlattırılmamış olmasınadır. Anlamsız gecikmeler "Yoksa iyileşti mi?" hatta "Acaba yaşıyor mu?" söylentilerinin yaygınlaşması sonucunu yaratmıştır. İkinci eleştiri de Murat konusunda en büyük destekçisi olan Mithat'ı Şubat 1877'de sürgüne göndermesine yöneltilebilir. Murat'ın iyileşemeyecek kadar aklen hasta olduğu fetvası, Mithat'ın etkisiyle sağlanmıştı. Onu uzaklaştırmak ise bu konuda Mithatçılar'ın desteğini tam kaybetmek demekti.

Bu desteğin kaybının önemini herhalde Abdülhamit daha sonra anlamış olmalıdır. Nitekim zaman ilerledikçe bazı çevreler, Murat'ın anayasaya karşı olduğunu unutarak –ya da bilmediklerinden– Mithat anayasası ile Murat'ın saltanat hakkı konularını birleştirerek Abdülhamit'in karşısında daha güçlü bir muhalefet oluşturmuşlardır. Böylece Abdülhamit halktan Murat psikozunu silmeye çalışırken, kendisi o hastalığa tutulmuştur. Murat konusunun 1877'den başlayarak bu tür kullanılışına ait notları "Mithat Psikozu" ile ilgili kısımda vereceğiz. Bu arada, Murat olayı ile çok bağlı sayılmış olan Mason localarının Abdülhamit ile ilişkisi konusuna da aydınlık getirilmesi gerektiğini sanıyoruz.

1876 ÖNCESİNDE İSLÂMCI ÇEVRELERİN MASONLUĞA BAKIŞI

Murat'ın tahttan indirilmesinden sonra Türkiye'de, o zamana kadar sözü kamuoyunda pek fazla edilmeyen bir "Farmasonluk" tartışmasının gündeme geldiği görülür. Bu, zamanla artar. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra çok yoğunlaşır. Hatta günümüzde, bütün günahların sebebi haline getirilmiştir. Bu konudaki yazıların genellikle İttihat ve Terakki'nin iktidara gelişinden sonra yazılmış olması sebebiyle hemen bütün bu iddialarda tek yanlılık egemen olmuştur. Çok önceki olaylar, elli yıl sonrasının duygusallığı ile sunulmaya kalkışılmıştır. Bu yüzden biz Abdülhamit dönemi Mason olayı ile ilgili oluşumları, bugünden geriye bir bakışla değil, kendi dönemindeki akış süreci içindeki değişmeleriyle ele alacağız.(*)

Türkiye'deki ilk Masonları İbrahim Müteferrika dönemine (1720'lere) kadar götürenlerin ne tür belgelere dayandıkları, ne derece ciddi olduklarını tartışabilecek durumda değilim. Buna karşılık ancak 1717 yılında modern şekliyle sistemleştirilmiş bir akımın bu kadar çabuk Osmanlı topraklarında taraftar bulabileceği iddiası insanda şüphe uyandırıyor. Kanımızca burada, her türlü serbest fikir sahibinin toplumun geleneksel düşüncelerinin dışında yabancı kaynaklardan alınmış değişik düşünceler taşıyanların kısa yoldan "Mason" diye adlandırılmasından doğan bir alışkanlık bahis konusudur. Ve bu davranışın kökenini Doğu toplumlarında değil, Batı toplumlarında aramak gereklidir. Osmanlı Devleti, Avrupa kültürüne açıldığı dönemde bu davranışları aynen kopya etmiştir. "İnsanları kardeşlik, sevgi, eşitlik ve kar-

(*) Masonluk tartışmaları son dönem siyasal oluşumları içinde öyle duygusal değerlendirmelerle yürütülmüştür ki objektiflik tamamen unutulmuştur. İnsanlara objektif yargılarından dolayı bile suçlamalar yöneltilebilmiş mason ya da dinci olduğu söylenebilmiştir. Bu sebepten, görüşlerimi açıklarken Masonlukla hiçbir ilişkim bulunmadığını hatta gizli kapalı örgütlere karşı olduğumu belirtmeyi yararlı buluyorum. Ancak tıpkı tarikatlarda olduğu gibi, bu tür kuruluşların önemli toplumsal roller oynamış olduklarını da kabul ederim. Yani tarih açısından önemleri yadsınamaz.

şılıklı dayanışma esasları üzerinden birleştirme" iddialı bir ahlâk doktrininin, bağnaz kilise çevreleri tarafından bilimsel düşünceymiş gibi farzedilerek saldırıya lâyık görülmesinden doğan bu eleştiri kampanyasını benimserken, Doğulular asla kökenine dikkat etmemişlerdir.

18. yüzyılda gelişme gösteren Masonluğun, Fransız Devrimi döneminde, din karşıtı davranışın artması sonucu, her şeyin içinde aranır hale geldiğini görüyoruz. İlk kez İngiltere'de John Robison "Bütün dünya dinleri ve Avrupa hükümetlerine karşı, Farmasonların, aydınlanmışların ve okuma cemiyetlerinin gizli oturumlarında hazırlanan suikastın kanıtları" kitabını yazdı. Bununla, hangi alanda olursa olsun bilimsel düşünen herkes Mason sayılıyordu: Eski filozoflar, Newton, Hobbes, Volter, Russo, Spinoza vb... hedef alınıyor.

Burjuva-kilise düşmanlığı ile dinsel mistisizmin (gizemcilik) karıştırılmasından doğan Masonluk, rahip James Anderson'un 1723'de yazdığı temel kitapta belirttiği gibi "ne çılgın bir Allahsızlık ne de dinsiz bir serbest fikirlilik" diye kabul ediliyordu. Siyasal yönetime karşı çıkmayan, siyasal akımlara karışmayan, Hristiyanlık dışı dinleri de hoşgörüyle karşılayan kimseler olmaları isteniyordu. İnsanlığı dinsel bir kardeşlik birliği içinde barışçı şekilde birleştirme amacını taşıyan dünya çapında bir gizli kuruluşa karşı hissedilen şüphe ve korku bu kuruma karşı da duyuluyordu.

Biz araştırmalarımızda bu konudaki en eski Doğulu görüşe, Türk kökenli bir İranlı-Hintli'nin 1799-1803 yıllarına ait anılarında rastladık Bu yılları İngiltere'de geçiren Mirza Abu Talip Han, kendisine mason olmasının önerildiğini "ilkelerinin kendi düşünce türüyle bağdaşabileceğine tam olarak inanmadığından" bunu reddettiğini belirttikten sonra bu ilkeleri şöyle özetlemektedir:

"Övgüye değer kuralları vardır. Başkalarının dinleri hakkında hiçbir soru sormuyorlar ve onları bundan vazgeçirmeye de asla çalışmıyorlar. Fakirlere büyük yardımlarda bulunuyor ve kendi aralarında ihtiyaç içinde bulunanlara yardımda asla kusur etmiyorlar. Toplantılarında tartışma ve kavgaya asla rastlanmaz ve

hepsi de birbirine kardeş diye bakar... Davetlerinde en basit kimseler üst düzeydekilerle eşit olarak konuşuyorlardı... Ve birader Jorj ile Prens dö Gal en dostane şekilde görüşüyorlardı." (s.157)

Mirza'nın kabul etmemekle birlikte övmekten de geri kalmadığı Masonluğu o sırada Londra'da görevli bulunan Osmanlı diplomatları Yusuf Agâh Efendi ile İsmail Ferruh Efendi'nin kabul ettiklerini de –herhale siyasal ilişki kurma olanakları elde etmek için– hiçbir yergiye başvurmadan açıklamaktadır.

Masonluğa karşı Doğu'da tepki önce Müslümanlarda başlamadı. Fransız Devrimi'nin fikirlerine ve Avrupa'dan gelen akımlara Bâbıâli'den de daha karşı olan Ortodoks Patrikliği'nin ve Osmanlı yönetiminde yüksek görevler işgal eden Fenerli prenslerin (Türkokrasya = Türk Bürokrasisi) dini olmayan her yayına kaşı olmak gibi bir özelliği vardı. Farmasonları da "Volterci fikirlerle Deizm'i –Allah'ı tanıyıp peygamberi tanımayan– bir arada yaşatan bir tarikat" sayıyorlardı. Yani tam bir dinsizlik olmadığını kabul ediyorlardı, ancak henüz Masonluk tehlikeli sayılacak kadar bir yaygınlığa kavuşmadığından büyük bir tepki yoktu.

Kırım Savaşı (1853-1856) sonrasında İstanbul'daki her Avrupalı elçi kendi obediyansında (itaatinde) bir loca kurdu. Önce İngiliz Elçisi Bulwer'in Bulwer Locası (1857) sonra Fransız elçisinin Union D'Orient Locası. Arkasından Alman, İtalyan hatta Yunan bağımlı localar belirdi. Bu arada Osmanlıların da (Fransa'da okumuş Ermeniler'de 1861'de olduğu gibi) kendi localarını kurmaya başladıkları görülüyordu. 1860'larda henüz Türk ve Müslümanlar bir loca oluşturma fikrine sahip değillerdi. Kişisel olarak Masonluğa ilgilenenler görülüyordu. Bu arada Mustafa Reşit Paşa, Namık Kemal, Veliaht Murat (sonra Sultan V. Murat), Fazıl Mustafa, Âli, Fuat, Raşit, Süleyman, Ethem Pertev, Münif, Ahmet Vefik, Ziya, Tunuslu Hayrettin Paşalar, Emir Abdülkadir (Cezayirli), Şinasi, Sadullah Paşa, Şehzade Kemalettin, Prens Halim Paşa, Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, Ali Suavi gibi ünlü isimlere rastlayabiliyoruz.

Bu dönemde Masonluk konusunda Osmanlı aydınlarının ne düşündüğünü bize yansıtan bir nota "Müderrisîni kiramdan ve

Meclis Maarif azasından Harputizade Hoca İshak Efendi'nin 1862 yılında yayımlanan "Şems-ül Hakika" (Hakikat Güneşi) adlı kitabında rastlıyoruz. Bu notun değerini artıran, Hristiyanlık karşısında İslamın üstünlüğünü savunan bir yapıt olmasıdır. Dünyadaki 900 milyon nüfusun yarısının mecusi ve putperest, kalan yarısının üçte birinin Müslüman, üçte birinin de Hristiyan ve Yahudi olduğu ileri sürüldükten sonra şu görüş ortaya konuyor:

"Şimdilerde Hristiyanların çoğu, felsefe kitapları okuyarak, bu dinin bütün kuralları ve hedefleri aklın kabul edeceği şeyler olmadığından, genellikle filozofların (hakimlerin) eserlerine başvuran Farmason denilen kişilerdir. Eğer bunlar bizim (İslamın) ilm kelamımızı iyice irdeleyip, ilm belagati yeterince araştırarak, ilm tefsiri öğrenerek, sufi kitaplarını lâyıkıyla tetkik etseler, İslam dini kurallarının hepsinin hikmete (bilgelik, felsefe) uygun ve akla muvafık olduğundan, İslamiyeti onaylayacaklarına kuşku yoktur. Bunlar asla Hristiyan sayılmayıp İslamiyete pek yaklaştıklarından, hele Hristiyanlar sayıca pek az ve azınlıkta kaldıklarından ehl-i İslamın onda biri dahi olamazlar..." (s. 104)

Demek ki Hristiyanlığı, artık yok olmuş ve akılcılıkla Farmasonluğa dönüşmüş, böylece İslam'a daha çok yaklaşmış sayan bir görüş Müslüman dinci çevrelere de egemendir. Bununla dinci çevrelerin Masonluğa tam bir hoşgörüyle baktıkları gibi bir iddiada bulunmak istemiyoruz. Aksine Avrupa'dan gelen her şeye karşı olduğu gibi ona da tam karşı olan pek çok kimse vardı. Örneğin son derece dindar olan Şehzade Reşat Efendi, ağabeyi Murat'ın Mason olmasına pek canı sıkılmış ve kendisini de üyeliğe çağırması ve ısrarı üzerine araları açılmıştı. Hatta bir gün Murat'ın sofrasında, Mason Kleanti'nin, kardeşi Şehzade Kemalettin'in de Mason olduğundan bahisle "Yani senden küçük, lâkin mevkii senden çok yüksektir" demesi üzerine Reşat, ağabeyine "Birader, sen buraya beni küçük düşürmek için mi çağırttın" diyerek masadan ayrılmış ve tahta çıkıncaya kadar bir daha onunla görüşmemişti.

Bu dönem Avrupa'da, özellikle hükümdarların ve hanedan üyelerinin Mason olmaları yüzünden kurumun bir başka saygın-

lıkla düşünüldüğü dönemdi. İngiltere Kraliçesi Viktorya locaların koruyucusu ve Veliaht Prens büyük üstattı. İsveç kralları babadan oğula, Hollanda veliahtı, Baden Büyük Dükü, Hesse-Darmstadt Dükü, Alman imparatoru, Alman localarının büyük koruyucusu iken oğlu da büyük üstat, Portekiz kralı, Fransız politikacılarının birçoğu, başta Washington olmak üzere birçok Amerika cumhurbaşkanı Masondular. Ancak her ülke kendi localarını kurmuş ve ulusal localar halinde yayılıyordu. Nitekim Osmanlı topraklarında kurulanlar da bu ulusal bağlılıkları yansıtıyorlardı.

Bu ulusal niteliğin Masonluğun politika dışı tutulması çabalarına katkısı olduğu gibi, bazı çevrelerce politikaya âlet olarak kullanılması sonucunu verdiği de görülmüştür. Rusya'da Çar I. Aleksandr'ın 1822'de Masonluğu politik kuşkularla yasakladığını görüyoruz. Buna karşılık, bir iddiaya göre, 1870'lerde Mason olan Rus Çarı'nın, yine aynı locaya mensup olan İstanbul Rum Patriğini etkileyerek, Panslavist politikasını Ortodoks Arnavutları din yoluyla etkilemek için kullandığı da ileri sürülür.

19. yüzyılın ikinci yarısında locaların politikaya bulaşmasında artma görülür. 1858'de İran'da ilk Mason locasını kuran Malkom Han'ın cumhuriyetçiliği savunduğu iddiasıyla locası kapatılmış, kendisi de sürülmüştü. 1867-68'de Mısır Büyük Doğu locasının büyük üstadı seçilen Mısırlı Halim Paşa'nın locaları kendi politik çıkarı –Hidivliği ele geçirmek– için kullanmaya kalkışması bu çabanın Doğu'daki ilk deneyimi olmuştur. Fakat Hidiv İsmail bunun üzerine Masonlardan desteğini çekince, büyük üstat İtalyan Zola, 1873'de politikaya karışmama güvencesi vermiş ve bunun üzerine ilişkiler düzelmiştir. Ancak localardan siyasi amaçla yararlanma düşüncesini kafalardan tamamen silmek pek kolay değildi, nitekim az sonra 1876'da Cemalettin Afgani, locaların gizliliğini devrimci amaçları için kullanmaya kalkışmıştır. Afgani'nin Masonluğa kabulü için yaptığı başvurudaki kullandığı deyimleri de ilginçliği dolayısıyla aktarmakta yarar görüyoruz:

"Saflık kardeşleri ve samimiyet dostlarından; yani hiçbir şeyin zarar veremeyeceği ne de ziyana sokamayacağı kutsal Mason Derneği üyelerinden, bu saygıdeğer derneğe katılınama izin

vermelerini ve şerefli kürsüye dahil olmamı onaylamalarını rica ederim. (Pakdaman, 58)

İstanbul'da locaların doğrudan siyasal amaçlarla kullanılmasının çok daha sonraları olduğu anlaşılıyor. 1878'de yayınlanan Kenning's Masonic Encyclopaedia kitabının Türkiye'deki Masonlar hakkında verdiği bilgilerin hepsi şu kadardır:

"Türkiye'de yerli bir Farmason örgütü bulunduğu söyleniyor, fakat gerçekliği bize şüpheli görünüyor. Bir İngiliz taşra Büyük Locasının ve değişik ülkelere bağlı diğer locaların bulunduğu biliniyor."

Bu da kanıtlıyor ki 1870-1880'lerde İstanbul'da Masonluk, Avrupalılar ve Levantenler'in dışına fazla yayılmamıştır. Kişisel olarak Masonluğu benimsemiş olanların sayısının da pek sınırlı olduğu anlaşılıyor. Bir Arap yazarın 1882'de İstanbul'da on bin Mason bulunduğu ve locaya girmemiş tek bir vezir, paşa, yönetici, memur bulunmadığı hakkındaki iddiasını, dolayısıyla pek geçerli sayamayacağız. Eğer Masonluk bu derece yaygın olsaydı, ansiklopedi saklamazdı; çünkü o dönemde Masonluk hakkında basında serbestçe yazılar yazılırdı. Locaların toplantılarına hatta kararlarına bile gazetelerde yer verilirdi. Bu gözlem pera basını için de geçerlidir. Bunun sebebi Masonluğun bir keyif, bir zevk işi gibi kabul edilmesindendi. İngiliz Veliahtının büyük üstat olduğu Masonluk hakkında, en ciddi İngiliz gazetesi Times'ın 21.09.1874 sayısındaki değerlendirmesi dönemin anlayışını yansıtır:

"Farmasonluk İngilizlerin çoğunluğu için aptalca fakat son derece zararsız bir sohbet arkadaşlığından başka bir şey değildir."

ABDÜLHAMİT'İN POLİTİKAYA KARIŞMAYI REDDEDEN MASONLARLA ATEŞKESİ HER MASON OLAYINI İNGİLİZLER'E BAĞLAMASI

Bu yaklaşımın benzerine, ilk Mason Sultanı Halife olan Murat'ın tahttan indirilmesinden bir buçuk ay sonra, Türkiye'de bir Masonluk tartışmasının bulunmadığı bir sırada, Pera gazetelerinden birinde rastlıyoruz: (Stamboul, 13.10.1876)

"Tamamen insanseverlik, felsefe ve ilerlemeye yönelik bir kurum olan Farmasonluğun amacı gerçeği aramak, evrensel ahlâkı, bilimleri ve sanatları araştırmak ve iyilikseverliği uygulamaktır. (...) Nitekim Abdülkadir de (Cezayirli emir) onu böyle anlamış ve Fransız Büyük Doğu Locasına kabulünden sonra "Kanımca, Farmasonluğa mensup olmayan her insan eksiktir" demiştir. Son derece imanlı bir Müslümanın bu sözleri Farmasonluğun Kur'an ile çelişkide olmadığı konusunda pek kesin bir kanıt olmuyor mu? Bu sözler, İslamın içinden çıkan ve Batılı din adamlarının bilinçsiz ve cahilce kopyacılığını yapanların saldırılarına karşı muzaffer bir cevap oluşturmuyor mu?

Bu arada şunu da belirtelim ki Farmasonluk en mükemmel karşılığı hoşgörü okulu olduğu için Türkiye'den başka hiçbir yerde bu kadar yararlı sonuçlar veremez. O kadar çok ırk ve değişik inanç arasında uygun ve barışçı bir anlaşmayı, herkesin vicdanına diğerlerinin vicdanlarına saygıyı vaaz eden bu doktrinin bir benzeri başka nerede bulunabilir? Ne yazık ki evrensel Tanrı fikriyle yaşayan bir cemiyeti Allahsızlıkla suçlamakla yetinmediler ona bir de ihtilâlci suçlaması yüklüyorlar; oysa ana amacı devrimleri önlemektir. Üyesi olmuş hükümdarların uzun listesi bunun kanıtıdır. (...) Napolyon bile onu korumuştur."

Bu yazıda yeni hükümdar Abdülhamit'e, 1876 yılının bir sürü tatsız olayını Masonlara yüklemeye çalışan çabalara karşı

uyarı ve hatta Masonluktan nasıl yararlanabileceğini açıkça işaret eden öneriler de vardır. Her şeyden önce, Masonluğun ulus ve din açısından çok karmaşık bir yapıya sahip olan Osmanlı toplumunda birleştirici bir öğe olarak kullanılabileceği anımsatılmaktadır. İkinci olarak, Masonluğun devrimci olduğu ve politikaya karışma iddiaları reddedilmektedir. Son olarak da "Hükümdarlar Kulübü"nün üyesi olmak isteyen herkesin Masonluğu dikkatten uzak tutmaması gerektiği duyurulmaktadır.

Gerek inancı, gerekse önerinin inanılması güç basitliği sebebiyle Abdülhamit'in birinci öneriyi ciddiye bile almaması doğaldı. Dinin en üst düzey yetkilisi olarak kendi toplumuna, temsil ettiği fikirden tamamen ayrı bir görüşü kabul ettirmeye kalkışmak, bindiği dalı kesmekten başka bir anlam taşımazdı. Buna karşılık, ikinci ve üçüncü önerilerin Abdülhamit'in Masonluk kurumu karşısındaki izlediği yolu etkilediği anlaşılmaktadır.

19. yüzyılda bütün devrimci derneklerin –Abdülhamit'in deyimiyle "fesat cemiyetleri"– her şeyden önce hükümdarları devirmek amacı taşıdıklarını bilen Sultan'ın gerçek korkusu tahttan indirilme ve bahsi çok edilen "Cumhuriyet"in kurulmasıdır. Avrupa hükümdarlarından pek çoğunun Mason ve ülkelerindeki locaların koruyucusu olmaları, bu kurumun devrimci nitelik taşımadığının bir kanıtıydı. Abdülhamit'in saltanatı döneminde hep hükümdarlarla doğrudan ilişki kurarak politika yürütme yöntemini izlemiş olması, Mason locaları gibi bunlara doğrudan bağlı kurumlara karşı sert davranmasını engelleyecek bir özellikti. Unutmamak gerekir ki doğrudan doğruya Türk bağımlılıklı, yani Avrupalılarca yönetilmeyen localar çok sonra, 1908'den sonra kurulmuşlardır. Ayrıca, kapitülasyonlara dayanan dokunulmazlıktan yararlanan yabancılara karşı ispatı zor suçlamalarla kovuşturma yaptırarak çözümleyemeyeceği sorunlarla karşılaşmak da Abdülhamit'in hiç işine gelmezdi. Bu açıdandır ki, Abdülhamit'in Masonluğu kökünden kazıma çabaları sürdürdüğü yolundaki iddiaları biz fazla ciddiye alamıyoruz. Sevmediği bir sürü kurumla "barış içinde bir arada yaşama" yöntemini başarıyla sürdürmüş olan Abdülhamit niçin Masonlukla takışsaydı... Hele bu kurumdan yararlanma olasılığı da bulununca.

Abdülhamit'in bu locaları izlettirdiği doğrudur, fakat baskı ya da kapattırma girişimleri hakkında şimdiye kadar söylentiler dışında hiçbir belge ortaya konamamıştır. Belki Türk ve Müslümanların fazlasıyla üye olmalarını caydırıcı önlemler aldırmış olabilir; fakat bu konuda bile, ortaya belgeler konuncaya kadar "belki" kaydına dikkati çekmek isteriz. İlhami Soysal'ın kitabında verdiği bir örnek bu bakımdan dikkate değerdir. (s.207) 1894 yılına ait, Serkâtib-i Hazreti Şehriyari Süreyya imzalı bu belgede Mason derneklerinin devamlı toplantılar yaptıklarının bilindiği, bunların sınırlarını aşmamaları için hükümetçe dikkat ve izleme gerektiği, ancak bu yapılırken hoşa gitmeyecek durumlara meydan verilmemesinin de şart olduğu anımsatılmaktadır.

Bizce, Abdülhamit'in Mason localarına –Basına ya da Tıbbiyelilere, Harbiyelilere uyguladığına benzer– sistemli bir baskı uygulamadığının gerçek kanıtı, yabancı kaynakların bu konuda hiçbir bilgi vermemeleridir. Eğer böyle bir şey olsaydı hemen şiddetli bir basın kampanyası başlatmalarından daha doğal bir şey olamazdı.

Abdülhamit'in anılarında Masonluk konusuna fazla yer vermemesi de bizce, konunun kendi açısından, 1908 sonrası Mason düşmanı yazarların iddiaları derecesinde önem taşımadığının kanıtıdır. Tek bir yerde "Fesat cemiyeti"nin (Yeni Osmanlılar) üyesi olan Kleanti Skaliyeri'nin yaptığı fesatlıklar ve aldatmacalardan bahsedilir:

"Bu müfsitler veliaht (Murat) ve yakınlarına Masonluk kurallarını öğretmek ve insanlık ve hemcinsine yardım perdeleri altında bahis konusu dernek üyelerine fesat ve melânet dersleri verirlerdi. Prens ve avanesini amcasının ve velinimetinin aleyhinde ve devlet ve hükümeti kökünden sallayacak bir bozgunculuk yolunda devama özendirirlerdi. Ve prens ile ilişkisi o dereceye varmıştı ki gece ve gündüz yanında bulunur ve Kurbağalıdere çiftliğinde her gün sofrasında başbaşa vererek yemek yedikten başka sık sık da gizlice saray-ı hümayuna gelerek prensin harem dairesine girerek orada teklifsizce Hıristaki ve Köçeoğlu ve Rıza Paşaoğlu İbrahim ve Kemal Bey ve Doktor Kapoleon ile bir-

likte sabahlara kadar yiyip içerek ve fesat plânları düzenlemekle meşgul olurlardı."

Buna bir de Skaliyeri'nin Aziz Bey'le birlikte Murat'ı kaçırma girişimi kısa olarak eklenmiştir. Eğer gerçekten Abdülhamit Masonluğu büyük bir tehlike ve en büyük sorunu saysaydı, kuşkusuz bu konuda çok daha fazla şeyler yazmış olması gerekirdi. Bunun aksi olduğunu, ürkülecek bir şey saymadığını kanıtlayan, Abdülhamit'in mali desteğiyle Paris'te yayınlanan l'Orient gazetesinin 25 Mart 1890 sayısında yer alan şu pasajdır:

"Farmasonların toplantıları İstanbul basınında açıkça yazılır... Farmasonlara kapılar açılır... Bugüne kadar Türk hükümeti, Abdülaziz'i ve Hidiv İsmail'i deviren komplolara rağmen Adoniram'ın yandaşlarına en büyük hoşgörüyü gösterdi. Daha sonra gelecekler de daha fazlasını yapamaz."

Eğer Abdülhamit, Murat lehindeki girişimlerin çok küçük ve etkisiz bir grubun kişisel bağlılıktan ileri gelen davranışları olduğuna karar vermemiş olsaydı, kuşkusuz locaları çok daha ciddiye alırdı ve başka türlü önlemlerle frenlerdi. Aksine, Abdülhamit döneminde evvelce İstanbul'da var olanlara ek olarak, Selânik'te, İtalyan, İspanyol, Fransız; Yanya ve Serez'de Yunan; Kayseri ve Ankara'da İtalyan obediyanslı localar kurulmuş, İzmir ve Beyrut'takiler ise çalışmalarına devam etmişlerdir. Sultan bunların üyelerinin çoğunlukla iş adamları olduğunu ve politikadan çekindiklerini biliyordu. İyi izlenmek koşuluyla, çabalarını sürdürmeleri daha işine gelirdi.

Kuşkusuz Abdülhamit'i asıl ürküten, locaların tüccar olmayan üyeler tarafından siyasal eylem için kullanılmasıydı. 1876-1879 arasında Mısır'da yaşanan olaylar bu açıdan kendisine örnek olmuş olmalıdır. Locaların gizliliğinin bu tür kullanıma uygunluğunu farkeden Cemalettin Afgani 1876'da Mason oldu ve arkadaşlarını da destekledi. Bunlar arasında sonraki yılların ünlü isimleri olan Abduh, Saad Zaglul, Yakub Sannu (Abu Naddara), Edip İshak, Hidiv İsmail'in oğlu ve sonraki Hidiv Tevfik, birçok subay vardı. Urabi Paşa, Şerif Paşa, Butros Gali Paşa, Süleyman Paşa, Abaza Paşa gibi birçok kimsenin de Masonluğu kabul ettiği bilinir. Cemalettin'in teşvikiyle, Beyrut'ta Amerikalıla-

rın çevresinde oluşan bir Mason grubu da Mısır'a geçti ve onlara katıldı. 1878'de Cemalettin, İngiliz Doğu Yıldızı (Kevkeb-i Şarki) locasının üstadı oldu. Siyasal eylemlerini oradan sürdürmeye başladı. Bu durum farkedilince locada iç çatışmalar çıktı. İngiliz viskonsülünün başkanlığındaki bir Mason heyeti Hidiv'e, locayı din ve politik alana karıştırmama güvencesi verdiler (1879) ve Cemalettin'i taraftarlarıyla birlikte locadan çıkardılar. Afgani din aleyhtarı görüşleri sebebiyle Mısır'dan da çıkarıldı. Hidiv Tevfik onun tutumunu "nihilizm" diye niteliyordu. Bu da göstermektedir ki Masonlar da tek bir görüşe sahip değillerdi, politika yapılması yanlısı olanlar ve bunu istemeyenler diye ayrılıyorlardı.

Arada bir görülen propaganda yazıları bir kenara bırakılırsa, on seneden fazla bir süre boyunca Masonların Abdülhamit aleyhinde bir kampanyalarına rastlanmamaktadır. Bu herhalde locaların Osmanlı topraklarında rahatsız edilmeden serbestçe çalışmalarına izin verilmesinden ileri gelmiş olmalıdır. Çünkü 1880-1890 arası yılları Avrupa'da tam aksi bir kampanya gittikçe yaygınlaşmaktaydı: Mason gizliliğinin arkasındaki dalavereler iddiası. Cizvitlerde eğitim görmüş sonra kiliseye isyan etmiş Leo Taxil adındaki bir Fransız gazeteci-yazarı (Asıl adı Gabriel Antoine Jogand-Pagès) önce kiliseyi taşlayan eserler yazmış (1879-1885) fakat sonra kiliseye geri dönüp bu kez de Masonluk aleyhinde bir kampanya açmıştı. Masonlar'ın şeytanla işbirliği yaptıkları hakkında olağanüstü hayalci kitaplar yazdı. Ortam böyle bir kampanya için çok uygundu. Dünyevi bütün gücü elinden alınmış Katolik kilisesi kötülüklerin kendisinden değil, dışındaki bazı komplocu örgütlerden geldiği tezini yaymaya çalışıyordu zaten. Papa Leo XIII, Masonluğun kilise ve din için en büyük tehlike olduğunu ilân etti.

Bu anti-Mason kampanya, o dönemin çok yaygın anti-Yahudi kampanyası gibi bazı çevrelerde çok ilgi gördü. Yaygın bir anti-Mason yayın belirdi. O kadar ki 1897 yılında Leo Taxil, Masonluk hakkında bütün yazdıklarının bir şaka, aldatmaca olduğunu, bir sürü yardımcısıyla birlikte kilisenin bilgisizliğini vurgulamak için plânladıklarını açıkladığı halde, artık yerleşmiş olan Mason aleyhtarlığını silmek mümkün olamadı.

Skaliyeri'nin kişisel nitelikli kampanyası Masonluktan bir örgüt olarak destek görmedi. Son araştırmalar, kendine göre bir siyasi amacı –Osmanlı yönetiminde Yunanlıları etkili kılmak gibi– olduğunu gösteriyor. Kendisinin Masonluğa soktuğu Murad'ın oğlu şehzade Selahattin onun hakkında hiç de olumlu izlenimle düşüncelere sahip olmadığını yazmıştır. Skaliyeri de Mason biraderlerinden destek görmediğini anılarında belirtmekten kaçınmamış ve kızgınlığını bu kurum hakkındaki aşağılayıcı sözcükler kullanarak ifade etmiştir. Bunda Abdülhamit'in localarla ilişkilerini uyumlu göstermesinin rolü bulunduğu anlaşılıyor.

Skaliyeri'nin yankı bulmayan kampanyasını ondan sonra, bir diğer Mason, Paul de Regla adıyla kitaplar yazan doktor Desjardin sürdürmüştür. İstanbul'da doktorluk yaparken bazı çıkarcı beklentileri olduğu, bunların engellenmesinin yanı sıra ülkeden çıkmak mecburiyetinde bırakılmasının kızgınlığıyla, hem localardan konferanslar vererek, hem de kitaplar yayınlayarak Abdülhamit'i yerdiği görülüyor. İlk anlarda Fransa'daki localarda ilgi gördüğü halde daha sonraları dışlandığı, hatta kaydının dondurulduğu ya da silindiği anlaşılıyor. 1890'da yayınlanan *"Casusluk Ülkesinde"* isimli kitabında kendisini Murad'ın kurtarılmasına ve Masonluğun davasına adadığını açıklamaktadır:

"13 yıl önce İstanbul'u terkettiğimizde, yanına hayatımızı tehlikeye atarak girdiğimiz Sultan Murad'a, Fransa'daki Mason Biraderlerine gerçek durumunu bildireceğimizi ve insanlardan haksızlık ve ihanet görmüş Masonların hakkı olan yardım ve korumayı isteyeceğimizi vadetmiştik... Ve sözümüzü tuttuk." (s.212)

Nitekim Abdülhamit'in despot, kinci, ödlek, cimri, büyük katil, Makyavel'in yeni öğrencisi diye nitelendiği konferansları "Murad Osmanlıların gerçek sultanıdır" sloganıyla sona erdiriyordu. Sonuçta kurumdan beklediği desteği alamadığını o da kitabında itiraftan geri kalmamıştır. "Kendisi de yolunu şaşırmış ve iliklerine kadar Yahudileşmiş bir Masonluktan elde edebileceğim sonuç üzerinde fazla bir hayat kuramıyoruz. Ancak vadetmiştik... Sözümüzü tuttuk."

Eğer olay sadece Regla'nın saldırılarıyla kalsaydı belki bu kadar etki yaratmazdı. Fakat Abdülhamit'in Paris'te bir Ortodoks Fenerli Rum'a yayınlattırdığı L'Orient dergisiyle buna yanıtlar verdirmesi, yaygınlaşması sonucunu yarattı. Olay Avrupa basınında da yankılar yarattı.

L'Orient'ın Regla'ya verdiği yanıtlar ve saldırılarından Abdülhamit'in bu konudaki düşüncelerine ışık tutmak olasıdır:

"Mısır'da Urabi Paşa olayında olduğu gibi belki İstanbul'da da İngiliz Masonluğuna bağlı bazı Türkler bulunabilir ancak sultan, sözüm ona Mithat Anayasası'nı asla geri getirmeyecektir." (5.III.1890)

"Bilindiği gibi İslam ülkelerinde parlamenter rejim fikrinin yayılması, İngiliz Farmasonluğunun bir merakıdır. İngilizler Hint'te, Anglikan Kilisesi propagandasını yürütemeyince, Farmasonluğun ve başında parlamenter hükümet bulunan doktrinleriyle propagandaya başladılar. Ama bu propaganda sadece Hint Müslümanlarına özgü değil, İran, Mısır, Kuzey Afrika ve Türkiye'ye de yayılıyor. Müslüman Farmasonlar Urabi'nin Mısır'da yaptığı gibi birer öncüdürler. Geçmişte onların yardımıyla Abdülaziz tahttan indirildi; zayıf Murat'ın adına hüküm sürüyorlardı, onu tekrar tahta çıkarmak istemeleri çok doğaldır. İngiliz hükümeti asla onları resmen desteklemez; kendi sorumlulukları ve riskleri altında eyleme bırakır. Ama ihtilâli gerçekleştirir ve Urabi'nin Mısır'da yaptığı gibi bir ülkeyi karıştırırlarsa, İngiliz Farmasonluğunun ateşin üzerinden topladığı kestaneleri yemek için gelirler. Doğaldır ki onlar da (Farmasonlar) bu hesaplaşmada çıkarlarını bulurlar."

Aynı sayılı gazetedeki "İngiliz Farmasonluğu ve Yunan Büyük Doğusu'nun memorandumu" başlıklı yazı ise daha da çok bilgi içermektedir.

"Abdülhamit'e karşı hazırlanan komplo İngiliz Farmasonlarınca yapıldı. Çünkü, Allahsız eğilimleri olduğu için dışarı ihraç edilemeyen Fransız Masonluğunun yerine İngiliz Farmasonluğu Doğu localarına egemen olmuştur. (...) İngiliz Farmasonları bunu ticari amaçla, mallarını sürmek için kullanıyorlardı. (...) Bugüne kadar Türk Hükümeti Farmasonlara (...) en büyük hoş-

görüyü gösterdi. (...) Ancak Murat bir biraderdi ve birader olarak tarikatın sempatisinden daha çoğuna, yardımına hakkı vardı. Türk hükümetinin topraklarında ve başkentinde düzenlenecek bütün komplolara göz yumması beklenemezdi. Bu sebeple tarikat, yakın bir ülkeyi seçti. Yunan hükümetinin desteğiyle gazete çıkarmaya başladılar ve Girit işini Sultan Murat'ın işiyle karıştırdılar. Yunan Büyük Doğu'su, Avrupa'nın diğer Büyük Doğuları'na Girit konusunda yazılar yolladılar."

3 Haziran 1890'da da yine Fransız Masonları, Girit işinde İngiliz Masonlarının oyununa gelmemeye çağırılmaktadır.

Burada iki noktaya işaret etmeliyiz. O dönemdeki bütün Fransız basını gibi L'Orient'da da yoğun bir İngiliz düşmanlığı hakimdir. Bu eğilim, en büyük darbeyi İngilizlerden yediğine inanan Abdülhamit'in düşüncesiyle uyuşmaktadır. İkincisi, her olayda Mason komplosu aramaktır ki daha çok dinci eğilimli basına özgüydü. Bu ikisini birleştirerek her kötülüğün İngilizler ve Masonlardan geldiği ve İngilizlerle Masonların tam bir işbirliği içinde oldukları (hatta her İngilizce konuşanın, her İngilizle dost ve evli olanın Mason olduğu) kanısı Doğulu kafalarda köklü bir şekilde yer edecektir. O kadar ki İstanbul'a gelen bir Japon temsilcisine İngiliz elçisi ziyafet verir vermez L'Orient'in tepkisi, İngiliz Farmasonluğu Japonlara da el attı şeklinde olmuştur. (26.II.1891). Daha sonra Marsivan'da Ermeniler ayaklanınca bunun İngiliz Masonluğunun temsilcisi İngiliz konsolosunun eseri olduğu yazılacaktır. (5.V.1893) Kuşkusuz bütün bu iddialar, İngiltere'de bulunduğu varsayılan böylesine uygun bir ortama rağmen neden Regla'nın kampanyasına Fransa'da başladığına bir yanıt taşımamaktadırlar.

1891'de Paul de Regla ikinci kitabı "Resmi Türkiye = La Turquie Officielle"i yayınladı. Bunda da Abdülhamit rejiminin içyüzü ve Murat'ın sultanlık hakkı ortaya konuyordu. L'Orient'ın yanıtları (21.VII/2.VIII ve 28.VII/9.VIII.1891) Murat'ı kurtarmaya çalışanın İngiliz Masonluğu olduğunu yinelemekten ibaret kaldı. Daha ilginç bu kampanyanın Masonların sultan ve İslam'la Fransa'nın arasını bozmaya yönelik bir oyun olduğunun ileri sürülmesi oldu. Fransa'nın Tunus ve Cezayir'de barışı sağ-

lamak için sultanın dinsel gücüne gereksineceği ileri sürülüyor ve Fransa'da Abdülhamit aleyhinde çıkan bütün yazıların Mason komplosu olduğu iddia ediliyordu. (20.X/1.XI.1891)

L'Orient ve diğer yayını "Agence Ottomane"ın Yıldız Sarayı'yla doğrudan ilişkide bulunduğu bilindiğinden, bu yoğun Mason parmağı kampanyasının sadece Rum Nikolaides'in hayalinin ürünü olduğunu söylemek yeterli olmamaktadır. Nitekim 07.04.1892 sayısındaki bir haber bu bağlantıyı kanıtlamakta ve L'Orient'daki psikozun Yıldız'dan beslendiğini göstermektedir:

"Bir Paris gazetesinin iddiasına göre Türkiye'de kurulu bulunan bütün Mason locaları son zamanlarda sabık Sultan Murat ile ilgilenmişlerdir. Güya genel kurul halinde toplanan bu localar bu prensin akli durumunun iyi olup olmadığını öğrenmeyi gündeme getirmişler. (...) Bütün bunlar aslında, sultana karşı bütün Avrupa Mason localarının birleşmesi tehlikesinin çanlarını çaldıran bir tehdit havası taşıyordu. (...) Oysa İstanbul'da hiçbir Mason toplantısı olmadı ve sultana karşı bir şey yok. Doğu'da İtalyan Risorta ile birlikte en belli başlı Mason locası olan İngiliz Bulwer Doğu Locası'nın Başkanı Charles Reppen, bu Paris gazetesinin yöneticisine resmi bir yalanlama göndermiş bulunuyor. (...) Murat'ın deli olduğunu Masonlar da biliyor."

"Maskeler Aşağı" başlıklı bir diğer yazıda da amacının Abdülhamit'i devirmek olduğu, ama Murat hasta olduğundan yerine ister istemez İngiliz yanlısı birinin getirileceği, bununsa Akdeniz ve Orta Doğu'da Fransız çıkarlarının zarar görmesi demek olacağı kaydediliyordu. (12.V.1892) "Fransız Masonları kendilerine ait olmayan işlere karışarak birader (Murat) lehine karar alırlarsa İngiliz çıkarlarına yardım etmiş olurlar. İngiltere, Mısır'a yerleşmek için sultanı devirmek istiyor. Fransızlar buna katılacaklar mı? İngiliz Masonlarının bütün amacı Doğu'da Fransız etkisini yıkmaktır."

Bu propagandanın, Fransız kamuoyunun çok hassas olduğu İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi konusunu işleyerek, Murat lehinde bir akımı önleme çabası doğrusu hayli ilginçtir. Bir süre sonra Regla'nın İngiltere'de aynı konferansları yinelediğine tanık oluyoruz. Hatta konferansın metni localar adına bastırılıp

Fransa, Avrupa, Asya ve Amerika'nın belli başlı localarına da gönderildi.

Bu kampanya gerçekten çok mu güçlü ve etkendi. Yoksa birçok örneği görüldüğü gibi Abdülhamit'i evhamlandırmak için düzenlenmiş bir oyun muydu?.. Birkaç makale, bir iki broşür çoğu kez "vehm-i hümayunu" harekete geçirmek için yeterli olabiliyordu. Doğrusu istenirse araştırmamızda bu soruya doyurucu bir yanıt veremeyeceğiz. Elie Kedourie, İttihatçılar dönemi Masonluğu üzerine yaptığı araştırmasında bu döneme de yüzeysel olarak dokunmuş ve bazı savlar ileri sürmüştür. Buna göre İngiliz Dışişleri ve özellikle Kahire'deki İngiliz yönetimi, değişik obediyanslardaki tutumlarını araştırmak gereksinmesini duymuşlardır. Kedourie, 1890'ların sonlarında pro ve anti-Osmanlı etki araştırması çabalarına girildiğini ileri sürüyor. Görüldüğü gibi bu iddia da duruma fazla bir açıklık getirmemektedir. Aksine Yıldız, İngilizlerden korkarken, İngilizlerin de Yıldız'dan korktuğu gibi bir görüntüden başka bir şey ortaya çıkmamaktadır. Gerçekte bu iki sav da doğrudur. Ancak bunlardan Mason ilişkisi konusunda bir açıklık elde edilememektedir. Yani Masonların kendileri mi bir eyleme girişmişlerdir? Yoksa tarafların her ikisi de Masonları kullanmışlar mıdır?

Söylenebilecek tek şey o yıllarda Abdülhamit'in Mason faaliyetleri üzerinde daha dikkatli durduğudur. 1896 yılına ait bir muhtırayı hümayunda "Beyrut ve Suriye'de Farmason cemiyeti adıyla bazı cemiyetler kurulduğu ve doğrudan doğruya devlet aleyhinde bulundukları" belirtilmiş, araştırma istenmiştir.

Bireysel girişimli çabaların Masonlar arasında da iltifat görmemesinin etkisiyle organizatörü ya da organizatörleri tam bilinmeyen, ancak Mason kökenli oldukları anlaşılan bir girişim, örgüte dayalı eylem izlenimi yaratmak için eyleme yönelmiştir. Osmanlı Hürriyetperveran Cemiyeti (Comité Central Liberal) başlığı ve damgasını taşıyan bildiriler özellikle Avrupalı diplomatlara ve Avrupa gazetelerine sıkça gönderilmeye başlar. Avusturya Devlet Arşivi'nde bulduğumuz bazılarında Murat "bu yüzyılın en büyük kurbanı" ilan edilmekte, Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin iç politikasına müdahaleye çağırılıp Abdülha-

mit'in etkisizleştirilmesi istenmektedir. Hatta sultanın tahta çıkma yıldönümü törenlerindeki tutumlarına bakılarak Avrupa hükümetleri suçlu ilan edilmektedir. Bundan da anlıyoruz ki, bu girişim de genel bir destek bulmamıştır. Bunların, Jön Türk adı altında Abdülhamit Rejimi'ne karşı çıkanların hepsini masonmuş gibi ilan etme çabalarının da, başta Ahmet Rıza olmak üzere red edilmesi, umdukları yakınlaşmayı elde edememiş olduklarını gösteriyor.

Artık bu girişimlerin Masonlar tarafından yapılmaması kuşkusuz dikkati çekicidir. Bir yandan Masonların politikaya karışmama ilkelerine Abdülhamit'i inandırdıkları, diğer yandan sultanın pek başarılı olduğu yöntemlerle iş sahalarında ödünler dağıtarak onları yanına çektiği düşünülebilir. Fransızca Meşveret'in 01.04.1903 sayısında Jön Türk düşüncesinin timsali haline gelmiş olan Ahmet Rıza'nın Masonlara yönelik sert saldırıları Abdülhamit ile Masonlar arasındaki bir uyuşmayı, bir uzlaşmayı kanıtlayacak gibidir.

"Acacia adlı Mason dergisi son sayısında Doğu sorunu ve Jön Türkler hakkında makale yayımladı. Aynı zamanda 15 Şubat tarihli toplantının başkanından Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü sorunuyla 1876 Anayasası'nın yürürlüğe konmasını savunmaları isteniyor. (...) Masonların amacı özgürlük olmalıdır, Doğu'da liberal bir rejimi özleyenleri unutuyorlar. Taçlı kardeşlerinden kadersiz Murat'ı 26 yıldır zindanda inlemeye bıraktılar. Oysa yönetmelikler, hayatları pahasına da olsa, sıkıntıdaki bir Masona yardımı emreder. (...) Mason eylemi bizim davamıza da yararlı olabilir; ancak Farmasonların ihtiyatlı davranmaları ve her şeyden önce localarını sultanın aralarına sokmayı başardığı casuslardan temizlemeleri gereklidir. İspiyoncu bir Mason biraderin ihbarı yüzünden Mısır locasının vatansever bir projesi suya düştü. Bir diğer yüksek mevkili ise sadakatini daha da ileri götürdü. Kendi hayal ettiği bir komployu sultana ihbar etti. Bu olay hakkında bir yüksek görevliye gönderilen mesajda şu satırlar vardı: "Mason cemiyeti ilkeleri gereği kimseye kötülük gelmesini istemediğinden, Ermenilerin sultan sarayının duvarları altına dinamit yerleştireceklerinden sizi haberdar etmeyi görevi saymıştır."

(...) Bunlara rağmen Mason localarının çoğunluğunun izlediği insancıl amaçlara güvenimiz devam ediyor."

Mason olmadığı bilinen Jön Türk liderinin şikâyetinden anlaşıldığına göre, sadece Abdülhamit bazı Masonları elde etmekle kalmamış, yöneticiler siyaset dışı olduklarını kanıtlamak için de ona hizmetlerini sunmuşlardır.

Regla da "Casusluk Ülkesinde" adlı kitabında Abdülhamit adına çalışan iki Mason Yahudi'den bahseder. Bunlardan biri Cemalettin Afgani'nin Mısır'daki takımından ve Mısır'ın ilk karikatüristi olan Abu Naddara'dır. Bu kimse Abdülhamit'in doğum ve cülus yıldönümlerinde yazılar yazacak kadar ona bağlanmıştır. Oysa Afgani'yle birlikte Hidiv'e karşı yürüttükleri devrimci savaşta son derece acımasızdı. Ve dergisi Paris'te bazen on binlerce nüsha olarak bastırılıp, gizlice Mısır'a sokuluyordu. İkinci birader ise Guilbert adlı bir Fransız'dır. O da Abu Naddara ile birlikte kampanya sürdürdü. Hatta Regla'ya göre, Abdülhamit'i İstanbul'daki Masonların dostu ve koruyucusu ilân etti. Hatta bir toplantıda tartışmalar o hale geldi ki iş düello çağrısına kadar vardı.

Bütün bu aktardıklarımız içinde Masonluğun ilkeleri konusunda bir tek tartışmanın bulunmadığı her halde dikkatlerden kaçmamıştır. Abdülhamit evvelce de belirttiğimiz gibi kuşkusuz Masonluğa karşıydı ama işin pratiğinde, onlar politik eyleme girmedikçe bu karşıtlığını asla ortaya koymamıştır. Bu açıdan, sonraki Abdülhamitçilerin ileri sürdükleri şekilde kendisinin Masonluğun kökünü kazıtma çabaları içinde olduğu iddialarına inanmak olanaksızlaşıyor. Aksine kurumu kendi çıkarına kullanmak için yollar aradığı ve bulduğu, hatta tam karşısında olduğu bir görüşün "dostu ve koruyucusu" diye Paris'in göbeğinde Masonların ortasında bağırttırmayı da başardığı görülüyor. Eminiz ki Abdülhamit'in kendisi böyle bir şeyi istemiş değildir ama hizmetine kullandığı kişiler belki de aşırı bir işgüzarlıkla bu noktaya varmışlardır.

Bu başarıları, 1899-1901 arasında Avrupa'daki Jön Türk direncini (Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin hariç) dağıtabilmiş olması ve Masonların işbirliğini sağlayıp o taraftan politik bir ra-

hatsızlık gelmeyeceğine inanmasının, Abdülhamit'i localara karşı daha yumuşak davranmaya yönelttiği anlaşılıyor. Avrupa'da nihilist ve anarşistlerin örgütlü saldırılarının, Balkan ve Ermeni komitacılarının başkente gelen yollarda hatta İstanbul'un göbeğinde silâhlı bombalı saldırılar düzenledikleri bir dönemde, Mason localarının çocuk oyuncağı sayılacak toplantılarından –bir kere güvendikten sonra– Abdülhamit'in artık kuşkulanması beklenemezdi. Gerçekten, durmadan kral, kraliçe, cumhurbaşkanı, başbakan öldüren, operaları havaya uçuran anarşistlerin varolduğu bir dünyada, Masonları saltanat düşmanı saymak safdillik olurdu. Onlar da zaten aksini kanıtlamışlardır, serbest fikirli olmak ilkesinden vazgeçmeden.

Bu rahatlık yüzündendir ki Abdülhamit, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti üyelerinin 1906'dan sonra Selânik'teki başlıca İtalyan Mason localarını toplanma yeri yaptıklarını öğrenemedi, hem de Risorta locasının varlığını bildiği halde. Kuşkusuz bu genç subayların ve arkadaşlarının daha öncekilere göre çok daha ketum olmaları da bunda büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca İttihatçı hareketi denilen bu eylem, üç yıl içinde gelişmiş ve sonuca varmış olduğu için söz ayağa düşmeden, bilgiler sızmadan isteklerine ulaşmışlardır. Eğer süre uzasaydı bir sızma kuşkusuz kaçınılmaz olurdu.

1908 sonrasında her şeyin açıkça tartışılabildiği dönem gelince İttihatçıların Mason oldukları için devrim yaptıkları, "Büyük Dünya Devrimi"nin bir parçası sayılacakları gibi iddialar ileri sürülmüştür. Ancak ciddiye alınır gibi şeyler değildirler. Eylemin gerçek devindiricisi, Makedonya dağlarında komitacılarla komitacı yöntemleriyle savaşmak durumunda kalan ve devletin gerçekten elden gitmekte olduğunu fark eden genç subayların ruh durumudur. Toplumu kurtarmaktan önce Mason ilkelerini düşündüklerini sanmak kuşkusuz hatadır. Öyleyse Masonluk onlar için ne anlam taşıyordu? Ya da daha doğrusu Mason localarına neden gereksiniyorlardı?

Ciddi araştırıcıların hemen hepsi iki noktada birleşirler: Birincisi, Osmanlı sınırları içinde her hangi bir yerde havadan sudan başka bir konudan söz etmek için yeraltında toplanmaktan

başka çare kalmamıştı. Locaların gizliliği bunu sağlıyordu. İkincisi Jön Türk belgelerini saklamak için de en uygun yer idiler. Yabancılara ait binalarda olduklarından polis istediği zaman baskın yapamazdı, konsoloslukların izni şarttı. Daha açıkçasını söylemek gerekirse, Masonlar devrim için onları çağırmış değil, İttihatçılar locaları kendi amaçları için kullanmışlardır. Sonuçta Masonların da yararlar sağlamadıklarını söylemek olanaksızdır. Kuşkusuz bal tutan parmağını yalar, ancak tekrarlamak zorundayız ki localar, eylemin gizliliğini sağlamaktan öteye bir rol oynamamışlardır. Tıpkı Afgani'nin otuz yıl önce yaptığı gibi. Bu görüşü kanıtlamak için İngiliz Mason E. Pears'ün anılarından bir parçayı nakledeceğiz.

"İttihat ve Terakki Komitesi'nin önde gelen üyelerinden pek azı dışındakilerden dindar insanlar diye bahsedilemez. Aralarında fanatik kimse bulunmadığı tartışılamaz. Ama onlardan dinsiz diye bahsetmek de saçmalık olur ve sokak adamlarına yaraşır bir değerlendirme olur. (...) Ben kendim de Mason olarak, devrimden önce partinin pek azının Mason olduğunu söyleyebilirim. Mason deyimine devrimci diye dinamizm katan, Selânik'teki İtalyan locasının komitenin bazı üyelerini kabul etmiş olması ve genel olarak bunların locayı devrimci eylemlerini dış dünyadan saklamakta kullanmalarından ileri gelmiştir. Abdülhamit'e karşı olanların Mason oldukları çığırtkanlığı da birçok Türk'de Mason olma ihtiyacını doğurmuştur ve Masonluğa evvelce hiç rastlanmamış bir rağbet getirmiştir. Devrim, eğer destekleyenleri sadece Yahudi, dinsiz ve Masonlara inhisar etseydi, daha fazla gelişme gösteremezdi. Devrimci partinin sadece bunlardan oluştuğu feryatları sadece ismen tehlikedeydi."

Ömrünün 1914'e kadar kırk iki yılını İstanbul'da ve politikanın ortasında geçiren bu İngiliz'in tanıklığı sanırım iki açıdan önemlidir. Önce Mason ilişkisinin niteliğini açıklamak, ikinci olarak da devrimin İngiliz elçiliği kanalıyla gerçekleştiği yolundaki Mason-İngiliz komplosu öyküsünü yalanlamak. Abdülhamit'te Masonlukla İngiliz politikasını özdeşleştirmek bir tür tutku olmuştur. Murat'ı Masonluğa İngiliz veliahtının soktuğunu iddia eder ki gerçek değildir. Ali Suavi'nin ve Aziz-Skaliyeri

grubunun Masonlukla ilgisine ve her iki Çırağan olayında da Murat'ın Londra'ya götürülmesinin düşünüldüğü savlarına bakarak bunları da İngiliz-Mason komplosu diye değerlendirmiştir ki yine gerçekle bir ilgisi yoktur. E. Z. Karal da Ali Vehbi Bey'in anılarına dayanarak Abdülhamit'teki bu inancı şöyle özetler:

"Abdülhamit'e göre Masonlar, Sathi Avrupa terbiyesi görmüş bir avuç insandan ibaret olup her çeşit hürriyet fikirlerini Türkiye'de yaymayı amaç edinmişlerdir. Halbuki bizim halkımız hürriyetten bir şey anlamadığı gibi, esas itibariyle hürriyet de imparatorluğumuzu torpilleyecek bir prensiptir. Çünkü halkı bölücüdür ve disiplin duygusundan mahrum edicidir. Şu halde Masonlar, Ermeniler ve Rumlar ile birlikte hareket ederler ve bilhassa İngiltere ile İmparatorluğu yıkmak ve kendisini devirmek hususunda mutabıktırlar." (VIII/504)

Görüldüğü gibi Abdülhamit döneminin Mason locaları öyküleri hiç de 1908 sonrasında ortaya atıldığı gibi korkunç oyunlar, komplolar içermez. Murat'a şahsen bağlı iki üç kişi dışında onunla ilgilenen pek olmamıştır. Ayrıca Abdülhamit de ilkeleriyle hiç ilgilenmeden, Masonları idare etmenin, böylece yanında tutmanın yolunu da bulmuştur. Bundan dolayı tiksinti duyduğunu da söylemek olanaksızdır.

Asıl adı Alfred Rudolf Glauer olan ve Rudolf von Sebottendorf diye tanınan (1875 Saxe - 1945 İstanbul) Avusturyalı bir Mason, 1911'te Türk uyruğuna geçmiş ve bu çevreler içinde çok yaşamış, 1924'de de "Die Praxis der Alten Türkischen Freimaurerei = Eski Türk Farmasonluğunun Uygulaması" adlı bir kitapta gözlemlerini açıklamıştır. Onun bir Müslüman Farmasonluğundan bahsetmesi, bunun Avrupa ve Hristiyan Farmasonluklarından farklı olduğunu ileri sürmesi üzerinde dikkatle durulması gereken bir husustur. Konumuz dışında kaldığı için biz sadece belirtmekle yetiniyoruz.

SÖMÜRGECİLERİN ARAP HİLÂFETİ KAMPANYASINI BAŞLATMASI

Hilafetin dünya çapında bir tartışma konusu haline gelmesi Abdülhamit'in saltanatı sırasında başlamıştır. Bunda sultanın bir rolü yoktur. Dünyadaki Müslüman nüfusun yüzde 90'ını sömürgeleştirmiş olan Avrupa devletlerinin gündeme getirdikleri bir sorundur. Oysa Panislam'la özdeşleştirilerek aleyhte yoğun bir kampanyaya konu edilmiştir. Herşeyden o sorumlu tutulmuştur. Oysa "33 Hazırlık yılı" bölümünde özetle aktardığımız gibi bu girişim onun tahta geçişinden çok önce başlamıştır ve daha da önemlisi, sömürgecilerin beyinlerinde belirmiş bir kavramdır. Abdülhamit'in bu konudaki rolünü iyice anlayabilmek için ondan öncesini ayrıntıyla ele almamız gerekiyor.

İslama Pan'ın eklenmesi, Pangermen, Panslav, Panhellen, Paisraelit (Siyonizm şekline dönüşmeden önceki hali) gibi yayılmacı ve eylemci akımların pek yaygın olduğu 19. yüzyılın son 30 yılında belirmiştir. 'Bütün İslam dünyasının, Hristiyan sömürgecilere karşı ortak eylemi korkusu'nun ürünüdür. Bu sebeple Müslümanların en doğal içgüdüsel davranışlarının arkasında bile birşeyler arama psikozuna dönüşmüştür. Ancak, emperyalizmin bilinç düzeyi ve bilimsel olarak geleceğe bakabilme yeteneği dikkate alınırsa bilinçli bir korku olduğunu kabul gerekir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinin başından beri kendi içindeki Pan akımları siyasette dikkate almak durumunda olan Avrupa, aynı sıralarda sömürgelerinde beliren olaylara da (Hint'te Pencap ayaklanması 1820'ler; Cezayir'de Fransa'ya direniş 1830'lar) aynı gözlükle bakmaya başlamıştır. İttihad-ı İslam kavramının pek seyrek olarak kullanılmaya başlandığı 1860'ların son yıllarına varıldığında Avrupa, Doğu'da Panislam'ın varlığını onaylamıştı bile: Fransız Barth'ın kullandığı 'İslamın canlılığı *(vitalité)*, İngiliz Hunter'ın *'Crescentade'* (Crusade = Haçlı Seferine benzeterek ileri sürdüğü Crescent = Hilal'in Seferi) deyimleri Panislam yerine kullanılan ilk sözcüklerdir. Sömürge yöneticile-

rinin bu peşin kararlılığına karşılık, 1820-1870 yılları arasında İstanbul'da yaşamış ve anılarını yayınlamış bir Batılı, "ata binip kılıç çeken, Muhammed gibi savaşan, diğer halklara İslamı zorla kabul ettirmek peşinde olan Panislamistlere (sözcük aynendir)" Osmanlı ülkesinde asla rastlanmadığını yazar.

Gerçek ne olursa olsun, Batılı sömürgeciler bilinçli korkularının (sömürünün mutlaka bir tür –Panislamik– tepki getireceği inancı) gerektirdiği önlemleri almakta ihmal göstermemişlerdir. 1871'de İstanbul'a atanan yeni Fransız elçisine Dışişleri Bakanı tarafından verilen talimatta şu kayıt vardır: 'Cezayir'in hâkimi olarak Mekke üzerinde bir çıkarımız var ve Müslüman hacılarımızın bu Afrika sömürgemizdeki sükûnetinin muhafazası için oradan ters fikirler getirmemelerine büyük dikkat sarfetmeliyiz.'

Bu dikkatin, Afrika ve Asya'daki sömürgeler arttıkça artması kuşkusuz rastlantı değildir. 1860'lara kadar bütünlüğü Avrupa garantisinde olan Osmanlı Devleti'nden bu güvencenin kalkması da 1870'lere rastlar. Hac'dan salgın hastalık yayıldığı iddiasıyla Mekke ve Medina'nin uluslararası bir sağlık mekanizması (açıkça Hristiyan) kontroluna alınması isteği gibi, Arap Hilafeti kampanyasıyla İslam dünyasını Türk ve Türk olmayanlar diye ayırma çabasının yoğunlaşması da aynı dönemin ürünüdür. Tabiî bunlarla beraber, ama islâm'ın dostu Avrupalı ajanlar da İslam dünyasında artar. Afganî'ye hem Panislam hem de Arap Hilafeti fikrini aşıladığı iddia edilen İngiliz Blunt bunlardan biridir.

1878-1930 döneminin Toynbee, Hans Kohn, Lothrop Stoddard, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın resmi yayınları, A. de la Jonquière, W. S. Blunt, J. T. von Eckardt, A. D. Mordtmann, A. Vambéry ve daha birçok ünlü araştırıcı ve kaynağı Panislamizm'in başlangıcı olarak 1878 Berlin Kongresi'nden sonrasını koyarlar ve buna Abdülhamit'in sarsılan yerini güçlendirmek için giriştiğini ileri sürerler. Sonradan Türk ve Doğulu çevreler bu iddiayı hiçbir incelemeye gerek görmeden ezbere kabullenmiş, böylece Panislamizm fikri ilk kez gerçek olarak uygulamaya konulduğunda, işin kışkırtıcısı Almanlar bile bu akımın nereden çıktığının tam olarak bilinemediğini ileri sürmüşlerdir.

Osmanlı borçlarını Müslüman zenginlerinin ödemesi ve 1876 Ağustos'unda Bombay'da sadece Türkiye haberleri verecek bir gazetenin kurulması isteklerinin de onun saltanatı ile hiç ilgisi olmayarak belirdiğini açıklamıştık.

Hintliler arasında İngiltere'nin güçsüzlüğü diye nitelendirilen, Rusya'yı Osmanlı devleti karşısında serbest bırakma politikası, gerçekte en az on yıldır sürdürülen bir izolasyon politikasının bilinçli sonucuydu. Rusya'ya yanaşmayı engelleyecek bir Çarlık korkusunu Hindistan'da yaratırken İngiltere, çoktan Rusya'dan Hindistan'a inmeyeceği konusunda güvenceyi sağlamıştı. Çarın İstanbul'a inmekte serbest bırakılması bunun karşılığıydı. Kuşkusuz İngiliz hükümeti bunu resmen açıklayamazdı. Ancak Kraliçe Viktorya Hindistan İmparatoriçesi ilân edildiğinde, aynı zamanda dünyanın en büyük Müslüman nüfusunun hükümdarı durumuna geleceğinin de unutulmadığı kuşkusuzdur. Bu nüfus, İstanbul'daki Halife'ye doğrudan bağlı Müslüman nüfusunun üç misline yakındı. Dolayısıyla İstanbul'a bağımlılığın, dünyayı idare etmeyi plânlayan İngiltere'yi Halife'nin oyuncağı haline getirmesi olasılığı da vardı. Oyunu tersine çevirip hilâfeti İngiliz amaçlarına hizmet ettirir hale getirmeyi İngilizler de kuşkusuz düşünmüşlerdir.

19 Ekim 1876'da Londra'da İngiliz mali desteğiyle Mir'at al-Ahval adlı arapça bir gazete yayınlandı. Rızkallah Hassun ve Luis Sabuncu adlı iki Lübnanlı Hristiyan'ın çıkardığı gazetenin ana teması "Arap Hilâfetini savunmak ve Türk Hilâfeti'nin geçersizliğini ortaya koymaktı." Daha çıkışından bir ay geçmeden Mir'at'ın Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanması içeriğinin hayli zararlı bulunduğunun kanıtıdır. Aralık 1876'da Farsça olarak –hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Ahbar-i Dar-ül Hilâfe gazetesi İstanbul'da yayımlanmaya başlıyor. Bunun izine 1878 Nisanı'nda Hindistan'da rastlamaktayız. Gazetenin İngiltere'nin özellikle etkili olduğu Hindistan ve Irak bölgelerinde dağıtıldığı anlaşılıyor. Mir'at al-Ahval'in yayını devam ederken Nisan 1877'de Luis Sabuncu yine Londra'da ve aynı destekle, aynı yöndeki ikinci Arapça gazeteyi Al Nahla'yı çıkardı. Fransız hükümeti de 1877'de Paris'te Arapça Al-Sada'yı yayımlamaya

başladı. Kısacası, Türk Hilâfeti'ni hedef alan bir propaganda savaşı Avrupa tarafından başlatılmış oldu.

Bir yandan da İstanbul'un Türkçe basınının içeriği dikkatle taranıyor, Avrupa'ya "11. yüzyılda Haçlı seferlerini başlatan Pierre L'Ermite'e benzer Müslüman vaizlerin bütün ülkeyi dolaşıp kutsal savaşı emrettikleri" haberleri ulaştırılıyordu. Hristiyanların savunulması için bütün Avrupa'yı işbirliğine çağıranlar, Doğuluların savunma çağrılarını böyle değerlendiriyorlardı. Bu sırada Hint basınında çok ilginç haber hilelerine rastlandı. Bir yandan, ebcet hesabıyla 1293'de Müslümanları mutlu kılacak bir olayın beklendiği hakkındaki bir haber dikkatleri çekmişti. Emirülmüminin zaferinin beklendiği ve yağmur damlaları gibi gönüllülerin (625 bin kişi) yardıma hazır oldukları ileri sürülüyordu. Öbür yandan Bombay'daki Türkiye konsolosu, Mekke uleması tarafından sultana çağrı adı altında 50 imam ve müftünün imzasıyla dağıtılan belgenin sahte olduğunu açıklıyordu. Jaridai Rizgar gazetesi, içinde İngilizlere övgü bulunduğuna göre bu belgenin bir Hintli gazetecinin uydurması olabileceğini yazıyordu. (3.III.1877)

Buna paralel olarak İngiliz basınında da (Times ve L. Herald) Hindistan'ı heyecana veren broşür ve bültenlerin Mekke'den geldiğini ileri sürmeleri ve bunlarda Fas, Arap, Mısır ve diğer Müslüman ülke halklarının, Kaşgarlıların Çin'e direnmesi gibi Avrupa'ya direnmeye çağrıldıkları iddia ediliyordu. Gerçek olmadığı anlaşılan bir bildiri ve bunun Mekke şerifine bağlanma çabaları Abdülhamit'in de dikkatinden kaçmamıştır. 1877'de Abdülhamit tarafından Benoit Brunswick'e yayınlattırılan broşürde peygamber torunu bir şerifin Hilâfete getirilmesi oyunu oynandığı açıkça belirtilir.

Türkçe ve Arapça yayınların, Tunus, Mısır, Arabistan, Orta Asya, Hint ve Çin'den binlerce gönüllünün din kardeşlerine yardım için gelmekte oldukları hakkındaki haberleri belki bir moral destek yaratma amacını güdüyordu ama olayları yakından izleyenler –özellikle Avrupalılar– gerçekte hiçbir desteğin gelmediğinin farkındaydılar. Fakat kâğıt üzerinde işin gürültüsü küçümsenemeyecek ölçüdeydi.

1877 Martı başında Kaşgar Hanı Yakup Bey'in bir mektubu Türk gazetelerinde yayımlandı. Sultan-Halife'ye desteğini açıklıyordu. Beyin kapı kâhyası da verdiği demeçte Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da, Mecusiler dahil herkesin Hilâfet lehinde her türlü fedakârlığa hazır olduğunu açıklıyordu. Ancak Türkiye tarafından henüz bu yolda bir girişim yoktu.

30 Nisan'da İngiltere Elçisi Layard, Şeyhülislâm'ın Afgan Emiri'ni Rusya'ya karşı İslam için birlikte savaşa çağıran bir mektup göndermeye hazırlandığını, Kaşgar elçisinden de aynı amaçla ülkesine gitmesinin istendiğini Londra'ya bildiriyordu. 9 Mayıs'ta ise ekliyordu: Abdülhamit Kaşgarlı'ya bütün Asyalıların Ruslara karşı birleşmesi çağrısında bulunmuş ve yardım ve öneriler için İngiltere'ye bakmalarını salık vermiştir. Eğer bu iddialar doğru ise, Abdülhamit'in İngiltere'yi ürkütmeyecek şekilde Müslümanları toplu eyleme çağırıyordu demek de olasıdır. Böyle bir şeyin Panislamizm sayılamayacağı açıktır.

Daha hiçbir eyleme girişmeden projelerini İngilizlere işittirdiğine göre Abdülhamit açık şekilde İngiltere'nin yardımını istiyor ve Hindistan'da İngilizlerin bilgisi olmayan el altından girişimlerde bulunmayacağını anlatmak istiyordu. Nitekim 8 Haziran'da Layard, Sultanın kendisine böyle bir girişimin Asya'da İngiltere'nin de lehine olacağını söylediğini Londra'ya haber veriyordu. Bu davranış Abdülhamit'in Rus savaşı sırasındaki politikasının çizgisine çok uygundur. Abdülhamit'in İngiltere'yi savaşa sokmak için bir taktik kullandığı, Hint ve Asya Müslümanları üzerindeki etkenliğini bu yolda kullanmak istediği belliydi. İngiliz hükümeti ise aynı görüşü benimsemiyordu. Hatta Sultan'ın temsilcisinin Hint'ten geçmesini bile istemediler. Hindistan Kralı Naibi de buna katılıyordu ama Reuter's Ajansı haberi bir kere Hindistan'a yaymıştı ve halk heyecana kapılmıştı, engellemenin daha zararlı olabileceğini belirtti.

Abdülhamit'in temsilcisi Ahmet Hulusi Efendi 12 Temmuz 1877'de İstanbul'dan hareket etti. Kahire'de Hidiv'den fazla ilgi görmedi. "Yemekten sonra hardal ikram etmenin saçmalığı" ileri sürüldü. Bombay 9 Ağustosta temsilciyi top atışlarıyla karşıladı. Ama Afganistan'a doğru kuzeye çıktıkça ilgi azaldı. Tam

Ramazan başında, 8 Eylül'de Kabil'e vardı. Emir Ali elçiyi 15 gün bekletti. Önce İngiliz ve Rus kaynaklarından haber almak, sonra yanıtlamak istiyordu. Türk önerisi Rus'a karşı İngiltere'yi yücelten bir içerikteydi. Afgan Emiri ise ne Rus'a ne de İngiliz'e güveniyor, ikisinden de korkuyordu. Fazla bir şey yapamayacağını söyledi.

Kabil'de Ramazan ayını tamamladıktan sonra Ahmet Hulusi Efendi yola çıktı. Her halde Kurban Bayramında Hac farizasını eda için Mekke'ye gitti ve çok sonra İstanbul'a döndü. Somut hiçbir sonuç alınamadığı halde, kamuoyundaki gürültünün çokluğu İngiltere'yi rahatsız ediyordu. Uzun yıllar Türkiye'de kaldıktan sonra aleyhte faaliyetleri dolayısıyla ülkeden ayrılmak zorunda kalan McCoan adlı İngiliz'in tam bu sıralarda "Türkler, eğer desteklemezsek kırk milyon Hint Müslümanını ayaklandırırız diye tehdit ediyorlar" iddiasını ortaya atması, İngilizlerin kendi yönetimlerine sızacak bir toplu İslamî hareketten korkmakta olduklarının kanıtıdır.

Arap Hilâfeti tartışması, Times gazetesi ve Nineteenth Century dergisi gibi etkili yayın organlarının da katılmasıyla çok yaygın bir hale getirildi. Ana tema "Osmanlı Hilâfetinin özellikle veraset açısından yasallığını belirleyecek hiçbir kanıtın bulunmadığını ve Türklerin gasıp olduklarını" ispatlamaktı. Times'da G.B. diye imza atan bir yazar, özellikle Hintli Müslümanlara hitaben "Türk Halifesi mezhep sapkınıdır (heretical)" diyor ve Mekke Şerifi'ni Kureyş'ten inmiş olmakla Halife olarak öneriyordu. G.B.'ye göre Hindistan'daki karışıklıkları kışkırtan da Sultan'dı. Kısacası Sultan Panislamizm yapıyordu. Asıl ilginci, Arap Hilâfeti propagandası yapılırken İngiliz kaynaklarının bunun Rus parasıyla yapıldığını ileri sürmeleriydi.

Görüldüğü gibi, Abdülhamit'ten çok önce ve sadece bir İslami dayanışma ve bağ çerçevesinde oluşmuş bir duygusal eğilim sömürgecileri ürkütmüş ve "Panislamizm" adını verdikleri bu olayı bastırmak için "Arap Hilâfeti" kampanyasıyla İslam alemini bölücü, Türklerle Arapları ayırıcı bir kampanya başlatılmış oluyordu. 1876 Eylül ayı başında iktidara gelen, daha pek az şeyi bilen ve hakim olan, savaş ortamının gerginlikleriyle uğra-

şan, anayasa tartışmalarına dalmış, kendisine yönelik bir hücumun yalanlanmasını bile sadrazamından sağlayamamış bir hükümdarın böylesine dünya çapında bir mekanizmayı iktidara geldiği gün işletir hale sokması kuşkusuz mümkün değildi.

Buradan varacağımız sonuç şudur:

Abdülhamit Müslüman toplumlarda Avrupa'ya ve sömürgeciliğe karşı oluşmuş bir tepkiler ortamında iktidara gelmiştir. Bu tepkilere karşı çare arayan sömürgeciler, bunu Osmanlı devletinin İslam dünyası üzerindeki etkenliğini yıkmakta bulmuşlardır. Bu amaçla, rastlantıyla Abdülhamit'in tahta çıktığı günlerde, Türk Hilâfeti'ne karşı Arap Hilâfeti'ni ileri sürmek oyununu başlatmışlardır. Abdülhamit, daha İslam dünyası karşısında bir politika uygulamaya vakit bulamadan ve Rusya ile şiddetli bir savaşa dalmış olduğu bir sırada, devletin Hristiyan unsurlarının bölünmesinden sonra, Müslüman unsurlarını da bölmeye yönelik bir komployla karşılaşmış oluyordu.

Abdülhamit'in daha sonraki 32 yıllık politikasında İslam alemi ve Arap dünyasına yer veriş tarzında, bu temelini yıkmaya yönelik oyun büyük bir etken olmuştur. Eğer tahta adım atar atmaz Arap Hilâfeti kampanyası başlatılmamış olsaydı, kuşkusuz kendisinden çok daha farklı davranışlar beklenebilirdi. Oysa daha başlangıçta öylesine köşeye sıkıştırılmış oluyordu ki Panislamizm gibi eylemci bir politika düşünmekten önce kendisini savunma taktiğini oluşturması, önlemler alması gerekliydi. Mithat'ın Türkiye'ye dönmesi pazarlıkları yapıldığı sırada Abdülhamit'in Teşrifat Umumiye Nazırı Kâmil Paşa aracılığıyla kendisine "Hilâfetin bir değişikliğe uğramasına güya taraftar olduğunuz hakkında yüksek makamlarca bir zan belirmişti" diye sordurması ve ancak aslı olmadığı yanıtını alınca gelme izninin çıkması, bu savunma taktiğinin kapsamını yansıtır.

MÜSLÜMANLAR ARASINDA DA OSMANLI HİLÂFETİNE İTİRAZIN VE TARTIŞMALARIN BAŞLAMASI

Saldırganlık ve eylemcilik de zamanında savunma taktiği yerine kullanılabilirdi. Ancak Abdülhamit'in daha ilk döneminde Rusya karşısında büyük bir yenilgiye uğraması ona böyle bir olanağı tanımamıştır. Rus orduları Yeşilköy'de dururken ve İstanbul ve Anadolu yüzbinlerce göçmenle dolup taşarken İslamcı eyleme niyetlenmek karşı tarafı değil kendi kendini baltalamak olabilirdi. Nitekim Ali Suavi olayı, İslamcı eylemciliği kışkırtmanın ne yönde sonuç vereceği hakkında açık bir örnek olarak karşısına dikilmiştir. Bu yüzden İslam politikasında da pasifliği, dalgalandırmamayı ilke edinmek zorunda kalmıştır.

Abdülhamit'i İslamcı eylemler karşısında ihtiyatlı durmaya yönelten bir diğer öge de son birkaç yıldır, softaların İstanbul politikasındaki etkenlikleridir. "Bir kere ihtilâle bulaşanlara asla güvenilemeyeceği" şeklinde bir ilkeye sahip olan Abdülhamit'in bunlarla şehzadeliği döneminde diyalog geliştiremediğinden daha önce bahsetmiştik. Saltanatının başlangıcında da aradaki buzların çözüldüğünü söylemek güçtür. Abdülhamit bunlara hediyeler dağıtmış, Cuma selâmlıklarında heyetlerini kabul etmişti. Ancak bunların İstanbul sokaklarında arkası kesilmeyen gösterilerinden rahatsız olduğu bellidir. Avrupa baskılarına karşı direnci ve Anayasayı kutlamayı vesile ederek 23 Aralık 1876 akşamı yaptıkları gösteriler kuşkusuz Mahmut Nedim'i deviren gösterileri anımsatarak Abdülhamit'i korkutmuş olmalıdır. O günlere ait bir gazeteden aktarıyoruz:

"Akşam saat 5'de çoğu Balkanlar'daki savaş alanından dönen 500 kadar softa Sultan Ahmet Camisi'nin avlusunda "Padişahım çok yaşa!.. Yaşasın millet!.. Yaşasın adalet!.." diye bağırdılar. (...) Balkanları atalarımız 600 kişiyle fethetti, biz yüz bin kişiyiz fethedemez miyiz? Ölüme kadar savaş yollu sloganları tekrarladılar. Sonra Süleymaniye ve diğer camilere yürüdüler.

Her camiden katılan softalarla sayıları 2000'i buldu. Mithat Paşa'ya gidelim önerisine uydular, bu sırada 5000'i bulmuşlardı. Evinin önünde "Yaşasın Mithat!.." diye bağırdılar, savaştan vazgeçmeyeceklerini ve ülkeyi yabancılara vermeyeceklerini tekrarladılar. Mithat'ın teşekküründen sonra Dolmabahçe Sarayı'na vardılar. Padişah, Damat Mahmut Paşa aracılığıyla, bağlılık mesajlarına teşekkürlerini bildirdi, hürriyet ve eşitliğin getirileceğini, şeriata uygun bir düzen kurulacağını söyletti. Softalar vatan için ölmeye hazır olduklarını tekrarladılar, sonra büyük bir düzen içinde Beyoğlu'ndan geçip İstanbul yakasına döndüler."

Bu derece bilinçli, disiplinli ve organize dinamik bir topluluktan Abdülhamit'in ürkmemesi olanaksızdı. Politik kararlarının onları nasıl etkileyeceğini düşündüğü ve önceden önlemler plânladığı anlaşılıyor. Mithat'ın sürgününden üç gün önce Hoca Şakir Efendi'yi kabul edip "softa taburuna" para yardımında bulunması bunun bir örneğidir. Ancak dinamizmlerini kontrol altına alabildiğini söylemek olanaksızdır. Meclis'in açılışından iki gün sonra bazı Harbiyelilerle birlikte gösteri yaptılar "Mithat'ı isteriz" sloganlarını bağırdılar. Rus savaşının kızgın döneminde Meclis'te hükümete yöneltilen eleştirilere paralel olarak softalar da eylemlerde bulunmuşlardır. Hele 24 Mayıs'ta bazı nazırların değiştirilmesi istekleri açıktan gösterilere fırsat hazırladı. Hatta Meclis'in içinde gösteri yaptılar. Bunları tutuklatan hükümet, olayın sadece dört beş kendini bilmezin eseri olduğunu, oradaki kalabalığın büyük kısmının sadece meraklılardan oluştuğunu açıklayarak olayı küçültmeye çalıştı ise de Abdülhamit'in konuya aynı iyimserlikle baktığını söylemek olanaksızdır.

Namık Kemal'in de –ilgisi olmadığı halde– softa gösterileriyle bağlantılı olarak tutuklandığı haberleri de ortalığı karıştırdı. Mayıs ayı sonunda softa ayaklanmalarından bahsediliyor ve 200 kişinin tutuklandığı yalanlanıyordu. Ama tutuklananlar bulunduğu da mutlaktı. Kendisine Gazi ünvanını veren Abdülhamit, Cuma namazında, Kafkas kahramanı Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Mehmet Paşa'yla birlikte görünerek dinci çevreleri etkilemenin yollarını arıyordu. Gerek Ali Suavi, gerekse Aziz-Skaliyeri olaylarında softaların parmağı bulunduğu söylentilerinin halk arasın-

da yoğun şekilde dolaşması da Abdülhamit'i rahatsız etmiştir. Aynı olayda dış Mason bağlantıları iddialarının da bulunması söylentilerin temelsizliğini kanıtlarsa da, Abdülhamit'in korkusuna bir çare oluşturmuyordu.

Softa konusu üzerinde böyle ayrıntılı durmamız, Abdülhamit'in dinciler arasındaki dinamik eylemci takımlarla ilişkilerinin niteliğini daha belirgin şekilde ortaya çıkarmak içindir. Kendi girişimleriyle gösteri yapabilen ve politika oluşturabilen grupları benimsemesi olası değildi.

Bu dönemde Avrupa'yı Panislamcı akım açısından düşündüren ikinci bir merkez Mısır'da Cemalettin Afgani tarafından oluşturulmuştu. O dönem Avrupası'nın düşünce tarzı öyleydi ki Afgani'nin Mısır milliyetçiliği ve Arap Hilâfetçiliğine varan eylemi bile Panislam diye hemen nitelenmiştir. Abdülhamit'e gelince resmi yayın organı olan Tercüman-ı Hakikat'te –1881'e kadar– her fırsatta başta İngiltere, Avrupacılığa bağlılığa ve Panislamcı eğilimlerin reddine rastlanır:

1.VII.1878: Abdülhamit'i Rusçu, Afgan Emirini İngilizci tanıtan yazılara çatılır ve Osmanlı Devleti'nin sanayi irfan ve maarif getiren İngiltere'ye meyletmesi önerilir. Devlet-i Âliye ile Afganistan arasındaki ilişkilerin "bir cihet camia-i İslamiyeden ibaret olduğu" belirtilip kendi çıkarı açısından bakılması gerektiği vurgulanır. Yani dini bir bağlılık bahis konusu değildir.

10.IX.1878: Neue Freie Presse'nin Şeyhülislâm'ın Arnavutları cihada çağıran bir bildirgesi konusunda şöyle yazar: Kesin olarak tekzip olunur, böyle bir şey yoktur. Meşihat, ülkenin politikasından ayrılmaz. Avrupa hâlâ bizi taassup ile itham ederek Rusların Rumeli'de, Avusturyalıların Bosna-Hersek'de gösterdikleri şiddetleri mazur ve makbul göstermek için bu misillu iddialar ileri atıyor.

7.I.1880: Rusya ile işbirliği yapıp İngilizleri kovalamayı plânladıklarını yazan Hintliler'e yanıt: Bundan asla memnun olmayız. Yanlış olarak bize bir İngiliz düşmanlığı isnat olundu. Bu işlerde ne Rus, ne İngiliz düşmanlığıyla davranıyoruz. Özellikle Osmanlı, genellikle İslam çıkarı ve selâmetini temel görüş kabul ettik. (...) Hintliler çok bölünmüş; akıllı davranmak isti-

yorlarsa önce birlik olsunlar (yani Müslüman, Hindu, vb. birleşsinler).

Görüldüğü gibi bu davranışta en ufak bir Panislamcı yaklaşım yoktur.

1879'un ikinci yarısında Abdülhamit'in, hem Mısır Hidiv'i İsmail'le hem de İslam dünyasını çok etkileyen ve ismail'den de çok para alan Al Cavaib gazetesi yayıncıları Şidyaklar'la arası bozuldu. İngiliz-Fransız ültimatomu sonucu padişahın onayı ile görevinden uzaklaştırılan İsmail sürgün olarak yerleştiği Napoli'de Türkçe-Arapça Al Hilâfa gazetesini çıkardı. İbrahim Muvaylihi'nin yönettiği yayın Arap Hilâfeti'ni savunuyordu. Bunun Osmanlı hanedanına haksız geçtiğini, Mısır Hidivi'nin Halife olması gerektiğini ileri sürüyordu. Hidiv ayrıca Paris'te Al İttihad'ı yayınlattırdığı gibi (3 sayı çıktı) ondan Abdülhamit aleyhinde bir broşür yayınlamasını istedi. Önerisine göre bu Mekke'de Müslüman kılığına girecek bir Yahudi tarafından dağıttırılacaktı. İbrahim bu işi pek tehlikeli buldu, broşürü yayınlamakla birlikte Osmanlı elçiliğini de haberdar etti ve toplattırıldı. Bu oyunların içine giren İbrahim bu kez Hidiv'den habersiz Al İttihad'ın dördüncü sayısını çıkardı, içinde Hilâfet aleyhinde yazılar vardı ve tehdit edip para sızdırmak istiyordu. Elçilik haber aldı ve İbrahim hudut dışı edildi. (Pakdaman, 96)

Artık yabancılardan değil, Müslümanların içinden gelen direnç kuşkusuz çok daha etkili olabileceğinden Abdülhamit'in korkusu daha fazla oldu. Al Hilafa'nın durdurulması için girişimlerde bulundu ve iki sayıdan sonra kesilmesini sağladı. Bâbıâli de, El Selâm adında Arapça bir gazeteyi yayına soktu. Ancak zaten bu tür iç çatışmayı bekleyen Batılılara koz verilmiş oluyordu. "Hilâfeti Medine'ye yerleştirmek için Arabistan'da gizli bir derneğin kurulduğu" haberleri ortalıkta dolaşmaya başladı. Hidiv İsmail de Abdülhamit'ten intikam almak için hiçbir fırsatı kaçırmıyor, İslam fanatizminin İstanbul'dan kaynaklandığı konusunda demeçler vermekten kaçınmıyordu.

Hidiv İsmail ve devletin Arap yurukları etkileme aracı Al Cavaib gazetesi ile sorunların arttığı bir sırada, Mekke Emiri konusunun gündeme gelmesine tanık olunuyor. Osmanlı yönetimi

Hicaz'a daima bir vali atamış, ancak yerlileri, özellikle de Hac yollarını kontrol eden ve soygunlarıyla tanınan bedevileri etkilemek için, ileri gelen Arap aileleri içinden bir Emiri Mekke'ye de yetki vermeyi adet edinmişti. Genellikle bu emirler daha ön planda görünür ama devlete bağlılıktan da uzaklaşmazlardı. 1877-78 yenilgisinden sonra makama, İstanbul'daki bürokrasinin içinde üst derecelerde görev yapmış ve özellikle yenilgi sonrası İmparatorluğun geçirdiği bunalımı bilen biri, Avn ailesinden Hüseyin Paşa atandı. Yeni Emir'in, valinin Mekke'de oturmasını istememesinin yanısıra Cidde"ye atanan ilk İngiliz Konsolosu Zohrab'la sıkı bir ilişki içine girmesi bağımsızlık yönünde düşünceleri bulunduğunu gösteriyordu.

1879 yılında İngiltere elçisi Layard Suriye'yi dolaştığında iki konu ile özellikle ilgilenmişti. Birincisi Fransızların göz koydukları bu bölgede İngiliz etkisini artıracak formüller bulmaktı; Dürzi'lerle ilişkileri geliştirmek gibi. İkincisi Müslüman Arapların Osmanlı Devletine karşı tutumlarını saptamak. İstanbul'a dönüşünde sultana, Hicaz'da bir gizli anti-hilafet cemiyetinin varlığından bahsetmesi, sağlık dereceleri tartışmalı da olsa, bazı bilgilere erişmiş olduğunu kanıtlıyordu. Tabii ki İngiltere'yi asıl ilgilendiren, Hint Müslümanlarının, temelde Ruslara karşı olmakla birlikte, aşırı bir Osmanlı hilafetine bağlılık göstermeleri ve maddi destek vermeleriydi. Afganistan emirinin Hint Müslümanlarını İngiliz yönetimine karşı ayaklandırma çabalarından rahatsızdılar. Böyle bir ortamda Mekke Emiri Hüseyin'in, İngiliz hükümetine hizet vermeye hazır olduğunu, hatta Afgan Emiriyle aralarını bulmak için görevlendirilebileceğini bildirmesi, daha kapsamlı planlarının bulunduğunu düşündürüyordu. Nitekim Londra'ya ulaşan mesajlarında, Arapların Osmanlı sultanını halife olarak kabul etmediklerinin belirtilmesinin yanı sıra, İslam dininin –Hindistan'daki gibi– İngiliz korumasına ihtiyacı bulunduğu da açıkça ifade ediliyordu. Hatta bütün Osmanlı Vakıflar yönetiminin İngilizlerce üstlenilmesini bile önermişti. Arap hilafeti için Mekke'de gizli bir cemiyetin varlığından da bahsediliyordu. Hüseyin Paşa'nın 14 Mart 1880 günü Cidde'de, kesin anlaşılamayan bir sebepten dolayı, bir Afganlı tarafından öldürülmesi, projelerini fiiliyata sokmasına izin vermedi. Ancak, hilafetin Arab'a geçmesi düşüncesine de zemini

hazırladığı inkâr edilemez. Bunun hemen arkasından, 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiği ve Blunt vasıtasıyla arap Hilafeti kampanyasının hızlandırıldığı unutulmamalıdır.

1880 yılı ortasında İngiltere'de Türk ve İslam düşmanlığıyla ünlü Gladstone'un iktidara gelmesi ve uzun süre kalması, Abdülhamit'i hiç beklemediği yeni güçlüklere düşürdü. 1876 Bulgar olaylarındaki kampanyasıyla Türkiye'nin başına büyük dertler açan Gladstone'un yeni bir Türk düşmanı kampanya başlatması bekleniyordu. Bu dönemde İstanbul'da Delhili Gazanfer Ali Han tarafından Paik-i İslam (İslam Habercisi) adlı Türkçe ve Urduca yayın başladı. Buna dair Türk kaynaklarında bilgi bulamadık. Abdülhamit'in doğrudan yardım yaptığı hakkında da bilgi yok. Hindistan'da etki yarattığını Hint kaynaklarından öğreniyoruz. Belki de ilk sayısı olabilecek 26 Mayıs 1880 tarihli sayısındaki yazılara göre, sadece Türkler'le Hint Müslümanları arasında dostluk sağlamak amacıyla yayımlanıyordu. Ancak Hindistan'da yayımlanan İngiliz gazeteleri (başta Indian Statesman), satırları arasında Panislamizm propagandası yaptığını ileri sürerek şiddetle saldırdılar. Olay Londra'yı da etkiledi ve Panislamizm'i ve Abdülhamit'i yerden yere vuran bir kampanya başlatıldı.

Bu saldırılara karşı çıkan Hindistan'ın Jarida-i Rûzgâr gazetesi 24 Temmuz ve 21 Ağustos sayılarında hayretle yanıt veriyordu:

"Biz bu yayında Hint Müslümanlarını İngiliz hükümetine karşı kışkırtmaya yönelik hiçbir şey görmedik. Çok sayıda sözü de abartmadır, biz Müslüman ve gazete sahibiyiz, öyle olduğu halde bize tek bir broşür gelmedi ne İstanbul'dan ne de Bâbıâli'den (...) Paik'in tüm Hindistan'da 8 ya da 10'dan fazl abonesi yoktur ve son üç haftada bir nüshasını gören olmadı. Geldiğinde de içinde hiçbir kışkırtıcı yazı bulunmuyor. Olsa bile Sultan'la din bağından başka bir bağımız yok ki bunlara uyalım. Ayrıca Sultan, İngiltere ve diğer Müslüman devletlerle sorun yaratacak kadar çılgın değildir."

Jarida'nın yargısına kuvvet kazandıran, İngiliz yönetiminin resmi çevirmeni (Farsça ve Hindustani çevirmeni) Binbaşı C.D. Baynes'in raporundaki bir nottur:

"Ben bu gazeteden sadece dört nüsha gördüm, hiçbirinde ayaklanmaya çağıran bir yazı görmedim. Gerçekte stilleri son derece zararsızdır." (L/R/5/104)

Ama sömürgeci çevreler korkularını altedemiyor ve Jarida'nın sahibi Gazanfer Ali'nin sadece para kazanmak için gazeteyi çıkardığı görüşüne inanmıyorlardı. 1881 başında hâlâ Paik'in etkisi, tartışması sürüyordu.

"Paik-i İslam kışkırtma amacıyla çıkarıldı ama İngiltere hükümetinin girişimiyle durduruldu, bu arada Hint'te çok dağıtıldı. (...) Kalküta gazetelerinden biri Mekke'de iki şeyh tarafından basılmış bir broşürün Hindistan'da çok sayıda, Cezayir, Tunus ve Fas'ta da çok sayıda dağıtıldığını bildiriyor. Bundan Sultan'ın İslam dünyasının lideri olduğu ileri sürülüyor." (Mazhar-ul Ajaib, 11.II.1881)

Bu haberi Al Cavaib'in yalanlamasına ve Hint basınına da yansımasına rağmen İngiliz korkusu azalmıyordu.

Osmanlı Hilâfetine karşı girişimleri dengelemek için Bâbıâli'nin düşündüğü en haklı önlemlerin bile sömürgecilerce bir tehdit sayıldığı anlaşılıyor. Örneğin, Tercümanı Hakikat'ın 30 Ocak 1881 tarihli sayısında Müslümanlar arası dayanışmayı pekiştirecek kitapların en iyi dağıtma yerinin hac döneminde Hicaz olacağını yazmasını da Panislamcı eylem sayanlar çıkabiliyordu. Biraz aşağıda ayrıntıyla bahsedeceğimiz, Hristiyan misyoner faaliyetlerini meşru sayanların, sadece Osmanlı hilafetini savunmak için İstanbul'dan yönetilecek bir eylemi tehlikeli saymaları, ancak emperyalist mantıkla izah edilebilir.

Herhalde bu asılsız Panislamizm kampanyalarının etkisiyle Mısır'daki İngiliz ajanlarından Blunt yeni Başbakan Gladstone'un dikkatini Arap Hilâfeti politikasından yararlanılabileceği konusuna çekti ve onun yönergesiyle Dışişleri Müsteşarı Sir Charles Dilke ile görüştü; böylece Arabistan'da Arap Hilâfeti'nin canlandırılması çalışmalarıyla görevlendirildi. 1881 yılına yoğun bir Arap Hilâfeti kampanyasıyla girilmesinde her halde bu kararın rolü olmuştur.

3 Ocak 1881 günü Luis Sabuncu, İngiliz hükümetinin 10 bin sterlinlik yardımıyla, Arapça olarak yazılıp Türkçe, Farsça

ve Urduca'ya çevrilerek bütün İslam alemine dağıtılacak, Al Hilâfa adlı gazeteyi yayımlamaya başladı. Gazete, Osmanlı devletini kemiren hastalığı saptamak, Sultan ve vezirleri hakkında gerçekleri yazmak amacıyla çıktığını ileri sürüyordu. En önemli dizi makaleleri, Hilâfet ve Müslümanlar, Âli Osman Hilâfeti, Hilâfet ve Kanun-i Esasi gibi başlıkları taşıyordu. Gazete, resmen İngiliz elçilik ve konsoloslukları tarafından dağıtılıyordu. Sermayesinin kendisini on yıl süreyle yaşatmaya yetecek kadar olduğunu açıklayan Al Hilâfa, İstanbul'da bile dağıtılmıştı. Londra'daki Elçi Musurus Paşa'nın uyarısıyla Abdülhamit işin ciddiyetini farketti ve kapatılması için çok çaba sarfetti. Başarısı sadece gazetenin adının Al İttihat Al Arabi'ye çevrilmesinden ibaret kaldı. Ancak 9 yıl sonra, 1890'da Sabuncu'ya yüksek para ödeyerek İstanbul'da bir iş verip kendi hizmetine alarak etkisini ortadan kaldırabildi.

Karşı saldırı, 10 Şubat 1881'de Doğu Hindistanlı Abdülresul'ün (ya da Abdurrahman) çabasıyla Londra'da Al Gayret adında bir gazete çıkmasıyla başladı. Rüşdiye hocalığı yapmış olan Abdül, Urduca, Türkçe, Farsça, İngilizce biliyordu. Türk Hilâfeti'nin yasallığını savunması gazetesine Abdülhamit'in destek vermiş olduğu iddiasını yaratmıştır. Ancak İngilizlerin gazetenin aynı zamanda Panslavizm'i (Daha açıkçası İngiliz yönetimine karşı Rus dostluğunu) savunduğunu ileri sürdüklerine göre, evvelce bahsettiğimiz Hindistan'daki, ülkeyi Rus yardımıyla İngilizlerden kurtarma yanlılarından olduğu düşünülebilir. Gazetenin İstanbul'da değil, Londra'da çıkması da Abdülhamit'in –para yardımı yapmış olsa da, ki çok mümkündür– işin kendisiyle bir bağlantısının görülmesini istemediğini kanıtlar.

Bu fırsatla Abdülhamit'in propaganda taktiğinin bir özelliğine de işaret etmeliyiz. Abdülhamit, ülke içinde tartışma yapılmasına karşıydı, hatta kendisinin savunulmasına bile; bu, karşı tezlerin de bahsedilmesi sonucunu yaratabileceğinden işine gelmezdi. Uzun süre İstanbul'da yaşamış gazeteci S. Whitman'ın anılarında buna dair ilginç bir örnek vardır.

"Bir keresinde yakın tanıdığım bir paşa, Sultan'ın Hilâfet üzerindeki iddiasını savunan ateşli bir makale kaleme almıştı. Her

halde, böylelikle bağlılığının kanıtını verdiğini sanıyor ve belki de karşılığında bazı teşekkür ödülleri bekliyordu. Saraya çağırılıp, Sultan'ın kâtiplerinden biri tarafından soğuk şekilde karşılanınca şaşkınlığı büyük oldu. Kâtip onu kenara çekip, dışarıda parlamakta olan güneşi pencereden göstererek dedi ki: 'Güneşi görüyor musun?.. İşte orada!.. Varlığını ispatlamak için gerekçeye gerek yok. Sultan'ın Hilâfeti de böyledir. Ne gösteriye ne de savunmaya gereksinimi vardır. Zat-ı Şahane bir daha Hilâfet hakkında yazmanızı arzu etmiyor." (148)

İngiltere'nin Hilâfet'e dayalı kampanyasına karşılık Türkiye'den yükselen saldırıların, konuyu tartışmaya girmeden sadece İngiltere'ye çatan nitelik taşımaları dikkati çekicidir. Vakit ve Tercüman-ı Hakikat "Hint Müslümanları Okyanus'ta kayıp iki adaya mı esir olacak?" temasını işlemiş ve bu hem İngiliz elçisine hakaret hem de Hintliler'i ayaklanmaya çağırmanın işareti sayılmıştı. Bâbıâli ile elçilik arasında gerginlik yaratmıştı.

Aynı sırada Paris'te, kapatılan Osmanlı Meclisi'nin Arap üyelerinden ve ilk Arap hakları bildirgesini 1876'da İstanbul gazetelerinde yayımlamış olan Halil Ganem, İsmail bin Yusuf'la birlikte 21 Mart 1881'den itibaren Al Basir'i yayınlayarak kampanyaya katıldı. Arap hakları savunuculuğunu o da Fransız çıkarlarına uygun açıdan yaşamının sonuna kadar sürdürdü. Yine o dönemde, Avrupa'da Abdülhamit rejimine karşı (Hilâfetçiler dışındaki) yayınların da başladığını görüyoruz. Ali Şefkati'nin İstikbal'i, İtikad'ı gibi.

Abdülhamit'in, özel din adına yapılan yayından çok, İstanbul'un giderek kontrola daha çok alınan yarı resmileşen basını aracılığıyla, bu saldırılara karşı koymaya çalıştığı görülür. Kendisinden esinlendiği bilinen yayınların kendisine karşı belge olarak kullanılabileceğini, Avrupa emperyalizmini daha da kışkırtacağını biliyordu. Panislamizm tehlikesi korkusunun çıkarcı emperyalistleri birleştirebilecek tek konu olduğu da belliydi. Abdülhamit gibi uzak görüşlü ve dalgalandırmama, kışkırtmama ilkesine sahip birisi böyle bir hata yapmazdı. Fakat aynı zamanda Abdülhamit'in Arap Hilâfeti kampanyasının yanısıra Arap Milliyetçiliği kampanyasının da gelişmekte olduğunu farkettiği anla-

şılıyor. 1876 sonrasında giderek artan Mısır Milliyetçiliği kampanyasının, temelde Müslümanlar arası çözülmeye –Hristiyan Arapların o zamana kadar sağlayamamış oldukları- önemli bir boyut kazandırmaya başladığı farkediliyordu.

Kışkırtma ve dalgalandırmamaya dikkat etmekle birlikte Abdülhamit'in bir yandan da kendisini ve devletin bütünlüğünü savunması da gerekliydi. Zannımıza göre ilk kez 1879-80'lerde, tarikatlardaki çok az sayıdaki güvendiği üst düzey yöneticiler aracılığıyla, Hilâfeti'nin meşruiyeti konusunda propaganda yaptırtmaya başladı. Bu propagandanın kâğıt üzerine dökülmeyen, geleneksel, kulaktan kulağa yayılan türde olduğu bellidir. Bu arada Mekke Şerifi'nin kendisine çok bağlı ve politik ihtirası olmayan bir kimse olması gerektiğini de farketti. Yoğunlaşan Arap Hilâfeti kampanyası sonucu, bir sabah Mekke Şerifi'nin Halife ilân edilmiş olduğunu işiterek uyanabilirdi. Buraya güvendiği Şerif Abdülmuttalib'i getirdi. Ayrıca Mekke'de güçlü tekkelere sahip olan Rufai ve Kadiri gibi tarikatlar aracılığıyla Mekke halkı ve hacılar arasında kendi Hilâfeti'nin yasallığını savunmaya başladı.

Abdülhamit'in Mekke-Medine üzerindeki ilgisini, burayı din propaganda merkezi haline getirdiği şeklinde yorumlayanlar da çıkmıştır. Oysa böyle bir şey Abdülhamit'in politikasına aykırı düşerdi. Abdülhamit bütün gücüyle, içinden tek adım dışarı atmadığı İstanbul'u merkez haline getirme çabasındaydı. Hicaz'ı ise kontrolü altında tutmaya çalışıyordu. Mekke'den bazı İslami fikirlerin yayıldığı, hatta Kuzey Afrika'da görülen bazı tarikat eylemlerinin orada başladığı yadsınamaz, Abdülhamit'in de amacı bunların kendi politikasının aksine bir yol izlememesini sağlamaktı.

Avrupa'nın yaklaşımı ise Hacc'ın bir kışkırtma aracı olarak kullanılabileceği esasına dayanıyordu: Ya Hacc'dakiler Panislamist politik kararlar almaya kalkışırlarsa! Hac'a gelenler kuşkusuz aralarında İslam dünyasının içinde bulunduğu sorunları da konuşuyorlardı, ancak genelde gelenekselleşmiş Hacc'ı politika dışı tutma eğiliminin egemen olduğu kuşkusuzdur. Hacc'ın aksine politikayı unutturur niteliği Napolyon'un Mısır'ı işgali sıra-

sında görülmüştü. Hacıların Hicaz'a ulaşmasına engel olunmadığı sürece işgale "İslami" açıdan direnç gösterilmemiştir. Ancak 1880'lerde henüz Avrupalılar da bunun bilincine varamamışlardı. Her yıl dünyanın dört bir tarafından yüz bine yakın mümini bir araya getirin bir toplantının iç yüzünü öğrenmek o yıllarda gerçek bir isteri haline geldi. Üstelik hacı sayısı durmadan artıyordu. 1907'de 281 bini bulmuştu.

İngiltere'nin bu konularla aşırı ilgilenmesi sadece siyasal açıdan değildi, ekonomik ve sağlık konuları yüzünden de ilgiliydi. Cidde limanına 1881'de giren 259 gemiden 130'u, yani yarısı İngiliz bandıralıydı ve taşınan toplam 244 bin tonun 142 bini, yani yüzde 60'ını onlar taşıyorlardı. Bunlardan önemli bir kısmı Hindistan'dan geliyordu. Yine aynı yıl Cidde'ye deniz yoluyla gelen hacıların yaklaşık beşte birini de (38 binde 8600) Hint hacıları oluşturuyordu. Bu genel hacı sayısının 9 ya da 10'da biri demekti. Hacc'dan gelen kolera türü salgın hastalıklar, hacıların mali ve hukuki sorunları da İngilizleri ilgilendiriyordu. Fransızlar Hacc'dan gelebilecek politik akımlara karşı Hacc'a resmen yasaklama uygulamasına başvurmuşlardı. İngiltere bunu yapmadı ama Hicaz'ın içişleriyle de aşırı şekilde ilgilenmeye başladı. Buralarda bulundurduğu Müslüman konsoloslardan başka, Müslümanlığı kabul eden İngilizleri de Hacc'a gönderiyordu. Burckhardt ve yüzbaşı Burton'dan sonra T.F. Keane de (Tinsley Brothers) bir Hintli prensin maiyetinde olarak kutsal topraklara ayak bastı. Gerek buradan alınan bilgiler, gerekse Müslüman Hint gazetelerinin sağladıkları, Mekke'de İslamın durumunun çok konuşulduğunu, endişeler belirtildiğini, ancak Mekke Şerifi'nin liderliğini kabul edenin bulunmadığını, İstanbul sultanının Hilâfetine saygı bulunduğunu gösteriyordu. Bu bile kendi başına emperyalistleri kuşkulandırmaya yeterliydi.

TUNUS VE MISIR'IN AVRUPALILARCA İŞGALİYLE PANİSLÂMCI SUÇLAMALARININ ARTMASI

1881'de Tunus'un Fransızlar, 1882'de Mısır'ın İngilizlerce işgali Abdülhamit'e yönelik Panislamcı suçlamalarını hızlandırdığı gibi, Arap Hilâfeti kampanyasına da yeni bir ivme kazandırdı. Tabii Arap milliyetçi akımları da yapı değiştirmeye yöneldi. Genellikle Protestan ve Cizvit okullarının Hristiyanlığı yayma amaçlı programlar çerçevesinde teşvik ettikleri Araplık akımının, nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil eden Müslüman kesim katılmadan bir sonuca varamayacağını farketmişlerdi. Bu sebeple onların da desteğini sağlayabilmek için, Türk yönetimi ve hilâfeti karşıtı, Arap milliyetçisi bir akımı ön plana çıkarmak ihtiyacını hissettiler. Bunun kamuoyuna yansıtılması, 1880'lerde Suriye-Lübnan bölgesinde duvarlara yazılı bildiriler asılması yoluyla başladı. Girişimin Yıldız'a hemen ulaştırılan bilgilerinin Abdülhamit'i gayet rahatsız ettiği şüphesizdir.

İngiltere'ye Mısır'a yerleşme cesaretini verecek olan Fransızların Tunus saldırısı üzerine Abdülhamit'in özellikle Trablusgarp'taki savunmaya yönelik politikası, emperyalizmin taktiği gereği, derhal Panislamizm diye nitelendi. Müslüman fanatizmi ile mücadele edileceği, Trablus'un fanatiklerle dolu olduğu ve kıştırtıcılığı da Abdülhamit'in yaptığı, hatta fanatikleri durdurmak için, merkezi olan İstanbul'a askerle gitmek gerektiği bile ileri sürüldü. (F, 19.V; 15.VI; 23 ve 26.VII; 8 ve 27.VIII) Bu saldırılar arasında bulunan ve bizim Panislamistciler'in kanıt diye sundukları, Gabriel Charmes'ın, Revue des Deux Mondes'da çıkan (1881/1882) ve sonra kitap halinde topladığı "L'Avenir de la Turquie-Le Panislamisme=Türkiye'nin geleceği Panislamizm" (Paris, 1883) yazılarına özellikle dokunacağız. Charmes diyor ki:

"Sultan'ın Halifelik üzerindeki iddiasına yabancı duramayız, çünkü eğer bu iddia haklı görülürse, Cezayir ve Tunus'ta

emrimiz altında tuttuğumuz beş milyon Müslüman, vicdanlarını olduğu kadar iradelerini de etkileyecek ruhsal ve siyasal bir otoritenin etkisi altında bizim, dışımızda ve üstümüzde olurlar. Tunus'ta ve Cezayir'de olanları anlamak için İstanbul'da olanları bilmek gereklidir. Aynı akım Akdeniz kıyılarında, Boğaziçi'nden Cebelitarık'a kadar yayılıyor. Abdülhamit'in ruhuna hükmeden ve onu Panislam hayaliyle besleyen fanatik şeyhler, kendi başlarına fazla önemli olmasalar da kuşkusuz dünyanın geleceği üzerinde kesin bir etki yapacaklardır."

Fransa'yı "büyük bir Müslüman devlet" ve Türkiye'den sonra ikinci büyük Arap devleti" diye niteleyen yazar, bu Panislamist politikadan dolayı Tunus ve Cezayir'in geleceği hakkındaki endişelerini belirtiyordu.

Tunus olayı sırasında Tercüman-ı Hakikat'ın, Osmanlı Devleti'nin bir Arapça yayın organı bulunmamasına (Al Cavaib Nisan 1881'de, Abdülhamit'in Mısır politakısını eleştirdiği için kapatılmıştı) dikkati çekmesi ilginçtir. Tercüman, Avrupa'da Hilâfet'e düşman 6-7 gazete çıktığını ama savunan tek bir organ bulunmadığını belirtiyor ve "Arap yazarlar Tunus işinde gereklidir" diyordu. Al Cavaib'e aylarca sonra izin verilecek, Mısır işinde Urabi'ye karşı Abdülhamit'i savunacak ama sonunda yöneticileri Mısır'a gidip yerleşecek, gazeteyi orada çıkaracak ve Abdülhamit önemli bir yayın organını kaybedecekti.

Ne kadar şaşırtıcıdır ki Cavaib'in kapalı ve Bâbıâli'nin tek bir Arapça organsız bulunduğu bu dönemde, haber alma göreviyle İstanbul'a kadar dolaşmış olan –bunu kendisi açıklıyor– Fransız Yüzbaşısı N. Ney İstanbul'da 100 bini aşkın tirajlı Panislamist gazete (Al Cavaib) çıktığını belirtiyor ve ekliyordu:

"Paketler halinde Semerkant'tan Mogador'a bütün İslam ülkelerine gönderiliyor. Bu gazetenin her yerde muhabirleri var. Redaktörü bana Tombuktu Şerifi Şeyh el Bakkay'ın bir mektubunu gösterdi. (...) Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan, Suriye, İran, Hint vb. yerlerle devamlı yazışma halindedir. (...) Okuyucularımı, belli bir anda İslam dünyasında böyle bir propaganda aracının yapabileceği etkiyi değerlendirmede hakem olmaya çağırıyorum." (F. 27.VIII.1881)

Sömürgecilerin korkusu, hayallerini böylesine işlettirecek hale gelmişti.

Bunun yanı sıra Osmanlı Sultanı'nın Kureyş'ten olmadığı için Halife olamayacağı, sahte Halife ünvanı taşıdığı, bir Arap Halife'nin gerektiği iddiaları, hatta bazen Mekke Şerifi'ne "Pontife=dini lideri, papa" ünvanıyla hitap edildiği bile görülüyordu. Hilâfet konusunun büsbütün ayyuka çıkmasına sebep olan Mısır olayı oldu. Avrupa müdahalelerini sona erdirmek ve ülkenin bağımsızlığını sağlamaya yönelik milliyetçi akım, Abdülhamit'i en çok terse düşüren olay olmuştur.

İngiltere ve Fransa'nın Mısır'ın iç işlerine karışma çabaları ve milliyetçilerin direnci, bu toprakların sözde hakimi Abdülhamit'i karşıt olduğu iki akıma karşı aynı anda bir politika ortaya koyma zorunda bıraktı. Sözcüsü Tercüman-ı Hakikat bir yandan "Mısır olayı dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin hakkı ve Zatı Hazreti Padişahi'nin âlemi İslamiyet üzerinde büyük bir nüfuza sahip oldukları kabul olunmalıdır" (28.III.1882) diye yazıyordu. Bu tutumla Avrupa'ya karşı çıkıyor, onların görüşüyle Panislamcılık yapmış oluyordu. Fakat aynı zamanda, haklarını silâhla korumayı göze almış Mısır milliyetçilerine sükûnet öneriliyordu: (3.IV.1882)

"Barışa muhtacız. (...) Evlad-ı vatanı silâhlandıralım, fakat tüfekle değil. (...) Tüfek gerekinceye kadar depoda dursun. Evlâd-ı vatanı kazma kürek ile silâhlandıralım diyoruz. Bir askerî saldırı yolundan ise bir uygarlık yolu açalım ve fethe hücum edelim. Kaleyi topa tutacağımıza, ulusal servetimizin yollarına engel olan dağları, kayaları dinamite tutmanın bugün daha kârlı olacağını anlarız. Bu sadece bir gazetecinin görüşü değildir, devletimizin politikası da bununla oluşur."

Gerçekten Abdülhamit de "Devletimiz kadar barışı gerektiren başka bir devlet yoktur" sözünü hep tekrarlamıştır. Ancak bu yaklaşımın en yasal direnme hakkını kullananları boyun eğmeye, kaderciliğe sürüklemekten başka bir anlamı da yoktu: Bağımsızlıktan vazgeçecek kadar dalgalandırmama isteği. Bu açmaza Abdülhamit'i düşüren, emperyalizmin pek ince bir oyunu olmuştu. Dünyanın en büyük Müslüman devleti olan İngiltere

1882'de Mısır'a el koyunca, ikinci hiç olmazsa üçüncü Arap devleti haline gelmiştir. Mısır milliyetçisi Urabi'nin ayaklanması sırasında Avrupa politikası Abdülhamit'i Avrupa'nın jandarması olarak Müslümanlara karşı kullanmak istemişti. "Müslümanı Müslümana kırdırmak istiyorlar, İslam kanının mübarek Nil'in dalgaları gibi akmasını mı istiyorlar?" diyerek bu rolü reddetmişti.

S. Deringil'in araştırmasındaki belgelerde açıkça ortaya koyduğu gibi, hem Hidiv Tevfik'in hem de Urabi'nin başvurularını "Bırakınız Hilâfet makamı halletsin" politikasıyla yumuşatarak çözümlemeye çalıştı. Urabi'ye şiddet ve askerle karşı çıkma önerilerini kesinlikle reddetti. Bir taraftan İslamın başı ve savunucusu olarak prestiji ve popülaritesi hem Arabistan ve Asya'da zarar görebilir hem de Urabi, Arap Hilâfeti geleneğini canlandırmaya kalkışabilir" diye İngiliz elçisi raporlar yolluyordu. Ama denge politikası da bir işe yaramadı. Urabi'nin, "Osmanlı ordusu gelirse İngiliz ve Fransız kuvvetlerine yapılacaktan daha çok direniriz" şeklindeki sözleri, Abdülhamit'in Halifelik iddiasına daha da büyük bir darbe oldu. Abdülhamit yan tutmak zorunda kaldı. Mısır halkına gönderdiği bildiride, İslamda kavmiyet ve cinsiyet bulunmadığı, Sultan-Halife'ye ve onun temsilcisi Hidiv'e tam itaat önerildi. Bu dönemde İstanbul basınının, sarayın emri olduğu açıkça fark edilir şekilde, "Hilâfete bağlılık gereği" temasını işlediği ve Abdülhamit'in politikasının başarılı olduğunu (vaktinden önce) ilân ettiği görüldü.

Bu bağlılıkta hiçbir eylem çağrısı bulunmadığı, sadece "sözünün dinlenmesi" istendiği halde yine de Batılı çevreler için bir Panislamizm işaretiydi. Bu kızgınlığı Tercüman-ı Hakikat şöyle açıklıyordu:

"Şimdiye kadar Osmanlı devletinin ismi anılmazdı ama Mısırlılar'ın şân-ı Hilâfete gereken kutsamaya girişmelerini İngiliz devleti bir türlü hazmedemedi." (14.VII.1882)

İngiltere'nin, gerçekten hem Hidiv'den hem de Urabi'den bıkan büyük kitlenin, en çok Sultan'ın arabulucu temsilcisine içten gösteriler yapmasından kuşkulandığı anlaşılıyor. Ancak Abdülhamit, ne Urabi'ye ne doğrudan halka –eylemci halka karşı-

dır– yanaşmayıp, Avrupalılarla doğrudan bağlantıda olan Hidiv'i destekleyince, İngilizlerin Mısır'ı işgal projeleri de kolaylaştı. Halife ağırlığını ne eylemcilerden ne de kitlelerden yana koymayacaktı. Ama Hilâfet'in etkenliğini açıkça Avrupalılar'dan yana, Müslümanlar'a karşı koymaktan da kaçınmıştı. Olayda kaybettiği prestije karşılık bu noktada önemli bir kazanç sağladığı da yadsınamaz.

İstanbul'daki İngiliz sözcüsü Eastern Express gazetesi (Kapatılan L. Herald'ın devamı) Mısır'ın kaybından sonra Abdülhamit'le İngiltere'nin barışabilmesi için tek formül bulunduğunu şöyle açıklıyordu: "Türkiye ölüyor diyenler var, eğer İngiltere ile kucaklaşırsa ölmez." (11.IX.1882)

Abdülhamit, Mısır olayında Avrupa tarafından düşürüldüğü durumu ve Mısır'ın göz göre göre kaybını asla unutamadı. İngilizlerin Mısır'dan çıkmaları koşulları üzerinde uzun yıllar süren pazarlıklar sırasında bu kırıklığını hep anımsattı. Batılılar ise dindaşları aleyhinde karar vermeme davranışını Panislamizm çerçevesinde değerlendirmekten hiç vazgeçmediler. Eylemsizliğini bile tehlike saydılar. Bunda Avrupalıları da fazla hatalı saymamak gerekir, zira son derece hassas bir denge içinde yürüttüğü eylemsizlik politikası içinde, ortaya Hidiv ve Urabi güçlerinden arındırılarak doğrudan İstanbul'a bağlanması gibi bir durum da çıkabilirdi. Bundan özellikle Fransızlar çok telâşlanmışlardı. Avrupa'nın önerdiği gibi Mısır'daki karışıklığı Osmanlı ordusu bastırırsa bir daha oradan çıkmayabilirlerdi. Abdülhamit ise, temsilcisi Derviş Paşa'ya durmadan bildirdiği gibi oraya barışçı olarak girmek yanlısıydı.

"Din yayma gayretiyle dolu, zeka canlılığına gözlem yeteneğine ve büyük babası Mahmut'un kararlılığına sahip olan Abdülhamit, İslam halkları arasında imanın doğuşunun organizatörü ve dallarını Türkistan'dan Fas'a kadar yaydığı, değişik isimler altında saltanatının etkisini sürdürdüğü bu Panislamik birliğin yaratıcısıdır." (F. 13.VI. 1882)

Hayali bir birliğin başı olarak Abdülhamit'ten böylesine korkan Fransızlar "bir kere Afrika'ya ayak atarsa bu kıtayı (Tunus ve Cezayir anlamında) aleyhimize ayaklandırmaktan geri

kalmaz, ateşli bir taraftarı olduğu Panislamizm derhal bütün Afrika'ya yayılır, çöl kaynamaya başlar" diyorlardı.

Bu sırada İngiltere de 60-80 İslam tarikatının içyüzünü açıklayan "İslam'ın Geleceği" adıyla bir kitap yayımlanarak, İslam'ın gizli gücü araştırılmaya çalışılıyordu. Az süre sonra aynı şekilde "Hicaz'daki Tarikatlar" adıyla Fransa'da benzeri bir yayın yapıldı. Avrupa olaylara başka bir açıdan bakmaya başlamıştı.

18 Temmuz 1882'de Fransız meclisinde yapılan tartışmalarda Başbakan Freycinet de Abdülhamit'in Mısır'a bu yerleşme taktiğinin farkında olduklarını ve tehlikelerini, Fransız sömürgeleri üzerinde ne denli etki yapabileceğini bildiklerini, dolayısıyla Mısır'a müdahale önerisini şartlı yaptıklarını açıklıyordu. Eski Başbakan Gambetta'nın sözleri çok daha kesindi: "Türk'ü Ehramlar'ın dibine getirmek, Cezayir ve Tunus'ta ateş ile oynamak demektir."

Urabi'nin de Abdülhamit bir kez gelirse, bir daha çıkartılmayacağını anladığı, bunun için Osmanlı ordularına İngiliz ve Fransızlara gösterileceğinden daha sert direnç gösterileceğini açıkladığı anlaşılmaktadır.

Ancak Avrupalılar'ın korkusu öyleydi ama S. Deringil'in belirttiği gibi, Urabi ile Abdülhamit'in el altından anlaştıkları ve Avrupa'yı Mısır'dan çıkarma oyunu oynadıkları iddiası bile yoğun şekilde ortaya atıldı. İşin içinde, kutsal savaş (Cihad) ilânı bulunduğu dolayısıyla Urabi mahkemeye verilirse, Abdülhamit'in de onunla birlikte yargılanması gerektiği de savunuluyordu. Ama Urabi tutuklandığında ele geçirilen belgelerin Sultan'ın çevresindeki Arap şeyhlerin eylemleri hakkında hiçbir yeni bilgi vermediği, ilginç hiçbir yanları bulunmadığı "genellikle İslamın prestijini yükseltmek ve Hilâfet'in gücünü kurtarmaya çağırıdan ibaret" oldukları anlaşılınca, bunlardaki şaşkınlık büyük oldu. (F. 24.VII ve 26.X.1882)

Mısır'da İngilizlerin düzenledikleri dava sırasında İstanbul sarayından da şahitler çağırıp Abdülhamit'i işe bulaştırmak çabalarını Sultan farketmezlikten geldi ve şahit yollatmadı. Ama esas sanıklar Urabi, Mahmut Sami, Rıfaa Bey'in açıklamaları bu

çabaları büsbütün boşa çıkardı. Aralarında bir bağ olmaması bir yana (onlar 'Mısır Mısırlılarındır'ı savunuyorlardı) Sultan'ın Mısır'dan Avrupa etkisini yok etmeye ve Hidiv'in iktidarını Hilâfet lehine yıkmaya çalıştığı kanısında olduklarını açıkladılar. Hakimler ve İngiliz Avukat Proadley, Abdülhamit'in, Urabi türü uysal bir Panislamist lideri kendi çıkarları için kullandığını ispatlamaya çok çalıştılar. İnandırıcı olduklarını söylemek güçtür, ancak Abdülhamit'e Panislamistlik yakıştıranlara yeni malzemeler sağladıkları yadsınamaz.

Tunus ve Mısır olaylarının hemen arkasından Senusiliğin Büyük Sahra'da, Mehdi hareketinin de Sudan'da eyleme geçmeleri Fransızları ve İngilizleri yeniden Panislamizm psikozuna soktu. Oysa Urabi'deki anti-Türk/Osmanlı duygular Mehdi'de de Senusilerde de vardı. Mehdi'nin "Kahire ve İskenderiye'yi aldıktan sonra Hicaz'ı da ele geçirip Türkleri buradan çıkaracağı" hakkındaki açıklamasına rağmen, bunlarla Yıldız arasındaki bağları keşfedebilmek için akla gelmez iddialar ortaya atılmıştır. Senusileri Osmanlı bayrağını Kufra'ya çekmeye razı edebilmek için Abdülhamit'in yirmibeş yıl süren bir sabırlı politika izlediğini de bu vesile ile anımsatalım. Orta Afrika'nın paylaşılması konusunda Berlin Konferansı (1884/5), bir yere bayrağını ilk dikenin sahip sayılacağı kararını verince, Abdülhamit elinde son kalan Trablusgarp/Bingazi'nin de tehlikeye düşebileceğini farketmişti. 30 Ekim 1890'da İngiltere ve Fransa'ya sunulan notada Bornu, Kanem, Tibesti ve Wadai'nin Osmanlı toprağı oldukları belirtildi. Ancak buralara yönelik –Fransız ve İngilizlerinkine benzer– askeri operasyonlara girişilmedi. Sadece Tunus-Cezayir hududunda, yerlilerin rızası çerçevesinde, hareket yapılmıştır. Bingazi'nin güneyinden Kufra, Sudan yönüne ise hiçbir girişim yoktur. Sadece 1886/7'de sultan yaverlerinden Şamlı Sadık al Muayyad'ı bölge halkıyla görüşmek için göndermiştir. 1890'da Rabah kendi isteğiyle Osmanlı bayrağını çekti. 1895'te al Moayyad tekrar Kufra'ya uğrar ama istenmediğini de saklamaz. Açıkçası Senusiler 'Osmanlı İslamını' yeterince İslamî bulmuyorlardı. Ancak 1908'de Libya kökenli Osmanlı memuru Ömer Mansur'un ziyaretinden sonra ve de tek başlarına tehlike-

den kurtulamayacaklarını anlayınca, Senusiler Osmanlı bayrağını çekip Abdülhamit'in halifeliğini kabul ederler.

Abdülhamit bu kadar ihtiyatlı ve çekingen davranırken her kararını Panislam'a bağlamak adeta bir hastalık haline gelmişti. Osmanlı Devleti ile doğrudan temasta oldukları için daha çok bahsini ettiğimiz İngiltere ve Fransa'ya karşılık, onlar kadar büyük sayıda Müslüman nüfusuna sahip olan Hollanda'nın da aynı Panislam psikozu içinde bulunduğuna dikkati çekelim. Bugün Endonezya olarak anılan Güney-Doğu Asya'daki adalara egemen olan bu sömürgeci devlet de araştırmalar başlatmış, ancak akımın merkezinin İstanbul değil Hicaz olduğunu ve bunda Hacc'ın en başta rol oynadığına karar vermişti. Çalışmaları yerinde belirlemek için Snouck Hurgronje adında bir ajan Müslüman olur ve 1884/5'te serbestçe Mekke'ye kadar girip araştırmalarını yapar. Hacc'a ve kutsal kente ait ilk fotoğrafları çekecek kadar serbest çalışma olanağı bulan bu gerçekten yetenekli araştırmacı daha sonra da ömrünü Endonezya'daki Hollanda yönetiminin İslam konuları uzmanı olarak tamamlamıştır. Onun, Fransızların Mekke'de Panislamcı merkez arama çabalarına karşı yaptığı açıklamalar ilginçtir.

Fransa'nın Cidde Konsolosluğunun 1896'daki bir raporu ve Fransa'nın Cezayir Genel Valiliği'nin 1897'deki bir yayını (Les Confréries Religieuses Musulmanes), 1871'de İstanbul Elçisine verilen talimatı teyit ederek, Sultan'ın bu örgütü Mekke Şerifi ve Mekke'deki mutavvifler (Hacc'a gelenlere ibadet yerlerini göstermekte rehberlik yapanlar) aracılığıyla yürüttüğü iddiasını ortaya atmışlardır. Konsolosun Mekke'yi hiç görmediği ve oradan hiçbir haber alamadığını da içine kaydettiği raporu ve kitaptaki bu iddiayı, ünlü Hollandalı Oryantalist Snouck Hurgronje bir makale ile daha o zaman açıkça alaya almıştı. Sırf Panislam olayını tetkik için 1880'lerde de bir yıl Mekke'de yaşayan ve bu konuda iki ciltlik bir de kitap yazan bu uzman, makalesinde, Abdülhamit örgütünün bir bölümünü oluşturduğu iddia edilen tarikatlar konusunda şu yargılara varıyor:

"Panislamik hareketin güçlü şekilde organize olabilmesi için daha pek çok şey lâzım. Ve, böylesine korkulacak bir araç-

tan daha mükemmel bir yararlanma sağlanmaması, Türkiye'nin bugünkü kurumlarının moral zaafının en belirgin tanıklarından biridir. Hareketin bugünkü halindeki örgütlenmesinde, Ebülhüda ve Zafir gibi kişiler buna hiç de gerçek bir güç katmıyorlar. İçlerinden birinin kurduğunu diğeri hemen hızla yıkmaya çalışacaktır (...) Ben aylarca Mekke'de bu olayı tetkik, Şerif'in, tarikatların, mutavviflerinin rollerini araştırmak için kaldım. Bu sebepledir ki, Ebülhüda ve Zafir Mekke Şerifi ve mutavviflerin bu büyük dini harekette hiçbir rol oynamadıklarını ve dini tarikatlerin, en azından Türkiye, Arabistan ve Doğu ülkelerinin pek çoğunda, Panislam açısından özel olarak önemli sayılmayacaklarını söyleyebilirim."

Bu yalanlamaya rağmen Fransızlar Birinci Dünya Savaşı sırasında hâlâ mutavviflerin yönettiği örgüt temasını işliyorlardı.

İşin ilginç yanı İngilizlerin de, Fransızların aksine, Mekke'de Abdülhamit'e düşman bir gizli Panislamcı örgütün varlığını savunmalarıdır. Mekke'yi hiç görmeden orada bir cemiyetin varlığını ileri süren Fransız konsolosu gibi, İngilizlerin Cidde konsolosu da, bu örgüt üyelerinden hiçbirini tanımadığını ve görmediğini saklamamış, ama varlıklarını ve eylemlerini en ince ayrıntıyla ve doğru olduklarına neredeyse yemin ederek, aktarmıştır. Fransızlardan, Panislam işinde İngilizlerin oyununa geldiklerini savunanlar çıkmıştır. Ve sonuçta Mekke'den Panislam eylemi değil, İngiliz desteğinde 'Arap İhtilâli' çıkmıştır.

ABDÜLHAMİT'İN, GERÇEK PANİSLÂMCILARI (AFGANİ VE MİZANCI MURAT) ETKİSİZLEŞTİRİŞİ

Mısır'dan sürüldükten sonra bir süre Doğu'yu dolaşan sonra Paris'e gelen Cemalettin Afgani orada "Mehdi'nin Vaftizci Yahya"sı diye karşılanıyor ve akıl hocası olarak sunuluyordu. "Mehdi'nin Halife'den daha büyük olduğunu ve Peygamber Muhammed'in imparatorluğunu tekrar fethederek evrensel mutluluğunu kuracağını" belirterek tam anlamıyla Panislamist bir kampanya sürdüren Cemalettin Afgani bir makalesinde de (F. 8.XI.1883) Mehdi'nin bir zafer kazanırsa Türkler'e tabi bütün İslam ülkelerinde, Hint'te, Afganistan'da, Orta Asya'da ayaklanmaların başlayacağını ileri sürüyordu.

Figaro gazetesindeki bir not Mehdi'nin durumu hakkında Doğu ile Batı arasındaki görüş farklarını çok iyi yansıtır: "Mehdi Avrupa'da Doğu'dan daha ünlü. Doğu'da onu ancak yanındakiler tanıyor." (27.II.1884)

Gerçekten, tıpkı Panislamizmin İslam ülkelerinden çok Avrupa'da konuşulması gibi Mehdi de İslam dünyasında hiç önemsenmemiştir.

Afgani'nin Mısır'daki çabalarından haberi olması gereken Abdülhamit'in Fransa'daki çabalarını da yakından izlettiği anlaşılıyor. Paris'te ilk sayısını 15 Mart 1884'de çıkarttığı Al Urvat al Vuska (Sağlam Kulp) isimli gazetesinin dağıttığı 900 kişilik listede Halife'nin de adı vardı. Ayrıca İstanbul'da 88 kişi bu yayını alıyordu. Sağlam Kulp'un amacı Müslümanlar arasında bağlılığı sağlamaktı ama özellikle Hindistan ve Mısır'daki İngiliz sömürgeciliğiyle savaştı. Sekiz ayda 18 sayısı çıktıktan sonra kapanan gazete, İngiliz yönetimi tarafından Hindistan ve Mısır'da yasaklanmıştı. Gazetesi kapandıktan sonra Afgani desteğini İstanbul'da aramaya başladı. Mısırlı Halim ve Hidiv İsmail gibi çıkarcı ve Abdülhamit'in sevmediği tiplerden aldığı yardımla

kampanyasını sürdürmüş olmasına rağmen, bu yaklaşımını padişah olumsuz karşılamadı. Afgani'nin Osmanlı toprakları dışından ve Fransız şemsiyesi gibi güçlü bir koruma altında İngilizler'e açıktan çatabilmesi, Mısır'ın kaybını bir türlü hazmedemeyen Abdülhamit'in politikasına çok uygun düşmekteydi. Saldırıları unutup, ondan sağlayacağı yararı ön plâna aldığı anlaşılıyor; kendi topraklarında yazdırtamadığını o yazabilirdi.

Hidiv İsmail'in Arap Hilâfeti kampanyasını yöneten, Afgani'nin de yakınlarından İbrahim Muvaylehi'yi aylığa bağlayan Sultan, o ve eski Kahire Polis Müdürü İsmail Cevdet aracılığıyla Afgani ile ilişkisini sürdürdü. Cemalettin'in, Osmanlı, İran ve Afganistan hükümetlerini İngiltere'ye karşı eylemci bir birlikte toplamaya çabalarının Abdülhamit'in görüşlerine uymadığı açıktır. P. Frémont'un 1895'de yayımlanan "Abdülhamit ve Saltanatı" adlı kitabında da belirtildiği gibi, Abdülhamit'te Panislam'dan çok Panosmanlılık eğilimi vardı. Yani bütün İslamı birleştirme ve Avrupa'ya karşı kin kusmadan çok, Osmanlı Devletini içeride pekiştirmeye yönelikti. Yine de karşıtlarıyla diyalog kurmada özel yeteneğe sahip olan Abdülhamit'in onu karşısında tutmaktansa yanında tutmayı yeğlediği ve her halde yararlanmayı tasarladığı bellidir. Afgani'nin özel yetenekleri ve dinamizmi bulunduğu herkesçe kabul ediliyordu.

H. Pakdaman'a göre, Afgani'nin yolladığı mektupları alan Sultan, düşündüğü birlik programını gerçekleştirmesi için Afgan Emiri ile ilişkiye geçmesini istediğini Afgani'ye ulaştırdı. Böyle bir ilişki kuracak bağları bulunmayan Afgani, bunun Bâbıâli tarafından yapılması gerektiği yanıtını verdi. İstanbul ise bu iş için kendisinden daha uygununun bulunmadığını yineledi. Kuşkusuz Abdülhamit, doğrudan girişimler yapıp Rusya ve İngiltere'yi ürkütmek istemiyor, böyle bir uluslararası maceracıyı iş için daha uygun buluyordu. Bu girişimin ayrıca, Afgani-Halim-İsmail-Ali Şefkati gibi karşıtlarının işbirliğini bozması olasılığını da hesaplamış olmalıdır. Nitekim bu başlangıç, bunların ve yanlarındakilerin çoğunu İstanbul'a getirtmesini sağlamıştır.

İngiliz Ajanı Blunt'tan aldığı bir telgrafla İngiltere'ye gidişinden sonra da Sultan'la haberleşmesi devam etti. Teoriden çok

pratiğe önem veren Abdülhamit bu deneyimle Afgani'nin ileri sürdüğü kadar etken olmadığını anlamış oluyordu. Afgan Emiri konusunda hiçbir sonuç sağlayamamıştı. Nitekim İngilizler'le Mehdi'yle barış yapmak konusundaki görüşmeleri de etkenliği kendisinde bulunmayan pazarlıklarla, sonuçsuz kalmıştır. Ayrıca İngilizlerin, Müslümanların dostluğunu kazanmak ve Rus etkenliğini dengelemek için ne yapmak gerektiği sorusuna verdiği yanıt da kendi gücünün çok ötesinde teorik bir şeydi:

Afganlar, İranlılar ve Türkler arasında bir İslam İttifakı yapmak, bunun gerçekleşebilmesi için İngilizler'le Halife arasında bir dostluk kurulması şarttır; bunun için de İngilizlerin her şeyden önce Mısır'dan çıkmaları gereklidir.

Oysa üçlü ittifakı yapmadan da sadece Mısır'ı terk ederek İngilizler bunu sağlayabilirlerdi ve Abdülhamit de buna razıydı. O halde İngiliz yönetimince Panislamizm gibi görünen bu ilk koşula ne gerek vardı?.. Bu sırada Bâbıâli ile İngiltere arasında Mısır'la ilgili bazı görüşmeler başlamıştı. İngilizler buna Afgani'nin de katılmasını istiyorlardı. Afgani ancak Sultan'ın yolladığı bir özel mesajcı aracılığıyla çağrılırsa katılabileceğini belirtti. Ama kimse görünmedi. O da Kasım 1885'te İran'a hareket ederek, Panislamist projesini bir süre için kenara bırakmış oldu. Afgan işinde bir varlık gösteremeyen Cemalettin'i zaten Abdülhamit'in resmi bir sıfatla İngilizler'le arasına sokmasını beklemek safdillik olurdu.

İngiliz ve Hollandalılarca yine Panislam çerçevesinde değerlendirilen bir olayı da anımsatmalıyız: Ertuğrul askeri gemisinin 1889-1890 yıllarındaki Güney Asya-Japonya gezisi. 1887'de Japon İmparatoru'nun amcasının bir savaş gemisiyle İstanbul'a yaptığı ziyarete cevaben Abdülhamit, bu gemiyi hediyelerle, Amiral, Osman Paşa komutasında Japonya'ya gönderdi.

15 Temmuz 1889'da 681 kişiyle İstanbul'dan hareket eden gemi, Süveyş, Aden, Bombay, Seylan, Singapur, Saygon, Hong Kong yoluyla 28 Haziran 1890'da Yokohama limanına vardı. Gemi güçsüzdü, yelkenle çalışıyor, buhar makinesi ancak yelkene yardımcı olabiliyordu. Bu yüzden sadece Japonya'ya ulaşmak bir yıl tutmuştu. Ancak uğradığı limanlarda gemi efradına yerli

halk tarafından gösterilen coşkulu kabul, gerçekten beklenenin de çok üstünde oldu. Subay ve erlerin büyük bir disiplin göstermeleri, hele Avrupalı bahriyeliler gibi içip sarhoş olmamaları, büyük kısmı Müslüman olan bu ülkelerde Cuma namazlarında 100-150 kişilik gruplar halinde kent camilerine dağılarak halkla kaynaşıp namaz kılmaları, büyük bir sevginin doğmasına sebep oldu. Halk, özellikle bu camilere doluşup Türklerle dostluk kurmaya çalıştı. Ziyafetler verildi. Yerel gazeteler Sultan-Halife ve askerleri hakkında övücü yazılar yazdılar. Bunlarda özellikle, Türklere yönelik saldırıların asılsızlığının Türk askeri görülünce anlaşıldığı belirtiliyordu. "Giyim ve çalışmada İngiliz gemicileri derecesinde olmalarından başka iyi ahlâk ve terbiyede onların pek ziyade üstünde olduklarının saptandığı" ekleniyordu.

Halk, örneğin Bombay'da, hayatında ilk kez gördüğü Türk gemisine öyle bir ilgi gösterdi ki rıhtımlarda adım atacak yer kalmamıştı. Gezmek için gelenler halatlardan tırmanarak gemiye girmek zorunda kalmışlardı. Osman Paşa'nın Bahriye Nezaretine gönderdiği ve İstanbul basınıyla da yayınlanan mektubundaki açıklamalar, olayların hiç beklenmedik şekilde ve ölçüde Osmanlı Saltanat ve Hilâfeti'nin propagandasına yaradığını göstermektedir: (Sabah, 8.1.1890)

"Devri saltanatı Hazreti Hilâfetpenahide tarihi İslamın en parlak sahifelerini süsleyecek olayların biri ve belki birinci Osmanlı büyüklüğü ateşinin Okyanus sularında şan ve satvetle dalgalanması, Ertuğrul gemisinin seyahatidir" denildikten sonra, limanlarda halkın "Allah Yanser Sultan el Müminin = Allah, müminlerin sultanını muzaffer kılsın" diye bağırdıkları, sırf gemide namaz kılmak için –bağımsız Müslüman toprağı sayarak– geldikleri, gemi bandosunun verdiği konserleri dinlemek için ağaçların tepelerine kadar tırmandıkları anlatılmaktadır."

En önemlisi "Cuma günleri hutbelerde okunan namı namei hazreti cihanbani ile asakiri şahanenin başarıları için edilen dua" büyük galeyan yaratmıştır. Bu gösterilerden, sömürge yöneticileri de çok etkilenmiş ve Türk subay ve erlerine büyük saygı göstermişlerdir. Ancak aynı zamanda Panislam heyulasından bir kez daha korkulması sonucunu yaratmıştır.

Eğer bu gemi, Güney Asya limanlarında bir yıl daha dolaşıp salimen İstanbul'a dönebilseydi, her halde yaratacağı yankı çok daha büyük olacaktı. Oysa, böyle bir geziye dayanamayacağı önceden belirtildiği halde, gönderildiği gezinin dönüş yolunda, Japon kıyılarında fırtınada batması (18.IX.1890), aksine unutturulması gereğini yarattı.

Abdülhamit'in Japonya ile ilişki kurma girişimi bazı Avrupa çevrelerince hemen Japonları İslam'a davet şeklinde yorumlanmıştır. Ve işin garibi bazı İslamcı çevreler de sonraları buna inanmış, Abdülhamit'in aklından bile geçmeyecek amaçları yakıştırmışlardır. Kuşkusuz bu yakıştırmalarda halkın, gösterdiği coşkulu kabul büyük etken olmuştur. Türk askerlerini sömürgeci askerler kadar savaş fennine sahip görerek gurur duymak; özgür toprak sayarak gemide namaz kılmak; camilerde, propaganda ile yıkılmak istenen Osmanlı Halifesi adına hutbe okumak; bir yandan bu toplumlardaki esirlik bunalımının derecesini, diğer yandan da Avrupalılar'ın "olası bir Panislam" eyleminden neden korktuklarını kanıtlar.

Şunu da eklemeliyiz ki bir kaplumbağa hızı ile yol alan geminin karşılanmalarındaki coşkuda ne Abdülhamit'in ne de Türk tarafının bir rolü yoktu. Halkın içinden gelen bir gösteriydi: Sömürgecileri asıl korkutan da bu olmuştur.

1892'de tekrar İstanbul'a dönünceye kadar Afgani, İran'ın içişlerinde ve politikasında çok etken bir rol oynadı. Meşrutiyeti getirmeye çalıştı, istenmeyince Rusya'ya geçti. Orada "60 milyon Hintli'nin İngilizler'den kurtulması için Çarlığın tek umutları olduğu" hakkında demeçler verdi, sonra bunları yalanladı. İran'a döndü, iç politikayı fazla karıştırınca hudut dışı edildi ve Osmanlı topraklarından Basra'ya yerleşip oradan Şii ulemayı ayaklandırma kışkırtmalarına girişti. Daha 1891 Ekimi'nde İran elçiliği Osmanlı topraklarından çıkarılmasını istemiş, Abdülhamit ise İstanbul'a getirilmesini önermişti. Şah'ın, düşmanını desteklemek demek olan böyle bir şeyi şiddetle yermesi karşısında Abdülhamit'in yanıtı pek akılcıydı: "Daha iyi kontrolda olur."

Londra'ya gidip Şah aleyhinde şiddetli bir kampanya yürüten Afgani, oradan da ihraç edilmek üzereyken, Ebülhuda aracılı-

ğıyla Abdülhamit'in İstanbul'a gelme çağrısını aldı. J. Landau'a göre, Sultan'ın böyle bir çağrıda bulunması, Afgani'nin İngilizler'le birlikte Sultan'ın Hilâfetine karşı ve Arap şeyhleriyle beraber girişimlerde bulunduğunun sanılmasından ileri gelmişti. Gerçekten yurt dışı kampanyasıyla İran Şahı'nı son derece büyük zorluklara düşüren Afgani'nin hele İngilizler'le birleşirse Abdülhamit'i de köşeye sıkıştırması pek zor olmayabilirdi. Yemen İmamı'nın ayaklanması, Arap Hilâfeti'ne lâyık olduğu hakkındaki kampanyalar, Aden'deki İngiliz üslerinden asilere yapılan yardımlar Abdülhamit'i kuşkulandırmayacak gibi değildi.

1891 yılının sonunda Abdülhamit'in Afgani'yi İstanbul'da enterne etmeyi tasarladığı sıralarda, Mekke'nin İslam'ın merkezi ve bir tür İslam Parlamentosu haline getirilmesi yolunda düşüncelerin Avrupa'da dolaşmakta olduğu da dikkatlerden uzak tutulmamalıdır. Abdülhamit'in Avrupa'daki sözcüsü L'Orient dergisinin "Neden bir Halife" başlıklı yazısındaki şaşkın ifade, böyle bir emrivaki karşısında ne denli çaresiz kalınacağını kanıtlar: (3.XI.1891)

"Fransa, İngiltere, Rusya Halife yaratabilirler. (...) Mekke'yi parlamento haline getirmek iddiası geçersizdir, çünkü kararı uygulayacak güç yoktur. Bu ancak Hilâfet'in restorasyonu ile olasıdır. Bu da ancak İstanbul'daki Sultana düşen bir görevdir. Bu sorun, karmaşık ve uluslararası bir sorundur. Aynı dergi diğer bir sayısında da "Tunus ve Cezayir için Sultan'ın ruhani gücüne ihtiyacımız var, Mason oyunlarına düşmeyelim" diyerek, Halife yaratacak cepheden Fransızları ayırmaya çalışmaktadır.

Abdülhamit'in Afgani'yi hem İngilizler'le olası bir işbirliğinden ayırmak hem de kendi cephesini pekiştirmek için mutlaka yanında istediğine kanıt, onun "İstanbul'dan İran Şahı aleyhindeki kampanyamı sürdüremem" şeklindeki itirazına verilen yanıtta bulunur. Sultan adına gönderdiği ısrarlı mektubunda Ebülhuda "İstersen o çalışmalarını buradan da yapabilirsin" diyecek kadar Abdülhamit politikasıyla asla bağdaşmayacak bir üslup kullanmıştır.

Afgani 1892 Temmuzu'nda İstanbul'a vardı. Londra'dayken hazırladığı ve Osmanlı ile Afganlıyı birleştirip İran'ı zorla

buna katmak ilkelerine dayanan bir Panislamcı eylem projesinin İngilizlerin de eline geçmesi, her tarafta Sultan'la arasında tam bir anlaşma bulunduğu kanısının doğmasına sebep oldu. Abdülhamit'in başlangıçta ona gösterdiği ilgi de bu kanıyı güçlendirecek gibiydi. İyi bir konak, bol para verilmişti. Bu arada kendisini dinleyen Padişah, İstanbul'da bütün İslam ülkeleri ulemalarının toplanacağı bir konferans fikrini de olumlu karşıladı ve hemen her tarafa çağrılar yazıldı. Afgani'nin kendisine tam yetkiler verildiği kanısıyla işe son derece heyecanla giriştiği anlaşılıyor. Ancak Abdülhamit'in amacı acaba gerçekten bir İslam konferansı mıydı? Padişahın Cemalettin'i özellikle işin en güç yanı, Şii cephesine (Şah ve İranlı ulema) bu fikri kabul ettirmekle görevlendirmesi, konferansın başarısını gerçekten istediği konusunda kuşkular yaratmaktadır. Resmi belgelerinde bile Tahran'ı Dar-ül Hilâfe diye anan İran'ın İstanbul'daki Sünni Dar-ül Hilâfesi'nde Sünni Sultanı'nın emrine girmeyi kabul etmesi olanaksızdı. Hem de bu girişimin Şah'ın nefret ettiği Afgani tarafından İran kamuoyuna aktarılması işi büsbütün güçleştirmekten başka bir sonuç veremezdi. Kısacası Abdülhamit, Afgani'yi, örneğin Hint Müslümanlarıyla hatta Afganlılar'la ilişki kurmaktan çok İran üzerine yönlendirmekle, peşinen bir çıkmaza sürmüş oluyordu.

Afani kısmen başarı da sağladı. Önce Bağdat ulemasına (Şii ulemasına) mektuplar yollanmıştır. Bunlar esasen hükümdarları olan Sultan'dan ve de eskiden beri tanıyıp saydıkları Cemalettin Afgani'den çağrı almaktan dolayı çok sevinmişlerdi. Derhal Sultan'a teşekkür ve katılma bildirileri yolladılar. Sanırız bu da Abdülhamit'in gerçekleştirmek istediğiydi. Kendi ülkesi içindeki Şii ulemanın dayanışmasını, desteğini sağlamış oluyordu. Afgani'yi bu amaçla kullanmış oluyordu. Ondan sonrası Afgani'nin kendisine ait bir sorundu. Bağdat ulemasına hediyeler, nişanlar yollandı ve İslam Kongresi'nden başka bir ses çıkmadı. Bu durumdan ve eylemsizlikten Afgani'nin rahatsızlandığı anlaşılıyor. Ayrıca her hareketinin Sultan'ın ajanlarınca kontrol altında tutulmasından da huzuru kaçmıştı. Hidiv'le konuşması ve İstanbul'daki Times muhabirine verdiği ileri sürülen bir demeç yüzünden sorguya çekilmesi, artık Sultan'ın güvenine sahip olma-

dığına onu inandırdı. 1895 yılı ortalarından itibaren ülkeden ayrılmak istediğini Sultan'a ulaştırdı, ancak bunlar hep reddedildi. Bu sırada İran Şahı da Afgani'nin kendisine teslimini ısrarla istiyor, fakat Sultan reddediyordu. Afgani'nin İngiliz elçiliğinden yardım isteği de reddedilince, sıkı bir göz hapsinde politikadan elini çekerek yaşamaya başladı. Bu da sanırız Abdülhamit'in istediğiydi. Eylemci bir Panislamcıyı tehlikeli buluyordu. Afgani ve arkadaşları daima Panislamcı oldukları için İran Şahı tarafından istenmediklerini söylemişlerdir; yine aynı sebepten Abdülhamit onları daimi bir kontrol altında tutmuştur, özellikle içlerinden biri İran Şahı'nı öldürdükten sonra. Hatta cinayetten sonra bunların birçoğu İran hükümetine teslim edilip idam edilmekle Panislamcılar için bir korumanın düşünülmediği ortaya kondu.

Afgani'nin İstanbul'dan bir İranlı dostuna gönderdiği son mektubunda da "içten önerilerimin hiçbiri Doğulu hükümdarlar tarafından kabul edilmedi" diyerek Abdülhamit'le işbirliğini gerçekleştiremediğini açıkladığı biliniyor. İngilizlerin de bunu bildikleri halde, Abdülhamit hakkındaki Panislamcı damgasını hiç silmemeleri ilginçtir.

Abdülhamit'in Afgani'ye davranışını maceracı bir eylemciden korkusu diye anlamamak gerekir. Bunda ilkelere dayalı bir tutumun sürekliliği vardır. Hemen hemen aynı yıllarda Panislamcı denilebilecek bir politika ortaya koyan bir Türk gazetesi (Mizan), karşısındaki davranışı, bu ilkeyi belirgin şekilde ortaya koyar.

1880'lerin sonlarında Avrupa Devletleri, Afrika'yı bölüşmek için aralarında anlaşmalar yapıyorlardı. Özellikle Orta Afrika ve Sudan'ın paylaşılmasından doğan sorunlar, Mısır ve Libya sınırları dolayısıyla Osmanlı Devleti'ni doğrudan ilgilendiriyordu. Üç yanından saldırıya uğrayan devlet böylece dördüncü yanından da tehdit altına girmiş oluyordu. Genellikle İslamcı diye bilinen Murat Bey'in Mizan gazetesi, 24 Nisan ve 1 Mayıs 1890 sayılarında sömürgecilerin Afrika içlerindeki ilerlemelerinin Trablusgarp için oluşturduğu tehlikeyi açıklayan yazılar yayımlanmış, Hükümet-i Seniye'nin de harekete geçmesini istemişti. Daha da önemlisi doğrudan Müslüman tüccarların girişimiyle bir

şirketin kurulmasını (İngiliz, Fransız ve Hollandalılar'ın Asya'yı ele geçiren Doğu Hindistan şirketleri şeklinde), bunların Sahra, Orta Afrika ve Sudan'da hem ticaret hem de toprak elde etmelerini, sonra da Hilâfet makamına bu toprakları bağlamalarını öneriyordu. Şeyhlerin, zenginlerin ve din kardeşlerinin bu konudaki görüşlerini bildirmeleri isteniyordu.

Girişim ilgi topladı, hatta Çad gölü civarında bir medrese-i İslamiye kurulması ve Hilâfetin bir idari şubesinin de buradan Kara Afrika'ya İslamı yayması öneriliyordu. (5.VI.1890) Kurulacak şirkete Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye adı yakıştırılmıştı. Bunun tamamen hükümetin dışında halkın maddi katkısıyla oluşması şart koşuluyordu. Gazete aynı zamanda artık Fas, Zengibar ve Habeşistan gibi Müslüman ülkelere elçi yollamanın zamanı geldiğini de ekliyordu.

Bu yazı üzerine gazete Bâbıâli tarafından üç ay için kapatıldı. Gerekçe "Uyarılara aykırı olarak serkeşane yayında devam ve ısrar" etmesiydi. Beş hafta kapalı kaldıktan sonra Padişah'ın özel affıyla yeniden yayına giren gazete şaşkınlıkla belirtiyordu. "Bu gerekçeyi okuyan, bize yazılı ya da sözlü bir uyarı yapıldığını zanneder, oysa bir yıldır hiçbir uyarı almamıştık." (10.VII; 1890)

22 Ağustos sayısında "Afrika Umuru" yazısında Mizan, yeniden aynı konuya girdi. Orta Afrika'daki İngiliz-Fransız çekişmesinin asıl Osmanlı Devletini ilgilendirdiğini buraların Trablusgarp vilayetine ait olduğunu ve Fransa'nın ancak Hükümet-i Seniye izin verirse alabileceğini yazıyordu. Kongo'ya kadar olan bölgenin din ve ticari açıdan İslam'a ait olduğunu yineliyor, hükümetin gerekli girişimleri yapacağından şüphe bulunmadığını belirtiyordu. Gazete yeniden kapatıldı. On üç haftalık bir aradan sonra yeniden yayına başlayan Mizan yine de inadından vazgeçmemişti. 11 Aralık 1890 sayısında son bir sene içinde Afrika'da olanları topluca yansıtan ve İslami açıdan yapılması gerekenleri belirten bir yazı yayımladı ve bu kez kesin olarak kapatıldı. Bu konuda kendisine söz hakkı tanınmayacağını anlayan Murat Bey de bir süre sonra yurt dışında kaçtı.

Mizan örneği, eylemci İslam ya da Panislam konularının Abdülhamit rejimi tarafından ne derece istenmez sayıldığının bir

kanıtıdır. Bu konuda en yasal hakkını anımsatmak bile yasaklanıyordu.

Panislamcıların, eylemlerini frenleyen Abdülhamit'in halifelik sıfatını yermeleri doğaldı. Bunun daha garip bir örneği, hiç de dinci sayılamayacak Damat Mahmut Celalettin Paşa'dır. Sultanın politikalarına karşı çıkıp oğullarıyla birlikte Avrupa'ya kaçtıktan sonra gönderdiği 27 Ağustos 1900 tarihli mektupta şunları kaydeder: "Şeriatı Muhammediye'den tamamen ayrıldığınız, 25. tahta çıkışınızı Hristiyan krallarının yöntemlerince şenliklerle kutlamanız kanıtlıyor. Nasıl hilafet iddiasında bulunabilirsiniz. Mecusi ayinine benzeyen törenlerle anlamsız hilafetten utanma duyulmuyor mu?"

Mahmut Celalettin'in oğlu olan ve Hanioğlu'nun değerlendirmesiyle "siyasi kariyeri süresince İngiliz desteği ile Abdülhamit rejimini devirmeye çalışan" Prens Sabahattin de, sultanın Panislamcı bir politika izlediğine inanıyordu. Fransız ve İngiliz diplomat ve yazarlarıyla temaslarında "Abdülhamit'in devrilip yerine liberal bir rejimin kurulması halinde, İngiltere ve Fransa'nın Panislamcı tehditten kurtulabileceklerini" açıkça ifade etmişti. Hatta bu suretle Almanların Müslüman aşırılığı ve tahriklerinin de engelleneceğini ileri sürüyordu.

İslami çerçevede Abdülhamit'in halifeliğine karşı çıkanlar arasında ünlü Arap dergisi Al Manar'cıları da hesaba katmak gerekli. Kavakibi "Ummü'l Kura" isimli kitabında, Arap hilâfetinin en büyük savunucusu olmuştu. Ayrıca Manar'da da yazıp, Arapça bilmeyenin Müslüman olamayacağını bile ileri sürecek kadar milliyetçilik yapmıştı. Derginin yayıncısı Reşid Rıza ise "Dünyadaki Müslümanların Durumu ve Ulemayı, Emirler ve Sultanlara nasihata çağrı" başlıklı yazısında (Yıl 1906, c. 9, s. 357-65) açıkça Abdülhamit'e cephe almıştır. İsmail Kara'nın "Hilâfet Risaleleri kitabında bunun Türkçesinin de Kıbrıs'ta basılıp dağıtılmış olduğu belirtiliyor ki, Türklerin de bilgisine sunulduğu anlaşılıyor:

"Hükümdarlar kendi istekleriyle istibdaddan vazgeçmiyorlar. Hint'te ve Mısır'da serbest bulunan ulema girişimde bulunmalıdır. Abdülhamit'in kötülüklerini pek iyi gösterip yaldızla-

yanlar var; keza Avrupa'nın Devleti Osmaniye'ye düşmanlığını en çirkin örnekler ve aşağılık şekilde tarif edip adeta iç sorunlarını ıslah hususunda bunu bir özür şeklinde de gösterirler. Böylelikle İslam toplumlarının sevgilerini oraya yöneltirler ve bu davranışla iyilik yaptıklarını zannederler. Aslında kötülük etmektedirler. Bunun sonucu bütün ecnebi boyunduruğu altındaki Müslümanları Devleti Osmaniye'nin ittihad eline davettir ki, bu da bütün Avrupa'nın Osmanlı aleyhinde birleşmesi tehlikesini yaratır.

İkinci sakınca dahilidir. Osmanlı hükümeti her yerde özellikle Suriye'de, Filistin'de bilimsel ve eğitsel kitapları, sosyal dayanışmayı menediyor. Bununla birlikte ilerleme azaldığı gibi zulüm ve vergiler de artırılıyor. Din ilmi ve dünyevi ilimlere ait kitapları en büyük cinai cürümden sayıyorlar ve bunlar hakkında katillere, hırsızlara bile layık görülmeyen cezalar veriliyor. Hatta halk kendilerine miras kalan kitapları bile yakmaya mecbur oluyor. Osmanlı idaresini tenkit ve ıslahat tekliflerini zararlı sayanlar var. Ama ulemanın farzullah (Allah'ın emirleri) için nasihatları da mı zararlı?"

İSLÂM DÜNYASI PANİSLÂMİZMİ REDDEDERKEN MÜSLÜMAN KAYZER'İN SİYASET SAHNESİNDE BELİRMESİ

Abdülhamit tahttan ayrılıncaya kadar, İttihat-ı İslam politikası kışkırtmama ve dış ülkelerin içişlerine karışınama ilkesinden ayrılmamıştır. Hatta Vambery'nin belirttiği gibi "Ülkesinin her tarafında Panislam sözcüğünün kullanılmasını yasaklamıştır." (FO/371-155; 28.IX.1906) Bu tutumun etkilerini, örneğin Rus-Japon savaşında görürüz. Bütün Doğu ve İslam toplumları Japon zaferiyle sevinirken, Abdülhamit Osmanlı topraklarında sevinmeyi ve övgülü yazıları yasaklamıştır.

Abdülhamit'in açıkça eleştiriye uğramış bir diğer uygulaması da bütün İslam dünyasına hitap edecek bir "ulumu diniye ve fununu cedide"yi yansıtır bir "İslam gazetesi" yayınlatmamış olmasıdır. Mizan'ın bu gözlemi (8.V.1890) gerçekten önemlidir. İslam içindeki mezhep ve tarikat farklılıklarından doğan çeşitliliğin karşısına yeni tartışmalar açabilecek görüşlerle çıkmanın korkusu böyle bir girişimi engellemiştir. Sahihi Buhari'yi yeniden bastırtmak ve her tarafa dağıttırmak gibi girişimlerde bulunmasına karşılık, modern düşünce karşısında İslamı değerlendirecek dini yayınlardan kaçınmıştır. Bu boşluğu iyi farkeden Abduh ve Raşit Rıza'nın 1898'den itibaren Mısır'da yayınına başladıkları Al Manar, bu konuda gerçek bir otorite niteliği kazanmış ve Abdülhamit yönetiminin İslam dünyası üzerindeki etkenliğini hayli sarsmıştır. Gerçekte İngiliz yönetimi Al Manar ve Abduh'a çok büyük destek göstererek –Cromer anılarında, özel desteği olmasa Abduh'un önce Beyrut sonra Mısır Müftülüğü'nde kalamayacağını açıklar– Abdülhamit'in hatasını iyi kullanmışlardır; hem de Afgani'nin ortağı ile Panislamcı Abduh'u kendi politikalarına alet ederek. Bunu Caesar Farah şöyle özetlemektedir:

"(Abduh ve diğer milliyetçiler) osmanlı devletine ve onun savunucularına karşı saldırganlığın bayraktarlığını ele alıp Arap Hilâfeti ve Arap Birliği'nin savunuculuğunu yaptılar. Aşırılıklarıyla, Osmanlı devletinin siyasal hegemonyasını imparatorluğun en önemli vilayetlerinde yıkmaya yönelik politikaları izleyen yabancı çıkarlarının araçları oldular."

Yunanistan zaferi (1897) üzerine İslam'ın büyük sevincini Avrupa yine Panislam diye değerlendirip suçlamaya kalktığında Sabah gazetesi buna bir baş yazısında şöyle yanıt vermişti: (29.X.1897; aynı anlamda bir yazı da 15.XI. sayısında vardır.)

"Osmanlı saltanatının ideali, dünyanın her tarafında barışın ve diğer milletlerle birlikte İslam toplumlarının da ilerlemesinin devamına yöneliktir. İttihad-ı İslam bu ilerlemeye yardımcı bir kuvvettir. Avrupalılar tarafından garaz, haksızlık vuku bulmadıkça, İttihad-ı İslam dünya barışının en güvenilir kefillerinden biridir."

İttihad-ı İslam'ın barışçı ve pasif niteliği birçok ünlü yazar ve yayın organı tarafından da onaylanmıştır:

L'Orien (Abdülhamit'in Paris'teki sözcüsü) 3.V.1899 sayısında: "Londra'da durmadan bir genel İslam ayaklanması hayali ileri sürülüyor. Gerçek şudur ki her tarafta bakışlar İstanbul'a yöneltilmiştir. (...) İslama göre yaşama hakkından başka bir şey istenmiyor."

Mustafa Kâmil'in "Avrupa ve İslam" makalesi (F.12.IX.1903): "Avrupa'da Panislamizm'den dünya barışı için bir tehlike ve sözüm ona Müslüman fanatizminin ifadesi diye sık sık bahsedilir. Olaya iyi bakmak ve reddetmek gerekir. Panislamizm denilen şey gerçekte İslam'ın temel ilkelerinden biridir ki Müslümanların birliğinden güçlerinin temel şartlarını oluşturmuştur. (...) Avrupa'nın İslam'a karşı yürüttüğü 'kılık değiştirmiş Haçlı seferi' bütün Müslümanların birbirini sevmesi, birbirini düşünmesi ve İslam dünyasının ruhani lideri olan Sultan'a, ki aynı zamanda Halife'dir, bağlanmak sonucunu yaratmıştır. Hilâfet hiçbir dönemde bugünkü saltanat zamanında olduğu kadar benimsenmemiş ve Batının hatip ve yazarlarının sultana yönelik saldırıları onu Müslümanlar arasında daha da popüler hale getir-

memiştir. (...) Hilâfet için gösterdikleri heyecanla bu haklar şunu vurgulamaktadırlar ki bağımsızlıklarını kaybetmiş de olsalar hiç olmazsa Türkiye vardır ve onuruyla yaşamaktadır; çok acı felâketlerinde onları teselli etmek için bağımsız bir İslam ülkesi dünyada bulunmaktadır."

Abdullah Cevdet (Reddi Tedip-Ahmet Rıza Bey'e açık mektup, Paris 1903): "Panislamizm fikrinin âşık hayranlarından olduğum zannolunmasın, o fikir sizin anladığınız yolda bir tatlı hayaldir (hayal-i dilber). Böyle bir hayalin gerçekleşebileceği zamanların çoktan geçmiş olduğunu bilirim. Eğer İttihad-ı İslam'dan amaçlanan siyasi bir birlik ise imkânsızdır. Yok eğer manevi, ilmi, edebi, hissi, iktisadi, içtimai bir yakınlaşma ve ittihad ise ona diyecek yok, o halde en fedakâr yanlılarından ve hararetli yayıcılarından (olurum)."

Mısır'da çıkan Türk gazetesindeki Turgut imzalı İttihad-ı İslam başlıklı yazı (1.XII.1904): "Avrupa öyle korkuyor ki önü alınamıyor. (...) Ne vakit İttihad-ı İslam fikrini hasıl eyledik. Devleti Osmaniye güçlü zamanında –açıkça söyleyelim– hiçbir zaman bu fikri hatırına getirmedi. Bugün niçin Zat-ı Şahane ile Fas emiri arasında elçi yok. (...) Norveç'le var ama... Menem digerişte ondan. (...) Meşhur meseldir 'camiin içerisi dururken dışarısını tamir eylemek haramdır.' Biz de İttihad-ı İslam gibi hayale sığmaz olmayacak şeylerle (muhâlât) uğraşmadan evvel kendimizi ıslah edelim, kendimizi kurtaralım da başarılı olursak ileride sağlayacağımız kuvvetle hariçteki Müslüman kardeşlerimizi uyandırmaya çalışınız. Fakat birinci koşul bizim payidar olmaklığımızdır. Hele Avrupalılar bizde şu İttihad-ı İslam fikrinin geliştiğini görünce ilk yapacakları şey bize göz açtırmamak olacaktır. İşte o vakit Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan oluruz."

Aynı gazete aynı başlıkla 8.XII.1904 sayısında da "İttihad-ı İslam'ın top ve tüfekle asla alış-verişi olmayıp sırf kalbî ve vicdanî bir irtibatı ciddi ve kaviden ibaret" akım olduğunu belirtmektedir.

Mehmet Sabahattin, 9 no.lu Terakki'deki (1906) İttihad-ı İslam yazısında: "İstanbul'un bugün İslam dünyası üzerindeki ruhani etkisi, Türkiye'de özgürlükçü fikirlerin galip gelmesi ile

bir fikirsel etki haline dönüşecek ve o zaman Doğu ile Batı arasındaki uzlaşma yoluna (usul-i itilaf) en kuvvetli bir vasıta teşkil edecektir."

Ahmet Rıza, Meşveret'teki "Panislam" yazısında (1.IX.1906): "Fransa ve İngiltere cihat şimşeklerinin Hristiyan dünyasını tehdit ettiği kanısındalar. Sadece siyasal çıkar sağlamak amacıyla bu yazarların bahsettiği İslami fanatizm kaynaşmasının Asya ve Afrika'da var olduğunu farzedelim. Ama bu kaynaşmanın sebebini araştırmak gerekmez mi?.. Eğer bu memnuniyetsizliğin sebebi, çoğunlukta bulundukları ve kendilerine ait olan ülkelerde haklarının ve bağımsızlıklarının saygı ile karşılanması gibi bir yasal istekse (...) bundan dini fanatizm diye bahsedilemez... Panislamizm yoktur."

Paisa Akhbar gazetesi (Lahor) (27.XII.1906): "Panislam akımı sadece İngilizlerin ve diğer Avrupalıların hayallerinde vardır."

Vakil gazetesi (Amritsar) (17.I.1907): "Sözüm ona Panislam hareketi sadece Avrupalıların hayallerinde yaşıyor."

Akhbar-i Âm gazetesi (Lahor) (9.II.1907): "Hint-İngiliz gazetelerinin Panislam konusundaki feryatları gülünçtür. Müslümanların dayanışmasının beğenilmeyecek bir yanı yoktur ve bunun İngiliz politikasıyla da bir ilgisi yoktur."

L'Orient (29.VI/13.VII.1907) "Yine Panislamizm" makalesinden: "Bir zamandan beri Mısır'da basılan gazetelerden, esinlerini Müslüman olmayan ya da Müslümanlara sempatik olmayan kaynaklardan alanlar hep, Panislamizm üzerine yazmaya başladılar. (...) Bize göre, eğer bu sözcükle İslamın yenilenmesi anlaşılıyorsa, kuşkusuz Panislam vardır; yok aksine bununla bütün dünya Müslümanları'nın siyasal yönetimini İstanbul'da toplamaya yönelik bir siyasal hareket anlaşılıyorsa, Panislamizm diye bir şey yoktur."

Bütün bu savunmaların herhangi bir yarar sağladığını söylemek olanaksızdır. Vambery, Abdülhamit'in Panislamizm sözcüğünü yasakladığını kabul ederse de eklemekten geri kalmaz: "Ama bu hedefi gizlice gerçekleştirmek için hızlı şekilde çalışmaktadır ve büyük miktarlar harcıyor."

Bu yüzden ne olursa olsun, Avrupa'nın korkusu bitmeyecektir. Her olay Panislam eylemi sayılacaktır. Yeni Hidiv Sultanı ziyaret etse, Mısır ya da Hindistan'da Sultan'ın doğum günü partisi verilse, bir Afgan elçisi ya da herhangi bir İslam büyüğü İstanbul'a gelse, Cuma selamlığında ağırlansa, Mısırlı Şair Ahmet Şevki Sultan - Halife'ye bir övgü şiiri yazsa hep Panislam'dır. Yemen'de, "Osmanlı yasalarıyla şeriat ahkâmı terk edilmiştir, dini ihya etmek için cihat yapıyoruz" diye ayaklanan, Türklerden "Adaullah = Allah'ın düşmanı" diye bahsedip Müslüman olmadıklarını ileri süren, kendisini halife ilân eden, İmam Yahya'ya her türlü yardımı yapmak sömürgeciler için hak sayılır; ama Abdülhamit'in bir olayı barışçı bir şekilde çözümlemek için nasihat heyeti yollaması "Makam-ı muallâyı Hilâfet'i İslamiye ve Saltanat-ı Seniye'ye eskisi gibi baş eğmeye ve sadakata" çağırması tehlikeli bir Panislamcılıktır.

Bu dönemde Avrupa Emperyalistler Grubu'nun en yeni üyelerinden Almanya'nın yayılma politikası olarak Panislamcılığı desteklemesi, konuya Müslümanlar'ın hayal etmedikleri bir yeni boyut getirdi. Kayzer Wilhelm, 1898'de Osmanlı İmparatorluğu'nu resmi ziyaretinde, Kudüs'te Hristiyan ve Müslüman bütün kutsal yerleri ziyaretten sonra Şam'da Selahaddin-i Eyyubi'nin mezarı önünde şu sözleri sarfetti:

"Gerek Majeste Sultan ve gerekse Halifeleri olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon Müslüman bilsinler ki, Alman İmparatoru onların en iyi dostudur."

Konuyu derinine irdelemiş olan İlber Ortaylı "Resmi İslamcılık bir slogancılık ve gösterişçilikten öteye geçemedi" dedikten sonra şunları ekliyor:

"Almanya bu ideolojiyi desteklemekten geri kalmadı. Çünkü kendi çıkarları ile bağdaşıyordu. (...) Özellikle Almanya'nın Doğu ile uğraşan bilgin ve tacirleri, yoğun olarak propaganda broşürleri yazma faaliyetindeydiler. Bu gruplar; Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam Birliği'ni sağlayıp başı çekeceğinden ve Almanya ile birleşerek İngiltere ve Fransa'yı saf dışı edip, bu zenginlik dolu ülkelerden Alman iktisadının yararlanacağını yayıyorlardı."

Alman Panislamizmine karşı Fransızlar'ın da kendi ölçülerinde çabalar sarfettiklerini görüyoruz. Fransa hesabına çalışan Lübnanlı Negib Azoury, Union Islamique adına Mısır'da yapılan faaliyetlerden ve kendisine 100 bin frank verilirse, bunu Suriye'de de yapabileceğinden bahseder. Aslında Azoury, Hristiyandır. (AE, NS Turquie 177, 8 ve 22 Ocak 1906 mektupları).

Avrupalıların böylece el birliğiyle yarattıkları Panislamizm hayali Archibald Colquhoun adlı bir Amerikalı yazar North American Review'da (1906) "Panmania" ile alay eden bir yazı yazmak fırsatını vermiştir. Yazar bütün Pan'lı akımları (Panhellenizm, Pangermanizm, Panslavizm, Panbudizm) ama özellikle Panislamizmi gerçek dışı saydığını belirtir.

Hele 1897'de Türk ordularının Yunanistan'ı kısa zamanda yenivermesinin yarattığı sevinç, sömürgecileri aklın almayacağı kadar ürkütmüştür. Mısır'da Yunanlılar'ın Yunan orduları için para toplamasını doğal karşılayanlar, aynı şeyi Mısır ya da Hindistan'da Müslümanlar yapınca şiddetli saldırıya ve suçlamaya geçmişlerdir. O dönemde Hindistan'ın Afgan sınırı bölgesinde çıkan ayaklanmalar hemen İstanbul'dan gönderilmiş olan ajanların kışkırtmalarına bağlanmış ve bu ajanların aranmasına bile girişilmiştir. Kışkırtmayı yönlendirdiği iddia edilen İstanbul Panislamcı gazetelerinin de Hindistan'a sokulması yasaklanmıştır. Sadece İngilizler değil, Fransızlar ve Hollandalılar da telâş içindeydiler. Daha 1895'de Cezayir'e dört bin Türk'ün çıktığı ve halkı ayaklandırdığı hakkındaki bir efsane öylesine yayılmıştı ki sömürge yönetimi tarafından bile ciddiye alınmıştı. Bu kez İstanbul ve Mekke'den gelen emirlerle ayaklanmaların her an patlaması bekleniyordu. Borneo ve Cava'da 70 bin Müslüman'ın imzaladığı ve İstanbul Sultan-Halifesi'ne bağlanmak istediklerini iddia ettiği ileri sürülen bir bildiri de etkinin yaygınlığının kanıtı diye yansıtılıyordu. Korku o hale gelmişti ki Abdülhamit'in, Hicaz demiryoluna –yardım edenlere dağıttığı madalyaların takılmasını İngiliz-Hint yönetimi yasakladı.

Abdülhamit'in son on yıllık saltanatı sırasında Panislamcılık'tan dolayı kendisine yöneltilen suçlamaların artması, onun herhangi bir şey yapmış olmasından değil, Avrupa'nın korkusu-

nun artmasından ileri geliyordu. Eski Dışişleri Bakanı ve ünlü Tarihçi Hanotaux'nun Fransa'ya tek tehlikenin İslam'dan geleceği hakkındaki yazısı (Journal, 21.III.1900) bunun en belirgin örneğidir. Bir diğer ünlü tarihçi, İslam uzmanı Sir William Muir, Hilâfet konusundaki bilimsel bir araştırmasının (The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall, 1898) son sayfasında, bilim adamlığıyla pek bağdaşamayacak yakıştırmalara başvurdu:

"Hilâfet Abbasilerle sona ermiştir, ondan sonrası sahtedir. (...) Sultan Selim, Kahire'yi aldı sekiz ay kaldı, bir Memlûk'u bile utandıracak sefih bir hayat sürdü, sonra İstanbul'a döndü. Mütevekkil'in Halife ünvanını Osmanlı Sultanı'na bırakması sayesinde (...) böyle bir iddia hakkı doğdu. Başka bir engel olmasa bile, damarlarında akan Tatar kanı iddialarını geçersiz saydırmaya yeterlidir. Ululayıcı hayallerle soy kütükleri Kureyş'e vardırılsa bile, böyle bir iddia anakronizmden başka bir şey olamaz. Hilâfet, Bağdat'ın düşüşüyle birlikte sona ermiştir. Memlûklar tarafından canlandırılışı cansız bir gösteri, Osmanlı Hilâfeti ise bir rüyadır."

İngiltere'nin hilâfeti kendi çıkarına kullanma çabalarını örnek alan Almanlar, Mısır'a, Hindistan'a, Çin'e, Orta Asya'ya Müslüman olmuş ajanlar göndererek İslam dünyasını etkileme çabalarını hızlandırdılar. Bunun, 1911 Libya Savaşı sırasında kullanıldığı ve 1914'de Almanlar lehine İngiltere-Fransa-Rusya ittifakına karşı cihad ilanı ile devam ettiği, ama büyük bir fiyasko ile sonuçlandığı biliniyor.

PANİSLÂM DİYE NİTELENEN ASLINDA TEKNİK ZAFER: HİCAZ DEMİRYOLU

Abdülhamit saltanatının 1900'lü yıllarında, Hicaz Hamidiye demiryolu girişimi ve bunu başarıya ulaştırabilmiş olması, aleyhteki kampanyayı hızlandıran önemli bir etken olmuştur. Müslüman kitleyi, İslami nitelik atfedilen bir projeye katılmaya resmen çağırdığı ilk ve tek girişimdir. Kuşkusuz projenin tamamen teknik ve mali bir girişim olması ona bu cesareti vermiştir. Hicaz ve Hacc ile ilgili olması, olayın dinsel bir havaya bürünmesini sağlıyor idiyse de Abdülhamit'in buna Panislamcı bir hava vermemeye özen gösterdiği görülmektedir. Gerçekten asıl amacının "Türk ve Müslümanların da teknik ve ekonomik bağımsızlıkla eserler başarabileceklerini kanıtlamak" olduğu anlaşılmaktadır. Ama girişimin İslam dünyasında kendiliğinden bir dayanışma yaratacağını bilmediği söylenemez. Nitekim bu hareket de görülmüştür. Ancak olaya siyasal bir yön kazandırmamak için çok dikkatli davranmıştır. Akabe, Tabah olayları dolayısıyla İngilizler'in çıkarttığı sorunlar karşısında da dikkatli davrandığı görülür.

Hicaz demiryolu fikri ilk kez 1874'de daha sonra 1886'da Osmanlı subayları tarafından ileri sürülmüştür. 1890'da bir Hintli Müslüman bunu yinelemiş, 1898'de Bâbıâli, projeyi tetkike başlamıştır. Bu arada Hicaz'da telgraf hattı devletin parası ve teknik girişimiyle gerçekleştirilerek ilk deneme yapılmıştır. Hamidiye Hicaz demiryolunun inşasına Şam kentinde 1 Eylül 1900'de Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yıldönümünde başlandı. Avrupa sermayesi ve tekniğinin istenmesi girişimin bunlar tarafından yoğun şekilde eleştirilmesi sonucunu yarattı. Türkler ve Müslümanların böyle bir düzeye –Avrupa yardımı olmadan iş başarmak– varmamış oldukları sık sık yinelendi. Ancak inşaatın Avrupalılarca yapılanlardan 1/3 oranında daha hızlı gerçekleşmesi, maliyetinin yarı yarıya ucuzluğu ve kalitesinin yarım yüzyıldan fazla zaman sonra da hiç tamirsiz çalışacak nitelikte ol-

ması, bu küçümsemeleri yalancı çıkardı. Abdülhamit bir başarısızlık durumunda bütün prestijini kaybedebileceğini biliyordu, bu yüzden çalışmalarla doğrudan ve her gün bilgi alarak ilgilendi. Hiçbir şeyin eksik kalmamasına özen gösterdi ve başarıyı sağladı. 1908'de tahta çıkışının 33. yıldönümünde Medine istasyonu açıldı.

Abdülhamit Kutsal Topraklara yabancı ayağının basmaması için özel dikkat göstermiş ve yerli uzmanlar yetiştirilmesini sağlamıştır. Böylece, o zamana kadar demiryolu inşaatı uzmanı bulunmayan toplumumuz ilk teknisyenlerini kazanmış ve bunlar Cumhuriyet dönemindeki "ülkeyi demirağlarla örme" çabasının öncüleri olmuşlardır.

Bu sürede İslam ülkelerinde ve Müslümanların yaşadığı ülkelerde açılan yardım kampanyaları (özellikle Mısır ve Hint'te) büyük heyecan yarattı. Dışarıda toplanan paraların çok büyük miktarlara vardığı söylenemez; toplam maliyetin sadece yüzde 3 oranındaydı, ancak kitlelere bir dinamizm getirdiği yadsınamaz. Bir hayır işine para vermekten oluşan bu dinamizm, sömürgecileri son derece rahatsız etti. Bir yandan Abdülhamit'e saldırılar artırılırken, diğer taraftan girişimin başarısızlığı, para toplamada yolsuzluklar bulunduğu iddiaları hep ortaya atıldı. Ve tabii Panislam iddiaları çok bol ve suçlayıcı şekilde tekrarlandı durdu. "Sultan'ın İki Yüzü" başlıklı bir yazıda şöyle denmektedir:

"Abdülhamit tarafından yaratılan Panislamizm boş bir sözcük değildir, yaşayan bir gerçektir, silâhlı ve parçalanmaz bir tehdittir. Bugün her Müslüman, isterse başka ırktan ve uzak bir diyardan olsun, bir diğer Müslüman'da bir kardeşi ve bir müttefikinin bulunduğunu biliyor. Cezayir'de, Mısır'da camilerde ulemaların, İstanbul'un emirlerini ve gâvura karşı cihadı vaaz eden seslerini dinledim." (F, 2.IX.1901)

Yerel tepkilerin böylesine İstanbul'dan yayılan bir Panislamizm hareketinin parçaları gibi sayılması, gerçekte emperyalizmin yeni bir hazırlığının işaretleriydi. Osmanlı Devleti'ni parçalamada son dönem yaklaşırken artık Arap ülkeleri üzerinde de hesaplar başlamıştı. 23.VI.1905'de Le Temps açıkça yazıyordu:

"Eğer Mekke'de düzen bozulursa, sadece bunu düzeltmeye katkı ile mi yetineceğiz?.. Yoksa aksine İngiltere'yi istediğini yapmakta tek başına serbest mi bırakacağız?.. Böyle bir durumdan sağlanacak çıkarları ve katlanılacak riskleri üstlenmek için son dakikayı beklemeyelim."

Oysa Sultan endişeleri yumuşatmanın arayışı içindeydi. Abdülhamid'in onayı olmadan yayınlanması mümkün olmayan Tercüman-ı Hakikat'teki bir yazı dizisi (2 Nisan-11 Ağustos 1904 arasında 21 yazı) amacı bir uygarlık girişimi olarak belirtmesiyle ilgi çekicidir. Muktesid (iktisatçı) Musa tarafından kaleme alınan, "Hattı Âli-i Hicaz'ın Menafi-i Maneviye ve Maddiyesi" başlıklı dizide önce, seçilen güzergahın Peygamberlerin izledikleri yol olmakla kutsallığı belirtiliyor. Ama asıl vurgu bölgeye getireceği ekonomik kalkınma ve uygarlık düzeyi üzerinde. Bu tezin ileri sürülmesinde hem kutsal topraklara batı teknolojisini soktuğu için Abdülhamit'e karşı müslüman kesimin bid'at suçlamasını etkisiz bırakmak, hem de bu tepkiyi körükleyen Avrupalı sömürgecilere girişimin bir dinci çaba değil, batı uygarlığını izleme nitelikli olduğunu anlatma arzusu rol oynuyordu.

Avrupalıları ayrıca rahatsız eden, mali olanakları yetersiz olduğu halde Osmanlı'nın Avrupa sermayesini işin içine karıştırmaması ve İslam dünyasından bağış şeklinde para toplama projesi gerçekleşirse bunun gelecekte başka projelere de yansıması olasılığıydı. Musa'nın devletçi ve yerli kaynaklı yatırımı ve işletmeyi savunması, Düyunu Umumiye kontrolünden sıyrılma fırsatını arayan Osmanlı hükümetinin yeni denemelere girişmesine yol açabilirdi. Bu görüşü açık yazdırması, Abdülhamit'in hep yabancı sermayeye bağlı kalma yanlısı olduğu yolundaki iddiaların düzeltilmesi gerektiğini gösteriyor. İkinci tez ise, girişimin çağdaş uygarlığın doğal bir ürünü olduğunun anlatılması sırasında batıdaki en son bilimsel tezlerin öne sürülmesidir. Kutsal topraklara çağdaş-batılı uygarlığın araçlarını sokma tezinin Panislamcılığa yüklenmek istenen tutuculuğu yalanlama amacı taşıdığı açıktır. Ancak, Osmanlı Devleti'ni her alanda gerici olmakla suçlamayı gelenek haline getirenlerin bu savunmaya hiç itibar etmedikleri bir sır değildir. Aksine Arap-Türk kopuşunu

pekiştirmek için dinsizlik temasını kullanarak Hicaz Demiryolu, Lavrens ve benzeri ajanlar tarafından Birinci Dünya Savaşı sırasında Araplar'a yıktırılmıştır. Musa'nın tezinde uzun uzun bahsettiği ekonomik kazanımları sağlayabilecekken de bir daha kullanılması için hiçbir girişimde bulunulmamıştır.

Yemen ayaklanması da bahane edilerek bu yıllarda Arap Hilâfeti sorunu daha da yoğun şekilde gündeme getirildi. İmam Yahya, Hintli Raca Bahavalpur Navabı, Mısır Hidivi sıra sıra bu makama aday gösteriliyorlardı. Saltanatının ilk günlerindeki gibi aynı saldırılara uğruyordu.

İngilizleri aşırı şekilde, Hindistan'da "inşaata yolladığınız paralar özel ceplere gidiyor" kampanyasına başvurdurtan, Akabe körfezini Mısır'a bıraktırmak için savaş tehdidi yaptırtan, hep Hicaz Demiryolu inşaatındaki başarının Hilafete mal edilmesi olmuştur. Ayrıca, işin içine Almanya'nın karışmasından da huylanmışlardı. Hint yoluna el koymaya kalkışan Ruslara bir yenisi ekleniyordu. İşin fenası, Osmanlı Rus'a düşmanken, Alman'a dosttu.

Sömürgeciliğe en geç başlayan Almanya'nın yayılmak için İslam dostluğu ve koruyuculuğuna soyunmasının, "Üzerinde güneş batmayan İngiliz imparatorluğu"nu son derece rahatsız etmesi kaçınılmazdı. Üstelik, Hicaz demiryolu inşaatına teknik yardımın dışında, Bağdat hattının yapımını da üstlenmişlerdi. Hatta hattın iki yanından yirmişer kilometrelik kısımların Almanlara tahsisi suretiyle buralara kendi göçmenlerini yerleştirecekleri şeklinde söylentiler de ortalıkta dolaşıyordu. İran'da da faaliyette bulundukları bilinen Almanların Basra Körfezi'ne yaklaşmak istemelerinin İngilizlerin Hindistan yönetimini son derece rahatsız etmesi kaçınılmazdı. Kuveyt'ten Aden'e kadar bütün sahil boyunca şeyhlikleri aylığa bağlayarak Hindistan ticaretinin –gemi seferlerinin– güvenli işlemesini sisteme bağlamış olan İngiliz hükümeti daha saldırgan bir politika izlemeye yöneldi.

Abdülhamit'in İngiltere'ye düşman olmadığını kanıtlamak için, Osmanlı donanmasının başına getirdiği İngiliz amiral Woods Paşa anılarında, sultanın henüz sömürgeci olarak tanınmamış olan Almanya ile ilişkileri yoğunlaştırmasının kökeninde,

İngiliz saldırgan politikasının bulunduğunu şu şekilde açıklamıştır:

"Gladstone'un Türkiye'ye düşmanca politikası belirginleşince Abdülhamit Almanya'ya yaklaştı. Bunun için Berlin'e bir askeri heyet yolladı. Bismark İngiltere'nin yerini almakla politik olduğu kadar ekonomik çıkarlar da elde edebilirdi. Bu nedenle Türk ordusunu organize etmek için Alman subayları gönderilmesi teklifini memnunlukla karşıladı."

Gerçekten 1880'lerin başından itibaren askeri eğitim tamamen Prusya Disiplini çerçevesinde yürütülecek ve gelecekte İttihat ve Terakki içinde egemen olacak Enver Paşa türü genç subaylar tamamen Alman hayranı olarak yetişeceklerdir. Buna tepki olarak İngilizler, Basra, Irak ve Arap Yarımadasının Doğu kısmındaki aşiretler arasında Osmanlı yönetimine karşı olanları yanlarına çekme gayretlerini artırdılar. O zamana kadar Osmanlı politikası, kentlere müdahale etmedikçe çölde yaşayanların işlerine karışmamaya dayalıydı. Ancak İngiliz müdahalesi belirginleşince Bâbıâli de karşıt yandaşlar arama çabalarını artırdı. Necid bölgesinde Reşidiler ile Suudiler arasındaki çatışmanın arkasında iki devlet vardı. Suudileri sürekli olarak destekleyen İngiltere en sonunda onları 1924'de Hicaz'a da egemen yapmıştır.

Hakkında gelecek bölümde daha ayrıntılı bilgi vereceğimiz, İngiliz politikasını yakından izleyen Halil Halid'in daha 1898'de hazırladığı bir rapor, Alman yayılmacılığına karşı İngiliz-Rus işbirliğinin yeni hedefler çizdiğini şöyle anlatıyordu:

"Ötedenberi bütün Arabistan ve Basra civarını ele geçirmek isteyen İngiltere için, artık Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün önemi kalmayıp, bilakis esas çıkarlarını yıkılmasında bulduğu (bellidir..) İngiltere Osmanlı topraklarının Rusya istilasına karşı bundan böyle savunucusu olmayacaktır."

İran'daki petrol kaynaklarına sahip olmanın da etkisiyle bu ülkeyi Rusya ile birlikte paylaşmayı tamamlamış olan İngiltere'nin artık Gladstone'un başlatmış olduğu Osmanlı'yı ortadan kaldırma politikasını tam uygular duruma geldiği anlaşılıyordu. 20. yüzyılın ilk yıllarında, Almanya-Avusturya-İtalya "Merkezi Devletler İttifakı"na karşı İngiltere, Fransa ve Rusya ile birlikte "Üçlü İttifak"ı tam gerçekleştirmek üzereydi.

İNGİLİZ TACINI HİLAFETE LAYIK GÖREN ANLAYIŞ

Bütün İslam dünyasında –ondan çıkar sağlayanlar dışında– İngiltere'ye karşı beliren tepki, henüz ne olduğu bilinmeyen Almanya'ya sempati belirmesine yol açmıştı. Sınırlı da olsa "Hacı Wilhelm" diye anılmaya başlanan Alman İmparatoruna umutla bakanlara rastlanıyordu. Bunun, dünyanın en büyük İslam devleti sıfatına sahip İngiltere'yi rahatsız etmemesi mümkün değildi. Almanın, kontrolu altında hiçbir Müslüman toplum yokken liderliğe soyunması karşısında İngiliz tacına ondan da üstün bir rol verme düşüncesi kendiliğinden belirdi. Aslında bu durum İslam aleminin ne derece aşağılara düşmüş olduğunu ve Abdülhamit'in nasıl bir ortamda mücadele ettiğini kanıtlamak bakımından ilginçtir.

20. yüzyılın ilk günlerinde hızlanan eğilimin ne denli çarpık olduğunu anlayabilmek için 1876'ya, Bulgar ayaklanması sırasında İngiltere'de muhalefette bulunan Gladstone'un başlattığı anti-Osmanlı kampanyaya gösterilen tepkiye yönelmek yararlı olacaktır.

"Türk pılısını pırtısını (bag and baggage) toplayıp Avrupa'dan Asya'ya çekilsin" tekerlemesinin yaratıcısı olan Gladstone'a karşı Abdülhamit, kendi güdümünde olduğu inkar edilemeyecek bir girişimde bulunmuştu. 1877 Eylülünün başlarında sultanın üçüncü mabeyincisi Mehmet Bey'in bulunduğu bir grubun 'Osmanlı milletinden İngiliz milletine' başlığıyla düzenledikleri bir muhtıra elçi Layard'a sunuldu. Bunda, **"... düşmanımız Gladstone'dur... ve biliyoruz ki Gladstone ve toplantıları önemsiz bir azınlığın ürünü olmaktan başka birşey değildir; İngiliz milletinin büyük çoğunluğu bu kandırmacalara aldanmıyor"** deniyordu. (FO-424/61)

Rus Yenilgisinin ardından 1880'de Gladstone iktidara gelince kampanyasının şiddetleneceğini tahmin hiç de zor değildi. Disraeli ile olanaklar elverdiği oranda uyumlu bir politika yürü-

tebilen Abdülhamit'i, daha önce de belirttiğimiz gibi, Almanya'ya yönelmeye sevkeden bu iktidar değişikliği olmuştur. Artık Osmanlı'yı hilafet sorununa ek olarak yeni sorunlar da uğraştıracaktı. Yıldız evrakı içinde (Y.esas 9/2638/72/4) bulunan, Avrupa devletlerinin Osmanlı'ya yönelik politikalarının iyi anlatılması için yön göstermek üzere hazırlanmış, herhalde 1890'larda, Ahmet Midhat'a gönderilmiş bir yazı müsveddesinde, Gladstone'un yarattığı ortam şöyle anlatılıyor:

'Bir müddetten beri İngiltere'nin ittihaz ettiği politikası, bahusus Gladstone'un politikası malumdur. Demek oluyor ki mahud politikanın devamı Devleti Âliye'yi taarruzen hercümerc edecektir. (...) İngiliz devletinin neuzu billahi teâlâ Devleti Âliye'yi tavaifi müluk (küçük devlet) şekline koymaya sa'y etmekte olduğu bedihidir. Mesela Arnavutluğu Arnavutluk ve Ermeni sakin olan mahallerde bir Ermenistan ve bilcümle Arap sekenesi bulunan mahallerde Arap hükümeti ve Türk iskan eden yerleri Türkistan tabiriyle (...bölmek ister...) Bu sırada Hilafeti kübrayı İstanbul'dan Arabistan kıtasında Cidde veya Mısır gibi bir mahalle nakil ettirmek ve hilafeti kendi maiyetinde ittihaz ederekten haclei müminine (müminlerin gerdeğine) istediği gibi tasarruf etmek istemektedir."

İngiltere'nin, Abdülhamit'e boyun eğdiremeyince, hilafeti sahiplenme çabasında en aşırı uca kadar gittiğinin en önemli tanığı Halil Halid'dir. Büyükbabası Çerkeş'de Halveti tarikatı şeyhi olan, kendisi Ankara'da doğmuş, İstanbul'da hukuk eğitimi görmüş, Ebüzziya Tevfik'in yayınlarında düzeltmen ve yazılara katkıcı olarak çalışmış biridir. Bu sırada İstanbul'daki bazı İngilizlerle tanışmış, Abdülhamit'in hafiyeleri tarafından izlenmeye alınmış ve başına bir şeyler gelebileceğini anlayınca 1894'de İngiltere'ye kaçmış, İkinci Meşrutiyet'in ilanına kadar geri dönmemiştir. Jöntürk sayıldığı için, İttihatçılar tarafından aday gösterilip 1908 meclisine milletvikili seçildi. 1896'dan itibaren Cambridge Üniversitesi'nde Türkçe çevirmeni ve öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. İngilizce olarak yayınlanmış üç kitabının bulunması (The Diary of a Turk = Bir Türk'ün Hatıra Defteri; The

Crescent Versus the Cross = Haça Karşı Hilal; A study in English Turcophobia = İngilizlerin Türk Korkusunun bir İncelemesi) kendi toplumuyla ilgili fikirlere sahip olmasının yanı sıra, İngiliz toplumunu da iyi tetkik etmiş olduğunu kanıtlıyor. 1903'te yani hâlâ sürgündeyken yayınladığı "Bir Türk'ün Hatıra Defteri'nde, şahsen Abdülhamit'e karşıt olmasına rağmen, asıl suçlamayı İngiliz politikasına yöneltmesi önemlidir:

"Toplumların tarihinde, Yıldız Köşkü'nün müstebidi kadar şanslı bir zalime az rastlanır. Birçok kusurunun yanı sıra Abdülhamit'in arkasında, istediği zaman kendi amacı için çok iyi kullandığı hilafetin otoritesi var. Türk Müslümanlarının ve diğer ülkelerin Sünnî Müslümanlarının halifeye olan saygıları pek büyüktür ve her gün daha da artmaktadır. Açıkçası Müslümanların bağlılıkları halifenin şahsına değil, hilafet makamınadır ve bu da insanlığın en mükemmel örneği olması gereken halifenin sahip olması gereken kalitelere bağlıdır. Eğer şeriatın belirlediği koşulları yerine getiremezse bu yasa müminlere onu görevden uzaklaştırmak hakkını verir. İslam tarihinde halifenin sadece dini sebeplerle görevine son verilmesine ait örnekler eksik değildir. Bu halk için, şimdiki sultanın bu iyi meziyetlerden hiçbirine sahip olmadığını, dolayısıyla makamına layık olmadığını kavramak hemen hemen imkansızdır. Sultan, gerçek bir halife ve İslam davasının tek şampiyonu gibi Müslümanların karşısına son derece kurnaz yöntemlerle çıkıyor ve de bu amaç için muazzam miktarlarda para sarfediyor. Aslında, başka hiçbir Müslüman hükümdarın başaramadığı kadar, yanlış davranışlarıyla imanına öyle bir aşağılama getirmiştir ki, İslamın en kötü düşmanı sayılmalıdır.

Davranışlarını yakından gözlemleyen herhangi bir kimse, bunların İslam yasa ve imanının ilkelerine tam manasıyla karşıt olduklarını bilir. Ama Müslümanlara bunu kabul ettirebilmek dünyadaki en zor şeydir. Türkiye'nin içindekiler onun ne olduğunu yavaş yavaş anlamaya başladılar, oysa Türkiye'nin dışındaki bütün Müslümanlarca kör bir saygıyla değerlendiriliyor. Doğu konusunda büyük deneyimi olan ve Wales prensiyle kolonilerdeki gezisinde birlikte bulunmuş olan bir İngiliz'in bana

söylediğine göre, insan Türkiye'den ne kadar uzaklaşırsa İslama inananlar arasında sultanın etkisi o derecede artıyor.

İngiltere'nin hükmü altında, Türkiye'dekinin beş misli Müslüman var ve bunlar İngiliz politikasının doğudaki yönünü belirlemekte birgün çok büyük önem taşıyacaklar. İşleri İslam dünyasında ülkelerinin etkisi ve prestijini ayakta tutabilmek olan İngiliz makamları ile Türkiye sultanı arasında rekabet bulunduğu hakkında emareler mevcut. Bu rekabetin çerçevesinde bazı İngiliz yazarları ve politikacıları sultanın dini etkinliğini olduğundan daha sınırlı göstermeye çalışıyorlar, diğer bazıları ise Osmanlı Hilafeti'nin geçerliliğini redde çalışıyorlar. Bugünkü sultanın bu makama layık olmadığı tartışılamaz, ancak Türk tahtında oturan kişinin, karakteri ne olursa olsun, iddiasının tartışılmaz olduğu bir gerçektir. Bunu inkar eden ya da Osmanlı sultanlığının Sünni İslam üzerindeki etkisinin kıymetini düşürmek isteyenler, herhalde Türkiye ile Britanya'nın Müslüman halkları arasında bir kopuşu sağlamak için, Ermeni olaylarında olduğu gibi, sürekli olarak Türkiye'ye kötülükler yağdırıyorlar, yakıştırıyorlar. Ben de bunun tam aksi sonuç verdiğini düşünmekten kendimi alamıyorum (...) Bu düşmanlık sürdürüldükçe İngiltere'nin Müslüman uyruklarının Osmanlı hilafetine bağlılıkları artacaktır. Şimdilik ön plana çıkmamış olan bu duygu, Doğu'nun bir yerlerinde uluslararası kargaşalar doğduğunda leyhte bir sonuç verecekler. Bundan yararlanmayı tasarlayan ve İngiliz hükümetinin çıkarları aleyhine kullanmaktan çıkar uman Avrupalı güçler vardır. Alman imparatorunun Şam'da verdiği demeç herhalde birçok insanın kafalarında hâlâ canlıdır. (...)

Halife mutlaka Peygamber soyundan olamaz. Türk hilafeti geçerlidir, Kureyş iddiası boştur. Yabancı bir inançtan (alien faith) tayin edilecek bir halife geçerli olamaz. Bir aşırı vatansever İngiliz akşam gazetesi "British Raj"dan (Britanya imparatorluğu) daha uygun halife olamaz diye yazmıştı. Müslümanlara British Raj'ı dinlerinin en üst lideri olarak kabul ettirmek, bu ülkeyi Müslüman kılmak kadar imkansızdır ve gülünçtür.

Eğer İngilizler ülkelerinin çıkar ve prestijini İslam dünyasında korumak ve yükseltmek istiyorlarsa, Osmanlı hilafetine

saldırmamalı, aksine onun iyi etkisinden yararlanmalıdırlar. Böyle bir öneri Müslüman mantığınca dostça bir tavsiye olarak algılanamaz, zira Müslümanlar arasındaki genel eğilim, mevcut olan hilafetin durumunu kuvvetlendirmektedir. Bu eğilim öylesine belirgin hale geldi ki, bazı Avrupa kıtası gazeteleri bunun Panislamcı örgütün ürünü olduğuna inandılar, oysa gerçekte böyle bir örgüt yoktur."

Abdülhamit'in uygulamalarına ve dini aşağılayan saydığı davranışlarına tam karşı olduğunu saklamayan Halil Halid'in, asıl eleştirilerini İngiliz politikalarına yönelttiği dikkatlerden kaçmıyor. Müslümanların ancak kendilerinin değiştirebilecekleri bir dini lideri İngilizlerin hedef almasını anlayamıyor. Hilafeti İngiliz tacına yakıştıran anlayışı açıkça gülünç buluyor. Bu noktada şunu da anımsatmalıyız ki, Birinci Dünya Savaşı başında Osmanlı Devleti İngiltere ve müttefiklerine karşı Cihad ilan edip Müslümanlarını ayaklanmaya davet ettiğinde, İngiliz Savaş Kabinesi'nde İngiliz Halifeliğinin ilanı gündeme getirilmiş, ancak İngiliz Hindistan yönetimi bunun olumlu değil aleyhte sonuçlar verebileceğini anımsatarak karardan vazgeçirmiştir. İsim vermemesine karşılık Halil Halid'in, İngiliz yönetiminin Hindistan'da İsmailileri ve Ahmediyye tarikatını, Mısır'da Hidiv'i destekleyerek dine yeni bir lider yaratma çabalarının bilincinde olduğu anlaşılıyor. Abdülhamit'in başarılı bir taktikle Osmanlı dışı Müslümanları da etkilediğini kabul ediyor. Durumu içinden bilen bir kişi olarak Panislam örgütü diye bir şeyin var olmadığını açıkça belirtiyor. Arap hilafeti anlayışına karşı olduğunu Türk hilafetinin meşruluğunu savunarak ortaya koyuyor. İngilizlere önerisi ise, gelecekte büyük karmaşalar çıkarsa, hilafetin etkisinin Almanlardan yana işlemesini istemiyorlarsa, sultan/halife ile dost olmanın en iyi çare olduğunu belirtiyor. Bunu ileri sürerken de önerisinin "islama uygun olmadığını bilerek" yaptığını da saklamıyor.

Bu ve bundan önceki saptamalar, Abdülhamit'in 33 yıllık saltanatının sadece hilafet konusu ele alınsa, nasıl bir karmaşa içinde geçtiğini anlatmaya yeterlidir. Buna kim ve nasıl bir çare bulabilirdi, yanıtlaması güçtür.

YAHUDİLERİN MİLLETİ SADIKA'LIĞI FİLİSTİN'İ İSTEYİNCE SONA ERDİ

Eski dünyanın en cömert ve hoşgörülü kurumu addedilen Osmanlı İmparatorluğuna, bölgedeki her büyük olaydan sonra (Türk-Rus savaşı, Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'yi alışı, Türk-Yunan savaşı, Rusya ve Romanya'daki Yahudi aleyhtarı eylemler) yoğun Yahudi göçü oluyordu. 1880'de bütün İngiltere'de 46 bin, Fransa'da 51 bin Yahudi varken Osmanlı Devletindekiler 1844'de 150 bin iken, 1893'te 184 bin ve 1907'de 253 bine çıkmıştır. Bütün gözlemciler, Yahudilerin Türkiye'de en iyi muamele gördüklerinde birleşmektedirler. Jewish World "Türkler arasında tam özgürlük içindeyiz ve yasalar bizi koruyor" diyordu (20.I.1893); Journal de Salonique "Türkiye dünyada Yahudiler'e yüklenen ibadet cinayeti iddialarını resmen reddeden tek ülke olmuştur." (5.V.1904) diyor ve Abdülhamit döneminde, İspanya'dan kovalandıklarında Türkiye'de sığınak bulmalarının 400. yıldönümünü kutluyorlardı.

Bütün bunların kanıtladığı gibi, gerek Türk-Yahudi ilişkilerinde, gerekse bunların Sultan karşısındaki tutumlarında sorun olacak bir şey yoktu. Kudüs üzerindeki iddiaların bile, Abdülhamit dönemindeki çapı ne savaşçı ne de ürkütücüdür. Daha 15.XII.1875'te "Palestine Society of the Universal Alliance" Montefiore'nin önerisiyle, bir Filistin Kolonileştirme Fonu oluşturmuş ve Türk elçisini ziyaretle bu isteği bildirmişlerdi. Bir sonuç çıkmadığı görülüyor. 1880 Mayıs'ında Laurence Oliphant'ı İstanbul'da, Ürdün'ün ötesindeki topraklarda koloniler kurmak için Sultan'la randevu ararken görüyoruz. Bu girişimlerin arkasında, çoğu kez birbirinden bağımsız olarak Alman, İngiliz, Fransız, Avusturya, Amerika Yahudileri bulunuyordu. Ve yine çoğu kez Yahudileri kurtarmaktan çok, onlar aracılığıyla geldikleri ülkenin kültürel ve ekonomik egemenliklerini bölgede kurmak amacı güdülüyordu. Almanların ve Rusların girişimleri bu yöndeydi. Hatta Filistin'in kolonizasyonu ile sadece Yahudilerin

ilgilendiğini söylemek de yanlıştır. 1892'lerde Fransa'da, Katoliklerin 500 milyon Frank toplayıp Filistin'i almak ve Papa'ya hediye etmek yolunda çabalar sarfettiklerini de görüyoruz.

1890'ların başında Rusya, Polonya, Romanya, Fransa ve Almanya'da Yahudi düşmanlığı hızla tırmanırken ve büyük kütleler halinde göçe zorlanırlarken, Abdülhamit'in kontrollu basınında bu milleti savunan bir kampanya sürdürülüyordu. 1 Haziran 1891 tarihli sayısının başyazısında Tercümanı Hakikat özetle şöyle yazıyordu:

"Avrupa'da anti-Semitizm'ciler, 'dinlerine değil ticaret ve maliyedeki ihtikarlarına çatıyoruz' diyorlar. Ama hukuku umumiye taraftarları için geçerli sayılamaz. Her milletin iş aramaları, kendi kârlarının çıkarına bakmaları doğal bir davranıştır. Kâr etmek bir genel rekabet saikiyle ilerleme kabiliyeti olup, eğer Yahudilere bu rekabette galip gelinemiyorsa o yenilgiyi örtmek için biçarelerin varlıkları aleyhine, yani imhalarına yürümek gibi bir düşmanlık, yenilgi ayıbını bir kat daha artırmaktan başka netice gösteremez. Yahudilerden büyük bir kalabalık Osmanlı ve İran devletlerinin himayesini arayıp sığınacak yer gösterilmesini rica etmek zorunda kaldılar. Avrupa gibi medeniyette en üst düzeye erişmiş olma iddiasındaki bir yerde böyle bir ayırım yapılması uygarlık yanlılarını şaşkınlığa düşürmez mi?"

3 Haziran 1891 tarihli başyazıda ise, o dönemdeki en büyük müttefik Almanya'ya bile çatılıyordu: "Bizdeki Kıptilerde bile mevcut olan siyasi hakları Yahudilerden kaldırmak isteyen Almanya baskıda Rusya'yı da geçti." Yahudi cemaatine dostluk gösterisi sadece gazete sütunlarında kalmamıştır. Fiiliyatta da vardır. Ortaköy'deki Alliance İsraelite okulunun balosu Maarif Nazırı Münif Paşa'nın himayesinde yapılmıştır. Avrupa Yahudilerinden gelen yardımları kesilmiş olan ve sefalet içinde kalan Kudüs Yahudilerine Abdülhamit 100 altın bağışta bulunur (Sabah, 13.3.1891). İstanbul'u ziyaret eden Japon askeri gemisi efradından birinin bir Yahudi sarraf tarafından aldatıldığı haberi yayılınca –ki büyük olasılıkla İstanbul'da çıkan Fransızca ya da Rumca gazetelerden birinin Avrupa'daki havaya uyarak yaydığı bir söylentiydi– Yıldız derhal Hahambaşılığa tahkikat yapması

emrini vermiştir. Böyle bir olay olmadığı ortaya çıkınca iddianın asılsızlığı, Bâbıâli'ce, Matbuat Dairesinin bir resmi bildirisiyle kamuoyuna duyurulmuştur. Açıkça Yahudi vatandaşlarının savunmasını devlet üstleniyordu.

Bu dostça ortamın etkisi, 1892'de Yahudi Cemaati Avrupa'dan kovulup Osmanlı ülkesine sığınmanın 400. yılını kutlarken "Cemaat-i Sadıka" ve "Tebaa-i Sadıka" deyimlerine layık görülmelerinde ortaya çıkar. Böylece Rum ve Ermenilerin artık reddettikleri sadakat anlayışının Yahudilerce benimsendiği anlaşılıyor. Nitekim Tercümanı Hakikat'ın 1.11.1897 tarihli sayısında Siyonist Kongresi ile ilgili haberde, bu deyimin onlarca kullanıldığı belirtiliyor. Sabah gazetesi de Paris'te yayınlanan Archive Israelite gazetesinden naklen şöyle bir bilgi veriyor:

"Uygarlık ilerlemesiyle övünen bazı Avrupa ülkelerinde henüz Museviler aleyhindeki batıl fikirler devam ederken Padişah hazretleri sayesinde din ve mezhep farkı olmadan her sınıf tebaayı şahane eşit muamele görmekte ve ebedi saadete nail olmaktadır. Nitekim Paris'te çıkan Archive Israelite isimli gazete MUSEVİ CEMAATİ SADIKASI'nın fertlerinin de her türlü hukuktan yararlanarak gece ve gündüz dua etmekte olduklarını yazmaktadır." (6.3.1895)

Bu dostluk girişimlerinin, ülkenin her bir yönünü bir başka gücün paylaşma projelerini dinlemeye alışmış Abdülhamit'i fazlasıyla etkilediğini söylemek olanaksızdır. Nitekim Siyonistlerin Basel (1897) Kongresi'nden sonra bir değişme olduğu görülür. Gerçi Basel Kongresi sultana bağlılık mesajı yollar, Fransa'daki Dreyfus olayında da Emile Zola'nın Yahudi düşmanları karşıtı kampanyasına Osmanlı basını da katılır, ama Yahudilerin Filistin'e yerleştirilmesi gündeme gelince işler değişir. Osmanlı arşiv belgeleri, Abdülhamit'in Basel'den önce ve sonra bu eylemin gelişmesini yakından izlediğini gösteriyor. Dolayısıyla, gerek 1896'da Nevlinski aracılığıyla yapılan başvuruya, gerekse Herzl'in 17 Mayıs 1901 ve 4 Temmuz 1902'deki görüşmelerinde yaptığı önerilere yanıtları kesin olmuştur:

"Bir adım toprak veremem, çünkü bana değil, halkıma aittir. Halkım bu devleti kanlarını dökerek kazanmışlardır."

Kuşkusuz Abdülhamit başına bir de Yahudi sorunu çıkmasından korkuyordu. Baskılar artınca o da Filistin'e gezileri kontrol altına alarak, yabancılara toprak satışını yasaklayarak, bölgeye yerleşmeleri sınırlayarak önlemlerini aldı. Buna rağmen ne Yahudilerin yerleşmesi ne de toprak satın alma yasakları tam işletilebildi. 1908'de Filistin Yahudi nüfusu 1882'dekinin üç misline, 80 bine çıktı. Aynı sürede 250 kilometrekare arazi satın almış ve 36 yerleşme yeri kurmuşlardı. Arap yazarı Hasan Ali Hallak, bu toprak alışverişlerinde bazı Lübnanlı, Suriyeli ve Filistinli Arapların büyük paralar harcayarak rol oynadıklarını ve Filistinli köylülerin durumunu bozarak Yahudi göçmenlerin arazi almasını kolaylaştırdıklarını ileri sürer. Hatta Arap ileri gelenlerini, Siyonist hareketini anlatarak halkı uyarmamak ve suçu sadece Osmanlı Devleti ile İngiltere'ye yüklemeye çalışmakla suçlar.

Abdülhamit, Herzl'in istediği Filistin'e göçe izin verme fermanını yayınlamamakla birlikte, Avrupa devletlerinin baskıları sonucu, ilerdeki Yahudi direncinin temelini oluşturacak kolonilerin ilk nüvelerinin oluşmasını engelleyemedi.

Abdülhamit'in Herzl ile konuşmaları, Jön Türk basını tarafından çok eleştirilmiş, ülkeyi para ile sattığı söylentileri yayılmıştır. O kadar ki 1902 yılı başında Bâbıâli resmen Herzl ve Siyonistler'in, Yahudilerin Filistin'e yerleştirilecekleri hakkındaki haberlerini yalanlamıştır. Nitekim ikinci görüşme için Herzl başvurduğunda aracılık yapan Hahambaşına, Abdülhamit ne istediğini sordurtmuş, o da "Sultan'ın Yahudiler hakkındaki düşüncelerini ve samimi niyetlerini öğrenmek amacıyla sınırlı olduğu" yanıtını vermişti. Oysa Herzl bu toplantısında Osmanlı borçları karşılığında yerleşme önerisini ileri sürmüştür. Abdülhamit'in yanıtı şöyle olmuştur:

"Yahudi milletine olan büyük güvenim teklifinizi reddetmeyi engellemiyor. Bu konuda hükümetime danıştıktan sonra kabul edilmesi mümkündür. Eğer hükümet bunu doğru bulursa, pratik bir şekil vermek için araçları hazırlar."

Herzl bu yanıttan çok memnun olduğunu söylemişse de aslında bu sözler Abdülhamit'in üslubu içinde red anlamını taşıyordu. Her zamanki oyalama siyasetiyle işi pamuk ipliğine bağ-

lıyor fakat adamı kendisine düşman etmemiş oluyordu. Herzl'in Avusturya'ya dönmesini bekledikten sonra Hahambaşı'nı Saray'a çağırttı. Günlerce sıkıntı içinde beklettikten sonra kabul edince sert şekilde çıkıştı:

"Son günlere kadar sizin sadakatinizi daima takdir etmiştim. Ama Herzl'in gelişinden beri siz sadakattan uzaklaştınız. Siz ki ülkemin topraklarından bir parmağının bile verilemeyeceğini bilirsiniz, nasıl olur da buraya, bana böyle bir teklif yapacak bir kimseyi getirebilirsiniz? Bu adamın teklifinin yüzde birini kabul etsem hükümetimin ve benim başıma neler gelebileceğini bir düşünün."

Bu olayı aktaran Abraham Galante, yetmiş yaşındaki Hahambaşı'nın korku içinde ağlayarak ve Sultan'ın ayaklarına kapanarak af dilediğini, işin bu yanından haberi olmadığına onu inandırdığını belirtir. Konu üzerinde araştırma yapanlar, Abdülhamit'in Yahudiler'den para gelecek söylentilerini, Avrupa'dan daha iyi koşullarla yeni bir borç almak için kullandığını ileri sürerler. Olayın böyle bir şekle dönüşmesinin kökeninde, Abdülhamit'in işleri şahsen yürütmek hırsı yatar. Eğer Herzl'i kendisi kabul etmeyip Bâbıâli'de bir müsteşar ya da nazırla konuşmaya gönderseydi iş asla böylesine dal budak salamazdı. Abdülhamit'ten başka böyle davranan görülmemiştir. 1875'te benzer şekilde Sultan Aziz'le görüşmek isteyen İngiliz Evangelical Alliance heyetine izin verilmemiş ve olay da sorunsuz kapanmıştı.

Abdülhamit'in saltanatını Yahudiler'le görünür bir çatışma olmadan bitirdiği açıktır. Ancak kabul gerekir ki, dünyadaki oluşumlar içinde Siyonizm hareketi de öyle bir dinamizm kazanmıştı ki istense de istenmese de bu patlak verecekti. Hem de Osmanlı topraklarındaki Yahudiler'in genellikle anti-Siyonist olmalarına rağmen.

Herzl'in ziyaretinden sonra Osmanlı basınında Yahudilerin Milleti Sadıka sıfatının tekrar, gündeme getirilmediği dikkatlerden kaçmaz.

İTTİHAD-I İSLÂM'DA FİRE: ARAP VE ARNAVUT MİLLİYETÇİLİĞİ

Abdülhamit döneminde büyük bir devinme kazanan bir akım da Müslümanlar arasındaki milliyetçilik akımlarıdır. Önce Arap milliyetçiliğini ele alacağız.

Bunun başlangıç tarihini saptamada Arap tarihçileri yarış içindedirler. Vehhabiler'e (18. yy. sonu), Mısır Valisi Mehmet Ali'ye (1820'ler), Tahtavi'ye (1834), butrus al-Bustani'ye (1850 sonrası), İbrahim Yazıcı'ya (1868), Arap ansiklopedistlerine, Beyrut'ta okulda dernek kuran beş gence (1875) bağlayanlar vardır. Milliyetçilik gibi çok köklü bir sosyal oluşumun tek bir tarihe bağlanması olanaksızdır, hatta hatadır. Bu bir süreçtir ve süreci oluşturan çeşitli ögelerin tarihsel akım içinde birleşmeleri sonucu ortaya çıkar. Bu ögelerin her birinin başlangıç tarihleri farklı olabilir. Her biri ayrı bir ögeyi belirleyen yukarıdaki tarihlere baktığımızda hepsinin de Abdülhamit öncesine ait olduğunu farkederiz. Yani II. Meşrutiyet döneminde pek ani patlamış gibi görünen bu akım, en az yüz yıllık bir hazırlığın sonucudur. Tabii Osmanlı Devleti'nin çöküşünün.

Özellikle dil, Tanzimat'ın dine yaklaşımına tepki, yerel ekonomik çıkar sorunları, yerel yönetimde görev alma isteği, 19. yüzyıl Osmanlı merkeziyetçiliğine, kötü yönetime tepki gibi sebeplerle başlayan bu akımlar, Avrupa ile temas arttıkça oradan daha çok etkilenmişlerdir. Avrupa'nın Müslüman ve Hristiyan Araplar üzerindeki farklı etkileri sebebiyle akım çok değişik boyutlarda gelişmiştir. Osmanlı'ya vefadan Türk'e tepkiye kadar Araplar'ın içinde bir yandan Hristiyan düşünürlerle, Avrupa örneğinde milliyetçilik akımları belirmiş, diğer yandan Müslümanlar'ın Osmanlı Devlet ve Hilâfet'ine bağlılıklarına rağmen yerel bağımsızlık (Yemen'de, Hicaz'da, Mısır'da) düşünceleri de ortaya çıkmıştır. Bu iki akımın birleşme noktasında büyük Arap milliyetçiliği patlaması olmuştur.

Abdülhamit'in tahta çıkmadan önce, İslam toplumları arasındaki sorunlar ve özellikle Türk-Arap ilişkileri konularıyla ne derece ilgilendiği hakkında bir bilgimiz yok. Buna karşılık, Meclisi Mebusandaki tartışmalar sırasında, hem de Plevne'nin düşmesi ve Rus ordularının ellerini kollarını sallayarak Edirne ve İstanbul'a doğru yürümekte oldukları bir sıradaki tartışmalarda, Arap ayrılıkçı tezleriyle birdenbire karşı karşıya gelmiştir. Konunun en öndeki savunucusu Halil Ganem isimli (1846-1903) bir Hristiyan Beyrutludur.

Fransız okullarında eğitim görmüş olan Halil, Suriye valisi Ahmed Esad Paşa tarafından tercümanlık görevine getirilmiştir. Paşa, İstanbul'a giderken onu da yanında götürmüş ve önce serasker arkasından iki defa sadrazam olduğunda daima yanında bulundurmuştur. Anayasal ve parlamanter sistemi yerleştirmek amaçlı askeri darbe, 30 Mayıs 1876 günü Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdikten 9 gün sonra, 8 Haziran 1876'da İstanbul'un Fransızca Stamboul gazetesinde, Halil'in çok uzun bir açık mektubu yayınlanır. Bunda, imparatorlukta her şeye sadece Türklerin sahip olduğunu ileri sürmektedir. Osmanlı deyimini Türk anlamında kullanmakla, Tanzimat'ın getirmeye çalıştığı İttihad-ı Anasır anlayışını reddettiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi İttihad-ı Anasır, Müslümanları bir bütün sayar ve gayri-Müslimleri (Rum, Ermeni, Yahudi) ayrı ama Müslümanlarla eşit milletler kabul eder. Halil ise İttihad-ı Anasır'ı dışlamak bir yana, yepyeni bir sosyal tabakalaşma tezi ileri sürmektedir:

Türk = Osmanlı = fatih (conquérant) ırk
Müslümanlar = fethedilmiş (conquise) ırk.
Hristiyan unsur

Burada dikkati çeken, zamanında II. Mahmut'a "gâvur" denmesine sebep olan gayri-Müslimlerle eşitlik girişimini yok farzetmesinden de fazla, Türk'ü Müslümanlık dışı saymasıdır. Bunun Arap Milliyetçilik hareketini başlatan Suriye/Lübnan'lı Hristiyanların tezini gündeme getirmek amacı güttüğü bellidir.

1860-61 yıllarında bölgedeki karışıklıkları bastırmak için

Beyrut ve Şam'a asker çıkaran Fransa'nın, el altından kışkırttığı ayrılıkçı harekette Hristiyanlar öncülüğü yapıyordu. Ancak Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğu bir yerde başarılı olmaları mümkün değildi. Bu yüzden Müslüman Arapları yanlarına çekecek bir teze ihtiyaçları vardı. Türk'ün Müslüman sayılamayacağı, İslamın Araplara özgü bir inanç olduğu iddiası ileri sürülmekle, İttihad-ı Anasır'ın dolayısıyla İttihad-ı İslam'ın işlemez duruma getirileceği hesaplanıyordu. Bu çerçevede, mecliste konuşmaların Türkçe yapılması zorunluluğuna karşı çıkılacak ve daha sonra Arapça bilmeyen Müslüman sayılamaz iddiasına kadar iş vardırılacaktır.

Anayasanın ilanından sonra ve meclis için seçimlerin yapılmakta olduğu sırada, 27 Ocak 1877 günü, aynı gazetede çıkan bir ikinci mektubunda Halil, sadece fikir üretmekle yetinmeyeceğini, eyleme hazır olduğunu şu sözlerle açıklar: "İstendiği kadar itaat ederiz ama artık sabır kalmadı ve kalmayacak." Halil'in, Abdülhamit'i asıl etkileyen iddialarının, meclise Suriye milletvekili olarak katıldığı ikinci dönemdeki (13.12.1877-14.2.1878) konuşmaları olduğu bellidir. Bunların, Osmanlı ordularının bozguna uğradığı ve Rusların İstanbul'un kapılarına yerleştiği, yüzbinlerce Müslüman Balkan göçmeninin başkentin sokaklarını doldurduğu bir sırada yapıldığı dikkatte tutulmalıdır:

"Devlet memurları cahil, kokuşmuş kişilerdir, cehennemin dibine gitsinler. Bölgelere yerli kökenli memurlar atanmalıdır. İmparatorluğun sınırlarını ve topraklarını korumak bir şeye yaramaz, özgürlükleri savunmak daha önemlidir. Savaşın yarattığı sıkıntılar reformların gerçekleşmesini engellememelidir." (23.1.1878)

Bu tür bir iddianın Abdülhamit'i ne derece rahatsız edeceğini tahmin zor değildir. Sadece halkının değil, sultanının bile özgürlüğünü kaybetmek aşamasında olduğu bir dönemde, böylesine hayalci konuşmak, ancak devletin kaderiyle ilgilenilmediğinin kanıtı olabilirdi. Üstelik konuşanın geleneksel yapıdan yepyeni bir yapıya geçmenin tek bir nesilde gerçekleşecek şey olmadığını bilmediğini kanıtlıyordu. Nitekim diğer bir Suriye millet-

vekili Nakkaş Efendi müdahale etmek gereğini duymuştur:

"Yakınmak yetişmez... Devlet ıslahat ile Sultan Mahmut zamanından beri meşguldür... Avrupa'nın ikiyüz yılda aştığını biz kırk yılda tamamlayamayız."

Meclisin sultan tarafından dağıtılışına kadar geçen iki aylık milletvekilliği sırasında ileri sürdüğü iddialar da şunlardır:

"Verdiği özgürlükler dolayısıyla sultana teşekkürler, halkı kötüye yönlendiren hükümettir, değişmelidir." (24.1.1878)

"Bakanlar sorularımıza şahsen gelip cevap vermelidirler." (14 ve 24.1.1878) Buna Nafi Efendi karşı çıkar, savaş durumu gereği bakanların uyuyacak zaman bile bulamadıklarını söyler.

"İstanbul'da sıkı yönetim ilanı yanlıştır. Şehrin duvarlarına sultan ve hükümet aleyhinde yazılar asan kişilerin sürülmesinin sebepleri açıklanmalıdır... Barış geldikten sonra bağıracağız, bağıracağız." (24.1.1878)

Suriye bölgesi için özel bir yapılanma isteğinin de bu son derece hassas bir dönemde yapılması dikkatlerden kaçmıyor:

Diğer üç Müslüman Suriye ve Kudüs milletvekili (Nakkaş, Yusuf Ziya, A. Bedran) ile birlikte, Beyrut, Akka ve Trablusşam'ı içerecek ve Suriye'nin Akdeniz sahillerini kapsayacak bir 'Fenike' vilayeti kurulmasını önerir (11.1.1878). Amacın, Hristiyan nüfusun daha yoğun olduğu bölgeyi Müslüman kesimden ayırmak olduğu bellidir. Nitekim tezinde bu bölge halkının içerdeki bedevilerle (urban) hiçbir ortak yanı bulunmadığını da ileri sürer. Buna Tevfik (Suriye) ve Sadi (Halep) karşı çıkarlar, Şam'ın bölgenin merkezi kalması gerektiğini ileri sürerler.

Fenikeli'lik bağına temas ederken "Avrupa, bilimleri ve sanatları bizden öğrendi, tarih bunun kanıtıdır... Atalarımız zengindiler, biz ise fakiriz..." sözlerini kullanır. Bununla İslam öncesi dönem kadar Arap Hilafeti dönemine de atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. (24.1.1878). Nitekim Bedran da Osmanlıyla kaybedilen şeyleri işaret eder: "600 yıldır, sadrazamlık, şeyhülislamlık ya da maliye nazırlığı gibi makamlara getirilmiş bir Suriyeli var mı?" Ganem de bunu destekler. (26.1.1878)

Suriye Müslüman ve Hristiyan milletvekillerinin bir İslami

dayanışma düşüncesine sahip olmadıkları, Ruslar tarafından Kafkaslardan sürülen Müslüman Çerkeslerin bölgelerine yerleştirilmelerine karşı çıkmalarından da anlaşılır. (6.2.1878)

13 Şubat 1878'de Meclisin tatilini emrettikten sonra haklarında sürgün kararı verilen 11 milletvekilinden beşi Arap'tı: Aralarında üç Müslüman (Bedran-Suriye, Nafi-Halep, Y. Ziya el Halidi-Kudüs) ve iki Hristiyan (Manok-Halep, Halil Ganem-Suriye) vardır. Bir gemiye bindirilip memleketlerine gönderilirler. Halil, Paris'e sığınacak ve bir yandan oradaki Abdülhamit karşıtlarıyla temas kurarken, diğer yandan Fransız makamlarıyla tam bir işbirliğine girecektir. Bilindiği gibi Osmanlı devletinin imtiyaz bölgelerine ayrılmasında Fransa, Suriye-Lübnan'a sahip çıkmıştı. Bir müddet sonra kardeşi Şükrü Ganem de yanına gelir ve Fransızlarla işbirliğinde daha da ileri gider, 1903'te Halil'in ölümünden sonra bölgenin Fransa'ya bağlanması yolunda yoğun çalışmada bulunur.

Kendi başlattığı meclisi dağıttığı için Abdülhamit çok eleştirilmiştir. Müslüman Hristiyan bütün muhaliflerinin başlıca tezi de anayasa ve meclisin tekrar yürürlüğe girmesi olmuştur. Ancak meclisin, beklenenin aksine bütünleştirici olmak yerine tam manasıyla ayrılıkçı bir çizgiye yöneltilmesi kabul edilebilir miydi?.. Üstelik bu çabalar, devlet başkentinin işgal altına girdiği bir sırada sarfediliyordu. Halife olan Abdülhamit için en endişe verici tarafı da Sünni Müslüman Arap kesiminde ayrılıkçılığın desteklenmesiydi. Mısır'ın İngiliz işgaline girişinden sonra "Mısır Mısırlılarındır" kampanyasının hızlanması, Abduh ve öğrencisi Reşit Rıza'nın İslam'da Arap üstünlüğü tezi gibi oluşumlar Abdülhamit politikasının dışında beliren eğilimlerdi. 1879-80'de Şam kentinin duvarlarına yapıştırılan "Arap ve Suriyeli gayreti adına geçmiş ihtişama dönüşe çağrı" başlıklı yaftalar âdeta bir siyasal program içeriyorlardı. Bunlar Lübnan gibi özerklik, Arapça'nın resmi dil olması, Arap askerlerinin yalnız kendi bölgelerinde görev yapması gibi istekler içeriyorlardı ki, I. Cihan Savaşı başındaki kopuşa kadarki Arap temel isteklerini oluştururlar. Her halde, Hristiyan eyaletlerden sonra Müslüman eyaletlerde de milliyetçiliğin başlaması kuşkusuyla Abdülhamit, Suri-

ye'yi kalkındırmaya özel bir özen göstermiştir. A. L. Tibawi bu ilginin sonucunda Suriye'de beliren değişiklikleri şöyle özetliyor:

"(Avrupa kamuoyu için geçersiz olan) metotları ve sınırlı anayasal yönetimden nefreti dışında, Abdülhamit reformları kabul ve uygulamada, kendisinden öncekiler kadar açık düşünceliydi. Bütün karanlık görünüşüne rağmen saltanatı, yerleştirmek ve yaymak için çok çaba sarfettiği reform projelerinin ürünlerine tanık olmuştur. Hele Suriye, reformun pek çok alanındaki, özellikle eğitimdeki ürünlerini topladı. Burada da Sultan'ın ayrılıkçılardan hoşnutsuzluğuna rağmen, Suriyeliler, İmparatorluğun Türk vilayetleri de dahil, başka hiçbir bölgesince görülmemiş bir gelişme ortamı yaşadılar. Abdülhamit iktidarının ilk yarısının sonunda, 1869 eğitim yasasının bütün hükümleri hemen hemen tümüyle Suriye'de uygulanmış bulunuyordu. Bağımsızlıktan sonraki Arap liderlerinin hemen hemen çoğu bunlardan yetişti.

Türkçe'nin yanı sıra Fransızca da öğrendiler, fakat Arapçaları azdı. Edebi düzeyde konuşma Arapçasındaki eksiklikleri, devlete ait olmayan yerli veya yabancı okullarda okuyan Suriyeli Hristiyan ve Müslüman Arapların, Arapçaları'nın akıcılığıyla büyük bir çelişki teşkil ediyordu."

Bunun, Arap eyaletlerini Türkleştirme girişiminin bir başlangıcı olduğunu belirten Tibawi, İngiliz, Amerikan, Alman, Protestan, Fransız, Katolik ve Rus Ortodoks kurumlarının kendi aralarındaki, eğiterek yanına çekme yarışında Osmanlı Devleti'nin böyle birdenbire ve güçlü şekilde belirmesinin ortalığı karıştırdığını vurgular. Bu yüzden Osmanlı yönetimine suçlamalar yapıldığını da ekler. Osmanlı yönetimini hoşgörüsüzlükle suçlayan Avrupalılar'ın gerçekte yolsuzluklardan değil, konulan yasaların tam uygulanmasından şikâyetçi olduklarını da ekleyen yazar "Hoşgörü bulunmasaydı, Batı'dan durmadan hoşgörüsüz Doğu'ya Çerkes, Boşnak, Cezayirli ve Yahudi göçü nasıl açıklanabilirdi?" demektedir. Tibawi'nin asıl önemli yargısı, o dönemde köylüyü gerçekten ezenin Osmanlı yönetimi değil, borç veren sarraflarla tüccarlar ve büyük toprak sahipleri olduğudur. "Osmanlı yönetimi tapu kayıt sistemini getirdiğinde, bunun köylü-

nün yararına olduğunu saklayıp kötüleyenler ve askere almak ve vergileri artırmak için yapıldığını yayanlar, bu tabaka olmuştur. Köylüler ikisinden de nefret ederlerdi. Bu yüzden arazilerini ucuz fiyatla elden çıkarmaya kolaylıkla ikna edildiler."

Arap eyaletlerine özel ilgi gösterildiğini kanıtlayan bir diğer husus da demiryolu inşaatında görülür. 1882 ile 1908 arasında inşa edilen demiryollarının 2350 kilometresi (% 47,3) Suriye-Hicaz, 1858 kilometresi (% 37) Anadolu ve sadece 799'u (% 15) Rumeli'de yapılmıştır. Oysa, Tanzimatta oranlar tam tersiydi. Anadolu'da yapılanlar 244 kilometre ile yüzde 14,2'yi oluştururken, Rumeli'dekiler % 85,8'i oluşturuyorlardı.

Bütün bunlar, evvelce ekonomi bölümünde belirttiğimiz gelişmeler de dikkate alınınca, dil ve din ögelerinin dışında, Arap vilayetlerinde beliren milliyetçi akımların sınıflaşma eğilimine de bağlı olduğunu kanıtlar. Ve bu Abdülhamit'in ekonomi politikasından da etkilenmiştir. Kuşkusuz tam bir burjuva sınıfının oluşması bahis konusu değildir, ama o yolda bir değişmenin varlığı da yadsınamaz.

Milliyetçi eğilimi etkileyen üçüncü öge ise yüksek eğitime, özellikle ordu kadrolarına, çok sayıda Arap kökenli öğrenci alınmasından doğmuştur. Osman Ergin, Osmanlı Rus savaşından sonra özellikle Türk okullarından çıkmış olan Bulgar subay ve doktorlarının göstermiş oldukları ihanet üzerine askeri okulların kapılarının gayrimüslimlere kapatıldığından bahseder (s. 733). Abdülhamit döneminde Osmanlı ordusunun reorganizasyonu konusunu araştırmış olan M. A. Grisffiths, 1886'da Osmanlı ordusunda 3200 Arap kökenli subay bulunduğunu yazıyor. Her halde bunların çoğunluğu alaydan yetişme subaylardır. Abdülhamit döneminde ise özellikle Harbiye'den, ülkedeki en üst düzey eğitimden geçmiş Arap kökenli subay sayısının arttığı görülür. 1913'te İstanbul'da bunların 490'ı bulduğu hesaplanmıştır. Arap İhtilâli diye adlandırılan 1916 olaylarında en büyük rolü, bu Abdülhamit döneminde Türk askeri okullarından çıkmış olan subaylar oynamışlardır. Ve her biri daha sonra, Hicaz'da, Ürdün'de, Suriye'de ve Irak'ta yeni kurulan devletlerin en üst makamlarına gelmişlerdir. Anılarında milliyetçilik fikirlerine okul

sıralarında vardıklarına dair çok bilgi vermektedirler.

Müslümanlar arasında milliyetçi akıma kapılan bir diğer cemaat Arnavutlar'dır. 1877-78 yenilgisi üzerine topraklarının Sırp, Bulgar, Karadağlı ve Yunan arasında bölüştürüleceğini farkedince, karşı öneri getirmek için 10 Haziran 1878'de Prizren'de bir toplantı düzenlemişlerdir. Öncülüğünü Osmanlı meclisinde Yanya milletvekili olarak bulunan Abdül Fraşeri'nin yaptığı girişim 13 Haziran'da toplanan Berlin Kongresine taleplerini bildirmiştir. Ancak Avrupalıların bir Arnavut milletinin varlığını kabul etmemeleri karşısında Osmanlı içinde kalarak zamanla özgürlüğe yönelecek bir formüle yaklaştılar. Böylece nüfusun % 30'unu oluşturan Hristiyan Arnavutların da katılacakları bir ulusal yapı fikri yavaş yavaş yerleşmiştir.

Asıl aydın ve yüksek dereceli görevlileri İstanbul'da bulunan Arnavutlar bu suretle, benzeri Araplarda bulunan "Osmanlı Federalistleri" türü bir anlayışa yaklaşmışlardır. Özetle, yabancıların kontrolu altına girmemek için, Osmanlı içinde özerkliği giderek artan bir yapıya kavuşmak ve zamanı gelince tam bağımsızlığa geçme taktiği. Nüfusunun % 70'i Müslüman olan Arnavutların bu eğilimine karşı Abdülhamit, yönetiminde Arnavut asıllılara daha çok yer vererek önlem almaya çalışmıştır. Osmanlı tarihinde Türk olmayan sadrazamlar listesinde 31 sayısıyla birinci yeri işgal eden Arnavutların, daha çok görevlendirme yöntemiyle uysallaştırılması çabası, Balkanlardaki giderek artan kargaşanın etkisiyle hiçbir sonuç vermemiştir. Siyaset dilinde "Balkanizasyon" deyimiyle tanınan ortam, sürekli karmaşa ve çatışma içinde bulunan, belirli bir egemen gücün bulunmadığı ortamı anlatıyordu. Buna Arnavutlar da katkıda bulundukları gibi, içlerinden, Arap örneğine benzer şekilde, başta Avusturya İmparatorluğu ve İtalyanlar olmak üzere, Avrupalı güçlerle işbirliğine girenleri de çıkmıştır.

Arnavut diline alfabe kazandırma çabalarının sürdüğü bu dönemde, İstanbul'daki Arnavut cemaatinin en büyük düşünürlerinden Şemsettin Sami (Abdül Fraşeri'nin kardeşi) Osmanlı/Türk kültürü ve tarihi üzerinde en yoğun çalışmaları yapıyordu. Arnavut kökenini reddetmeden Osmanlı bütünlüğü içinde

devam etmenin savuncusuydu. 5 Aralık 1878 tarihli Tercümanı Hakikat gazetesinde, Arnavutluk'taki gelişmeler "ihanet" olarak nitelenince, Şemsettin Sami'nin 24.12.1878'de aynı gazetede yayınlanan mektubundaki ifadesi bu bakımdan ilginçtir:

"Arnavutluk vatanı hususiyemdir. İnsan için, vatandan aziz, milliyet ve cinsiyetten mukaddes şey yoktur. İnsan vatanı umumisini bir derece severse, vatanı hususini iki derece sever."

Böylece, vatanı umumi Osmanlı ülkesini bir derece seven Arnavutlar, iki dereceye layık gördükleri vatanı hususi'lerini ön plana alıp milliyetçiliklerini ve ayrılıkçı politikalarını sürekli geliştirdiler. Abdülhamit'in 1903 başından itibaren beş buçuk sene boyunca sadarette Arnavut Ferit Paşa'yı tutması da, çoğunluğu Müslüman olan bu toplumun Osmanlı'dan kopmasını engellemedi. Şunu da ekleyelim ki, bu gelişmeden ne Arnavutlar ne de Abdülhamit suçludur. Osmanlının çöküşü ve uluslararası durum oluşumu kaçınılmaz kılıyordu.

DİL SORUNUYLA TÜRKÇÜLÜK AKIMININ BAŞLAMASI

Ayrılıkçı akımların kökeninde, sadece Osmanlı ve Türk'ten kurtulma amacı bulunduğunu söylemek yanlış olur. Her şeyden önce daha iyi ve adil yaşam koşullarına ulaşmak isteği vardı. Yani reformların gerçekleştirilmesi. Tabii ki bu milliyetçilerin büyük bir kısmı bu amaca Osmanlı yapısından ayrılarak ulaşma düşüncesindeydiler. Kendi bağımsızlıklarına kavuşup kendi refah ve adalet düzenlerini kurmak istiyorlardı. Müslüman-milliyetçilerin çoğunluğu ise Osmanlı bütünü içinde (Osmanlılık ideolojisi ile) özerkliğe yakın bazı haklar elde ederek birleşme yanlısıydılar. İçlerinden Sati Bey diye ünlü (Sati Al Husri) eğitimci gibi, Osmanlı Devleti batmadıkça Osmanlıcılıktan vazgeçmemiş ve ancak ondan sonra Arap milliyetçiliğine girişmiş olanlar da vardır. Bunlar Avrupa'nın girişimlerinin ve Hristiyan unsurun onlarla işbirliğinin reformları gerçekleştirmekten çok gerçekleştirmemeye yönelik olduğuna inanıyorlardı. Bu kanılarında da yalnız değillerdi. Avrupa'nın genel ıslahat (Örneğin anayasaya bağlı kurumlar) yerine hep özel, bölgesel ıslahatta ısrar etmesinin başka bir anlamı yoktu. Nitekim Vambery, Avrupalı komisyonların ülkeyi bilmeden ezbere reform programı yapmalarından yakınır. Erzurum'dan Edirne'ye kadar her tarafa yayılmış olan Ermenileri belli sınırlar içindeki bir Ermenistan'da çoğunluğa sahip olarak yaşıyorlarmış gibi kabul ederek düzenlenen programların dinî kini kışkırtmaktan başka sonuç vermeyeceğini İngiliz Dışişlerine bildirmiş ve doğacak korkunç ve felâketli sonuçlardan, bunları hazırlayanların sorumlu olacaklarını eklemişir. (FO-800/33, 1.VII ve VII ve 1.XI.1895) Düşünmek gerekir ki 18 yıl önce de aynı kişi Pester Llyod'da aynı uyarıyı yapmıştı.

Daha 1879'da deneyimli bir İngiliz Konsolosu olan Biliotti, hayali reform projeleriyle vakit geçirmek yerine mevcut yasaları iyi uygulama yolundan hareket edilerek tarafların birbirlerine olan alerjisini yumuşatmayı önermişti:

"Türkiye'de yapılacak herhangi bir politik değişiklikte, burada birbirine düşman iki inanışın yaşadığı bilinmelidir. Müslümanlar, Avrupalılar'ın Hristiyan'dan yana hareket ettikleri düşüncesiyle herhangi bir iyileştirme girişimini kuşku ile karşılamaktadır. Doğu Hristiyanları kendilerini komşularından üstün gördüklerinden, yapılacak bir değişikliğin özellikle kendi yararlarına yapılmasını düşünürler. Bu itibarla yapılacak bir değişiklik birbirine karşıt bu insanları hiçbir zaman ve tamamen tatmin etmeyecektir. En yakın örneği Kıbrıs, İngiliz idaresinde olduğu halde (Bir yıl ancak dolmuştur) Rumlar idareyi hatalı buluyorlar. Bu bakımdan yapılacak bir değişiklik getireceğinden daha fazlasını götürecektir. Uygar Avrupa'nın sistemini, her bakımdan değişik böyle bir ülkede uygulamak, hemen hemen olanaksız gibidir. Türkiye'deki şu andaki yasaları değiştirmek Müslümanlar arasında yersiz bir korku yaratırken, Hristiyanlarda imkânsız isteklere kapı açacaktır. Bu, farklı iki inanç sahipleri arasında uyum sağlayacağı yerde düşmanlığı artıracaktır. Bu bakımdan değişiklik yerine mevcut yasaları uygulamak belki daha iyi olur." (12.VIII)

Böyle insaflı Avrupalılar pek azdı. Hemen aynı dönemde (15.IV.1879) İngiliz elçisinin Londra'ya, kâğıt paranın piyasaya sürülmesi ve Bâbıâli'nin vergi için madeni para istemesinden sadece Hristiyanlar'ın zarar gördüğü yolunda bir rapor vermesi, tarafsızlıktan ne derece uzaklaştıklarını kanıtlar.

Esasen 1820'lerden itibaren misyonerlerin yürüttükleri kampanyalar öncelikle gayrimüslim cemaatler içinde ayrılıkçı/milliyetçi akımları teşvik ediyordu. Bu kadroların kurdukları eğitim kurumları başlıca yönlendirici merkezler durumundaydı. 1870'lerde Anadolu'yu baştan aşağı yaya olarak dolaşmış olan W.J. Childs kitabında, okulların milliyetçilik akımlarını pekiştiren ihtilalci basına yataklık yaptıklarından da bahsetmektedir.

Osmanlı yüksek eğitim kurumlarına gelince, yöntemler farklı olsa da sonuçların benzer olduğu farkedilir. Uyguladıkları batı türü değerlendirmeler ve uygulamalara dayalı eğitim sonucu oralardan da milliyetçi akımlar çıkıyordu. Şerif Mardin oluşumu şöyle anlatıyor:

"Tanzimatçılar, Avrupa büyük devletlerinin politikasına pasif bir şekilde, 'miskinlik'le karşı koymuşlardı. Bunun üstesinden gelerek ülke tebaasını ve bilhassa kendilerine itimat edilebilecek olan Müslüman halkı, bir direnç hareketine sokmak gerekiyordu. Siyasal fikirlerde bu 'seferberlik' isteği, çağdaş milliyetçiliğin yalnız Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, hemen hemen gözüktüğü her yerde çıkardığı bir davranış türüdür. Bunun sebebini Sosyolog Ernest Gellner anlatmıştır. Gellner'e göre çağdaş merkeziyetçi devletin bu merkeziyetçiliği sağlamaya çalışmasının yollarından biri, mahalli kültürlerin yerine 'milli' kültürler geliştirme isteği olmuştur. Bu da çok zaman yeni bir milli eğitim ve onunla paralel çalışan bir kültür sisteminin ortaya çıkarılmasıyla sağlanmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamit'in bütün 'Gerici' eğilimlerine rağmen, modernliği, bu 'Seferberlik' yönünü anlamış olması, ona bağışlamamamız gereken bir özelliktir."

Abdülhamit'in uyguladığı sistemden milliyetçi akımların başlayışını B. Kodaman şöyle özetliyor:

"Bu devirdeki siyasi fikir akımlarının da ilk ve orta öğretim üzerinde etkilerini görmek mümkündür. Başlangıçta ilk öğretimin amacı 'İslamcılık'; orta öğretimin amacı "Osmanlıcılık" siyasetine uygun yürütülüyordu. Fakat devrin sonlarına doğru her iki akım terkedilmemekle birlikte, 'Türkçülük' okulların amaçları arasına girmeye başlamıştır. (...) Söz konusu dönemde resmi maarif siyasetinin ilk ve orta öğretim alanında yapılan uygulamalarının rejime karşı olan Genç Osmanlılar ve Genç Türkler tarafından eleştirilememesi ya da çok az eleştirilmesi manidardır. Gerçekten hükümetle muhalefetin fikirleri (...) basın, yayın, sansür, rejim gibi konularda taban tabana zıt olmasına rağmen, ilk-orta öğretim hakkında aşağı yukarı aynıdır."

Eğitimin Türkçü bir renk almasında Abdülhamit'in doğrudan etkisi olduğunu iddia zordur. Oluşumlar Tanzimatçılar döneminde başlamış bir sürecin kendi getirdiği şeylerdir. Gerçekte eğitim alanının, Abdülhamit'in uzmanlarına bıraktığı tek alan olduğunu söylemek yanlış olmaz. Eğitimin insanları politikaya yönlendirmemesi koşuluyla işin teknik yanına pek karışmamıştır. Mabeyn Başkâtibinin 1307 (1890)'da Sadrazam'a tebliğ etti-

ği bir iradede nasıl apolitik insanlar yetiştirilmesi istendiği açıkça belirtilmektedir:

"Mekteb-i Mülkiye, bilimler tahsil edip iyi huylar kazanarak ileride devlete sadık hizmetler verecek memur yetiştirmek maksad-ı âlisiyle kurulmuş ve açılmıştır. Avrupa devletlerinin kurdukları okullar kendi hükümet usullerini sağlamlaştırmaya ve güçlendirmeye yönelik bir halde oluşturuldukları gibi, topraklarımızdaki Rum ve Ermeni okullarında dahi bir fikir ve terbiye dahilinde olarak isteklerine uygun öğrenciler yetiştirilmektedir. Oysa Mekteb-i Mülkiye'den çıkmış bulunanların bazılarının ayrı ayrı fikir ve davranışlara sahip oldukları, bunlardan hizmet-i şahaneye alınmış olanlarla karşılaştırılınca anlaşılmıştır. (...) Öğrencilerin sağlam bir inanç ve makul doğru bir yol üzerine eğitilmeleri için ders konması ve bunu verecek hocalar görevlendirilmesi..." *(s. 614)*

Abdülhamit'in bir anlamda rejimin ideolojisini savunacak dersler isterken öbür yanda Tanzimatçılar, hele Yeni Osmanlılar'dan beri sürüp gelen dile dayalı milliyetçi (Türkçü) eğilimler, kendi dinamizmleriyle toplumu etkilemeye başlamışlardı. Türkçe basının büyük ilerleme göstermesi geniş kitlelere yayılması bu etkiyi iyice kökleştirmiştir. Basındaki dil ve edebiyat üzerindeki yoğun tartışmalar başlangıçta siyasal nitelikli sayılmadıklarından, uzun süre sansürün gadrine uğramadan devam edebilmişlerdi. Farkedilip yasaklandığında ise geç kalınmıştı.

Abdülhamit'in dil konusuna fazlasıyla eğilmiş olduğunu sanmıyoruz. Tunuslu Hayrettin Paşa'nın zamanında Arapça'nın resmi dil olmasını düşündüğü zaman da, Sait Paşa'nın "Sonra Türklük kalmaz" itirazını hemen benimsediğinde de, konuyu fazla derinine irdelememiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık döneminde Türklüğün açıkça övgüsünün yapıldığı da görülmüştür. Lastik Sait Bey'in,

Arapça isteyen Urban'a gitsin,
Acemce isteyen İran'a gitsin,
Frengîler Frengistan'a gitsin,
Ki biz Türküz, bize Türki gerektir.

satırları o dönemin ürünüdür. Başlığının kenarına Türk gazetesidir diye yazan İkdam'ın çevresinde "Kültür Türkçülüğü" yapan bir grubun oluşması yine o dönemdedir. Şemsettin Sami'nin, Buharalı Şeyh Asım, Necip Asım gibilerin Türk dili üzerindeki bilimsel çalışmalara başlamaları o döneme rastlar. Ahmet Mithat'ın halk konuşmasına çok yaklaşan yazı dili, Mehmet Emin'in ulusal ruhu yansıtan şiirleri hep aynı dönemdendir. Hatta dil tartışmalarında Arapça'ya yönelik en ağır saldırılara da o dönemde rastlanır:

"Arapla bizim beynimizde tab'an ve zevken ve vicdanen muhalefet vardır. Arap çöllerde deve tersinde letafet bulur, yazar; Türk bunu tab'an kabul etmez... (Bu yazıda Arabın en ünlü şairleri Ümr-ül Kays ve diğerlerine eleştiriler vardır.)" *(Tercüman-ı Hakikat, 30.III.1882)*

"Bir millet kendi lisanını neşredebildiği kadar nüfuz-ı millisini dahi neşretmiş olacağına şüphe kalmaz. Islahat için başvuran cemaatler kendi lisanlarının resmi lisan tanınmasını da iddia ediyorlar. Osmanlı lisanını geliştirerek ittihadı sağlarız." *(Tercüman-ı Hakikat, 18.X.1878)*

"Taklit ile aslını unutma, milliyetini hakir tutma. Arapların, Avrupalıların her türlü hükm ve sanatlarını geçici olarak alalım, fakat Türk olduğumuzu ve lisanımızın Arapça'dan, Fransızca'dan başka bir lisan olarak kendine mahsus şivesi bulunduğunu ve bu cihetle başka bir edebiyatın mahkûmu olmanın onurlu olmadığını unutmayalım." *(Mizan, 11.XI.1886)*

"Saadet bir Osmanlı gazetesidir. Osmanlı demek Türk demektir. Türk ve Osmanlı tabirleri ise kendilerine malik olanlarca 'Müslümanlığa yabancı değildir. Cümlemiz için nihayet derecede muhterem olan şu üç ünvanı (...) refikimizin birbirinden başka zan etmek hatasında bulunduğu Türklük, Osmanlılık, Müslümanlık namına olarak duada kusur etmeyelim." *(Mizan, 24.II.1887)*

Aslında Türkçülüğü, Avrupa'da gelişen tarih akımlarının (Macarlardaki Turancı arayışlar gibi) ve de Osmanlı toplumunda okuyucu sayısı giderek artan Avrupa basınının Osmanlı Devleti yerine ısrarla Türkiye deyimini kullanmasında aramak gerekir.

Bunun ilginç bir örneğine Abdülhamit muhaliflerinin 25.1.1895 tarihinde Paris'te yayınladıkları matbu açık mektupta rastlanıyor. İstanbul'daki Osmanlı Anayasa Partisi Komitesi" imzasını taşıyan bildiride "Hayal kurmaya gerek yok Türkiye şu anda, en şiddetli krizi yaşıyor" kaydıyla başlamaktadır.

Hele ilk Osmanlı meclisinde konuşma dili olarak sadece Türkçenin geçerli sayılmasının da bunda önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Osmanlı Millet sistemi içinde meclise temsilci gönderme hakkı tanınanların bunun karşılığı olarak eşit hak arayışı ister istemez Türkçenin savunulması gereğini doğurmuştu. Yoksa Osmanlı yönetiminde İttihatı Anasırı tehlikeye düşürebilecek bir Türkçülük akımı, Abdülhamit döneminde ön plana çıkmamıştır. Ama ilk işaretleri belirmiştir.

"İNKİYADI SERBESTANE" İŞLEMEYİNCE FRENLİ ÇAĞDAŞLAŞMA YÖNTEMİNE GEÇİŞ

Özgürlükleri sınırlamak konusunda Abdülhamit'i haklı çıkaracak gerekçelere karşılık, bu sınırlamanın uygulanış şekli, kapsamı ve sonuçları, kabul etmek gerekir ki toplumda en çok gerginlik doğuran alan olmuştur. Bir yazımızda Abdülhamit'in basın rejimini şöyle özetlemiştik:

"II. Abdülhamit'in basın rejimi, iç basının tam kontrolü ve dışardan yayın gelmesinin engellenmesiyle tam bir karantina uygulanması esasına dayanır. Bir benzetme yaparsak, mikroplardan arındırılırsa hastanın yeni rahatsızlıklara uğramayacağı ya da öldürücü komplikasyonlar çıkmayacağı varsayılmıştır. "Bitkisel" de olsa, yaşamının aynen sürüp gitmesinin yeğ tutulduğu açıkça ortaya konmuştur. Ancak iç ve dış etkenlerden de çok kendi kişisel vesvesesi sonucunda bu rejim, oksijen çadırındaki hastayı havasızlıktan boğmuştur."

Gerçekten sınırlamalar öyle alanlara ve öyle ayrıntılara kadar inmiştir ki mikrop kapması imkânsız sanılan hasta, iç komplikasyonlarla daha beter hasta olmuştur. Hele bu sınırlamaların tüm bilim ve kültür alanına yayıldığı düşünülürse daha sonraki kuşaklara verilen zararın derecesi daha iyi anlaşılır. Abdülhamit'in ilk 8-10 yılında canlı bir fikir hayatı görülür. Anayasa tartışmalarından toplumsal sorunlara kadar her şey en açık şekilde kamuoyu önünde didiklenir. Yabancı yayınlar karşısında da bir kısıtlama görülmez. Aksine büyük bir artış farkedilir. 1729-1875 arasında yayımlanan 3074 kitaptan sadece 203'ü yani yüzde 6,4'ü çeviri iken bu oran 1876-1907 arasında yüzde 23'e yükselmiştir. Yani Avrupa düşmanlığını gösteren herhangi bir işaret yoktur, aksine yayınlarda Avrupa'ya yöneliş, artış vardır.

Yayıncılık dünyasına sayıca bakarsak Abdülhamit döneminde bir sayı patlaması olduğu kolaylıkla söylenebilir. II. Mahmut zamanında yılda ortalama 11 kitap çıkarken, Abdülmecit zamanında 43, Abdülaziz'de 116, Abdülhamit'te ise 285 yayın he-

saplanıyor. Özellikle Abdülaziz'in ilk 9 yılı ile son 7 yılı arasında da hızlanmada bir fark görülür. Konuya hele resmi yayınlar bir kenara bırakılarak özel yayınlar açısından bakılırsa bu fark daha iyi belirir. 1860-69 arasında yıllık ortalama özel yayın 57 iken, 1870-76 arasında 138'e çıkmıştır. Yani Abdülhamit dönemine büyük bir dinamizm devredilmiştir. Abdülhamit dönemi de bu hızı artırarak devam ettirmiştir.

Basında da aynı artış eğilimi devam etmiştir. Yayınlara yapıştırılan pullar üzerinden hesap edilince, Ahmet Emin Yalman'ın verdiği sayılara göre, yıllık ortalamalar şöyledir:

1874	32,7 milyon
1875-77	43,4 milyon
1885-87	54,4 milyon
1897-1900	64,9 milyon

Bu sayılara el ilânları gibi yapraklar dahil olduğundan bundan tam gazete tiraj sayılarını çıkarmak olası değildir. Yine de Abdülhamit'in saltanatının başıyla sonu arasında bir misli fark olduğu görülebilir. Tanzimatçıların başlattığı eğitim kampanyasının Abdülhamit döneminde tam olarak uygulanmasıyla bu sonuca ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Bu artış sebebiyle bir Mülkiyeli'nin 1887'de yayınlanan açık mektubunda, Avrupa düzeyine erişildiği kanısını yansıtan şu satırlara rastlanmaktadır:

"Ne saadet ki evvelleri memleketimizde yayımcılık birkaç resmi gazete bazı eski kitapların basılmasından ibaret olduğu halde, bugün kitaplarımız çoklukta Avrupalılarınkiler ile rekabete girişebilecek düzeyde olduğu gibi, gazetelerimiz de ahalimizin yüzde ellisini yararlandırmaya başlamıştır. Evvelleri basımcılık usulü ülkemizde Avrupa'ya göre Tataristanınki'yle hemayar sayıldığı halde, şimdi hemen hemen Almanya basını derecesinde semere alınıyor." Yazar bu gerçeğin Avrupa tarafından kabul edildiğini dahi ileri sürmektedir. *(Tercüman-ı Hakikat, 12.II.1887)*

Tıpkı evvelce bahsettiğimiz, Abdülhamit döneminde siyasal olarak büyük bir güç haline gelindiğine inanan aydınların

gördüğü serap gibi, burada da sadece tatlı bir hayal vardır. Avrupa'nın her ileri ülkesinde her yıl birkaç yüz bin kitap, milyara yakın nüsha halinde basılırken, Osmanlı basımevlerinden çıkan 285 kitabın en fazla 300 bin nüsha basmasıyla Avrupa düzeyine erişildiği kanısına kapılmak kuşkusuz saflıktır. Ama göreceli olarak evvelki dönemden ne derece ilerlenmiş olduğunu kanıtlar.

Hele konuya bir de içerik açısından yaklaşırsak karşımıza daha değişik tablo çıkıyor. Özege'nin "Eski harflerle basılmış Türkçe Eserler Kataloğu" üzerinde yaptığımız ve tahmini olduğunu belirtmemiz gereken bir ayırıma göre şöyle bir görünüm var:

	edebi	pozitif y.	dinsel	resmi
1820-1839 (II. Mahmut)	56	89	59	13
1840-1859 (Abdülmecit)	217	230	310	55
1860-1876 (Abdülaziz)	583	586	372	118
1877-1908 (Abdülhamit)	1950	3891	1307	946

Birinci grupta bütün şiir, roman, öykü vb. toplanmıştır. Pozitif yayınlar adı altında bütün bilimsel (matematik, fizik vb., askerlik, dilbilimi, lügatler vb.leri vardır) yayınların yanı sıra, en yeni buluşların popülerleştirilmiş tanıtma yayınları da vardır. Biz bu grubu, salt dinsel yayınlar (İlmühal'den hadis kitaplarına, fıkha kadar) karşısındaki pozitif içerikli bütün yayınları bir araya toplamak için oluşturduk. Böylece, bilimi dahi dinsel çerçevede kabul eden geleneksel yaklaşım karşısında çağdaş bilim anlayışının yansımasına bir ölçü yapmaya çalıştık. Kabul gerekir ki laikleşmeye doğru ilk adımlar önce bu tür yayınlardan geçer. Görüldüğü gibi Abdülhamit döneminde bu konuda kendisinden önceki döneme göre dikkati çekici bir artış vardır. Buna karşılık pozitif yayınların büyük kısmını dilbilgisi modern okul kitapları, sözlükler, askeri ve benzeri eğitim yayınlarının oluşturduğunu belirtmeliyiz. Toplumun yön almasında çok önemli bir rolü olan sosyal nitelikli yayınların azlığı, hele bu konudaki tartışmaların yok denecek düzeyde oluşu dikkatlerden kaçmamaktadır.

İlk Türk Pozitivisti Beşir Fuat, 1887'de ülkedeki kitap eksikliğini şöyle anlatıyordu:

"Bir Avrupalı öğrenci ulum ve fününa ait yeterli bilgi aradı mı, sade ekmek peynirle yaşayacak kadar fakir de olsa, milyonlarca kitabı içeren kitaplıklara gidip çalışabilir. Bizde ise kitap yok. Olanlar da çok pahalı, almaya servet yetmez."

Yine Beşir Fuat, çevirmenlerin sudan şeyler çevirmelerine, Avrupa'dan alınan konuların yüzeysel ve daha çok hissi roman türü şeyler olmasına ve çevirmenlerin yüzde doksanının matematik ve müsbet ilimleri bilmemelerine çatar. Ülkede hâlâ bilim deyince sadece "Dilbilgisi ve şiir usullerinin anlaşılmasından yakınır. O dönemde gerçekçiliğin (realizm) savunuculuğunu yapan Beşir Fuat, "Hoş ad edilen bir tabir ya da hayalle gerçeği feda ederek" hazırlanan eserlerin yararsızlığını vurgulamıştır. Ancak bu tür, tartışmalar eleştiriler, sansür tarafından hemen daima kesilmiştir. Sansürün politik ve sosyal tartışmaları, araştırmaları engellemesi, Yeni Osmanlılarla büyük bir ivme alan ve ulusal bilincin oluşmasına önemli katkısı olacak bu konuların tamamen kenarda bırakılması sonucunu yarattı. Hatta daha ileri gidildi, Mülkiye'nin İdare Usulü dersinde Avrupa ve Amerika'nın anayasaları öğretilir ve 1876 Anayasası ile ayrıntılı şekilde karşılaştırılırken, 1880'lerin sonundan itibaren programdan çıkarıldı. Tarihe getirilen sansür de bu konunun heyecan verici bir araç olmasını önlemek isterken yeni araştırma ve çalışma çabalarını önlemekten başka bir sonuç vermedi.

Basındaki sansür de iç politikadan başlayıp edebi tartışmalara kadar her alanı kapsayınca, gazeteler resmi bültene dönüşmeye başladı. İç konulardaki yorumlar ancak iktidarın izniyle ve işaret ettiği yönde yapılabiliyordu. Bu da bakışların daha çok dışarı yönelmesine sebep oldu. Avrupa politikası üzerinde en ayrıntılı şekilde yorumlar yapılabilirken ülkeye ait hiçbir şey yazılamıyordu. Gazetelerin başyazılarında "Dünkü postayla gelen Avrupa gazetelerinde önemli bir şey yoktu, onun için başyazı vermiyoruz" şeklinde notlara bile rastlanır oldu. 1887 Nisanı'nda Tarik gazetesi "Şu sırada Avrupa'da Paskalya var, onun için bir şey yazacak konu yok" demekten bile kaçınmamış ve

"Avrupa'da her ün kazanan bizim için önemli mi, kendi konularımız yok mu, böyle gazetecilik mi olur?" diye tartışma bile çıkmıştı.

Sonuçta gerek kitap, gerekse gazete sütunlarında, çoğunlukla zülfüyare dokunmadan yüzeysel şekilde bilgi aktarmak başarılı yazarın marifeti sayılmıştır. Bu davranışın zararlarına karşılık, toplum üzerinde hem zararlı hem de yararlı yanı bulunan bir etkisi de olmuştur. Çağdaşlaşma eğilimi açısından çok yoğun şekilde Avrupa konularının işlenmesi, Batı uygarlığının sevdirilmesi açısından yararlı olmuştur. Buna karşılık gözü bağlı bir Avrupa hayranlığı ve bir tür aşağılık kompleksini de topluma şırınga ettiği yadsınamaz. Bundan da daha önemli olarak yadsınamayacak oluşum ise, yüzeysel bir kültürün oluşmasına sebebiyet vermesidir. Sansürün bu etkisini İlber Ortaylı şöyle özetliyor:

"Osmanlı ülkesinde ne tarih, ne felsefe alanında, İslamcı çerçeve içinde bile olsa hiçbir yeni görüşe izin (verilmemiştir). Okul kitabından, edebiyat dergisine kadar teknik buluşlar, bazı coğrafi bilgiler, dil eğitimi dışında hiçbir toplumsal sorun tartışılamaz, bu konuda bilgi aktarımı yapılamazdı. İmparatorlukta tarih, felsefe okuyamadan kalanlar Türkler oldular. Balkanlı ve Arap aydınlar dış dünyayı yabancı dil yayınlardan izlerken Türkler bu bilgi birikiminden yoksun kaldılar."

Gerçekten bu politikanın sonucu, İmparatorluğun eski dönemlerinde kültür merkezi olmak durumunda olan İstanbul'un bu vasfını kaybetmesi olmuştur. Kitap yayınlarının önemsizleşmesi, Mısır'ın Bulak basımevinin ürünlerinin (hem Türkçe hem de Arapça) değer kazanmasına sebep olduğu gibi, Al Cavaib gibi ünlü bir Arapça gazeteyi kapatıp yerine İstanbul'da kendi yayın organını yayınlayamamış olması sonucunda Kahire, İslam dünyasının kültür merkezi olmaya başlamıştır. 1907 yılında Mısır'dan Müslüman ülkelere, çoğu din kitabı olmak üzere 2,5 milyon nüsha kitap ihraç edildiği hesaplanmaktadır. Bu rakam tüm Osmanlı yıllık yayınından birkaç kez daha fazladır. 1910'da da Mısır'dan ihraç edilen 1,5 milyon liralık kitabın üçte biri Osmanlı topraklarına gitmiştir. Buna karşılık 1880'lere kadar bir basımcılık merkezi olan Beyrut'un niteliğinin kaybettirilmesin-

de sansür uygulaması önemli bir rol oynamıştır. Çünkü kitapların ilk provaları sansür için doğrudan doğruya İstanbul'a gönderilir ve dizilmiş metinler çok uzun süre kullanılmadan beklemek zorunda kalırlardı. Böylece Beyrutlu yayıncılar yavaş yavaş Mısır'a yerleştiler ve İngiliz desteğiyle orası kültür merkezi haline getirildi.

Buraya kadarki bölümde, Abdülhamit dönemi kültür yaşamındaki "açılma ve frenleme" mekanizmasına dair örnekler verdik. İster istemez "Neden frenleme?" sorusu gündeme gelecektir. Bu konuda sultanın kendisinden gelen açıklamalar yoktur. Onun yerine bütün saltanatı süresince fikir sözcülüğünü yapan Ahmet Midhat'ın tanıklığına başvuracağız.

Bilindiği gibi Tanzimat'ın özelliğini "acilcilik" oluşturur. Avrupa'nın gerisinde kalmanın doğurduğu açığı kapatma gayretiyle hızla bir çağdaşlaşma akımı başlatılmıştır. Böylesine kapsamlı bir toplumsal değişme en az 7-8 nesil gerektirdiğine göre, daha ikinci neslinde iken toplumun tabanı tarafından özümsenmesi mümkün olamazdı. Açıkçası, toplumun doruğundaki bir kesim yepyeni bir kimliğe bürünürken, taban 500-1000 yıllık yapısını koruyordu. Ahmet Midhat tabandan fazla kopmadan çağdaşlaşmanın benimsetilmesinin ve kitlelere özümsetilmesinin yolları üzerinde durmuştur. Frenleme bu çerçeve içinde gündeme gelmektedir.

Abdülhamit'in bu yöntemi benimserken Ahmet Midhat'ın daha 1872'de Midhat Paşa ilk sadrazamlığına atandığında yazdığı bir yazıdan esinlendiği kanısındayız. O yazıda "inkıyadı serbestane = Özgürce boyun eğme" tabirini kullanır. Yani özgürlükler verildiği anda Osmanlı geleneğinde çok köklü olan "devlete itaat"ın da eskisi gibi devam edeceği inancını belirtmektedir. Osmanlının yaşamını devam ettirebilmesi için ön koşuldur bu. Ancak özgürlüklerin, birkaç düzine milleti bir arada yaşatan Osmanlı toplumunda kopmalara da sebep olabileceği de göz ardı edilemezdi. Abdülhamit'in özgürlüklerin başeğme ilkesine bağlı olarak verilmesinden yana olduğu daha sonraki uygulamalarından anlaşılmaktadır. Anayasa ve meclis kurulmasını kabul etmekle işin özgürlükler tarafını pratiğe sokmuştur. Ancak bunun

hiç de "boyun eğme"yi getirmediğini farkedince işin bu safhasını kendi yöntemiyle gerçekleştirmeye yönelmiştir. Abdülhamit'in saltanatı boyunca "devlet tezi" sayabileceğimiz görüşlerini Ahmet Midhat topluma yansıttığından, onun eserlerine dayanarak nasıl bir çerçeve oluşturulduğunu göstermeye çalışacağız.

Doğal olarak sorun öncelikle din konusu üzerinde yoğunlaşıyordu. Avrupa örneğindeki dinden koparak –ister tam dinsiz, ister laik– yapılanmanın İslam alemi için geçerli olamayacağı inancındadır. Avrupa'da dinsizliğin yaygınlaşmasına papazların sebep olduklarını belirtmekten kaçınmaz (Ana-Kız, s. 48). İslamı savunan "Müdafaa" isimli eserinde, Avrupa'daki ilerlemenin Hristiyanlığın eseri olmadığını belirtir. Dolayısıyla "Dini dışlamadan ilerleme olamayacağına inanan gençlerimiz, İslamın gerçek ilerlemenin engeli değil, aksine tam teşvikçisi" yargısını ileri sürüp ekler: "Dalalete düşen Avrupa erbabının din ile hikmet (felsefe) bir yere sığmaz sözünü red ile, din olmayınca hikmet olmaz iddiasında sebat edelim." (c. 2, s. 507). Kanısınca "Bu akıma uyanlar tahkik (doğruluğu arayarak) değil taklit ederek filozof olurlar. Taklit ise ne din ne de felsefe usulünde tahkik kadar makbul değildir. Şunu da anımsatalım ki, Ahmet Midhat'ın dinsizliğe karşı ve İslamı savunmaya yönelik 17 eseri vardır. 4 ciltlik "Nizam-ı İlmü Din" (1895-1900) ve üç ciltlik "Müdafaa" (1883-1885) dışında on romanında da konuyu gündeme getirmiştir.

İslamı savunmakla birlikte Avrupa'nın ilerleme yolundaki yol göstericiliğini de red etmez: "Önce Avrupalılar Araplara hayrül halef olmuşlardır. İlmin onlardan aldıkları derecesini kat kat ileri götürmüşlerdir. Bizim selefimiz olan Araplar, Avrupalılara ne hizmet etmişlerse Avrupalılar da o hizmeti bize ediyorlar." İlginç bir şekilde Avrupa'daki uzmanlık anlayışını öne sürdüğünü görüyoruz. Üstelik yazısına Fransızca bir sözcük kullanarak başlamaktan da geri kalmamıştır:

"Kompetans yani salahiyet, öyle nazik bir şeydir ki onun dışına çıkanlar her yerde şaşkınlıkla karşılanırsa da özellikle Avrupa'da adeta hakarete bile uğrarlar. Mesela bizim buralarda askerliğe dair bir söz açılsa hepimiz asker kesiliriz. Tıbba, her neye

dair bir bahis açılsa hepimiz o bahsin ehli imişiz gibi söze girişiriz. Yetkimiz dışı söylediğimiz görüşler kabul edilmeyecek olsa hiddet bile ederek, inatlaşarak çatışmaya kadar çıkışırız. Bu ise Avrupa'da pek büyük ayıptan sayılır, Hakları da var ya! Herkesin herşeyi bilmesi kabil midir? Herkes kendi yetkisi dairesindeki işlerle meşgul olursa asıl ilerleme o zaman hasıl olur." *(Avrupa Adabı Muaşereti, s. 56)*

Çağdaşlaşmanın mantığını ve yöntemini araştırırken, döneminin koşullarında, tutarlı bir tez ileri sürdüğü inkar edilemez. Nitekim "Fenni bir Roman"ında, yerli coğrafya kitapları ile Amerika'yı anlamanın olanaksızlığını "daha elimizde beş kıtayı anlatan 500 sayfalık bir kitap yok" ifadesiyle belirtir. Sadece taban için değil, aydın kesiminin de daha işin başında olduğunu vurgulamaktan geri kalmaz:

"Biz klasikler üretilen devre henüz girmedik. Cid'ler, Arıdromak'lar, Romeo Juliet'ler gibi eserleri ediplerimiz vücude getiremeyeceklerinden hiç olmazsa şimdilik tercümelerini yapalım. Edebiyat alanında ilerlemede haylice mesafe kat ettik diyoruz. Gerçi bin hamdü sena olsun kat ettik ama bu mesafeler pek kısa şeyler. Arşın boyu konak beş gün oturak kabilinden hareket ile arzulanan ilerleme hedefine varabilir miyiz?" *(Tercümanı Hakikat, 5.9.1897)*

Özeleştiriyi "Milli kütüphanemizdeki eserleri bu yüzyılda bir adamın muhtaç olduğu bilgiyi vermeye yeterli görmediğimizden, bir ecnebi lisanı öğrendik de o dilin kütüphanesiyle ihtiyacımızı karşılayabildik." derecesine vardırır. O günlerde önsöz yazması için getirilen bir kitaptaki ifadesi de, Abdülhamit saltanatı yıllarının çağdaşlaşma meraklılarına önerisini içeriyor:

"Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak yahut da her şeyi öğrenmeli, bittabii eksik olarak! Osmanlılığımızın bugünkü haline nisbetle şu iki seçenekten bence ikincisi tercihe şayandır, ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi tercihe layık olacaktır. Sen de evladım onu tavsiye eyle."

Abdülhamit rejiminin "açılmaya izin verdikten sonra frenleme" taktiğinin en ilginç örneği olarak Serveti Fünun dergisini

gösterebiliriz. Ahmet İhsan'ın (Tokgöz) 1891'de başlattığı haftalık edebiyat dergisi, baskısının refaseti, Osmanlı basınında ilk kez bol resim kullanması ve yazar kadrosunun kalitesiyle büyük ilgi topladı. Nabizade Nazım, Recaizade Ekrem, Ahmet Rasim, Mahmut Sadık, Halit Ziya (Uşaklıgil) gibi usta kalemlerden oluşan bu kadro zamanla genç yazarlara da fırsat verilmesiyle her çevrede beğenildi. Dönemine göre maliyeti yüksek olan yayınını, Yıldız Sarayı'ndan sağlanan maddi yardımla devam ettirebiliyordu. Şikago'da düzenlenen Amerika'nın 400. keşif fuarına katılıp ödül kazanması, dış dünyada da ilgiyle karşılandığını kanıtlıyordu.

1896'da yazı işleri müdürlüğüne Tevfik Fikret'in gelmesi ve "Edebiyatı Cedide" akımının başlamasıyla dergi büsbütün dinamikleşti. Ahmet Midhat dışardan neler alınsın neler alınmasın çerçeveli formülünü onlara da yöneltti. Fransa'da yeni başlamış olan Sembolistlere yakıştırılmış olan "Dekadanlar = Gerileyiciler" sıfatını, Sabah gazetesindeki bir makalesiyle (14.3.1897) onlar için de kullandı. Ancak kısa zaman sonra hatalı olduğunu düşünerek yine aynı gazetede yayınladığı "Teslimi Hakikat" başlıklı makalesiyle (4.12.1897) suçlamasını geri aldığını, onları olumlu bulduğunu belirtti.

Fakat dergi içinde beliren anlaşmazlıklar, Tevfik Fikret'in ayrılması ve yerine geçen Hüseyin Cahit (Yalçın) döneminde bir makalenin siyaseten sakıncalı görülmesiyle dergi sansür tarafından 1901'de kapatıldı. Tekrar yayınına izin verildiğinde artık sadece bir magazin yayını haline dönüşmüştü. Edebiyat alanında bile görüş açıklamasına izin verilmemekteydi. Karşısına çıkarılan, sarayın maddi desteğine sahip "Malumat" dergisi ise düşünürlerden hiç ilgi görmeyecektir.

Özetlersek, Abdülhamit'in saltanatının başlangıcında oldukça serbest ortama sahip olan kültür dünyamızın, 20. yüzyıla girildiğinde hayli durgunlaştığı farkedilir. Buna rağmen bir geriye gidiş olduğu söylenemez. Tanık olarak, en katı Abdülhamit karşıtlarından Hüseyin Cahit'i göstereceğiz. 1936'da yayınlanan "Edebi Hatıralar"ında, gençlik heyecanıyla Ahmet Midhat'a karşı olmalarına rağmen, kültür alanındaki katkıları sebebiyle kendisine minnet duyduklarını belirtmiştir.

AVRUPA BASININININ AŞAĞILAYICI KAMPANYASINI ETKİSİZLEŞTİRME ÇABASI

Yerli yayınlardaki, sadece sultana övgü yağdırma uygulamasına karşılık, Avrupa basınının ona yönelik eleştiriler ve aşağılamalarla dolu olduğu dikkatlerden kaçmaz. Yüzyıllar boyunca Türk'ü hedef almış olanların birdenbire hedef değiştirmesinde –şaşırtıcı şekilde– Abdülhamit'in dış politikasının başarısı rol oynamıştır. Büyük bir yenilgiden çıkmış olmasına rağmen, Avrupa'daki devletler arası çekişmeleri iyi izleyerek, yayılmacı/çıkarcı rakipleri birbirine düşürmesi kızgınlık yaratıyordu. Örneğin Almanlara yaklaştığı için Alman basını nisbeten saygılı davranırken, İngiliz ve Fransız basınları, çıkarlarına engel olunduğu düşüncesiyle en ağır saldırılarda bulunabiliyorlardı. Böylece Abdülhamit tarihin karikatürlerde en kötü resmedilmiş hükümdarı durumuna düşmüştür.

Kabul etmek gerekir ki bu anti-Abdülhamitçi kampanya, sultanın kişiliğinin henüz tam bilinmediği, saltanatının ilk yıllarında başlatılmış politikaların ürünüydü. Yani Abdülhamit'in şahsıyla bir ilgisi yoktu.

Daha tahta çıkışının üstünden iki ay geçmeden Londra'da, İngiliz mâlî desteğiyle *Mirat-al Ahval* adıyla Arapça bir gazete çıkarılmasıyla başlayan olaylar zinciri, ilerlemiş-sömürgeci ülkelerin ne tür bir taktikle kışkırtmayı başardıklarını göstermektedir. 19 Ekim 1876'da *Mirat* yayına başlamış ve ilke olarak Türk Hilafeti yerine Arap Hilafeti getirilmesi tezini savunmuştur. Aday Mekke Şerifi'ydi. Diğer bazıları Mısır Hidiv'ini ileri sürmüşlerdir. Bunu *Al Nahla* ve Paris'te aynı amaçlı *Al Sada* gazeteleri izlemişlerdir. Derken başta *Times*, İngiliz basını da kampanyaya başlamışlardır.

Abdülhamit bu yayınların ülkeye girmesini yasaklattığı gibi, daha sonra sürgün Mısır Midiv'i İsmail'in 1879'da Napoli'de aynı amaçla çıkarttığı *Al Hilafa* ve Paris'teki *Al Ettehad*

gazetelerini de yasaklattırmıştır. Bu yüzden de eleştirilere hedef oldu.

Mayıs 1880'de İstanbul'da Delhi'li Gazanfer Ali Han'ın çıkardığı Türkçe-Urduca *"Paiki İslam* (İslam Habercisi)" gazetesine İngiliz yönetiminden ve basınından, Panislam kışkırtıcısı diye büyük tepki gelmiştir, hattâ dağıtımı engellenmiştir. Oysa İngiliz resmî çevirmeni Binbaşı C.D.Baynes her tarafa bol bol dağıtıldığı ileri sürülen bu gazete hakkında ilgililere sunduğu raporda şöyle diyordu:

"Ben bu gazeteden sadece dört nüsha gördüm, hiçbirinde ayaklanmaya çağıran bir yazı görmedim. Gerçekte üslûpları son derece zararsızdır."

Ama bu rapor da, gazetenin İngilizlerce yasaklanmasını engellemedi.

Tunus'un Fransızlar (1881) ve Mısır'ın İngilizler (1882) tarafından işgali sırasında da İstanbul gazetelerinin İngiliz ve Fransız sömürgelerine sokulmasının yasaklandığını görüyoruz. Oysa Abdülhamit'in politikası asla kışkırtıcı değildi ve uzlaşmayı öngörüyordu.

Buna karşılık İngilizlerin on bin Sterlinlik yardımıyla 1881'de Arapça olarak başlattıkları ve Türkçe, Farsça ve Urducu'ya çevirileri yapılan, Arap Hilâfeti kampanyacısı *Al Hilafe* gazetesi piyasaya sürüldü. Osmanlı Devleti'nini itirazı üzerine sadece adı *Al İttihad al Arabi*'ye çevrildi ve aynı içerikle çıkmaya devam etti. Hem de İngiliz elçilikleri ve konsoloslukları tarafından resmen dağıtılarak. Aynı yıl *Al Basir,* aynı amaçla Paris'te Fransızlar tarafından çıkarıldı.

Görüldüğü gibi Avrupa en saldırgan çabalarını gösterirken, Doğu'nun en basit savunma araçlarına yıldırımlar yağdırılıyordu. Tunus olayları sırasında (1881 İlkbaharı) *Tercümanı Hakikat,* Avrupa'da Türk Hilâfetine düşman 6-7 gazete çıkarken, savunucusu bir tek Arapça organının bulunmamasını eleştirerek belirtiyordu. Daha sonra Cemalettini Afgani'nin Paris'te çıkardığı (1884) *Al Urvat al Vuska* (çözülmez bağ) da aynı yolda kampanya sürdürmüş, Abdülhamit'in buna karşı tutumu da aynı olmuştur. Osmanlı basının büyük bir kontrol altında tutulurken (örne-

ğin İslam dayanışması yanlısı *Mizan* 8 kez kapatılırken) dışardakilerin içeri girmesine izin vermesi beklenemezdi. Özellikle sömürgecilerin yerli basınların oluşmasını engelleyici önlemler aldıkları ve Türk basının oralara girmelerini engelledikleri bir ortamda.

Bu durumda Osmanlı'daki yasaklamaları da doğal karşılamak gerekiyor. Ancak uygulamanın büründüğü abartılı şeklin alaya sebep olacak bir nitelik kazandığı da inkâr edilemez. Osmanlı'nın yasaklanacak üç beş yayınına karşılık Avrupa'da yüzlerce, hatta binlerce yayın bahis konusuydu. Örnek olarak, gazete okuyanın, hele yabancı gazete okuyabilenin parmakla sayılacak kadar az olduğu Trablusgarp vilayetine gönderilmiş bir yasaklı yayınlar listesini aktaracağız.

Trablusgarp (Libya) arşivinde, basın ile ilgili dosyada, 1889 ile 1911 yıllarına ait bazı yazışmalar vardır. Bunların çoğunluğu (25 tanesi) 1899 yılında Trablusgarp valiliğinden İtalyan konsolosluğuna, yasaklanan yayın ve kitapların listesini bildiren yazılardır. Konsolosluktan bunların kendi postaları aracılığıyla ülkeye sokulmalarının engellenmesi istenmektedir. 17 ülkeye ait 164 gazetenin toplam 536 nüshasının yasaklandığı bildirilen listelerde ayrıca 10 gazetenin de "külliyen" yasaklandığı kaydedilmektedir.

Yasaklanan nüsha sayısına göre ülkeler listesi:

Mısır (220+1 külliyen); Sırp (57); Fransa (38+1 k); İngiltere (22, Ağustos 5 tarihli bütün İngiliz gazeteleri yasaktır); Belçika (16); Amerika, güney ve kuzey (12+2 k); Avusturya (2); İtalya (2+1 k); Yunanistan, Hırvat, Macar, İsviçre (birer); Türkçe (20, Filibe, Saray Bosna, Avrupa, Kıbrıs)

Gazetelere göre liste:

Al Ahram (Mısır) 28; Journal du Caire (Mısır) 22; Al Muayyad (Mısır) 19; Phare d'Alexandrie (Mısır) 19; M.Noviye (Sırp) 18; La Reforme (Mısır) 16; Al Raid Al Mısri (Mısır) 15; Independance Belge (Belçika) 13; Belgradski Noviye (Sırp) 13; Al Amal (Mısır) 10; La Verité (Mısır) 10; Zaman (Kıbrıs) 10; Al Osmani (Mısır) 9; Al İttihad al Mısri (Mısır) 8; Al İhlas (Mısır) 8; Al Anbar (Mısır) 8.

Külliyen yasaklananlar:

Al Basir (Mısır), Berliner Zeitung (Alman), Extrapost (Avusturya), Italia (İtalya), La Semaine Parisienne (Fransa), ayrıca 1 Güney Amerika, 1 Kuzey Amerika, 2 İsveç ve 1 Alman gazetesi.

Yasaklanan Kitaplar:

Mustafa Refik'in Almanca kitabı: Hınçak Partisi adına İngilizce yayınlanan kitap; Takib-i İstikbal adlı hezeyanname (Mısır); Travel in the East (Londra); Prens Jorj'un resmi ve altında Rumca yazı ile Serbest Girit ibaresi yazılı Girit haritası (Atina); Anadolu Ermenileri hakkında bir kitap; İngilizce tedris kitabı (Atina); Yunanistan coğrafyası (Atina); Hazreti Yusuf'un nasihatları; Şark Mektupları kitabı; Öldürülen Bulgarlar hakkında kitap (Sofya); Arnavud kavmi adına yayınlanan 3 kitap (Sofya); Arnavud Müslümanları'nın beyannamesi; İntikamcı Yeni Osmanlılara beyanname; Ey Ümmetül Muhammed kitabı (Mısır); Arapça Muhtasar Tarih Kurun al Vusta (Musul); İlya Paparus'un maariften izinli coğrafya kitabının 165. sayfası; Al Camia al Osmaniya kitabı (İskenderiye); Lord B.nin Osmanlı gezisi kitabı ismi tam okunamayan 8 kitap daha.

Bir düzineden fazla dildeki bu yayınları, belki de hiç yabancı dil bilmeyen bir sansür memurunun, ayırt edemeyeceği için, bütün yabancı dildeki yayınları "yasaktır" diyerek piyasadan kaldıracağını tahmin zor değildir.

Yasaklamaların sadece siyasi amaçlı olduğunu sanmak da hatadır. Şantaj ve para kopartma amaçlı yayınların hiç de küçümsenmeyecek yoğunlukta olduğu biliniyor. Hatta Jöntürklük iddiasıyla gazete çıkarıp para kopartmayı planlayanlar da görülmüştür. Aracılar vasıtasıyla isteklerini işittirenlerin yanısıra, doğrudan doğruya aylık bağlanması için başvuranlar da vardı. 1892'de Havas Ajansı'nın İstanbul temsilcisi, ilgililere başvurup, Kayseri'de olduğunu yaydıkları olaylar konusunda Bâbıâli'ce gönderilen düzeltmenin yayınlanmamasının sebebi olarak, ajanstan iki abone yapılmamış olmasını belirtmiştir. Matbuatı Hariciye Müdürlüğü'nün Yıldız'a ulaşan raporunda, yıllık 26 bin kuruş değerindeki bu aboneler yapılmazsa hep aleyhte yayın yapacakları

uyarısı vardır. Yıldız, gereğinin yapılması için izin vermekle kalmamış, daha sonra İstanbul'da kurulan özel nitelikle Fournier ile Agence Nationale'e de maaş bağlanmıştır. 1894 yılında yine Matbuatı Ecnebiye Dairesi'nin Yıldız'a sunduğu bir raporda, maaşa bağlanmış yerli ve yabancı kurumlar ve yayınlar şöyle sıralanmıştır:

İstanbul'da ödenenler: (Kuruş olarak)

Sabah 3000, *Servet* 1000, *Serveti Fünûn* 3240, *Saadet* 3000, *İstanbul* 2000, *Emakin el sıhha* 2000, *Badeker risalesi* 2000, *Manzumei Efkâr* 1500, *Osmanischer Post* 2000, *Punç* 500, *Ceride-i Şarkiye* 500, *Resimli Gazete* 500, *Moniteur Oriental* 5633, *Levant Herald* 8333, *Korrospondenz* 300, *Agence Havas* 2166.

Paris'te ödenenler

...*Diplomatique* 2166, *Orient* 866.

Peşte'de ödenen

Revue de L'Orient 1300

Berlin sefaretince ödenen

Alman gazeteleri hafiye memuru 1650

Tahsisat koparma yarışında yabancı gazete ve gazetecilerin de hiç geride kalmadıkları görülüyor. Mısır'daki *Nil* ve *Fellah,* Paris'in *Débats,* ve *Orient* gazeteleri, İstanbul'daki Routers ve Havas ajansları muhabirleri hep belgelerde görülüyor.

George Dorys kitabında (s. 85) ondan "emperyal baştan çıkarıcı" diye bahseder ve ekler: "Avrupa basınının en önemli yayınlarının sesini, altından ağız tıkaçları ile susturmadı mı? Yabancı ülkelerde politikacılar hatta diplomatlar satın almadı mı? Said Paşa Ermeni kıyımının Türk hazinesine kaça mal olduğunu araştırdığında, altı ayda bazı Avrupa gazetelerine ödenen meblağın tahminen 640 nişan ve 235 bin Türk Lirası olduğunu belirledi." Bu yazarın da, Abdülhamit der demez abartma yarışına girenlerden olduğu anlaşılıyor. Zira bırakın Avrupa basınını susturmayı, aksine cereyanında hiçbir suçu olmayan o olaylar yüzünden sultana "Kızıl Sultan" damgasının vurulduğu biliniyor.

Abdülhamit'e yakıştırılmamış sıfat yoktur. Masonluk sebebiyle karşıtçı olan Paul de Régla "Au Pays de 1 "Espionnage" isimli kitabında şunları sıralar: Despot; kindar; hilekâr; cimri; aciz; büyük katil; Makyavellin yeni izleyicisi; aslanlar, kurtlar ve çakallar arasında bir tilki... Burada dikkati çeken, amacı için bol para sarfettiği iddia edilen sultanın cimri ilan edilmesidir. İnsanın aklına, yoksa Paul de Régla istediklerini alamadığı için mi böyle suçluyor, düşüncesi geliyor.

Ona sadece bu tür sıfatlar yakıştırılmakla yetinilmemiştir. Hakkında inanılmaz öyküler de uydurulmuştur. Örnekler verebiliriz:

– Abdülhamit, ablası Esma Sultan'ın emrinde dansöz olarak çalışan, İslamı kabul etmiş bir Ermeni kölenin oğludur. Gayri meşru bir doğum olduğu ileri sürülür. Bazılarına göre babası, Abdülmecid sarayının Ermeni bir ayvazı (uşak) ya da ahçısıydı. Sultanın kadın konusundaki liberalliğinden yararlanıp kadınlarından birini tavlamıştı. Diğer bazılarına göreyse Garabet Balyan'ın oğludur... Abdülmecid'in kendisini aldatan karısını boğdurduğu efsanesi de dolaşıyor. Kendisine annelik yapan Pereste Hanım da sarayın Osman adındaki bir uşağıyla ilişki kurduğu için suçlanmıştır.

– Midhat ve Mahmut Celalettin Paşalar Taif'te boğdurulduğunda kafalarının mumyalanarak İstanbul'a gönderilmelerini istedi. Vezir kafalarının kesilip sarayın önünde teşhir edildiği zamanlara hasret çekip 'Ne yazık, öyle yapamıyorum' diye hayıflandı.

– Ermeni kıyımından sonra Londra basını bütün Avrupa'ya tahttan indirilmesini önerdiğinde ve Amiral Seymour'un gemileri harekete geçtiğinde, kaçmaktan başka çare kalmadığını düşündü ve İzzettin yatını hazırlattı, bütün sarayın mücevherlerini içine doldurttu...

– Çingene Agitab kendisine sadece Kağıthane suyu içtiği sürece tahtta kalabileceğini söylediği gündenberi başka su kabul etmiyor.

– Tahta çıktığından beri kapıcı edebiyatına merak sardı. Sadece konusu zina, cinayet, çocuk kaçırma, vasiyet değiştirilme-

si, yangın, el koyma ve daha korkutucu olan konulu kitapları okuyor.

– İstanbul'daki en basit hamal bile sultandan daha özgürdür. Yıldız köşkünün bir odasına sığınmış olan Abdülhamit asla yalnız kalmaz. Avusturya kökenli bir asker bir köşede gece ve gündüz ona nezaret eder. Avusturyalı bir askerin görevlendirilmesi, bir Türkün tehlikeli olabileceği korkusundandır. Bu sultani mahpus, bir gün bu zavallı askerin elini kemerine götürmesini kendisine suikast yapacağı şeklinde algılayınca, kılıcını çekip adamı vurdu.

– Sultan bir ahçının kendi gözleri önünde pişirdiği yemeklerden başkasını yemiyor. Bu ahçının Osmanlı olmaması da şart.

– Namaz kılmaya gittiği tek cami Galata'dadır. Bu bölge İstanbul'a bir köprü ile bağlıdır. Sultan geldiğinde bu köprüyü saatlerce açıp iki tarafın irtibatını keserler. Bu sırada Haliç'e geçmek için de polis müdürünün yazılı izni gereklidir.

– Kayıklar bu camiye doğru kürek çekip ilerlerken suikast girişimi gayet kolay görünür. Bir kurşunla onu vurmak mümkündür. Ancak kıymetli yastıkların üzerinde uzanmış olan sultanın kendisi değil bir uşağıdır. O, başka kayıklarda gizlice gider. (Bu yazının Le Matin d'Anvers adlı Belçika gazetesinde 5 Nisan 1905 sayısında Belçikalı Joris ile Ermeni arkadaşlarının düzenledikleri suikastten 108 gün önce yayınlanmış olduğunu anımsatalım)

– Alman, Fransız, İtalyan kadınlarla dolu sarayında bunlardan biri ile yatmak istediğinde onu yanına silahlı hadımağaları getirirler ve sultanı boğmağa kalkışması halinde engellemek için, işleri bitene kadar bekler, sonra kadını geri götürürler.

Örnekleri sayısız artırmak mümkün. Ancak hedefin sadece Abdülhamit olduğunu sanmak da hatadır. Osmanlı'ya, Türk'e ait her haberde inanılmaz çarpıtmalara rastlanıyordu. Bu alanda Avrupalıların kendi itiraflarından birkaçını yansıtmakla yetineceğiz:

"Türkiye'nin reorgnaizasyonu şansından bahsediliyordu. Şık giyimli biri dedi ki: "Haydi canım, saçma. Reorganizasyon da ne!.. Türkiye ticaret için kayıptır... Bakın ben iyi zamanlarda

vezirleri boğacak ipek halat ve sultanları denizde boğmak için çuval satarak iki yılda zengin olmuştum. Orada iş budur." (Figaro 22.6.1880)

"Galatasaray'da ata binen İtalyan elçiliği tercümanı Baroni ve karısına askerler saldırdı diye haber çıktı. Oysa Madam Baroni öleli on yıl oldu ve Baroni hiç ata binmez." (L'Orient, 16.5.1891)

"Sultanın tahta çıkış yıldönümü törenlerine ufak bir gölge düştü. Van'da şeni kıyımlardan bahsedildi. Tabii işi abartmak için özel çaba sarfedildi. Türkiye'de olan herşeyi abartmak basınımızın bir alışkanlığı değil mi? Bu kez hem de hiçbir şey yoktu." (Figaro, 21.9.1900)

"Journal gazetesinin 28.2.1903 sayısında, muhabirinin haberine göre, Makedonyada Türk vahşeti diye resimler satılıyormuş. Aslında bunlar iki yıl öncesine ait ve Yunan ve Arnavut haydutlara aittir." (Ahmet Rıza'nın Meşveret'i 1.3.1903)

Kendisine yönelik aşağılamaları önlemekte hiç de başarılı olmayan sultanın başarılı bir girişimi, Hazreti Muhammed'i yanlış bir çerçevede sunan bir piyesin sahneden kaldırılmasını sağlamasında görülür.

Fransa'nın, döneminde tarihi piyesler yazmakla ünlü bir şairi Henri de Bornier, 1800 mısradan oluşan "Muhammed" adında bir piyes yazmış ve bu 1888'de Comédie–Française'in repertuarına kabul edilmişti. Dekorlar elbiseler hazırlanır, provalara başlanırken, olay Türk elçiliğine ve oradan Abdülhamit'e ulaştırıldı. Onun ısrarı üzerine "Müslümanları tedirgin etmemek" gerekçesiyle Fransız hükümeti piyesin oynanmasını yasakladı. İçeriği gerçekten çok mu kötüydü?.. Konuyu şöyle özetleyebiliriz:

"Muhammed, İslamı yayma dönemindedir. Herkesle savaşımdadır, sadece Hatice ona yardım etmektedir. Bu arada Nestoryen rahip Georgios onu İsa'nın yasalarını yaymaya davet eder. Muhammed küçümseyerek reddeder, kendi felsefesini açıklar ve başarı ile İslamı yayar. Bu arada Hatice ölür ve son sözleri 'Diğer kadınlara dikkat et' olur. Georgios da İsa'yı reddetmesini kınar, kadına düşkünlüğünü öne sürüp 'oysa İsa annesinden başka kadın tanımamıştır' der. Aradan 15 yıl geçer, Muhammet başarı-

ya ulaşmış, Arabistan, İran, Yunan'ı hükmü altına almıştır. Ama artık kendisiyle savaştadır. Bu arada ölüm tehdidiyle Müslüman olmamak için kaçan bir Yahudi kadın falcı, intikam kararı alır. İnsanı küçültmek için eserini küçültmelidir diyerek, hile ile eşi Ayşe ve Safran'ı bir araya getirir ve aralarında aşk doğurur. Muhammed, Ayşe'nn öldürülmesi kararını verir fakat önce onu dinlemek ister. Ayşe, 'Sen yalnız kendi mutluluğunu düşünüyorsun, sen mutlu olursan herkes mutlu olur sanıyorsun' der. Ve İsa'nın kadını yüceltmiş olduğunu ekler. Bu sözlerle duraklayan Muhammed, onu affeder. Kendi başına düşünerek dolaşırken bir yıkık kilisenin içinde bir İsa heykeli görür ve kıskanır. Kılıcıyla her şeyi elde ettiği halde ve her şeye hakimken onu alt edemediğini farkeder ve zaferin ortasındayken meydandan çekilmenin gereğini anlar. Ölüm şerbetini içip mezarına girer. Son kez ağzından "İsa" sözcüğü çıkar ve son nefesini verir."

Eserin tarihi gerçekler ve İslam'ın ana fikirleriyle bağdaşır bir yeri bulunmadığı açıktır. Ancak İsa karşısındaki yenilgi fikri dışında, içeriğinde Muhammet'i küçülten bir yanı da yoktur. Aksine İslam'ın tutarlı bazı yanları da öne çıkarılmıştır. Buna rağmen Bornier'nin eserinin yasaklanması Türk, Arap hatta Hint basınlarında Hilâfet makamının başarısı olarak sunulmuştur. Gelgelelim az sonra Volter'in "Muhammed" piyesinin hatta "Muhammed'in Cenneti" adlı komedinin yine Paris'te hiçbir direnç görmeden sahnelendikleri görülür. Bunlarda İslam'a karşı daha da ağır saldırılar vardı.

Bu piyes karşısındaki davranışını da Abdülhamit'in Panislamcı davranışları arasında saymaya kalkışanlar çıkmıştır. Kanımızca bu da son derece abartılı bir şeydir. Türkler ve İslamlar hakkında yüzlerce cilt dolduracak saldırılara hiçbir şey yapılamamışken sadece bir girişimin başarısını böyle abartmak yanlış bir bakıştır.

SANSÜRÜN DOĞRUDAN YILDIZ'A BAĞLANMASI

Abdülhamit'e en çok yöneltilen eleştirilerden biri de basın özgülüğünü ortadan kaldırmış olmasıdır. Teodor Kasap'ın 1877'de Hayal dergisinde çıkan karikatürü yüzünden hapse mahkum edilmesi, konunun Avrupa basını tarafından da gündeme getirilmesinin başlatıcısı sayılır. Bu karikatürde elleri ve ayakları zincirli Karagöz, Hacivatın "Nedir bu hal, Karagöz?" sorusuna "Kanun dairesinde serbesti..." yanıtını vermektedir. Anayasada bu kayıt vardır ama uygulamanın hiç de buna uyınadığı inkar edilemez. Yine de, savaş sırasında bulunulması sebebiyle uygulama doğal karşılanmıştır.

Başlangıç için Avrupalılar konunun üzerine fazla gitmediler. Kendi ülkelerinde de yüzde yüz bir serbestiden bahsetmek mümkün değildi. Rusya'da ise durum Osmanlıdan da katıydı.

Almanya, Avusturya–Macaristan ve İtalya'da, bağımsızlık ilkesine rağmen, gazeteleri hükümet politikasını onaylamaya zorlayan basın rejimleri vardı. Fransa, imparatorluk ve cumhuriyet rejimlerinin değişmelerine göre, sıkı bir kontrolle aşırı bir özgürlük arasında dalgalanıyordu. İngiltere, Belçika ve Hollanda ise en liberal rejimler görünümündeydiler. Yine de basının ekonomik kaynağından gelen bir kontrol sistemi işliyordu.

Abdülhamit'in ilk yıllarında hoşgörüyü esas alan bir uygulamanın bulunduğunu Avrupalıların kendileri de kabul etmektedirler. Rus Savaşı sırasında özel muhabir olarak İstanbul'da bulunan *Figaro*'dan Henri Chabrillat, şunları yazıyordu:

"Türkiye, kişisel özgürlüğün en büyük olduğu ülkedir. Kimse kimseye karışmıyor. Bütün savaş bölgesini, serbestçe ve hiçbir izin kâğıdım olmadan dolaştım. Ama okuyucularımız, Türkiye'de varolan tam özgürlüğün bundan da daha büyük bir kanıtını öğrenmek istiyorlarsa buyurunuz: Bilindiği gibi Türkleri hiç de hoşlanmayacakları şekilde eleştiren dostum Woestyne'in kita-

bını İstanbul'daki kitapçılardan satın alabilirsiniz. Hatta daha da etkili bir örnek isterseniz, bu kitabın, Büyük Pera caddesinde, kendi gözlerimle gördüğüm büyük afişlerle ilân edildiğini de ekleyebilirim." (Figaro, 18.7.1887)

Bahis konusu Woestyne, 1876 Bulgar olayları sırasında *Figaro*'nun muhabiri olarak Osmanlı başkentine gelmiş ve yalnız Bulgarları savunan haberleri gazetesine yollamış ve ayrıca "Başıbozuklar Ülkesinde" başlıklı bir de kitap yayınlamıştı.

Yerli basının pek sınırlı ve yabancı yayınların ancak Beyoğlu bölgesi insanlarınca okunabildiği bir dönemde bu hoşgörülü davranış doğaldı. Ancak Osmanlı Devleti, o güne kadarki tarihinin en büyük yenilgisini aldıktan ve sorumluların aranmasına girişildiği bir dönemde, hele hele felakette sultanın payının da tartışılabildiği bir ortamda, özgür yayına izin veremeyeceğini Abdülhamit farketmişti. Plevne'nin teslim olduğu ve Rus ordularının Edirne'ye doğru ilerlemekte olduğu günlerde –mutlaka isteği üzerine– padişaha sunulan Matbuat Dairesi'nin 29 Aralık 1878 tarihli raporunda, mevcut uygulama sisteminin yetersizliğinden yakınılmaktadır. Avusturya–Macaristan İmparatorluğundaki uygulama örnek gösterilerek, basındaki uygunsuzlukların İmparatorun kendisine kadar iletildiği belirtilmiştir. Osmanlı Matbuat Dairesi kendi yetkilerinin de artırılmasını istemektedir. Abdülhamit'in uyarıyı algıladığı, ancak Matbuat Dairesi'nin yetkilerini artırmak yerine sistemi tamamen kendisine bağladığı görülmektedir.

Bu uygulamanın, padişahın övgüsünü ve haklılığını savunmakla görevlendirilmiş Ahmet Midhat'ı bile şaşkına çevirdiği anlaşılıyor. Matbuat Müdürlüğü bir resmi bildiri ile (26.5.1879) "Tercümanı Hakikat ve Vakit gazeteleri arasında edebiyata dair bir vakitten beri cereyan eden tartışmalar 'hadd–i marufu' aşmış olduğundan bundan böyle bu tartışmaya devam olunmaması yüksek emre dayanılarak tenbih ve ihtar" olunduğunu bildiriyordu.

"Hadd–i Maruf" deyimi (bilinen çizgi, kabul edilen sınır) deyimi hayli şaşırtıcıydı. Bu bildirinin altına eklediği notta, *Tercümanı Hakikat* karara uyacağını belirttikten sonra soruyordu:

"Siyasal sorunlardan hiçbiriyle ilgisi olmayıp sırf lisanımıza ait bir sorunu Matbuat idaresinin yasaklaması kırk seneden beri ilk kez vaki olmuştur. Hele hadd–i marufu neden dolayı aşmış olduğumuz gerçekten meçhulümüzdür. Matbuat âleminde en olumlu tartışmaydı. Lisan–ı resmîyi ilgilendirir bir konudur. Umut ederiz ki, matbuatın hukukûnu bu cihetten sınırlamaya bile matbuat idaresi himmet ederek şu resmî ihtarı geri alır."

Abdülhamit'in sözcülüğünü yapan *Tercüman–ı Hakikat*'in isteği gerçekleşmedi. Aksine her türlü tartışmanın yasaklandığı bir ortam belirdi ve Abdülhamit rejiminin en keyfî uygulamasının yer aldığı alan ortaya çıktı. Düşünmek lazımdır ki, sansürün böylesine yaygınlaştırılmasının hemen arkasından, Midhat Paşa'nın yargılanması gelecektir. Bundan sonra, II. Meşrutiyet'in ilanıyla basının kendi kendine sansürü yok ilan etmesine kadar geçen süredeki uygulamalarda Abdülhamit'in yönlendiriciliği hep hissedilmiştir. Sansürün hedef aldığı ana konuları şöyle sıralayabiliriz:

SÜRGÜNDEKİLER: Yurt dışına kaçan ve orada 'muzır' yayında bulunan Jöntürkler ve benzeri kadrolara ait bütün bilgiler Yıldız'a gelmektedir. Bu konudaki yazışmalar (*Ali Şefkati, Mizancı Murad, Luis Sabuncu, Tunuslu Bayram,* vb..) ciltler dolduracak kadar çoktur. Bunlarla Sultan bizzat ilgilenmektedir. Nitekim afları üzerine 'avdet etmiş olanların meslekleri nce hidematı münasibede istihdamları' konusu padişahın emri üzerine Encümeni Mahsusa–i Vükalâ'da görüşülmüş, bir mazbata hazırlanıp sunulmuş ve ertesi gün irade–i seniye çıkmıştır.

MEMUR VE BENDEGÂN: Devlet memrlarına görevlerinden dolayı eleştiride bulunulması nizamname ile esasen yasaktır. Hiçbir yolsuzluğun üzerine gidilemeyeceği anlamını taşıyan bu yasaklamaya rağmen bazı yayınların bilerek ya da bilmeyerek bu konulara dokunması üzerine uyarı yine sultandan gelmektedir:

"Evrakı havadisin bir müddettenberi devam eden neşriyatı nâ–layıkalarının (...) emrinde mukaddemen şerefsadır olan ira-

de–i seniye–i cenabı mülûkâneleri mucibi âlisince matbuat idare–i behiyesi vasıtasıyla eshabı imtiyaza tenbihatı lâzime icra kılınmıştı. Memurini Devleti Âliye'nin tahkir ve tezyifi yolundaki neşriyatı mütevaliyenin men'i zımnında tedabiri muktaziyeden bir an hâli kalınmaması hakkındaki emrü ferman hazreti padişahiyi tebligan mabeyini hümayun başkitabet celilesinden gönderilüb havale ve takdim buyurulan tezkere–i hususiye (gereğince..) o misillû neşriyatı gayri merziyeden ictinab edilmesi bilcümle gazeteler sahiplerine tenbihatı icra kılındığı gibi buna tevfikan hareket edilmesini temin zımnında endel–icab matbaalara dahi (..) takyidatı lâzıme ifa edileceği (bildirilmiş olmakla..)"

'Agrazı zatiye' üzerine yayınların önlenmesini (sansür ile) zaman zaman hatırlatan sarayın, bundan özellikle Yıldız kadrosunu korumak istediği anlaşılıyor. *Behram Ağa, Şeyh Ebülhuda* ve *İkinci Mabeyinci Osman Bey* arasında ihtilaf bulunduğu hakkında *The Times* gazetesinde çıkan haberin kaynağının araştırılması emrediliyor. *Zaptiye Nazırı Hafız Paşa'ya* verilen nişandan dolayı 'edepsizce' bir makale neşrederek 'Sarayı Hümayun erkânı hakkında bedhahane neşriyatta bulunduğu için' *Moniteur de Commerce* gazetesi de kapatılıyordu.

KUŞKU DUYULANLAR: Padişahı şahsen endişelendiren konuların yazılmasının meni ya da tahkiki için emirler bizzat kendisinden çıkıyor. *Mithat Paşa*'nın Girid'den Beyrut'a giderken İstanbul'a uğrayacağı hakkındaki gazete haberleri üzerine 'böyle sıhhati olmayan mevzuları yazmaktan bigayet tevakki edilmesi' hakkında irade–i seniye Matbuat Müdürlüğüne tebliğ edilmiştir.

'Tersane–i Amire'deki zırhlı sefaini harbiyenin denize çıkmaları için emir verilmiş olduğunu' yazdığı için *Tarik* gazetesi hakkında soruşturma, Başkitabet'ten gelen yazı üzerine başlatılmıştır.

Fatih civarında meyhaneler bulunup bir takım ahvali na–merzia vuku bulduğunu *Vakit* ve *Tercümanı Hakikat*'ın yazması üzerine, yine Yıldız'dan gönderilen emirle soruşturma açılmıştır.

DIŞ VE İÇ POLİTİKA: 1884'de İtalya'nın Kızıldeniz'de *Musavva*'ya asker çıkarıp zaptetmesi olayı *İtalyan ajansı Stefani* tarafından 'hiç bir dirençle karşılanılmadı' kaydıyla verilmiş ve yerli gazetelerde de yer almıştı. Bunun üzerine, gazetelerin münasebetsiz ve zararlı yayınları hakkında Bâbıâli'nin otoritesini kullanması için irade sadır olmuş ve 'Bahri Ahmer bahsinden ve politika neşrinden vazgeçmeleri hususu' gazetelere tebliğ olunmuştur.

Girit hakkında Yunanlıların kötü niyetinin ortaya konması ve Arnavutların bağımsız idare kurması için Filibe'de yayın yapan *Gayret* gazetesinin izlenmesi hakkında da irade çıkmıştır. *Times* ve saire bazı İngiliz gazetelerinin 'bedhahane ve gayri lâyık' yayınları konusunda muhabirinin Matbuat Dairesi'ne celbiyle tekzip ettirilmesi isteği de saraydan çıkmaktadır.

KAPATMA VE YENİDEN YAYIN: Yıldız'dan gelen emir üzerine kapatılan gazete sayısı pek çoktur. Bunların yeniden yayına girmesi de ancak aynı makamdan verilecek izne bağlıydı. Derdini aktarabilecek aracı makamı bulabilen yayınlar bu izni hızla sağlayabiliyorlardı. Bu ilişkisi olmayan, hele taşradaki gazeteler için bıktırıcı bir resmi yazışma süresi başlıyordu. Yeniden çıkabilmek için 'nizamname değişikliği sebebiyle tekrar ruhsat Yıldız'ın 'tek merci' niteliğini güçlendiriyordu. *Muallim Naci* bile *Mecmua–i Muallim* isimli eğitici, edebi, kültürel yayını için aynı muameleye tabiydi.

Bu konuda ilgi çekici bir örnek İstanbul'un ünlü Farsça gazetesi *Ahter*'de görülüyor. 4 Ağustos 1896'da gazete emir ve nizamlara uymadığı için süresiz kapatılmıştır. Yazarı 1897 yazında, *Hurşid* adında yeni bir yayın için başvurur, Zaptiye Nezaretince yapılan soruşturma sonunda yasalara aykırı bir durumu olmadığı saptanır. Ayrıca kendisinden Hükümeti Seniye'den hiçbir maddi talepte bulunmayacağı hakkında garanti senedi alınır. Bütün evrak, Dahiliye Nezaretinden Sadarete oradan da Yıldız'a gelir. Fakat cevap çıkmaz. İlgilinin başvurusu üzerine Sadaret 26 Nisan 1898'de başvurunun akibetini sorar. Yine cevap gelmez. Hemen aynı tarihte gazetenin sahibi de aynı muameleleri ta-

ınamlayıp doğrudan *Ahter' i* çıkarmak için başvurur, buna da cevap gelmez. Açıkçası nizamnameye uygun muameleler birer formalitedir, karar sultandan çıkacaktır.

Ülkenin her yanından matbaa açma talepleri de bütün evrak tamamlandıktan sonra irade–i seniye için Yıldız'a arzolunmaktadır.

GAZETELERE TAHSİSAT VERİLMESİ: İç ve dış basının Yıldız'la ilişkisinde, kamuoyuna yansımamakla birlikte, en önemli yer tutan bu konudur. Reklâm ve ilân geliri nerdeyse sıfır düzeyinde olan yerli gazeteler ayakta durabilmek için sultanın lütfunu bekliyorlardı. Yeni çıkan gazetelerden hükümetten hiçbir maddi talepte bulunmayacağı konusunda bir senet alınması zorunluğunun hissedilmesi, bu isteğin ne derece yaygın olduğunu kanıtlıyor. *Tarik* gazetesi ile ilgili bir belge bu konunun nasıl işlediğini göstermek açısından ilginçtir:

'Tarik gazetesi sahibi imtiyazı saadetli Filip Efendi Hazretleri gazetesinin her ay 6000 kuruş açığı olduğu cihetle tatili neşrine mecbur olduğundan ve sair gazetelerin de tarafı devletten muavenet edilmekte olduğundan bahisle atabe–i ülyayı mülûkânelerinden istizan etmekte olmasına ve cülusu hümayûn meyamini makrûn cenabı padişahı ruzu firuzundan beri hüsnü ifayı hidmet eylemiş olan mezkûr gazetenin böyle bir sebepten dolayı dûçarı tatil olması münasib olmayacağı cihetle mezkûr gazetenin idaresini temin edecek surette münasib miktar tahsisi hakkında şeref müteallik buyurulan tezkere–i hususiye–i devleteleriyle tebliğ olunan emrü fermanı hümayûn hazreti hilâfetpenahiler mantukı celiline tevfikan matbuat tahsisatına ve büdceye zamimeten mezkûr gazeteye şehrî (aylık) 3000 kuruş tahsisi hakkında her ne veçhile irade–i seniye–i cenabı şehriyarî şerefsünuh buyurulursa..."

Yarı resmi Fransızca *La Turquie* gazetesinin yeniden yayını gündeme geldiğinde de mukavele taslağı padişahın onayına sunulmuştur.

* * *

Abdülhamit dönemi sansürünün uygulama şekli bütün dünyada büyük alay konusu olmuştur. Zamanla bu uygulamaya aslı olmayan öyle şeyler yakıştırılmıştır ki bazı çevrelerde sanki hiç-

bir şey yazılamazmış havası yaratılmıştır. Abdülhamit dönemi Suriye ve Lübnan'ın da uygulanan sansürü irdelediği ilginç araştırmasında David J. Cioeta, sansürün çok sert olduğu ya da aşırı kelime oyunları yapıldığı savlarının abartma olduğunu vurgular. Ancak iyi niyetle "Hangi sınırlar içinde yazabileceğimizi önceden söyleyin de bari rahat çalışalım" diyen gazetecilere "Onun kanunu benim kafamdadır" diyen mektupçu gibiler yüzünden, işin alay konusu olmasına sebep olduklarını belirtir. Gerçekten uygulamada memurlar, işgüzarlıktan ama bir bakımdan da korkudan, son derece garip davranmışlardır. Abdülhamit'e yüklenecek suç ise bu eleştirileri işittiği halde hiçbir engelleyici talimat ya da emir çıkartmamış olmasıdır. Demek bu uygulamaları onaylıyordu.

Abdülhamit'in yasaklattığı sözcükler diye düzenlenen listelerin çoğu kez uydurma olduğu bilinmektedir. Zira hiçbir zaman böyle bir resmi liste olmamıştır. Şu örnekleri verebiliriz:

– Murad ismi yasaklanmamıştır, kullanıldığına dair örnekler vardır.

– Islahat, vatan, Türk, ittihad, cünun kelimeleri kullanılmıştır.

– 1881–82 Mısır olaylarına basında yer verilmiştir.

– Halk edebiyatının yasaklandığının aslı yoktur.

– Kadınlara yazı yazmak yasaklanmamıştır.

– Kral, kraliçe, melik kelimeleri kullanılmıştır.

– Parlamento, seçim, milletvekili kelimelerine bol bol rastlanmaktadır. Hem de resmi gazete Takvimi Vekayiin 1891–92 nüshalarında.

Buna karşılık, yabancı hükümdarların suikast sonucu ölümünün emirle 'normal ölüme' çevrildiği konusunda pek çok örnek var.

Aslında her sansür memurunun korkuyla kendi aklından yarattığı yasakları birleştirenler böyle listeler ortaya çıkarmışlardır. Hatta bazen, yasaklanan Jön Türk dergilerinin adlarını bilmediği için bunu o sözcüklerin yasaklanması diye anlayıp böyle listeler çıkaranlar da olmuştur. Böyle bir listeden örnek olarak Ünlü Arapça dergi Al Manar'da yayınlanmış (1912, s. 796) bir listeyi aynen aktarıyoruz:

"Hamit döneminde yasak olan yayınlar: Al Manar, Kitab Sicil Cemiyeti Um al–Kur'a, Meşveret, Şûrayı Ümmet, Şûrayı Osmani, Mizan, İstibdad, Hürriyet, ihtilâl, istiklâl, ittihad, İttihadı Osmani, İttihadı İslami, Osmanlı, Osmanlılar, Arnavud, Arnavudluk, Arnavudlar, Makedonya, ıslahat, Türk, Hilâfet, Al Hilafe, Yıldız, İntibah, İkaz al Arab, meşrutiyet, intikam, Kanunu Esasi, Al Kanun al Esasi, Abdülhamid, Feryad, vatan, hayret, Kevkeb, Takvimi Ebüzziya, Takvim al Muayyad, Binbir Gece kitabı, Nasreddin Hoca (Cuha), Kitab Muhammediye, Bahr alsulta min kitab Ahmadiya, Kelile ve Dimne, Gülistan, Tarihi Osmani, Tarih al Hilafet al Abbabiye, Tarihi İspanya, Son Rusya Harbi Tarihi, Bermeki Harunu Reşid olayı, Eba Müslim kıssası, İbni Sina, İbni Batuta, Seyahat Evliya Çelebi, Muhit al Maarif, tenbih al Gafilin, Sadrazam Kâmil Paşa'nın ıslahat layihası, piyango el ecanib, Evrak al iane linasara Girid, Mezmurlar, Timurlenk ve Cengiz Han öyküsü, Rus lisanının Arap diyarında eğitimi (bahsi yasak), Yusuf Aleyhisselam rivayeti, Büyük Fransız İhtilali, Fransa Cumhurbaşkanı, İran Şahı, Sırp Kralı ve diğerlerinin öldürülme resimleri ve yaşam öyküleri, Mushafı Şerif tercümesi, Tevrat'ta Arzı Mevud'un Beni İsrail'e döneceği hakkındaki bahis, Din tartışma kitapları, Şeyh Abduh'un tefsiri, Reşid Rıza'nın Fatiha tefsiri, Kıbrıs Adası ve Bosna Hersek'in elden çıkması, Ermenistan, Yunan Ordusu resmi, Yunan kralı ve veliahdı resmi, Yunan gemileri, Sultan Abdülhamit ve çocuklarının resimleri, Mısır ve Rusya'dan gelen bütün mushaflar, Maarif Nezareti mührü olmayan tefsirler.

Müstazaraf, Kırk Hadis, Rüya tabiri, Krallar ve Sultanlar, öyküleri, izinsiz çekilmiş askeri yer, hükûmet dairesi, cami, Müslüman kadın resimleri, adaba aykırı resimler, gizli cemiyet resimleri, dergileri, onlarla mektuplaşmak, zararlı yayınları, yasak yayınları.

Murad, yabancı ülkelerden gelen her tür eşya üzerindeki hilâl ve yıldız, "el eimme min el Kureyş" hadisi, hukuk–u düvel kitabı ve sözcüğü, Telemak, zulüm ve zulme ait her sözcük, bu konudaki hadisler ve kitaplar, idam, intikad, inkıraz, ihtilâl, muhtel el akl, mecnun, cünun, rüşvet, irtişa, ictima, tecennün, cumhur, cumhuriyet, hal, biat, ihtiyar ve buna benzeyenler, Na-

mık Kemal'in bütün eserleri, Abdülhak Hamid'in ve diğerlerinin fikir veren bütün eserleri. Osmanlı bütçesi, Maarif Nezareti'nin onayına sahip olmayan her dergi, Hidivin resimleri."

Abdülhamit'in kendi güvendiği ve Avrupa'da sözcülüğünü yapan bir adamın Nikola Nikolaides'in Agence Ottomane isimli dergisinde sansürle ilgili olarak yayınlandığı yazılardan örnekler vererek, sansür komedisini yansıtmaya çalışacağız. Zira bu komedi içinde, sansürcünün, Abdülhamit'e övgü kitabını yasaklarken Mason Paul de Regla'nın Murat'ı öven kitabına izin verdiğini öğreneceğiz:

"Gümrük sansürü Emil Zola'nın bir romanını yasaklarken Pera'daki bir Fransızca gazete bunu tefrika ediyordu. (...) Dışişlerinin, içişlerinin, maarifin, gümrüğün, postanın sansürleri hep ayrı ayrı. Büyük bir tutarsızlık var, birinin yasakladığından diğerinin haberi yok. (...) Sansür Fransız Cumhurbaşkanı Carnot'nun öldürülüşünü yerli gazetelere yazdırmadı ama Pera postasına Avrupa gazeteleri gelince kapış kapış gitti, hem de delice fiyatlarla. (...) Dergimiz Orient da, Galata Uluslararası postanesinde, dil bilmez bir memur tarafından şüpheli gazete diye çöpe atıldı, oysa biz dostuz. (...) Gümrük sansürü de Larousse'un bazı sayfalarını yırtıp içeri girmesine izin verdi." (7.IX.1898)

"Sultan'a ve Türkiye'ye övgü için hazırladığımız "Le Livre D'Or de L'Orient = Doğu'nun altın kitabı"ndan birkaçını yanımıza alarak trenle İstanbul'a yola çıktık. Gümrükte sade bu kitaplara el koydular. Oysa De Regla'nın kitabı geçiyordu. Bizim kitabı sonra Sirkeci'de de tutukladılar. Oysa bu kitap aylardır İstanbul kitapçılarında satılıyor ve İstanbul gazetelerinde hakkında yazılar yazılıyor." (11.I.1899)

"Rumca gazeteler, Türk ve Ermeni gazetelerin yazamadıklarını, her şeyi yazıyorlar. Yabancı gazeteler serbestçe yayılıyor abonelerine. Başkentte her şey biliniyor sadece yerli gazeteler engelleniyor. Sansürün bütün yaptığı tam bir bilinçsizlikle Osmanlı gazetelerini, yabancı gazeteler karşısında tam bir eşitsizliğe sokmaktır. (...) Sansür Osmanlı basınını baltalamaktadır.

Neden Osmanlı düşüncesi, vatansever ve içten düşünce boğuluyor ve neden yalancı, iki yüzlü ve yıkıcı yabancı düşünce-

nin, ulusal yayınlar yerine Osmanlı yuvalarından çoğuna girmesine izin veriliyor?

İstanbul'daki yabancı muhabirler çoğunlukla imtiyaz avcılarından, avantaj arayıcılarından başka bir şey değildir. Yazıları pek nadiren iyi niyetlidir ve buna rağmen onlara itibar gösterilir, önemli insan yerine konur ve her yerde açık kollarla karşılanırlar. (...) Sansür bunlara saldıracağına Osmanlı basınına saldırır. (...) Larousse sözlüğü yolladık tuttular. Hachette Almanak'ı, girişi yasak diye geri çevrildi, oysa İstanbul kitapçılarında satılıyor." (9.II.1901, Sansür başlıklı yazı)

"En Türk düşmanı gazeteler serbestçe dolaşıyor, buna karşılık Türk dostu Orient'i yasaklıyorlar. Sebebi şuymuş: Osmanlı devletini savunma adı altında yabancı gazetelerde yayımlanan yalanları tekrarlıyorsunuz, bu şekilde yanlış haberleri yaydığınız için okunmamanız gereklidir." (4.II.1905)

Görüldüğü gibi ortada bilinçli bir sistem değil tam bilinçsiz bir uygulama vardır. Şimdi bunlardan doğruluk derecesini bilemeyeceğimiz ama Avrupa ve Türk kamuoyuna yansımış bazı ilginç olayları aktaralım:

"25 bin kahve fincanı, gazete kâğıtlarına sarılı olarak gönderilmişti, bunlarda sakıncalı yazılar bulunabileceği zanniyla gümrük hepsini geri çevirdi ve düz yazısız kâğıda sarılarak gönderilmelerini istedi."

"Türkiye, Çin ile birlikte hükümdarın resminin teşhirinin yasak olduğu ülkedir. Bu yılki Hachette Almanak'ında resmi bulunduğundan toplatıldı, resmi yırtıldı." (1894)

Henry Van Dyke'ın "Diğer Akıllı Adam" adlı dini kitabının Türkçe baskısı için kapak resmi, umut'u temsil eden bir yıldız'a bakan adamdı. Sansür, yıldızı kesti, sadece havaya bakan bir adam kaldı. (1901)

"Havas Ajansı Kral Humbert'in suikastte öldürüldüğünü bildirmedi, sadece 'Son vazifenizi yapmanız rica olunur' diyerek olayı anlattı."

Sansür uygulamasının çok daha büyük tatsızlıklar yaratan türü de mektupların açılıp kontrolden geçirilmesinde görülmüştür. Hele yabancı postaların açıkça çuvallarının çalınması ortalı-

ğı büsbütün karıştırdı. Bunun bazen son derece aptalca yapılması ise kendini güçlü göstermek isterken Avrupa saldırılarının büsbütün artması sonucunu yaratmıştır. İstanbul'daki İngiliz muhabiri Edwin Pears, anılarında şöyle bir olay anlatıyor:

"Sultan Aziz'in ölümü ve Sir Elliot'un makalesi hakkında bir makale yazdım ve İngiliz postasıyla gönderdim. Ertesi gün elçi William White, Sultan'ın bu yazıyı öğrendiğini ve İngiliz Osmanlı görüşmeleri sırasında yayınlanmasının zararlı olacağını söyledi. Telgraf çekip durdurttum. Ama Sultan'ın nasıl öğrenebildiği bizi şaşırttı, çünkü kimseye söylememiştim. Araştırdık. (...) Birkaç ay sonra İngiliz posta paketlerinin Türklerce muntazaman açılıp İstanbul ile Bulgaristan arasında okunduğu anlaşıldı."

Avrupa basınının Abdülhamit'e çok haksız saldırılarda bulunduğuna biz de inanırız. Ancak bir yönetici kendisinin suç işlettirdiğini böylesine açık açık ortaya koyarsa o gazetecinin yüzde yüz saldırı hakkı çıkmaz mı? Evvelce de belirttiğimiz gibi, Abdülhamit her şeyi bilen tek bürokrat rolünü oynamaktan o kadar hoşlanıyordu ki başarısını saklamayı da akıl etmiyordu. Bunun sonucunda hiç politik olmayan saçma sapan uygulamaların da suçu hep Abdülhamit'e yükletildi. Örneğin ünlü matematikçi Salih Zeki'nin yazdığına göre (Tanin 26.9.1908), ısı kuramlarından bahseden "Termo dinamik" başlıklı bir kitap sansürde, başlığında "Dinamik" gibi her halde "Dinamit"e benzeyen bir sözcük bulunduğu için durdurulmuştu ve bu Abdülhamit'in korku manisinin bir örneği olarak dünyaya ilân edildi. Ve daha da önemlisi bu mani bütün bir topluma mal edildi, bütün Osmanlı ve Türk toplumu böylesine dengesizmiş gibi ilân edildi. Fransız eçlisi Cambon'un 11.II.1897 tarihli raporunda, Avrupa basını ve kamuoyunun kişisel olarak Abdülhamit'e ağır şekilde yüklenmesinin gerekçesi, her şeyi kişisel oynamasının sonucu olarak açıklanmaktadır:

"Abdülhamit bu yöntemerinden ancak, Avrupa'nın kendisini (...) şahsen sorumlu tuttuğuna ve tahtını kaybetmek tehlikesinin tehdidi altında olduğuna inanırsa vazgeçebilir." (AE, Turquie NS I, Jeunes Turcs)

ÖVÜLMESİNE İZİN VERİLEN TEK KİŞİ: SULTANIN KENDİSİ

Abdülhamit'e yöneltilen eleştirilerin başında, çok sıkı bir sansüre sokturduğu basında, şahsına son derece abartılı bir övme kampanyasının sürdürülmesi gelir. Meclisin kapatılması, Midhat'ın sürülmesi ve savaşı sona erdiren barışın yapılmasından sonra, politikalarını savunması için Ahmet Midhat'a 1878'de yazdırttığı "Üssü İnkilab" eserinde, özgürlükçü davranışlarında bol övgüye rastlanır. Birinci cildin önsözünde olayların "tam bir tarafsızlıkla ve gayet doğru olarak yazılmasını" emrettiği kayıtlıdır. İkinci cildin önsözünde de "Özgürlük heefleyen, hürriyetin atası, haklıyı haksızdan ayırmakta pek mahir olan, yeryüzünde Allah'ın gölgesi, şevketlu, kudretlu, atufetlu, Sultan Gazi Abdülhamit Hanı Sani" tanımlamasına rastlıyoruz. Zamanla, hürriyetçilik yakıştırması ortadan kalkacaktır. Otuz yıl boyunca her adının geçtiği yazıda, olayın anlatımından önce uzun uzun övgüleri yapılacaktır. O zamanın okuyucusunun bile bazen anlamakta güçlük çektiği bu formüllerin görülebilmesi için aynen aktarmayı tercih ettik. Öncelikle yakıştırılan sıfatlar var:

Halife–i rûyi zemin (yeryüzünün); velinimet biminnet (başa kakmayan); Zıllullah (Allah'ın gölgesi); Halife–i İslamiyan padişahı bahr ve berri cihan ve şehinşah merahim (merhametler) ünvan; padişahı âlem ve kıblagâhı ümem (ümmetler).

Bunlara ek olarak Osmanlı devleti için "devleti ebed müddet" yakıştırması da devam ediyor.

Ancak bu sıfatların kısaca kullanıldığı zannedilmemelidir. Çok değişik haber ve yazıların başlangıçlarında gayet uzun olarak sultan/halife'ye övgüler yapılmaktadır. Bazı örnekler vereceğiz.

"Cenabı âferininde–i kâinat halife–i islamiyan padişahı bahrü berri cihan ve şehinşahı merahim ünvan, veliyölnimet alem efendimiz hazretleri dünya durdukça erike–i pirayı şan ve

şevket buyursun amin. Arzuyu vicdanlarıyla müşerref bilislam olan ser fotoğrafi hazret hilafetpenahi Abdullah Şükrü Efendi..."

"Cülusu meyamin me'nus cenabı zıllullahilerinden beri ihya–i mülk ve devlet emrinde ibzal buyurulan ulvü inayet hazreti tacidarinin asarı celilesini öyle bir iki gün zarfında bir iki makale ile beyan kabil olmadığından ve şuabat idarenin herhangi cihetine bakılacak olsa orada en revnakdar mâsir muvaffakiyet cenab padişahi intizarı iftihar ve ibtihac olmakda bulunduğundan bu kerre de Düyunu Umumiye–i saltanatı seniyenin itfasını temin edecek surette 25 senedenberi vuku bulan reddiyatın hulasasını havi..."

"Velinimet biminnetimiz velinimet akdesimiz hazretlerinin canibi eşref hazret padişahilerinden asakir şahaneleri haklarında daima ibzal buyurulagelmekte olan iltifatı seniyei canib padişahileri asarı mübeccelesinden olmak üzere iyd said adha da bilcümle alay ve taburlara kurbanlar itasıyla kavurmalı pilav ve tatlı tabağı hususan iradei seniyeyi canibi hilafetpenahi şeref müteallik buyurulduğuna dair..."

"Cenabı rab mennan velinimet biminnetimiz halifei zişan efendimiz hazretlerini dünya durdukça kemali afiyet ve sıhhat ile sayei bahşayi serir şevket ve hilafet buyursun..."

Şeker ve Kurban bayramlarıyla Sultanın doğum günü ve tahta çıkış günlerinde gazetelerin birinci sayfalarını tamamen sultana övgü mesajlarına ayırmaları bir gelenekti. Bu öylesine bir alışkanlık olmuştu ki, vilayet gazetelerinde bile uygulanırdı. Yerlilerde Türkçe bileni birkaç düzineyi geçmediği Trablusgarp'da, başkentten gönderilmiş Türk memurların şiirleriyle bunun yerine getirildiğine tanık oluyoruz. Sultanın 25. cülus yıldönümü vesilesiyle (1900 yılı) tam bir sayfayı dolduran özel ilâvedeki iki şiirden birer parça örnek vermekle yetineceğiz:

"Şairane safhai afakı tezyin eyleriz
Gamı halkı vasfı hakan ile şirin eyleriz
Ammei Osmaniyanla ba kemal iftihar
Her sene bugünde hep icrayı ayin eyleriz
Şükrü mümkün vasfı mahsur olsa nezdi akılda

Günde bin şehnameyi imlâ ve tedvin eyleriz.

(Vilayet Ticaret Mahkemesi reisi Mesud Efendi)

İzz ile tahtı serir saltanatında şadii gam
eylesin 'Abdülhamid'i haşradek rübbül enam
Zerrei lütfunu tahrir eylesem ger berdevam
Na't fazlın haşredek yazsam olmaz tamam

(Kırkenizade Mehmed Halid)

Bu tür övgülerde, Abdülhamit'i daha önceki bütün Osmanlı sultanlarının hepsinden üstün sayanlara bile rastlanıyor:

"Tarihen müsbet bulunduğu veçhile tahtı âliyi Osmaniye revnakaver iclal olan selatin eazım hazeratı ihyai hayratı mübarat hususunda çarı aktarı cihanda ferman fermayı hükümet olan hükümdaranın cümlesine faik oldukları kabili hisab olmayan bunca asarı cesimenin şehadetiyle aşikar iken mehamid celilei hümayunlarına nisbetle büyüklük ünvanı dahi büyüklüklerini tayine kifayet edemeyen Gazi Sultan Abdülhamit Hanı Sani efendimiz..." (Sabah)

İlginç olan bu övgülerin önemli konular için değil, en basit ve sultanla ilgisi olmaması gereken her konuda tekrarlanmasıdır. Belediyenin su kaynağı aramasından şehir hatları tarifesine kadar her konu padişahın şahsına bağlanmaktadır.

Kağıthane'de su arayışı hakkında:

"Havaic zaruriye–i beşeriyenin en mühimlerinden olup her türlü esbabı maraziyeden ari ve salim olması tıbben vacibeden bulunan su yüzünden ahalice çekilen müşkülatın defi nezd merahim vefd cenab hilafetpenahiden matlub ve mültezim bulunmasına binaen (...) bir heyet tarafından şeref sudur buyurulan irade–i seniye–i cenab mülukane mantuk alisi vechile Kağıthane vadisinin üst taraflarında tedkikat icra edilmiştir." (T.Hakikat 29.4.1900)

Rodos adasında bir cami inşası hakkında:

"İmam el Müslimin ve mukteda–i erbabı erbabiyan olan velinimet efendimiz padişahımız padişahı alem ve kıblegâh–ı ümem efendimiz hazretlerinin (emirleriyle...)" ('T.Hakikat 6.11.1886)

Şehir vapurlarının tarifesi hakkında:

"Meriyet ahkamına bilintizar irade–i seniye–i cenabı hilafetpenahi şeref müteallik buyurulan Şirketi Hayriye'nin tarifeyi cedidesidir." (Sabah 20.4.1900)

Gazi Aydoğdu'nun mezarına türbe yaptırılması hakkında:

"Makamı celil hilafeti İslamiyenin ziyneti mahsusası ve milleti necibi Osmaniyelerinin mahbub ve mutaa yegânesi olan Şehinşahı faruk iktidar ve şehriyarı sadıkşiar efendimiz mülk ve milletlerinin maddi ve manevi ihya ve terakkisinin vabeste olduğu esbabın istikmali için bin himmeti müceddidane ile gece gündüz çalıştıkları böyle bir zamanda muttasıf ve mütehalli bulundukları fartı takva ve diyanet zatı şahanelerini itilayı dini mübin uğrunda fedayı ser–ü can ederek iktisabı füyuzat dârına muvaffak olmuş bulunan eazımı İslamiyenin ervahı mukaddeselerini neşri dahi muvaffak buyurmakta olduğundan her gün bir misali kulubu ve enzarı umumiye–i İslamiyeyi tenvir etmekte bulunduğu halde bu kerre dahi maaliftihar ve teşekkür aldığımız malumata nazaran..." (T.Hakikat 3.11.1887)

Hicaz'a telgraf hattı çekilmesi hakkında:

"Velinimetimiz, biminnetimiz zatı hilafetsimat efendimiz hazretleri bu babda muvaffakiyet temenni buyurmakta oldukları gibi bu hattın inşasına husulü muvaffakiyet dünya ve ahirette mucibi saadet olduğundan Cenabı Hak eyyamı ömr ve şevketi şahanelerini feravan ve zatı humayun mülukanelerini tahtı âli baht saltanat ve hilafette ebede nişan buyursun..." (Tebligatı resmi 25.6.1900)

Ölüm (İrtihal) haberlerinde bile:

"Cenabı hak velinimet biminnetimiz velinimet akdesimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin ömür ve şevketi şahanesini müzdad buyursun. Amin. Maiyeti seniyei cenab padişahi (...?) bölüğüne memur saadetlu Ali Rıza Paşa hazretlerinin haremi hanımın müptela olduğu illetten rehayab olayarak evvelki gece vefatı..." (T.Hakikat 14.4.1900)

Ülke içinde gazetelerin yoğun yayınları ile propagandasını yürüten Abdülhamit için yurt dışındaki Osmanlı elçiliklerinde de görkemli övgü programları düzenlettiriliyordu. 1900 yılında 25.

tahta çıkış yıldönümü vesilesiyle Paris'teki elçilik binasında 2000 kişinin katılımıyla düzenlenen davetin dışında üç ayrı tiyatro'da eğlenceler düzenlendiği biliniyor. Le Figaro gazetesi 1 Eylül 1900 tarihli sayısında bunları şöyle belirtiyor:

Grand Theatre'da: Sultanın sihirbazı Cazaneuve, bedevi dansözler, kılıç kalkan oyunları yapan Osmanlı topluluğu, Sırp darbukacıları, Napolili şarkıcılar, İspanyol dansözler, Japon dansözler.

Petit Theatre'da: Semah, kılıç oyunu, Arnavut dansı, Suriyelilerce Lübnan dansı, Mısırlılarca Arap baston dansı, Sırp darbukacıları, Seylanlı dansözler, Hintli sihirbazlar, Napolili şarkıcılar, Hindiçini tiyatrosu, İspanyol dansı, Japon dansı.

Nouveau Theatre'da: Hoparlörlü telefon ve Dussaud'nun enskriptör telefonu, Pathe ses kayıt cihazı, İspanyol dansözler, Napolili şarkıcılar, Hintli sihirbazlar, Hindiçinili dansörler, Sırp darbukacılar.

Işıklandırılmış bir tekne üzerinde de Seine nehri kıyısında müzik ziyafeti veriliyordu. Necip Paşa'nın Hamidiye Marşı ile başlayan program, Fransız milli marşı Marseyyez ve ondan sonra Wagner, Bizet gibi ünlü besteciler ve Faust, Coppelia balesi gibi eserlerin müzikleriyle devam ediyordu. Figaro gazetesi "gece son derece tatlı bir toplantıya tanık oldu, bütün davetliler kendilerini Boğaziçi sahillerine eriştiklerini sandılar" diye yazarak progamı övüyordu. Havai fişek gösterisi de programın zenginliğini artırmıştı.

AVRUPA DESTEĞİYLE MEŞRUTİYET'İ İSTEYENLER

Abdülhamit'e karşı muhalefeti oluşturan ve sonuçta tahttan uzaklaştırılmasına sebep olan örgütlenmeye genel olarak Jön Türk adı verilmiştir. Aslında tek bir örgüt değil, çeşitli ve zaman zaman birbiriyle ihtilaf halindeki gruplardan oluştuğunu kabul etmek gerekiyor. Üzerinde çok ayrıntılı ve sayısız araştırma yapılmış bu konuyu gayet özet olarak sadece Abdülhamit'e yansıyış şeklini ele alarak anlatmaya çalışacağız.

Mithat Paşa güdümündeki I. Meşrutiyet hareketi, mükemmel çözümler getirmiş olmasa da, en azından parlamenter sistemin, İslami uygulamada unutulmuş olan "meşveret sistemi"nin, toplumsal belleğe yerleşmesini sağlamıştı. 1877–78 Rus yenilgisinin yarattığı bunalımın on yıl sonunda aşılmasının ardından konu yeniden gündeme geldi. Özellikle Mülkiye, Harbiye, Tıbbiye gibi yüksek eğitim kurumlarında o bozgunu fiilen yaşamamış gençler çoğunluğu oluşturunca, toplum için gerekli reformlar konusunda gizli konuşmalar, buluşmalar artmaya başladı. Doğal olarak meclise tekrar kavuşma düşüncesi karar mekanizmasının saraydan Bâbıâli'ye geri dönmesi konusunu ön plana çıkarıyordu. 1889'da Paris'e gidip yerleşmiş olan Ahmet Rıza yeni tezlerini oluştururken, Tıbbiye, Mülkiye ve Harbiye öğrencilerinin katılmasıyla "İttihad–ı Osmani" teşkilatı faaliyete geçiyordu.

Bu örtülü muhalefetin açık eylemci bir şekil almasının 1895 yılında gerçekleştiği kabul edilir. Oluşumun doğrudan doğruya Abdülhamit'e yansımasında Mizancı Murat'ın önemli rolü vardır. Mülkiye'de hocalık yapan, çıkardığı Mizan gazetesi Abdülhamit sansürünce sekiz kez tatil edilen Murat, etkisizleştirilmek için sultan tarafından Düyunu Umumiye'de bir göreve atanmıştı. İç ve dış politika olaylarını yakından takip etmeye alışmış olan Murat, 1895 yılı sonunda Paris'e sığındıktan sonra yayınladığı "Yıldız Sarayı ve Bâbıâli Gerçek Doğu Hastalığı" adlı 47

sayfalık Fransızca broşüründe olayların gelişmesini ayrıntıyla anlatmaktadır.

11 Mayıs 1895'te, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletleri Ermeni ayaklanmalarına dayanarak Berlin Anlaşmasındaki onlarla ilgili reform maddelerinin uygulanmasını istemişlerdi. Düzinelerle cemaati barındıran Osmanlı Devleti'nin bunlardan sadece biri için ıslahata girişmesinin iç dengeyi tamamen bozacağı haklı düşüncesiyle, Abdülhamit bu isteği reddetmişti. 8 Haziran'da beşinci defa olarak Küçük Sait Paşa sadarete atanınca Murat, bütün reformların en büyük destekçisi hatta kuramcısı saydığı bu devlet adamıyla reform amacına varılacağı kanısına kapıldığını, kitapçığında açıkça belirtiyor. Ancak 30 Eylül'de Ermeni teröristlerin İstanbul'daki saldırılarını bastırmak için asker kullanmaya kalkışınca sultan tarafından görevden alınmıştır. Abdülhamit'in gerekçesi böyle bir davranışın Avrupa devletlerinin müdahalesine yol açabileceğiydi. Herhalde İngiltere ile diyalog kurmak düşüncesiyle, Kâmil Paşa'yı tekrar sadarate getirdi.

Gerek siyasi eğilimini beğenmediği, gerekse reform karşıtı saydığı için Kâmil Paşa'nın atanmasını, Murat, bir geriye dönüş, reformdan vazgeçiş işareti saymıştır. Bu ortamda ismini vermediği (İngiliz olmayan) bir Avrupalı elçiyi ziyaret edip sadece Ermeniler için reform istemenin çarpıklığına dikkatini çeker. Bunun kötü çatışmalara yol açabileceği hususundaki uyarılarına elçi de katılır, ancak Avrupa girişiminin bir iç işlere karışma sayılamayacağını, zira Berlin anlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin bunu kabul etmiş olduğunu anımsatır. Murat, İngiltere'nin yeni krizler ve bir tür Haçlı Seferi yaratmak için bahaneler icat ettiğini ileri sürer ama muhatabının düşüncesini değiştiremez. "Elçinin yanından, umutların girdiğimdekinden daha da kırık olarak çıktım" diye yazmaktadır. Böylece Osmanlı Devletine yönelik "uğursuz parçalama" yönteminin tekrar gündemde belirdiğini ekliyor.

Düşüncelerini açıklamak ve çözüm önermek amacıyla Murat Sultanla görüşmek arzusunu açıklar ve 1895 Ekiminin ortalarında iki saat süreyle başbaşa konuşurlar. Abdülhamit ondan

"çok makul ama aynı zamanda liberal bir anayasa taslağı" hazırlamasını ister. Murat 26 Ekim 1895 tarihiyle sultana ayrıntılı bir rapor sunar. Bunun ana hatlarını aktarıyoruz.

Raporun girişinde Sultan Mahmut'a Tanzimat girişimi sebebiyle övgü, ama Tanzimatçı Paşalara (Reşit-Âli-Fuat) yetersizlik suçlaması vardır. Onların yüzünden Avrupa'nın devletin içişlerine karışma hakkını kazandığı ileri sürülüyor. Midhat Paşa'nın liderliğindeki Jön Türk grubunun da bilgili ve yetenekli kişiler içermediği, Abdülhamit'e soğuk davrandıkları halkın içinde de kökleri bulunmadığı ekleniyor. Meclis ve milletvekillerinin de halkın çoğunluğunun gözünde önem kazanamadığı ve Rus yenilgisini onların Yıldız'a yüklediği kaydediliyor.

Hemen arkasından Abdülhamit'e övgüler diziliyor:

"Eğitimin modern yapıya ulaşması sayenizde olmuştur (...) Jön Türk partisi içinde ve karşıtlarıyla süren kör çekişmeler sırasında Zatı Şahane'nin sizden öncekilere üstün bazı meziyetleri görüldü. Yüzyıllardır sizin gibi eleştirilemez huylara sahip ve ülke çıkarları için bu kadar endişe duymuş bir hükümdar gelmedi. Ülkeye huzur getirmek için suçluları uzaklaştırdınız. Böylesine kötü bir ortamda başlayan saltanatınız beş yıl sonra hem zenginlerin hem de fakirlerin, Müslümanların, Hristiyanların, yerlilerin ve yabancıların hayranlığını kazandı. Herkes tarafından ülke için yeni bir mutluluk ve başarı dönemi kabul edildi. En iyimserler tarafından da varlığını sürdürmesi şüpheli görülen Osmanlı Devleti o zaman gerçek bir yenileşme işareti verdi. (...) İflas etmiş olan hazine, usta bir elin girişimiyle güvenilirlik kazandı; ve bu, ağır vergi azaltmaları pahasına değil, ordunun yeni silahlanması, adaletin yeniden organizasyonu, sayısız ve değişik eğitim kurumlarının kurulması, kamuya yararlı önemli çalışmaların yapılması, vesaireden doğan olağanüstü harcamalar ortasında gerçekleşti. Zatı Şahanelerinin özel bir ilgi gösterdiği eğitimin yaygınlaşması ve yararlı bilgilerin yayılmasıyla, Doğu'nun yüzyıllık hastalığına ilacı bulmuş olduğunuzu kabulde herkes birleşti. Bu dönemde halk içinde hiç kimse yakınmayı düşünmüyordu. Aksine, Zatı Şahanelerinin şahsı için kendini feda etmek şerefini şiddetle arzulamayanlar son derece sınırlıy-

dı. Osmanlı ve yabancı basın tarafından yazılan, Zatı Şahanelerine lâyık övgüler, uyruklarının kalplerini keyif ve mutlulukla dolduruyordu."

Bu övgülerin arkasından Abdülhamit'in çevresinde oluşan sisteme eleştiriler sıralanmaktadır:

"Herkesi mutlu eden bu durum Kamil Paşa'nın 1885 Eylülünde sadarete atanmasına kadar sürdü. Şikayetler, o zamana kadar herkesin memnuniyetini toplamış olan devlet işlerinin Yıldız Sarayı'nda toplanmasından ileri geldi. Osmanlı imparatorluğununki gibi hükümeti değerli adamlardan yoksun bir yapıda, sizin gibi bir büyük hükümdarın devlet işlerine müdahalesi ve bunlar üzerinde mutlu bir etki icra etmesi gerekli ve doğaldır. Ama eğer bu etki, bu müdahale ilke sorunlarıyla sınırlı kalmayıp yönetimin ayrıntılarına kadar inerse, en mükemmel insanların bile hata yapmaktan kurtulmaları imkansız hale gelir. Bütün işlere müdahale özellikle sizin gibi güvenilir kişilerden hizmet alamayan mutlakiyetçi hükümdarlar için son derece zararlı kabul edilmelidir. Zira hükümetin karar ve uygulamalarında görülebilecek hatalar, hükümdarın müdahalesi olmadan, hükümet başkanının ya da sorumlu bakanın üstüne yüklenerek düzeltilebilir ve ilgili görevden uzaklaştırılabilir. Aksi takdirde ise bir düzeltmeye girişilmesi imkansızdır. Başka ülkelerde böyle bir müdahale yararlı ise de bizde yetenekli devlet görevlileri ortaya çıkıncaya kadar yararlı olamaz. Zira Sait Paşa'nın dışında tek bir sadrazam çıkmadı ki, güç bir sorunla karşılaşınca, kendi sorumluluğundan kurtulabilmek için, herkese kararın sorumlusu olarak Zatı Şahanelerini –üstelik kendisine hareket özgürlüğü bırakmamış olduğunuzu da ekleyerek– ileri sürmek suçunu işlememiş olsun."

Böylece Yıldız'ın en küçük ayrıntılara kadar her konuda karar veren merkez haline getirilmesine karşı olduğunu belirttikten sonra bunun sebepleri ve alınmasını gerekli gördüğü önlemleri sıralıyor:

– Saltanatınızın başladığı zamanda hafiyeciliğin belki var olma sebebi vardı ama, durumun değiştiği ortamda hafiyeler tarafından işlenen kötülükler ülkeye, kamu ahlakı üzerinde son savaştakinden daha zararlı olmuşlardır.

– Hafiyeler rapor edecek olaylar bulamayınca mesleklerini sürdürebilmek için uydurmalara yöneldiler. Sarayın yüksek görevlileri ise bu aşırılıkları açığa çıkarmak yerine saklayarak suç işlediler, bir bakıma desteklediler. Böylece Zatı Şahanelerini bütün ülkede ayaklanma işaretlerinin varlığına inandırdılar.

– Basın öyle aşağılık bir hale getirildi ki, Osmanlıların özgür bir yaşama lâyık olmadığını savunanlara gerekçe oluşturuyor. Bu da gençliği muhalefete yönelmeye teşvik ediyor.

– Maarif Nezareti'nin sansürcüsü bir Fransızca alfabeden "Herkes vatanını sever" cümlesini çıkarınca, kitabın yabancı olan yazarı Türkiye'de vatanı sevmenin yasak olup olmadığını sordu. Sansürcü ancak susarak yanıt verebildi. Bu yüzden halk yerli değil yabancı gazeteleri okuyor.

– Saraya ait mülkün sınırlarını genişletmek için Zatı Şahane'nin iltifatını kazanmak amacıyla sade vatandaşlara yönelik düzenlenen gasp olayları konusunda mahkemeler ve yetkililerce şikayetlerin hareketsiz kalması gayri memnunların başlıca konusu haline geldi.

– Zatı Şahanelerinin imparatorluğu yaşatmak umudunu kaybettiği hanedanın geleceğini güvenceye almak amacıyla servet toplandığı şeklinde ün kırıcı yakıştırmalar yapıldığı halk arasında söyleniyor. Bu iddiayı desteklemek için milyonlara sahip Bahriye Nazırı Hasan Paşa'yı ve mabeyinci Ragıp Bey'i örnek gösteriyorlar. Zatı Şahane'nin de bu yolsuzlukları bilmemesinin imkansız olduğu bile söyleniyor. Bu davranış diğer yüksek görevlilerin de aynı yolsuzlukları tekrarlamaları sonucunu doğuruyor.

– Zatı Şahanelerinin en şahane eserlerinden olan adaletin uygulamasındaki çarpıklıklar sonucu pek çok savcı ve hakimin haydut reislerinden çok daha kötü bir davranış göstermelerine dair sayısız örnek var.

– Reşid, Nişli Mahmut, Besim Beyler gibilerin etkisi saraydan kaybolurken Mahmut Nedim Paşa'nın hizmetçilerinden kötü ünlü Lütfü Ağa öyle bir etkenlik ve güç kazandı ki ona "İkinci Padişah" lakabı yakıştırıldı. Bu örneğe dayanılarak, Adalet ve Dahiliye nezaretlerinde müsteşarlıklara, yeteneksizlikleri bilinen hizmetçiler getirildi.

– Bir zamanlar sarayın kapıları sonuna kadar açıktı, bütün uyruklar bundan dolayı şükran hissi duyarlardı. Sarayın görevlilerinin sarayın kapılarını kapamaları durumun tehlikesini artırdı.

– Sadık ve dürüst kişiler entrikalar çevrildiğini farkedip bunu açıklamaya kalkıştıklarında soruşturma başlatıldığı gibi, Zatı Şahaneleri hakkında alçaltıcı sözler sarfetmekle de suçlanıyorlar. Öyle ki ufak rütbedekiler görevlerini kaybetmemek için, fazla temiz görünmemeye gayret ediyor ve ufak çaplı yolsuzluklarla sistemin içinde kalmaya çalışıyorlar.

– Rum ve Ermeniler vergi ödemeye direniyorlar ama yöneticiler hadise çıkması istenmiyor diyerek onları zorlamıyorlar. Yöneticiler de baskıyı Müslümanlara yöneltiyorlar. Kızgınlığın bir sebebi de Şurayı Devlet'e, komisyonlara ve benzeri kurumlara bol sayıda atama yapılmasıdır. Halk bunlardan Zatı Şahane'yi sorumlu tutuyor.

— Halk genel olarak Zatı Şahanelerinin sivil ve dini iktidarının başkalarının eline geçmesini asla istememektedir. Ancak belirgin hale geldi ki halkın bugünkü istekleri 18 ya da 20 yıl öncekine benzemiyor. Meclis uygulamasının Bulgaristan ve Bosna'daki başarıları, özelliklerle bu bölgelerden gelen dini eğitim öğrencilerinin yaydıkları ilerlemeler, oralardaki hükümet şekline bağlanıyor. Dolayısıyla Meclise duyulan nefret sadece kaybolmakla kalmadı aksine parlamenter sisteme ilgiyi artırdı. Kutsal dinimizin koşul saydığı meşveret'in gündeme gelmesine yol açtı.

— Ermeni olaylarına karşı İstanbul'da büyük tepki çıkmadıysa bu yabancı müdahalesinin dinimiz aleyhine kullanılmasına fırsat vermemek içindi. O zaman olmayan ayaklanma bugün hiç olmaz. Ama hiç ayaklanma olmayacak diye kesin karara varmak yanlış olur.

— Siyasi görüşlerden yoksun sayılan Ermenilerin kendilerini içerde de dışarda da dinletecek bir ihtilalci komiteyi kurduklarını görünce halkımız etkilendi. Cinayetler ve aptalca kışkırtmalar karşısında sabırla gösterdiği bağlılık ve itaat, yabancılar ve gayri-Müslimler tarafından bir milletin alçalmasının karakteristik işaretleri sayıldı. Bu yorum bütün kalpleri yaraladı, komi-

teler kurma eğilimi bunun etkisiyle belirdi. Henüz örgütlü değiller. İhtilalci duvar afişleri ise bir ortak çalışmanın değil bireylerin işi. Ama İstanbul dışında vergi yüzünden olaylar belirebilir.

— Halk uzun zamandan beri dayanışma içinde bir birlik niteliğiyle kendi varlığına inanmıyordu. Ama başkentin sokaklarında ihtilalci Ermenileri ezmeyi becerince buna inandı. Zatı Şahaneye de temsilciler göndereceklerdi ama yabancıların bundan İslami taassubun bir patlayışı anlamı çıkaracakları korkusuyla çekinildi. Ülkeye, millete ve özellikle Halife/Padişah'ın şahsına zarar vermek istemiyorlardı. Ama huzurun korunması temel sorun olduğundan bu hususta vazgeçilemez önlemler almanın zamanı gelmiştir. Bunları da en iyi Zatı Şahaneleri bilebilir.

— Her ne kadar halk 'Millet Meclisi' ya da şeriata uygun 'Meşveret Meclisi' deyimlerini kullanıyorsa da, genel oy yöntemiyle çalışan parlamenter sistemin Avrupa'da bile gözden düştüğü ve değiştirilmeye çalışıldığı bir zamanda bunun, farklı görüşler savunan çeşitli ırkların yaşadığı Türkiye'de benimsenmesi arzu edilemez. Ama, yasalara aykırı olarak insanlık ve adalet duygularını dışlayanlara karşı ve ezilenlerin yakınmalarını kabul edecek bir yetkili kurul kurulmalıdır. Bunun olabildiğince bağımsız ve bakanlardan da hesap sorabilecek ve başvuranları koruyabilecek bir yetkiye sahip olması gereklidir.

— Alınması gereken en sağlıklı önlemler arasında basın özgürlüğü de var. Makul bir yasaya dayanarak mahkemelerin adalet dağıtması yöntemiyle sağlanmalıdır. Bu yasa, bir gazetenin sahibi ya da yöneticisinden, örneğin bir bakanlık makamına aday olacak kimseden istenen yeteneklere benzer koşulları istemelidir. Avrupa ve diğer ülkelerde müşahade edildiği gibi basının sakıncaları bu koşulla engellenebilir.

Özetle aktardığımız sorunları ve çözümlerini madde madde belirttikten sonra raporun sonunda Mizancı Murat, tekrar çözümün sultandan geleceği inancını tekrarlamaktadır. Bu kısmı aynen aktarıyoruz:

"Elimden geldiği kadar durumu tarafsız ve abartmasız aktardım. Vatana ve Zatı Şahanelerine hizmetten başka bir amacım yok. Şimdiye kadar yapılanlar Zatı Şahanelerinin tarihte en bü-

yük ünü almaya layık olduğunu kanıtlıyor. Zatı Şahanelerinin en büyük dostları olarak geçinenlerin en büyük düşmanları olduğundan ve de düşmanınız ilan edilen onurlu sadık kişilerin bugün de, yarın için de, en iyi dostlarınız olduklarından hiç şüphem yok. Zatı Şahanenizinin talihi yoktu, huzurunu kaybetti. En mütevazi gündelikçi sizin kadar ızdırap çekmez. Kimse, bütün imparatorlukta sayıları otuzu geçmeyen yeteneksiz bazı harislerin dışında kimse, Zatı Şahanelerinin ne şâhsının ne de saltanatının düşmanı değildir. Açıklanan şikayetler, şu sırada zararlı önerilere uyan Zatı Şahanelerinin selamet yolunu tercih etmesinden başka bir amacı yok. Zatı Şahanelerinin mutluluğu ve refahı, bana kalırsa, öyle az şeye bağlı ki, eğer arzu ederse kararlarının ürünlerini bir yıldan önce toplayabilir ve böylece kendisini hükümdarların en mutlusu sayabilir. Şunu bilmelisiniz ki, vicdanlarının sesini susturan, hoş görünmek için davranış kurallarını değiştiren ve kişisel çıkar için şahsi inançlarını değiştiren kimseler, sadece Emirülmümininin değil, Karadağ Prensinin bile bakanı olmaya layık kimseler değildir. Zatı Şahaneniz dürüst, bilinçli ve düşüncelerini 'İşte kanaatimiz, eğer Zatı Şahaneleri fikrimizi kabul etmiyorsa başkalarına danışabilir' sözleriyle savunacak kimselerden bir hükümet kurmalıdır. Ancak bu durumda Zatı Şahaneleri, empoze edilen sadakat yeminlerinin bir anlam taşıdığına inanabilirler!

Zatı Şahaneniz sarayından ve hükümetinden ahlak kurallarına uymayan kimseleri uzaklaştırmalıdır! Meziyetlerinizle halkınızın kalbini kazanmalısınız ki, o zaman saltanat sürmenin ne derece tatlı ve yeni durumun geçmiştekinden ne kadar farklı olduğu anlaşılabilsin.

Bu konuda inancım o kadar büyük ki, bu reformların uygulanması için gerekeni bütün kanımla ödemeye hazırım. Zatı Şahanelerinin kendisi için varlığını feda edene bir şükran duası edeceğine inanıyorum."

Mizancı Murat geçmişin tatzimatçılarını eleştirmekle sultanı ve hanedanı korumaya özen gösterdiğini, Mithat Paşaya yanlış olarak yakıştırılan 'cumhuriyetçilik' anlayışına karşı olduğunu belgeliyordu. Özellikle Avrupalı meclis fikrine karşılama, is-

lami meşveret'e taraftar olduğunu vurgulamakla Abdülhamit'in kuşkularını yatıştırmayı hedeflediği açıktı. Buna karşılık Yıldız Camarilla'sını (Herşeyi onaylayan şakşakçılar grubu) dağıtmakta ve yönetimi Bâbıâli'ye iade ettirmekte kararlı olduğu görülüyordu. Böylece Abdülhamit, hafiyelerinden gelen kısmen çarpıtılmış olabilecek jurnallerin dışında, toplumdaki tepkileri ve istekleri muhalefetin kendisinden öğrenmiş oluyordu.

Mizancı Murat'ın raporunu aldıktan birkaç gün sonra 7. Kasım. 1895 günü Abdülhamit Kâmil Paşa'yı sadaratten aldı ve yerine çok daha itaatkâr saydığı Halil Rıfat Paşa'yı atadı. Kâmil Paşa'yı bile yeterli bulmayan Mizancı bu girişimi "hükümetin kalan dürüst üyelerinin de tasfiyesi ve yozlaşmış kişilerin getirilmesi" olarak değerlendirmiştir. Sultanla tekrar görüşmek ister ancak kabul edilmez. Bu davranışı, "iki yüzlü hükümdarın devletin çıkarlarına ihaneti" olarak kitabına kaydetmiştir. Beş muhalif toplanırlar ve ne yapılması gerektiğini tartışırlar. Artık gerçek engelin sultanın şahsı olduğunda fikir birliğine varmışlardır.

"Kamu düzenini bozan bu bozguncunun uğursuzluk getiren politikasına devam etmesini engellemek gerekliydi. Taktik yöntemler konusunda fikir birliği yoktu. Ülke ve ordu, selamet ve terakki yolunu tıkayan Bizans enkazını süpürüp atmak için bir ihtilal yapmaya hazırdılar. Ama bu ihtimalin kendi kötü yanları da olmaması mümkün değildi. Ülkenin değişik elemanları arasında yıllardan beri birikmiş bazı kinlere yolları açabilir ve zaten karmakarışık olan durumu biraz daha zora sokabilirdi. (...) Suikast önerisine kesin karşı çıktık. Avrupa da endişelenmeye başlamıştı. Şayet mevcut duruma gerçek çareleri bilseydi bize yardıma gelir miydi? Bu toplantıya katılanların çoğunluğu oylama sonucunda bu açıdan bir girişimin denenmesine karar verdiler. Avrupa kamuoyu üzerinde etkili olmak için (...) gerekli görevin bana verilmesi kararlaştırıldı."

"İslama ihanet ve sadakat yemini ettiği hükümdarı ihbar etme" üzüntüsü ile, bir "kahramanlar mirasının ortadan kalkmasına göz yummak" seçenekleri arasında tereddütler yaşayan Mizancı Murat, sonuçta "Türk vatanının yüksek çıkarları karşısında İstanbul'dan ayrılmakta tereddüt etmediğini" ekliyor.

Paris'e gelince Ahmet Rıza'dan Jön Türklerin liderliğini devralan Murat, ilk iş olarak bu kitapçığı hazırlamış ve bütün Avrupalı siyasilere dağıtmıştır. Orada iki farklı Türkiye'nin varlığından bahseder: Resmi Türkiye ve milli Türkiye. "Bizans Türkiyesi" adını verdiği Yıldız Sarayı'ndaki 'Resmi Türkiye'yi milli vücut üzerinde yabancı bir parazit' saymakta ama dış dünyanın karşısında herşeyi onun temsil ettiğini belirtmektedir. Türkiye'nin yok olacağı iddialarını red ettikten sonra Avrupa isterse yardımıyla geleceğin Türkiye'sinin kurulacağını da eklemektedir. Bu işbirliği için Avrupaya yaptığı çağrıyı aynen aktarıyoruz:

"Bir saltanat değişikliği ihtimalinin dışında mevcut krizin çözümü ancak Avrupa'nın müdahalesi ile mümkündür ve Yıldız'ın politikası hep iki yüzlü yöntemlere dayandığı için, elde edilecek imtiyazların uluslararası bir senete bağlanması gereklidir. Elde edilmesi gereken haklar şunlardır:

1 - İmparatorluğun bütün uyrukları için gerek sivil, gerekse askeri hususlarda yasalar önünde tam eşitliğin uygulanması, yasalırın genel kuralları ile bağdaşmayan her türlü kişisel ayrıcalık ve imtiyazların iptali; kamu yararına olan imtiyazlar, anonim şirketler ve diğerlerinin izinleri her halükârda aynen kalacaktır.

2 - Yasalara dayalı bir rejimi güvenceye almaya yetenekli bir müzakereci meclisin kurulması.

3 - Akıllı ve itidalli bir kanunla basın özgürlüğünün güvenceye alınması ve işlevi her türlü iyi niyeti boğmak olan ve keyfi olarak kararlar veren Matbuat Bürosu yerine, basın suçlarının ceza mahkemelerine gönderilmesi.

4 - İdari kararlarla bir yargılamaya tabi olmadan hapsedilmiş ya da sürülmüş görevliler ve askerler dahil olmak üzere bütün uyrukları kapsayacak bir siyasi affın ilanı.

5 - Sarayın yetkilerinin sadrazamın seçimiyle sınırlı kalması ve ona bir hükümet kurma ve yönetimi tamamlama konusunda tam özgürlük tanınması. Nazırlar birbirine kefil olarak meclise karşı sorumlu olacak, ancak sadece sadrazam sultana karşı sorumlu bulunacaktır. Devletin görevlileri sarayla yalnız sadrazam aracılığıyla ilişki kurabileceklerdir.

6 - İmza sahibi devletlerin elçilerinin atanan sadrazamı kabul ya da red hakları olacağı gibi, gelecekteki sadrazamların görevden alınmasının sebeplerini sormak hakları da olacaktır. Bu hak Türkiye'de uygar bir ülkeye yakışır bir kamu düzeni kuruluncaya kadar geçerli olacaktır.

7 - Saltanat tacının aktarılmasının Avrupa ülkelerinin yöntemlerine uygun şekilde değiştirilmesi.

8 - Devlet Başkanının mülkünün gözden geçirilmesi ve hakkı olanlara, en az 15 yıldır iktidarın el koyduğu toprakların ve diğer mülklerin geri verilmesi ve kalan diğer mülklerin vergi bağı konusunda genel yasalara göre düzenlenmesi.

9 - Vakıfların kesin bir yeniden düzenlemeye tabi tutulması ve bunun, dini kuruluşların tartışılamayacak gelirleriyle mali haklarını etkilemeyecek şekilde yapılması. Aynı şekilde hükümdarlar devlet gelirlerini şahsi vakıflarına tahsis etmek hakkına sahip olmayacaklardır. Dolayısıyla, şeriatın bu ilkesine aykırı bütün vakıfların iptali ve hazineye devri. Bu karar sonucu gelirsiz kalacak bütün kamu yararına vakıflar.

(Camiler, okullar, köprüler, çeşmeler ve tekkeler dışında diğerleri) ilgili belediyelerin mükellefiyetine sokulacaktır.

10 - Devletin yıllık bütçesi ilkelerine uygun bir konunun yürürlüğe konması.

11 - Bütçe kanununun kurallarına ve yönetimin genel işleyişine uygun değilse, ya da Meclisçe görüşülüp Bâbıâli'ce düzenlenmedikçe ve de bütçe kanununun ilkelerine aykırıysa Saray'ın talimatlarının geçersiz olması.

12 - Meclise karşı sorumlu olacak bir özel makamın kurulması; bu makam, ilk önce yüksek görevlilerin tayini ya da onursal rütbelerin verilmesi konusunda karar verecektir. Yabancıların atanması ancak sadrazam ya da hariciye nazırının meclise hesap verme mükellefiyetleriyle bağlantılı olacaktır.

* * *

Sadece meşveret meclisi ayrıntılı bir düzenlemenin konusu olmalıdır. Gerisi için, meclis kabul edilen ilkelerin bütünlüğü ve uygulamaya konmasıyla yükümlü olacaktır.

27 Ekim tarihiyle Sultana sunduğum projede bu meclisin şöyle oluşması belirtilmiştir:

a) Reform komisyonunun altı üyesi (Avrupa devletlerince istekleri üzerine ve uluslararası bir belgeye istinaden kurulan)

b) Başkentin büyük kurumları tarafından seçilmiş 12 üye.

c) Rum patrikliği konseyince seçilen iki üye.

d) Ermeni Gregoryen patrikliği konseyince seçilen iki üye.

e) Katolik Ermeni patrikliğince seçilen bir üye.

f) Bulgar yönetimince seçilen bir üye.

g) İstanbul Yahudi meclisince seçilen bir üye.

Hepsi 25 üyedir. Ancak altı reform komiseri geçici olarak atandıklarından kurum yaşam boyu için seçilmiş değişmez 19 üyeden oluşacaktır. Ölüm, devlet hizmetine gönüllü geçiş gibi durumlarla boşalma belirirse, ilgili makamlar yenisini seçmekle görevli olacaklardır. Meclisin üyelerinin tahsisatları, nazırlar dışında devletin yüksek dereceli görevlilerininkinden aşağı olamaz. Esas olan bu meclise, yasal girişim hakkı tanımadan, Avrupa'nın danışma meclisi yetkilerinin verilmesidir. Bir başka deyişle, bu mecliste hükümetin önerdiği bütün önlemleri tam tartışma, nazırları sorgulamak, meclis soruşturmaları yapmak, bakanlıkların proje ye da taleplerini veto etmek, bakanlıkları şu veya bu önlemi almaya davet etmek hakkı olacaktır. Ancak bir tedbir ya da radikal yasa empoze etmek hakkı olmayacaktır. Bütün kanun girişimleri bakanlar kuruluna ait olacaktır."

AVRUPA'YI KARIŞTIRMADAN MEŞRUTİYET'İ İSTEYENLER

Abdülhamit'e uyarı mektubu gönderen sadece Mizancı Murat değildir. Onun benimsediği reformların hemen aynısını, Avrupa'nın işe karışmasını dışlama koşuluyla, ulema adına öneren de var. Murat'ın padişaha sunduğu rapordan 69 ve Paris'te Avrupa siyasetçilerine sunmak üzere yayınladığı broşürden 23 gün sonra, 3 Ocak 1896 tarihiyle sultana takdim ediliyor. Yazarı, Fatih Medresesi mezunlarından, Cemiyeti İlmiye-i İslamiye Vekili Şeyh Alizade Hoca oğlu Muhiddin'dir. Kişisel bir girişim olmadığını, din adamlarının toplu düşüncesini yansıttığını şöyle açıklıyor: (Sadeleştirerek aktarıyoruz).

"Fatih Medreselerinde 13 yıl eğitim görerek yetiştim, 7 yıl da İstanbul dışındaki yerlerde yedi sancağın sorgu hakimliklerinde görev yapıp, özellikle memurların halka nasıl baskı yaptıklarını tetkik ettim (...) İslam alimleri tarafından bir cemiyet (Cemiyeti İlmiye-i İslamiye) kurularak devlet idaresini şeriat dairesinde sağlayacak gizli ve açık yayın yapılması tasarlanırken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayınları büyük bir hızla halk arasında yayıldı. Halk ve memurlar büyük ilgi gösterdiler. Hatta okuyanlar yeterince zulmün açıklanmamasından yakındılar. Bunların ülkeye girmemesi için gönderdiğiniz emirler hiçbir etki yapmadığı gibi, milli onur ve haysiyet sahiplerini daha da kışkırtıyor. Zaten dağıtımını da memurlar yapıyor. Bu durumu görünce, şahsen Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden olmadığım halde, durumu tetkik için, ulemadan kurulu cemiyetimizin kararı ile Paris'e gittim. 25 gün bu kimselerle son derece ayrıntılı olarak görüştüm."

Cemiyeti İlmiye-i İslamiye adına ileri sürdüğü tezlerde ayetlere, hadislere ve ünlü tefsircilerin yargılarına sık sık atıfta bulunulmaktadır. Sultana yöneltilen uyarılar şunlardır:

— Allah isterse padişahlığı başkasına verebilir. Dolayısıyla yönettiklerinizi hoşnut etmeye çalışmalısınız. Oysa siz her sınıf

halkı, özellikle ulemayı dilgir edecek bir yola giriyorsunuz. Halbuki ulemanın yönetenler üzerinde denetleme hakkı vardır. Yöneticilerin izleyeceği yolu onlar tayin ederler. Onlara uymayan zulme ve istibdada sapar, halk da dayanamayıp ayaklanır.

— Çevrenize dinini, imanını bilmez adamlar toplanmıştır. Bu çıkar düşkünleri toplumu kötü yollara yönlendirmektedir. Her fenalıktan da padişahı sorumlu gösteriyorlar. Sadece saray ağalarının ve baş hafiyelerin işaretlerine göre davranıyorlar. Dünya hırslarına şeriatı ve tasavvufu alet ediyorlar. Padişah kapısında bu dilenenlerin Müslümanlar nazarında zerre kadar değerleri yoktur. Meclis yerine kurulan Devlet Şurası'na seçtikleriniz bir alay aşağılık kimse. Acaba bugünkü Avrupa medeniyetini ve kültürünü biliyorlar mı?

— Dinimizin her yüz senede bir gelecek bir müceddid (yenileyici) vasıtasıyla canlandırılması vaad olunmuştur. Bu asrın müceddidi Meclis açan ve millete hürriyet veren kişi olacaktır. Bir hükümetin zafiyeti yüzünden son yüzyıllarda İslamlar pek sahipsiz kaldılar. İctihad kapısı açılsın. Yüzyılın müceddidi sıfatına hak kazanmaya koşun.

— Yunanistan ve Bulgaristan bile meclisleri sayesinde diğer devletlerin güvencesine sahipken, 600 yıllık Osmanlı Devleti ve hilafetine, buna yanaşmadığından büyük devletlerce bağımsız devlet nazarıyla bakılmıyor. Sadece Rusya bu sistemi uygulamadı. Halbuki bizim halkımız Rusya'dan önce uyanmış ve hürriyete hak kazanmıştı. Hem yazdırdığınız Üssi İnkilab eserinde (Ahmet Midhat'ın kitabı) hem de sadık kulunuz Ebülhüda'nın risalesinde, meclisin şeriata uygunluğu ileri sürülüyordu. O zaman uygundu da şimdi neden değil? İslamlar millet meclisine üye olmakta Karadağlı ve Sırplardan da mı istidatsız. Halbuki evvelce toplanan meclisteki milletvekillerinin nutukları o kadar akılcı idi ki, Avrupalılar bile takdirle karşılamışlardı.

— Şeriatın dört dayanağından Kur'an ile hadis (hain ve cahil maarif azaları marifetiyle kitaplardan çıkarılan hadisler istisna edilirse) kalmış ise de, icma-ı ümmet ve kıyası fukaha hilafet makamına yabancı bırakılmışlardır. Zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişmesi bir şeriat kuralıdır. Nitekim zamanın şart-

larına uygun Mecelle-i Ahkamı Adliye başarılmadı mı? Şimdi İslam alimlerini, Hristiyan devletlere meşverete karşı olmakla itham ederek ihbar etmeniz, dini haysiyete sığar mı? islâm bilginleri olarak meşveret sistemine asla karşı çıkmadık. Hatta anayasanın ilanı sırasında önayak olan yine ulema sınıfıydı.

— Zamanımızda bilginler değersiz ve hakir görülüyor, medrese talebeleri dilenci durumuna düşürüldü. Şeyhülislâm kapısına hocalar toplanıp da orada bir ittifak meydana gelmesin diye, hocaların terfii için gerekli 'ruus' sınavı bile engelleniyor. Evlerdeki toplantıları bile polis izliyor. Fetva emini, meclisin şeriata uygun olmadığını belirten fetvayı vermeyip aksini belirttiği için tahkire ve tazyike uğradı.

— Paris'te temas ettiğim Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları amaçlarının millet meclisini açtırmak olduğunu, bu hedefe ulaşıncaya kadar çalışacaklarını ve engel olunursa ihtilalde kararlı olduklarını söylediler. Ancak zatı şahaneniz kendi isteğiyle açarsa şahsınıza bağlılıktan ayrılmayacaklarını ifade ettiler. Paristekilerin şeriat bilgini oldukları iddia edilemez ise de, meclis ve hürriyet istekleri şeriatın danışma kurallarına uygundur.

— Millet Meclisi usulünün şeriata uymayan cihetleri bulunduğu bir şeriat cahilinin imzasıyla Tercümanı Hakikat gazetesinde ileri sürülüyor. Devlet Şurası'nda vilayet idare meclislerine, ticaret ve ceza mahkemelerine, nazırlıklara, müsteşarlıklara, valilik ve mutasarrıflık muavinliklerine Hristiyanların tayini şeriata aykırı sayılmıyor da, mecliste bulunmaları neden aykırı olsun. Doğu ve batı bilimlerini nefsinde toplamış, ülke büyüklerinden kurulacak meclise, şeriatça korumamız gereken gayri-Müslim yurttaşlardan da aza alınırsa devlete sadık birer yardımcı olurlar.

— Gazetelerin hürriyet nağrası ortalığı inlettiği gün bütün Osmanlı tebaası hükümete teşekkürler yağdıracak, onları himaye bahanesiyle başımızda bekleyen Avrupa hükümetleri de Osmanlı ülkesini paylaşma fikrinden vazgeçecektir. Böylece ne Ermeni ihtilali, ne Makedonya karmaşası, ne de Dürzü olayları kalacaktır.

— Eğer meclisin açılmasını red ederseniz, İslam hükümetinin mahvı muhakkaktır. Bizim de onu kurtarmak için çalışmamız zorunlu olur. İslam merkezlerinden olan Mısır'da Türkçe ve Arapça gazete ve risalelerle şeriatın emirlerini herkesin anlayacağı bir şekilde yaymağa devam edeceğiz. Siz, ilim ve şeriat kitaplarından istediklerinizi çizdiniz ama ulema sınıfı düşüncelerini bir kere halka ulaştırmaya başladı mı, İsrafil'in kıyamet borusunu üflemesine benzer, mahşer günü gibi ölüleri bile ayağa kaldıran bir ortam oluşur. Çünkü, "alimler peygamberlerin varisleridir" hadisi şerifini silemediniz.

Ve bildiri şöyle sona eriyor:

"Avrupa'nın zoru ile ıslahat yapmakta olduğunuzu gazeteler yazıyorlar. Bizi Avrupa'nın zoru ile yapılacak ıslahatla kandıramazsınız. Onların yaptıracakları ıslahat, devletin hükümranlık hakkını derece derece mahveder. Osmanlı milleti uyandı. Bu uyanışın önünde durulmaz. İslamların umumi isteği olan millet meclisini açtırıncaya kadar, gerekirse hayatlarının sonuna kadar çalışacaklardır. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti de, İlim Cemiyeti ile esas gaye olan millet meclisi bahsinde aynı fikirde olduğundan, cemiyetimize yardım edecekleri hususunda teminat verdi.

Gizli niyetlerimizi dosta düşmana açıklamamak için bu istirhamnameyi önce makamı şahanenize sunuyoruz. Onbeş güne kadar hayırlı neticelerinin görünmesini dileriz. Aksi halde dinin yükselmesi için son nefese kadar gayret olunacaktır."

Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye temsilcisinin tanıklığı, Mizancı Murat gibi Avrupa'ya tam teslimiyetle çözüm bekleyenlere karşılık, daha geniş bir düşünür kesiminin yabancı karıştırmamada kararlı olduğunu kanıtlıyor. Abdülhamit'in de, koşulların izin verdiği oranda bağımsız kalabilmek için büyük özen gösterdiği de anımsanmalıdır.

Mizancı sadrazamı bile Avrupa'nın onaylaması koşulunu ve ancak toplumun tam çağdaşlaşması gerçekleştikten sonra Avrupa'nın geri çekilmesini kabul ederken, Abdülhamit yabancıların hiç karışamayacağı bir alanı muhafaza çabasındaydı. Onun endişesi, sultan/halife'yi de, meclisi de Hristiyan Avrupa'nın güdü-

müne sokma durumunda, İngiltere'nin en büyük İslam devleti olma ve halifeyi seçtirme iddiasını sürdürdüğü dönemde, kendisinin İslami konularda nasıl etkili olabileceğiydi. Aleyhinde sürdürülen kampanyanın amacının bilincindeydi. Bu husus üzerinde ayrıntıyla durmamız, Cumhuriyet döneminde gündeme gelen laiklik konusunun en az otuz yıl önce tartışılmaya başlanmış olduğuna işaret etmek içindir. İlgili bölümde kaydettiğimiz gibi Abdülhamit Avrupalılığı red eden biri değildi, ancak kendi kişiliğinden de bütünüyle vazgeçmek niyetinde değildi. Anımsamak gerekir ki, en kararlı Abdülhamit karşıtı Ahmet Rıza din konularını gündeme getirmeyen "pozitivist" bir çizgide kampanyasını sürdürürken, "İttihadı İslam" kampanyası sürdürenler arasında da Abdülhamit'in tasfiyesini ön planda tutanlar vardı.

1899 yılı Ekiminde Kahire'de "Cemaati İttihadiyi Çerakisiye" cemiyetinin yayınlamaya başladığı gazetenin, Abdülhamit'e muhalefette hepsine birden Jöntürk adı verilen yayınlar içinde özel bir yere sahip olduğu görülüyor. Açık açık 'İttihadı İslam'ı savunması, Abdülhamitçi ya da Panislamcı bir eğilimi olduğunu düşündürebilir. Oysa bütün Jön Türklere özgü olan, İslam dünyasının kurtarılması için çağdaşlaşmayı temel alması, hele özgürlükler üzerindeki ısrarı ile dikkati çekiyor. Bunu daha birinci sayısında şöyle anlatıyor:

"Maksadımız, umum ümmeti İslamiye ve milleti Osmaniyenin ilerleme ve yükselmesine ve hatta hürriyetlerinin sağlanması ve vatanı mukaddesin halen ve gelecekte güvencede olmasına, birlik ve gayretle çalışmak üzere bütün dostları din ve vatana elimizden geldiği ve dilimizin döndüğü kadar (ilgilendirmektir)."

İkinci sayıda (22.10.1899), ilk sayının "memleketi müstebide" sayılan Osmanlı ülkesinde 2000 nüsha dağıtıldığı, ancak bunun yeterli olmadığı, hafiyelerin ulaşamayacağı yeni adreslerin kendilerine ulaştırılmasının yararlı olacağı belirtilmektedir. Aynı sayıdaki "İttihadı İslam" başlıklı yazıda da meclis uygulamasının nasıl İslama aykırı bir yöntem olmadığı anlatılarak, anayasaya evet, meclise hayır diyen Abdülhamit'e karşı çıkılmaktadır:

"Meşveret hilafeti muazzamanın en muhtaç olduğu bir şifa ve bir hayattır. İslam en selim usulü idareyi kendi yapısında ebediyen bulundurmaktadır. Bu ebediyeti devam ettirmeyi yegâne zorunlu kılan da meşverettir. İcma'ı ümmet yani meşveret ki, dini mübini İslam'ın ruhu, aleme bahş ettiği maddî ve manevî feyzin aşırı rahmetidir. Meşveret kalktı istibdad geldi, İslam düştü. Oysa Osmanlı saltanatı zamanında meşveretle yükselmişti. Bugün Devleti Aliye'de meşveret, oylarında özgür olmayan bir küçük heyetin tekeline inmiş, geçerli emir ise yalnız bir zatın yaptıklarından ibaret kalmıştır. Eşi bulunmaz bir dahi, bir Eflatun dahi olsa, bir zatın bir devlet gibi binlerce sorunun cereyanının toplamı olan bir muazzam idarenin tümünü çevirmesi mümkün müdür? Hükümdarların ilham alınanlar oldukları doğrudur. Hakdır. Fakat bu ilhamın peygamberliğe mahsus vahiy ve ilhamlardan daha kuvvetli, daha kapsamlı olduğunu kim iddia edebilir?"

İhtilalci olmaktan çok öncelikle eğitici olmayı hedefleyen dergi, aksi halde inkılabın daha önceki deneyim gibi –Yani Mithat'ınki gibi– eksik kalabileceğini şöyle anlatıyor:

"Acelesiz dikkatli davranma sonunda zaman içinde meşru isteklere uygun olarak kurulacak bir idare ile, şimdiki gibi, inkılabın sonrasında eli böğründe bir halde kalmayız. (...) Bugün bir hayuhuyu gulgule ile çırpına çırpına istenilen inkılab eğer olursa (ki böyle taklid sahnelerinde boy gösterip kahramanlık ederek, bıçak hayalleri oynatınakla hiçbir şey olmaz) hürriyeti, adaleti ve müsavatı doğurabileceğinin şüpheli olması gibi, arkası kesilmeden devam edeceği farz olunsa bile, kimler ve nasıl devam ettirebileceklerdir? (...) Islahı hale işaret olacak hiciv vesaire değil, eksiklikleri olgunluğa dönüştüreceklere yegane kuvvet olan ahaliye ortaya çıkma yeteneğinin verilmesidir. (...) Milletin fikirleri yavaş yavaş uyandırılır ve aydınlatma olursa, millet neler yapmaya muktedir olamaz ki?"

İnkılab için izlenmesi gereken yolları gösterdikten sonra yazı desteğin Osmanlı Devleti'nden başkasına verilemeyeceğini de şöyle anlatıyor:

"İttihadı İslam için iki tedbir vardır, her ikisi de amacın meşruiyetini temin ve muhafaza etmekle beraber, biri daha kolay

ve kavi (sert), diğeri ise daha zor ve zayıftır. Bunların hangisiyle başlamak lazımdır. Gücümüzü, hükümeti İslamiyenin en kavisi olan Devleti Âliye uğruna sarf ediniz. O cihanın merkezini, meşveret gibi bir hayat, adalet ve müsavat gibi bir feyiz ile canlandırmaya gayret ediniz. Bütün İslamlara karşı haiz olduğu manevi başvuru merkezliğini maddeten sağlamaya ve müminlerin kalplerinde ebediyen devam eden dini mübini İslamın hakimiyetini temine gayret ediniz."

Dikkat edilirse, 'ihtilal karşıtı ve Avrupacı' yöntemle çağdaşlaşmayı arayanın karşısındaki 'İslami amaçla inkılap arayan'ın, hatta Ahmet Rıza'nın da katıldığı hedef, Osmanlı Devleti'nin yaşamını devam ettirmesidir.

HALKIN KENDİSİNDEN KOPAN SULTAN'A HİCİVLE TEPKİSİ

Jön Türk'lerin tepkisini ve Abdülhamit'ten nefretini rejiminin baskıcılığı çerçevesinde görmek gereklidir. Büyük bir çoğunluğun katkısıyla kurduğu sistemin, tamamı elinde olmayan sebeplerle başarısızlığını örtmek isterken, daha insancıl, daha akılcı, daha liberal önlemler almak yerine, daha kapayıcı, kısıtlayıcı ve küçültücü yöntemlere başvurdukça ve hele Osmanlı toplumunda daima var olmuş olan Sultan'ın toplum ve devleti temsil eden saygınlığını en basit olaylara kadar her şeyde kendisini teşhir ederek yıktıkça, yeni kuşakların Abdülhamit'e o saygıyı devam ettirmeleri beklenemezdi. Bunun sonucu pek az hükümdara nasip olacak oranda bir hiciv, bir yerme edebiyatı saltanatının son on beş yılında belirmiştir. Onu, Cengiz, Haccac, Hülâgü, Nemrut gibi ismi çıkmış zalimlerin en zalimi "imamı" ilân edecek dereceye kadar yermişlerdir. Tepkiler geldikçe Abdülhamit daha çok kapanmış, daha çok şüpheci olmuş, halktan daha çok ürkmüş ve batışında çok büyük rol oynamış olan Saray Partisi'ne kendisini daha çok teslim etmiştir. Dolayısıyla Şair Eşref'in,

Padişahım! görüyorsun, çoktan,
Çıkıyor mes'eleler hiç yoktan,
Arap İzzet kılavuz oldukça
Burnunu kurtaramazsın boktan.

türü hicviyelerine şaşmamak gerekir. Her gün gazeteler Sultan'ın başarılarına övgüler dizerken, yani putlaştırma oyunu en tatsız şekilde devam ettirilirken, cebinde beş parası kalmamış ya da bir yabancının keyfiyle işini gücünü kaybetmiş bir kişinin aynı övgülere katılması kuşkusuz beklenemezdi. Yine Eşref'in Saray Partisi'ne şu tepkisi, aynı zamanda Abdülhamit'i her şeyden suçlu tutmanın işaretidir.

Devrü teslim etmek üzere düşmana bâkisini,
Mülke bir hayrül halef bulmaklığa cehd etmeli;
Namına rahmetle yâd ettirmek isterse Hamit,
Süt karındaşı Fehim'i bir veliaht etmeli.

Bu tür hicviyelerin bir toplumun belli bir döneminde son derece yoğunlaşmasını düpedüz kişisel tepkiler ya da dengesizliklerle açıklamak olası değildir. Abdülhamit döneminde Türk toplumundan kendisine yöneltilen aşağılamaların yoğunluğu halkla kendi kopardığı bağının tepkisidir.

Bunun yanı sıra toplum, hafiye - sürgün öykülerinin dedikodularının da yoğunlaştığı ortama sürüklenmişti. Belki İstanbul'daki Jön Türk olaylarından daha iyi haber alıyordu ama Anadolu'da, Suriye'de ülkenin uzak köşelerindeki oluşumlardan yeterince bilgi sahibi değildi. Keyfilik çok daha rahatlıkla işliyor, insanlar sürülüyor, hapiste çürüyordu. Ramsaur Abdülhamit'in sürgün politikasındaki şaşırtıcı noktaları şöyle özetler:

"Abdülhamit'in sürgün politikasında izlediği mantık çizgisini saptamak hayli güç. Yasal olarak 1896 komploculari vatana ihanet suçu işlemiş bulunuyorlardı ve Abdülhamit gibi kıyıcı bir hükümdarın idam kararı aldırması işten bile değildi. O sıralarda Ermeni katliamını zaten gereğinden fazla dikkati çektiğini düşünmüş olması mümkünse de hükümdarlığı boyunca aynı politikayı sürdürmesi ilginçtir. Sürgüne yollananlardan çoğu, gördüğümüz gibi, kaçma olanağı bulmuş, diğerleri de İmparatorluk içerisinde fikirlerini yaymayı sürdürmüşlerdir. Böylelikle Padişah bir yandan ülkesi dahilindeki en tehlikeli mikrop yuvasını dağıtırken, öte yandan hastalığın çok daha geniş bir alana yayılmasına göz yummuş oluyordu. Sürgündekilerden bazıları bulundukları ücra köşelerde öldüler, bazıları da Mithat Paşa'nın başına gelenle karşılaştılar, yani öldürüldüler. Ancak, Padişahın genel politikasının –ya da politika yoksulluğunun– kendi çöküşünü hazırlayan unsurlardan biri olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz."

Gerçekten Abdülhamit rejiminde idama mahkûm edilerek hükmü infaz edilenlerin sayısı hiç yok denecek gibidir. Bu rejimde asıl hesap edilmesi hakkı aranması unutulmuş olanlar, affa

uğramış gibi sürüldükten ya da bir köşeye bırakıldıktan sonra, ailelerinden yurtlarından bir daha haber alamadan yok olanlardır. Komplo yapan değil, sadece bir jurnal, bir ihbarla hayatı kayan ve bu hiçbir zaman sonu öğrenilemeyenlerin akibetidir. Kendisi anılarında sürgün ve yakınlarından uzak olmanın ıstırabını şöyle anlatmaktadır:

"(Beylerbeyi Sarayı'nın) Alâtini Köşkü'nden farkı, zavallı iyi yürekli annemin içinde yaşadığı ve öldüğü odada yatıyorum, gazete veriyorlar, ufak tefek isteklerim yapılıyor, çocuklarımdan kumandan Rasim Bey vasıtasıyla haber alabiliyorum. Bunların nasıl birer nimet olduğu, ancak mahrum olanlar tarafından bilinir. Allah hiç kimseyi çoluk çocuğundan haber almaktan mahrum etmesin... Amin!.."

Saray içinde yaşarken bu sıkıntıyı hisseden bir insan her halde bir zindan ya da çölde sürgünde olan ve kimsesini göremeyenlerin ıstırabını anlayabilir. Ama bütün sorun bu ıstırabı o kararları verirken hissedebilmektir.

Abdülhamit'e saldırılarda bu kinin, bu ezen adama düşmanlığın etkisini görmek olasıdır. Tevfik Fikret'in bomba olayı üzerine yazdığı "Bir Lâhza'i Teahhür" adlı şiiri bu tepkinin izini taşır. Ülkenin sorunlarına çözüm getiremediği halde çekilmemekte direnen ve ezen gücü ortadan kaldırmaktan başka formül görememenin bunalımı vardır, şu mısralarda:

Ey şanlı avcı, dâmını bihûde kurmadın,
Attın, fakat ne yazık ki, yazıklar ki vurmadın!

Tevfik Fikret gibi özgürlüğün yokluğunu daha da çok duyan düşünür ve aydın takımında tepkinin böyle uçlara varması doğaldı. Ancak kabul gerektir ki bütün Jön Türkler de aynı düşüncede değildirler. Belki Paris'te, sıkıntıda da olsa, özgürlük ve güvence ortamında yaşamanın etkisiyle, Ahmet Rıza duruma çok daha soğukkanlılıkla bakabiliyordu. Olaydan üç yıl önce bir suikast söylentisi üzerine şunları yazmıştı:

"(Ermeni ve Bulgar teröristler masumları öldürüyorlar)... Biz eylemciyiz diyen vatandaşlarımız bir kahramanlık yapmak

istiyorlarsa gitsinler Sultan'ı öldürsünler. Ne buna teşvik ederim ne de engellerim. Ama feci sonuçlar verecek her gizli karanlık girişime karşıyım." *(Meşveret, 1.12.1902)*

Bomba olayından sonraysa şunları yazar:

"Hiç tartışmasız olarak, Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden yanayız. Yasalar bize bu hakkı veriyor, insanlık ve vatanın iyiliği bunu bir görev haline getiriyor. Ancak zavallı ülkemizin içinde bulunduğu koşullarda çok daha kötü sonuçlar yaratacak her türlü anarşist ve ihtilâlci eyleme karşıyız." *(Meşveret, 1.8.1905)*

Jön Türklerin sultanın saltanatına son verme arzularına karşılık, halk kitlelerinde böyle bir eğilimin bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Anadolu'nun dört bir yerinde toplu gösteriler yapan ve telgrafhane basıp Yıldız'a doğrudan şikayetlerini ulaştıran topluluklardan ondan daha çok, sorunlara çözüm bulmasını istiyorlardı. Dikkati çeken bunlar arasında çok sayıda aylığını alamadığı için geçim sıkıntısı çeken memurlar bulunmasıdır. Bilindiği gibi memurlar yılda güçlükle altı maaş alabiliyorlardı. Bu konuda 1880'lerin başından 1908 yılına kadarki döneme ait Yıldız evrakında sayısız rapor vardır. Bunlardan birkaçını aktarmakla yetineceğiz:

"Bayramdan evvel genelde verilmesi gereken bir maaşın yekunu 162.229 liraya baliğ olup, vilayetlerden gelen para ise sadece 70 bin lira olduğundan eksiğinin borç alınarak tamamlanması..."

"Mali sıkıntılarından dolayı yedi aydan beri maaş alamayan memurların bu durumu defaatle bildirildiği halde bir düzelme olmadığından Bâbıâli'ye umumî bir başvuruya meydan vermemek için bu duruma vaktiyle çare bulunmasına dair sadrazam Kâmil Paşa'nın arizası."

"Gümülcine'de görevli iken 17 maaş ve Drama'daki görevinden de 7 maaş ile 3 senelik elbise bedellerini isteyen Jandarma mülazımı evveli Sabit'in telgrafı."

"Cülusu hümayun nedeniyle memur, asker ve polislere verilecek maaş için para bulunmadığı ve hiç olmazsa askere para

verebilmek için ödenek sağlanması yolunda Selanik Valisinin telgrafı."

"Memuriyete başladığından beri aylardır maaş alamadığından sefalete düşen ve hemen hiç değilse bir maaşının ödenmesini isteyen Nevrokop'ta Ceza Reisi Mustafa ve arkadaşlarının telgrafı."

MEŞRUTİYET'İN KORUYUCUSU ROLÜNÜ TEKRAR ÜSTLENİŞ

Tanzimat Kuşağı adı verilen 1830-1860'ın uygulayıcıları devletin en üst yönetici kademesinde yer alan bir avuç çağdaşlaşmacıdan oluşuyordu. Onları izleyen Yeni Osmanlı Kuşağı (1860-1890) aynı derecede olmasa da yine de devletin yönetiminde görevlilerin ağırlık taşıdığı bir kesimdi. Aradaki fark, eylemlerine kısmen İstanbul'daki din öğrencilerini katabilmiş olmalarıydı. Halk kitlelerinden ise kopuk olduklarını kabul etmek gerekir. Abdülhamit'in saltanatı sırasında beliren Jön Türk Kuşağı (1890-1920) ise hemen tamamen alt kademe bürokratlarla, bürokrasi ile çok içli dışlı yerel ileri gelenlerin çocuklarından oluşuyordu. Dolayısıyla "devleti kurtarma" tutkusu kadar "devlet sayılanlar"ın niteliklerini ve çözümlerin geçerliliğini sorgulamak yetkisini de kendilerinde buluyorlardı. Açıkçası Tanzimat'la başlatılan devrimci değişiklik etkisini bu üçüncü kuşakta hissettirmekteydi.

Jön Türk ismi altında sadece Türk kökenlilerin bir araya geldikleri ve onların da tek bir görüşte birleştikleri gibi bir kanıya kapılmamalıdır. Bu isim altında Araplara, Ermenilere, Arnavutlara da rastlanır. Dolayısıyla Jön Türk yakıştırması altında yapılan açıklamalarda bir tutarlılık değil, farklılıklar görülür. Örneğin, İstanbul'daki "Osmanlı Anayasa Partisi Komitesi" adına Paris'te 25.1.1895 tarihinde yayınlanan Açık Mektupta, Sultan Abdülaziz ile Murat'tan mükemmel bir mirasın devralınmış olduğu iddiası ileri sürülmüştür:

"Bolluk ve refah içinde bir devlet, güçlü düzenli bir ordu, iyi organize bir donanma, gayet düzgün yönetim, iyi hazırlanmış yasalar, uyruklar arasındatam dostça ilişkiler vardı. Kısacası imparatorluk en mükemmel huzura sahipti."

Oysa "Abdülhamit'in devraldığı miras" bölümünde ayrıntılarıyla belirttiğimiz gibi en büyük çöküş Abdülaziz zamanında başlamıştı.

Mizancı Murat örneğinde ayrıntılı olarak yansıttığımız Avrupa'ya sığınmış Abdülhamit karşıtlarının fikirsel bunalımı daha sonraki yıllarda da artarak ve çeşitlenerek devam etmiştir. Sultanı ortadan kaldırmayı tek çözüm sayan ve saymayanlar, işin içine Avrupa devletlerini sokmaya taraftar ve karşı olanlar, nihayet Osmanlı'nın içinde Müslümanın yeri ve Türk'ün yeri konularındaki farklılıklar bir bütünleşmeye imkan vermemiş, Abdülhamit'in bir 13 yıl daha saltanat sürmesine imkan tanımıştır.

1896 ve 1897'de sultanı tahttan indirme tasarıları sonuçsuz kaldı. Yüksek öğretim öğrencilerinin kurdukları gizli örgütün keşfedilmesi sonucu 1897'de 78 genç Fizan'a sürülmek üzere Libya'ya gönderilmişti. Zamanla ülke içindeki sürgünlerin sayısı bir hayli arttı. Abdülhamit'in dikkat ettiği husus, bunları bulundukları yerlerde memurluklara atayarak geçimlerini kolaylaştırmak olmuştur. Örneğin Rus Çarlarının Sibirya'ya sürdükleri ihtilalcilerle karşılaştırılırsa çok daha insancıl bir davranışın varlığını kabul gerekir. Ancak bu dağıtma, akımın bütün ülke düzeyine yayılmasına sebep olmuştur.

Ahmet Rıza'nın ödün vermez ve gerektiğinde Avrupalıları da eleştirir yöntemi sürgündekilerin çoğundan tepki gördü. Bu yüzden İttihat ve Terakki'nin merkezi de Paris'ten Cenevre'ye taşındı. Bu iç çekişmelere rağmen, farklı görüşler de savunsalar, sürgünlerin yayınları ülke içinde etkili oluyordu. 1897'de Yunanistan karşısında kazanılan zafer yurtdışı muhalefeti bir hayli zayıflattı ve Sultanın prestiji bir hayli arttı. O da fırsatı iyi kullanarak af ilan edip Serhafiye Ahmet Celalettin'in yönetiminde uygulamaya koydu. Muzır yayın yapanlardan faaliyetlerine son verip yurda dönenler kovuşturmaya tabi tutulmayacak ve yeteneklerine göre görevlere atanacaklardı. İsteyenlerin yurt dışında kalmasına da izin verilmekteydi. Bu girişim son derece etkili oldu. Mizancı Murat ve diğer bazıları yurda geri döndükleri gibi, İshak Sükuti'ye Roma, Abdullah Cevdet'e de Viyana elçiliklerinde görev verildi.

Ahmet Rıza'nın tek başına kaldığı gibi bir kanı uyanırken Abdülhamit'in eniştesi Damat Mahmut Paşa'nın, iki oğlu Sabahattin ve Lütfullah'la birlikte 1899'da Paris'e kaçmaları, dış mu-

halefete yeni bir dinamizm kazandırdı. Bu kez karşıtların sarayın içinden çıkmış olmasına ayrı bir önem verildi. Özellikle Prens diye adlandırılan Sabahattin'in liberal içerikli ve İngiliz yanlısı çizgisi ayrı bir ilgi topladı. Ahmet Rıza'nın, Auguste Comte'un görüşlerine dayalı pozitivist çizgisine karşılık Prens Sabahattin'in, Edmond Desmoulins'den esinlenen ademi merkeziyetçi ve bireyci akımının uzlaşması peşinen mümkün değildi. 1902 yılı Şubatında Paris'te toplanan Jön Türk Kongresi'nin bütünleşme açısından yeni bir ufuk açacağı sanılıyordu. Daha çok Sabahattincilerin katıldığı toplantı sonunda birleşmeden ziyade bölünmenin etkili olduğu görüldü. Özellikle Ermeni, Bulgar gibi bazı cemaatlerin Osmanlı bütünleşmesini sağlaması beklenen toplantıya sırt çevirmeleri, Osmanlı'daki İttihadı Anasır kavramının işlemezliğini kanıtlıyordu. İsmail Kemal Arnavut, Bedirhan Kürt, Emin Arslan Suriye için ıslahatı istiyor, Halil Ganem ise Fransız yanlısı bir Suriye için çaba sarfediyordu. Türk milliyetçi akımının bu oluşumlardan sonra, yani diğer bütün cemaatlerinkinden sonra ivme kazanmaya başladığı farkedilir. Bu fazla etkili olmayan başlangıca rağmen Prens Sabahattin faaliyetine ara vermemiş ve daha sonra "Teşebbüsü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti" adlı örgütünü kurmuştur.

Avrupa ve Mısır'da üslenmiş muhaliflerin sadece gazete yayınlarıyla etkili olmalarının sınırlılığı karşısında asıl etkili olacak Jön Türk hareketi yurt içinde özellikle Selanik-Manastır bölgesinde belirmeye başladı. 1903 yılından itibaren Selanik'teki bir tek Mason locasında (Macedonia Risorta) gizli toplantılarla işe başlayan, daha çok Balkan dağlarında komitacılarla, aynı yöntemleri kullanarak mücadele eden genç subayları kadrosunda toplayan bir örgütlenmeydi. Bunlar genellikle Rus Savaşından sonra doğmuş ve onun etkilerini pek bilmeyen, barış içinde büyümüş kişilerdi. Sonradan Osmanlı ve Türkiye tarihinde büyük rol oynayacak bu kişiler 1906'da Abdülhamit otuzuncu saltanat yıldönümünü kutlarken şu yaştaydılar:

Doktor Nazım 36, Cemal (Paşa) 34, Talât (Paşa) 32, Enver (Paşa) 25, Mustafa Kemal 25, Kâzım Karabekir 24, İsmet (İnönü) 21.

Bu kez ağırlık ordudaydı. 1902'den sonra şiddetlenen Makedonya olayları ve komitacı çatışmaları içinde pişmiş subaylardı. Bütçesinin hemen yarısını orduda harcayan bir ülkede bunlar en iyi eğitim ve en iyi silâhları gören kimselerdi. İçinde yaşadıkları şiddet ve sürekli savaş ortamı, onlara teori tartışmalarıyla kaybedecek fazla zaman bırakmıyordu, eylem adamlarıydı. Hak ve özgürlüklerin sağlanması ve 1876 anayasasının yeniden yürürlüğe konması onlar için yeterliydi. Anayasanın işlerliği konusunu asla tartışmadılar. Hürriyet, Adalet, Uhuvvet sloganı altında, Osmanlı Birliği içinde özgürlüklere ve adil bir yönetime kavuşulmasını özlüyorlardı. Bu yaklaşım giderek, sadece özgürlüklerin geri alınmasıyla her şeyin çözümleneceği noktasına geldi. Dahada önemlisi bütün Abdülhamit dönemi, sadece özgürlükler açısından değerlendirilir oldu.

Bütün Avrupa devletleri diplomat ve politikacılarının Abdülhamit'in beklenmedik bir yok oluşu (ölme ya da düşürülme) halinde ülkede belirebilecek karışıklıklara karşı önlemler düşündükleri bir sırada iktidar değişiminin barışçı bir şekilde gerçekleşmesi son derece önemliydi. 63 yaşında olan ve 63 yılını haremde kapalı geçirmiş olan Veliaht Mehmet Reşat'ın bu yükü kaldırabilecek nitelikte olmadığını herkes biliyordu. Ortalıkta Abdülhamit'in yirmi yaşlarındaki oğlu Şehzade Burhanettin'i tahta geçirmeye hazırlandığı hakkında çok yoğun söylentiler dolaşıyordu *(AE, NS Turquie 5, Jeunes Turcs IV)*. Dedikodular 1906 Ekim'inde Paris'teki Osmanlı İttihat ve Terakki Komitesi'ni yeniden harekete geçirdi. Bütün elçiliklere gönderilen bir açıklama ile, Sultan'ın veliahtı öldürtebileceği ileri sürüldü ve komitenin saltanattaki yasal sıranın bozulmasına şiddetle karşı çıkacağı ve 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe girmesi için çalışacağı belirtildi. *(FO-371/156-37169 eki)*

Yine aynı tarihli bir diğer bildiride de Abdülhamit'in ölüm döşeğinde olduğu belirtilip, özgürlük ve adaleti ülkeye getirmek için bu fırsatın kaçırılmaması gereği ileri sürülüyordu. *(Aynı dosya 36295 eki)*

Tahsin Paşa'nın ileri sürdüğüne göre, bu yıllarda Abdülhamit durumun aleyhinde işlediğini farketmiş hatta anayasayı ha-

zırlatmak için çalışmalar da yaptırtmıştır. Ya da düşünmüştür, diyebiliriz. Abdülhamit'in son zamanlarında, kurduğu sistemin Yunan zaferi ve Hicaz demiryolu başarısına rağmen kilitlenmekte olduğunu fark ettiği anlaşılıyor. Borç artıyor, iç sıkıntılar artıyor, en tehlikelisi Avrupa'da kamplar netleşiyordu. İngiliz-Fransız-Rus ittifakı gerçekleşmişti ki bu Abdülhamit için en büyük tehlikeydi. Ancak Osmanlı toprakları üzerinde isteklerinde anlaşırlarsa birleşebilirlerdi. Diğer yanda Almanya-Avusturya-İtalya yakınlaşması vardı. İki eşit kamp arasında kalmak, denge oyunu oynayamamak onun için en tehlikeli durumdu.

1899'da Avrupa'daki Jön Türkleri parçaladıktan sonra ve 1902'de bunların bir kez daha parçalanmasından sonra Abdülhamit artık o yönden kendini daha güvencede hissediyordu. 1906'daki yeni canlanmayla dikkatleri yine Paris'e döndü. Yurt içinde kurduğu jurnalci ağı ile her şeyi kontrolu altında tuttuğu kanısındaydı. Gerçekten bu dönemde büyük bir gizlilikle örgütlenen İttihat ve Terakki'yi fark edemediği, fakat Paris konusuyla ilgilendiği görülüyor. Fransız elçisi 28 Şubat 1908'de bakanlığına gönderdiği bir raporda, Sultan'ın son selamlık töreninde (31 Ocak 1908) kendisinden Paris'teki Jön Türkler'in gözaltında tutulmalarını istediğini bildiriyordu. Elçi, Paris polis müdürlüğünün Osmanlı elçiliğine devamlı bilgi verdiğini söylemiş, Abdülhamit Paris'te kalmalarına izin verilmesine şaştığını belirtmişti. Elçinin yanıtı, bir zamanlar Abdülhamit'in Cemalettin Afgani için İran Şahı'na gönderdiği yanıta benziyordu: "Daha iyi göz altında tutuluyorlar da ondan." *(AE, NS Turquie 6, V-VI)*

Artık eski koku alma gücünü kaybettiği anlaşılan Abdülhamit, daha sonra İngiliz Kralı ile Rus Çarı arasında Reval'de yapılan görüşme ile yine gözlerini dışarılara dikti. Haziran 1908'de bir araya gelen iki hükümdarın neler konuştukları resmen açıklanmadı ama basına yantısılan haberlerde Balkan, Anadolu, İran ve Afgan işlerinin ele alındığı söyleniyordu. İşin gerçeği *(FO-371/517 dosyadaki belgelere göre)* Ruslar, son yakınlaşma çerçevesinde bir paylaşmayı görüşmek istemişler, fakat İngiltere yanaşmamıştı. Ancak Alman ve Avusturya propagandası fırsatı kullanmayı iyi becerdi. Daha da önemlisi bunu Makedonya'daki

İttihatçı liderler Alman konsolosundan öğrendiler (Mehmet Şeref Aykut'un anılarından). Toplantıda bulunan Ömer Naci'nin tepkisi şöyle oldu:

"Arkadaşlar, eğer Meşrutiyet'in ilânını bu tehlikeye karşı müdafaa, hiç olmazsa tedbir sayıyorsak, vakit geçirmeden ilân etmeliyiz."

Almanya'nın İttihatçıları kışkırtmasında, evvelce bahsettiğimiz gibi, Abdülhamit'in son yıllarında gittikçe artan Alman nüfuzuna set çekmek istediğinin anlaşılmasının rol oynamış olabileceği de ileri sürülmüştür.

Bundan sonra olaylar çorap söküğü gibi birbirini izlemiş, Makedonya dağlarında komitacı avında pişmiş genç subayların bir iki suikastı, Manastır komutanının dağa kaldırılması ve İstanbul'a telgrafta gözdağı verilmesi sonucunda Abdülhamit karşı çıkacak gücü kendisinde görmemiş ve 23 Temmuz 1908 günü, otuzbuçuk yıllık bir aradan sonra anayasayı yeniden yürürlüğe koymuştur. Abdülhamit buna gerekçe olarak, verilen eğitim sonunda halkın rüşde ermiş bulunduğunu ileri sürüyordu. Meşrutiyeti ilânından sonra Şeyhülislâm'ı çağırıp şunları söylemiştir:

"Tahta çıkışımda anayasayı, milletin henüz kabiliyeti olmadığını ihtar edenlere rağmen kendim ilân etmiştim. Daha sonra Rus savaşı çıktı. Savaş sırasında talebe-i ulum, Meclis-i Mebusan'a başvurarak gereği olmayan isteklerde bulundular. Bu hâl ile meclisin devamının devlete sakıncalar getirebileceğini anladığımdan, yasanın verdiği yetkiye dayanarak geçici olarak tatile mecbur oldum. Daha sonra birkaç kez açmak niyetinde bulundu isem de engeller çıktı. Bu arada mülkiye mektebi gibi terbiye-i efkâra yararlı olacak kurumları meydana getirmekle yetenekleri hazırlamaya çalıştım. Bu kez gösterilen genel istekten o yeteneğin oluştuğunu anlayarak vükelânın kararını beklemeksizin Meclis-i Mebusan'ın açılmasını irade ettim. Siz Şeyhülislâmsınız. İşte huzurunuzda kasem ediyorum. Meşrutiyeti hiçbir zaman ref ve iptale kalkışmayıp devamını bizzat gözleyeceğim ve saltanatta bulundukça korunmasına çalışıp çaba göstereceğime ve bu yoldan ayrılmayacağıma vallahi, billahi ve tallahi..."

SON 9 AYLIK SALTANATI VE 9 SÜRGÜN YILI

Manastır şehrinden ve diğer bazı Balkan kentlerinden Meşrutiyet'in ilanı hakkında telgraflar Yıldız'a ulaştığında, sultanın çevresindekiler, evvelce de önermiş oldukları gibi, askeri güç ile isyancıların üzerine gidilmesini bekliyorlardı. Ama o bu kez tam aksi davranışta bulundu. 23 Temmuz 1908'de "Tesisi celili cenabı Hilafetpenahi olan Kanunu Esasi'de sureti teşkili beyan olunan Meclisi Mebusan'ın ictimaa davet olunması" hakkındaki hükümet mazbatası, sultanın emri üzerine basına ulaştırıldı. Milletvekilleri seçimleri için hazırlıkların yapılması da vilayetlere bildirildi.

İkinci Meşrutiyet'i gerçekleştiren bu girişimiyle Abdülhamit siyasi yaşamındaki son başarılı taktiğini gerçekleştirmiş oldu. İttihatçıların gizlice yürüttükleri devrimci hareketten haberi olmayan Osmanlı vatandaşlarının büyük kısmı doğal olarak kararın sultandan çıktığı düşüncesiyle ona karşı duydukları tepkileri bir anda unutmaya yöneldiler. Gerçi Manastır'da, hele Selanik'de Osmanlı içindeki bütün milletlerin katkısıyla, özgürlükler lehinde heyecanlı sokak gösterileri yapılıyordu ama, halkın büyük kısmı otuz yıl sürmüş baskının yarattığı korkunun etkisinden kolayca sıyrılamıyordu.

Hüseyin Cahit, İstanbulluları heyecana katmak için çektikleri sıkıntıları anılarında ayrıntıyla anlatır. İlk başarıları, sansür memurunun onayı alınmadan basılamayan gazetelerini, sansüre göstermeden yayınlamaları olmuştur. Böylece Abdülhamit rejiminin en katı kuralı yıkılmış oluyordu. Buna karşılık, her devrimin öncelikle hedef aldığı, düşürülen iktidarın memur kadroları görevlerine eskisi gibi devam ediyorlardı. Gerçi, Yıldız Kamarillası ya da Çetesi adı verilen gruptan İzzet Holo, Melhame gibileri ülke dışına kaçmayı becermişlerdi ama, sadrazamdan taşradaki en alt kademe memura kadar bütün kadrolar eski iktidarın adamlarıydı. Bilindiği gibi dünyadaki her devrim, öncelikle eski

rejimin kadrolarını derhal tasfiye eder, yerlerine kendi kadrolarını getirir. İttihatçı eyleminin tek getirdiği ise, Osmanlı tarihinde hiç rastlanmamış sınırsız bir basın özgürlüğü olmuştu.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından Abdülhamit'in tahttan indirilişine kadar geçen dokuz aylık sürede, toplumu en çok etkileyenin, bir anarşi ortamı yaratma yarışına giren basın olduğu rahatlıkla söylenebilir. Abdülhamit ön planda görünmemeye, atadığı sadrazamlar vasıtasıyla etkili olmayı sürdürmeye çalışıyordu. İttihatçılar, devlet yönetimindeki tecrübesizlikleri ve bütün kadroları bir anda değiştiremeyecekleri için, padişahın şahsını hedef almaktan çok, meclisin bir an önce ve güvendikleri kadrolarla çalışmaya başlamasının hesapları içindeydiler. Açıkçası seçimler onları daha çok ilgilendiriyordu. Kabul etmek gerekir ki Abdülhamit'e yöneltilen saldırı kadar kendisine Meşrutiyeti ilân ettiği için övgü de gelmiştir. 19 yıldır Paris'te muhalefetin simgeliğini yapan Ahmet Rıza dergisini kapatıp İstanbul'a yola çıkmadan önceki son yazısında şöyle diyordu:

"Ülkemin çıkarı beni hükümdarın iyi niyetinden şüphe etmemeye zorluyor. Vaadine inandığım kadar, İttihat ve Terakki Komitemizin vatanseverlik gücüne de aynı zamanda inanıyorum. (...) Bu unutulmayacak olayın Abdülhamit'in saltanatında gerçekleşmiş olması ülke için büyük bir mutluluktur. Çünkü hiçbir devlet adamı Avrupa diplomasisinin perde gerisini onun kadar bilmez, hiçbir hükümdarın daha çok tecrübesi yoktur ve dünyada hiçbir memur onun kadar çalışmaz. Halkını, geniş politik bilgilerinden, eylemlerinden, çalışkanlığından yararlandırarak ve gücünü iki meclisin moral ve fiziki gücüne katarak, sadece muhteşem İmparatorluğuna büyük bir hizmet yapmış olmakla kalmayacak, insanlığa da hizmet edecektir." *(1.VIII.1908)*

Abdülhamit, merkezin Yıldız'dan Bâbıâli'ye dönmesine, meclisin toplanmasına hiçbir zorluk çıkarmadı. Ancak bir hatası vardı. 1908'de toplumun hâlâ 1876'daki toplum olduğunu sanıyordu. Ve 1876 Anayasası'nı, kendisine tanıdığı haklarla kullanmaya kalkıştı, yani bakanları da istediği gibi saptamak istiyordu. Oysa 32 yıllık dönem, topluma kendi haklarını koruma bilincini vermiş, hele eski hatanın nerede yapıldığını öğretmişti. Bütün

düşünürlerin, sultana istediğini ülke dışına sürme hakkını veren –Midhat Paşa'ya uyguladığı– 113. maddenin öncelikle kalkmasını istemekte birleşmeleri rastlantı değildi. Kısacası anayasanın yeniden düzenlenmesi gerekliydi. İflası kanıtlanmış bir uygulama tekrarı düşünülemezdi. Abdülhamit, Kâmil Paşa hükümeti meselesinde ve Hüseyin Hilmi olayında bu hatayı işledi. Ancak asla bir güç gösterisine girişmedi, anayasanın çizgileri içinde kalmaya özen gösterdi. İttihatçıların yönetime müdahaleleri ise, Harbiye Nezareti gibi özel ilgilendikleri bazı bakanlıklara atanacaklar hususunda uyarıda bulunmaktan ileri gitmemiştir. Meclisin faaliyete geçmesi için seçimler yüzünden gerekli beş aylık süreyi olaysız atlattıktan sonra Abdülhamit ile hesaplaşmayı düşünüyorlardı.

Adayları belirlediği halde İttihat ve Terakki Merkezi'nin gizlilikten çıkmaması ve bir parti haline dönüşmemesi karşısında, adaylık beklediği halde bunu elde edemeyen bir zamanların muhalifleri, son derece sert bir kampanya başlatmışlardı. Bunlara karşı çıkarken İttihatçıların Padişah yanlısı bir tutum içine girmeleri dikkat çekicidir. İttihatçıların sözcüsü Tanin gazetesinin 13 Ekim 1908 tarihli sayısındaki haber bunun bir kanıtıdır:

"Bazı yurt hainlerinin ülkede zorbalık yönetimini geri getirmek düşüncesinde oldukları üzerine bazı söylentiler dolaşmakta olduğundan derinliğine ve tarafsızca incelenmesiyle gerçeğin ortaya çıkartılması ve kışkırtıcıların –her kim olursa olsun– cezalandırılmasının padişahlık katından sadrazam paşaya buyurulduğu haber alınmıştır."

İttihatçıların yumuşak geçiş planı daha Ağustos'un ilk günlerinden itibaren başlayan şiddetli basın polemikleriyle geçersiz duruma düştü.

Prens Sabahattin'in Ahrar'cıları, sadece yönetimdeki Abdülhamitçi kadroların tasfiyesini değil, sultanın kendisinin de uzaklaştırılmasını savunuyorlardı. Seçimlerde gösterecekleri adaylar yüzünden Rumlar, Ermeniler, Araplar, Arnavutlar yoğun milliyetçi propagandaya girişmişlerdi. Herkes rakibini Abdülhamit'in jurnalcisi ilan ediyordu. En ağır saldırılarda bulunuyorlardı ve hakaretler açıkça yazılıyordu. Avusturya'nın Bosna-Her-

sek'e el koyduğu, Bulgaristan'ın devlete bağlılığını tamamen red ettiği, Yunanistan'ın Girit'i ilhak için yoğun kampanya sürdürdüğü ortamda Osmanlı basını "şahsiyat" kavgalarıyla doluydu. Abdülhamit ikinci plana düşmüştü demek hata olmaz.

Bu dönemde özellikle Rumlardaki ayrılıkçı eğilime karşı tepkiyle, İslamcı bir akının örgütlenmeye başladığı da görüldü. Ama "İttihadı Muhammedi Cemiyeti", başına Kıbrıslı Derviş Vahdeti geçince, onun yayınladığı Volkan gazetesindeki kampanya ile yepyeni bir rol oynamaya yöneldi. Vahdeti, zamanında İngilizlere, sonra Abdülhamit'e hizmet vermiş, hizmetine yerleştirildiği paşayı jurnallemeye kalkınca sultan tarafından sürgüne gönderilmişti. Orada da Jön Türklerle ilişkiye girdi. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihatçılardan istediği görevi ve milletvekili adaylığını elde edemeyince onlara da düşman kesildi. Böylece gazetesinde en ağır saldırıları onlara yöneltti. Kâmil Paşa sadaretten alınıp yerine Hüseyin Hilmi Paşa atanınca, rejime İngiliz düşmanı bir politika sürdürme damgasını vurmaya kadar işi vardırmaktan da çekinmedi. İslamcılık iddiasındaydı ama İngilizlerin Hindistan'daki sömürgeci yönetimini övmekten geri kalmıyordu.

Abdülhamit'in, Sadrazam atamaları ve 17 Aralık 1908 günü Meclisin açılışındaki, ülkeye hayırlı olmasını temenni eden cümle ile sona eren nutku dışında, Meşrutiyet'in bu ilk beş ayında eskisine nazaran politikada hiç rol oynamadığı söylenebilir. Başarılı bir gözlemci yeteneğiyle olayları izlemekle yetinmiştir. Meclisin çalışmaya başlamasından sonra tahttan indirilişine kadar geçen dört ayda ise daha da arka plana çekildi.

Meclisteki tartışmalar gerginliğin daha da artmasına yol açmış, Abdülhamit neredeyse tamamen unutulmuştur. İttihatçılarla karşıtları arasındaki çekişmeler, 6 Nisan 1909 günü muhalefetin sözcülerinden Serbesti gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesiyle doruğa vardı. Katiller bulunamadı ama İttihatçı olduklarında herkes birleşiyordu. Bütün İstanbul sokaklarında mitingler devam ediyor, hükümet istifaya davet ediliyordu. Bu sırada İttihadı Muhammedi Cemiyeti mensuplarının kışlalardaki askerleri kışkırtması sonucunda 13 Nisan'da bunların "Şeriat iste-

riz..." sloganlı gösterileriyle, eski Rumi takvime nisbetle "13 Mart Ayaklanması" adı verilen olaylar başladı. Başta sadrazam ile Meclis Reisi Ahmet Rıza'nın istifasını istiyorlardı. Meclisi bastılar, Adliye Nazırı'nı Ahmet Rıza, Lazkiye milletvekili Emir Şekip Arslan'ı da Hüseyin Cahit zannederek öldürdüler. Sokaklarda rastladıkları bir hayli genç subay da canlarını kurtaramadı. Gazete binaları tahrip edilen İttihatçılar İstanbul'dan kaçmışlardı.

Bu ortamda ilk kez Abdülhamit'i de olayların içine çekme çabası görüldü. Asarı Tevfik Askeri gemisinin kaptanı Ali Kabuli, Yıldız Sarayı'nı bombalamaya hazırlandığı iddiasıyla askerleri tarafından tutuklanıp sarayın duvarı dibine kadar götürüldü ve sultanın gözleri önünde öldürüldü. Abdülhamit ise olaylara karışmamaya kesin kararlıydı. İstifa eden sadrazamın yerine tecrübeli hariciyeci Tevfik Paşa'yı atadı. Görevi "anayasanın korunması ve asayişin sağlanması" idi. Ayrıca şeriata uyulması gereği de iradede belirtilmişti.

14 Nisan'da çıkan sayısında Volkan'da Derviş Vahdeti'nin imzasıyla "Halife-i İslam Abdülhamid Han Hazretlerine" başlıklı bir açık mektup yer alıyordu. Meşrutiyetten vazgeçmemesini, bundan vazgeçenin 'haini din' sayılacağını belirttikten sonra sultana iktidarı ele almasını öneriyordu. Böylece İttihatçıların da Ahrarcı'ların da iktidarın dışında bırakılmış olacaklarını düşünmekteydi. Meşrutiyet'in ilanı günlerinde Abdülhamit'ten hiç bahsetmeyen, Midhat Paşa ve Enver'i öven Vahdeti'nin bu dönüşü hiç şüphesiz Abdülhamit'i de inandırmamıştır. Adam açıkça "İnkılabı Şer'i" ismini vererek dini bir darbenin zamanı geldiğini ileri sürüyordu. İşin garibi aynı zamanda 13 Nisan İnkilabı'nın Enverlerin, Niyazilerin eseri olduğunu da belirtmekten kaçınmıyordu. Üstelik, Abdülhamit'in en çok düşman saydığı İngilizlerle işbirliğinden de bahsetmekteydi.

Abdülhamit gibi bir politika ustasının böylesine bir oyuna düşmesi mümkün değildi. Bütün ciddi araştırmacılar, sultanın bu olaylara bulaşmamakta son derece kararlı davrandığını belirtirler. Selanik'te sürgündeyken doktorluğunu yapan Atıf Hüseyin Bey de anılarında, sabık sultanın kendisine yaptığı bir açıklama-

yı aktarıyor. Buna göre, 13 Nisan olaylarından önce meclis reisi Ahmet Rıza'yı çağırıp, Volkan gazetesi gibi bazı yayınların ahalinin cahil kısmını ayaklandıracak dini kışkırtmalarda bulunmalarını pek tehlikeli bulduğunu söylemiş. Hatta Volkan'ın görüşlerine karşı olduğunu tekrarlamış. (s. 61 ve 65)

Ayaklanma günlerini İstanbul'da yaşamış olan İngiliz gazeteci Francis Mc Cullagh da padişahın, kendisini eyleme katılmaya çağıranların bulunmasına rağmen neden Hareket Ordusu'na karşı Çatalca Hattı'nda bir direnç örgütlemediğinin tartışıldığını araştırmıştır. Doğal olarak daha çok karşıtlarına yöneltilen soruya yanıtlarda, elinde Selanik'ten gelenleri durdurabilecek bir gücün bulunduğuna dikkat çekilmektedir. "Gerçekten bunu başarabilir miydi?" sorusuna girmenin anlamı yoktur, zira Abdülhamit'in ilke olarak böyle bir çatışmaya ve iç savaşta taraf tutmaya karşı olduğu kesindir.

Ayaklanma bastırıldıktan sonra ilk cezalandırılanın Abdülhamit olduğunu söylemek yanlış olmaz. Selanik'te düzenlenip Mahmut Şevket Paşa'nın komutasında İstanbul'a varan Hareket Ordusu'nun koruması altında Yeşilköy'de toplanan Meclisi Hilli 240 milletvekili ve 34 ayan'ın ittifakıyla tahttan indirilmesine karar verdi. Olayları bastırıp kente hakim olan Hareket Ordusu Yıldız'ı da kontroluna almış ama sarayın içine müdahale etmemişti. Bahriye Feriki Arif Hikmet, Selanik milletvekili Yahudi Karasso, Draç milletvekili Arnavut Esat Toptani ve ayan'dan Ermeni Aram'dan oluşan heyet Meclisi Milli'nin kararını kendisine iletti. Kardeşi Mehmet Reşat tahta geçirildi.

Böylece, 67'nci yaşının içindeyken ve 32 yıl 7 ay 27 gün süren bir saltanattan sonra tahttan uzaklaştırılmış oluyordu. Derhal, ailesi efradı ve hizmetkarlarından oluşan 38 kişiyle birlikte Selanik'e nakledilip Alatini Köşkü'nde ikamete mecbur edildi. Koruma birliğinin başına da, İttihatçılardan Fethi (Okyar) getirildi. Dışarıyla ilişkiye geçmesine izin verilmiyor, buna karşılık kendisi ve çevresi için sürekli bir sağlık mekanizması işletiliyordu.

Balkan Savaşı başlayınca 1 Kasım 1912'de yine hep birlikte İstanbul'a nakledilip Beylerbeyi sarayına yerleştirildiler. 10

Şubat 1918'de 76 yaşında son nefesini verdi. Ertesi günü nâşı Topkapı Sarayı'na getirildi. Hırka-i Saadet Dairesinin Hâcet Kapısı önünde gasledildi. Babüssade Kapısı önünde namazı kılındı. Askeri birliklerin ve Harbiye Nezareti bandosunun katıldığı, İstanbul Merkez Komutanı'nın yönettiği bir devlet töreniyle tabutu Cağaloğlu'ndaki Sultan Mahmut türbesine taşınıp defnedildi. Cenaze törenine saraydan Veliaht Vahidettin, Abdülhamit'in oğlu Selim, diğer şahzadeler, damat paşalar, Hidiv Abbas Hilmi katıldı. Hükümet erkanından İttihatçılar tam kadro bulunuyordu. Bunlar arasında Sadrazam vekili, Enver Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım, nazırlar, ayan üyeleri ve milletvekilleri vardı. Yabancı devlet temsilcileri de hazır bulundular.

YÜZ YIL SONRA HÂLÂ GÜNDEMDE

Selanik'te dış dünya ile ilişkisi tamamen kesilip sıkı bir kontrol altına sokularak adeta bir hapis hayatına sokulmasına rağmen, Abdülhamit daha birkaç yıl gündemde kalmıştır. Herşeyden önce İttihatçılar, örgütçülüğünü iyi bildikleri sultanın el altından eylemler düzelttirmesinin endişesini taşıyorlardı. Bunu, korumasıyla görevlendirilen Fethi (Okyar) 25 Mayıs 1909 tarihli Paris'in Le Temps gazetesinde çıkan söyleşisinde açık açık belirtmiştir:

"Geçen Perşembe günü (20 Mayıs), Abdülhamit'in yabancı ülkelere yatırdığı sermayelerinin çekilmesi konusunda İstanbul'dan emir alır almaz, musahibi Muhsin Bey'e gidip, efendisi nezdinde yerine getireceğim bir görev bulunduğu hususunda haber vermesini istedim. Hemen kabul edildim. Bana gönderilen telgrafı sundum ve dedim ki: 'Yabancı bankalara yatırmış olduğunuz bütün meblağları çekerek makul şekilde davranacağınızı umarım.'

'Neden? diye sordu.

'Zira, eski çevrenizden bazı kimseleri, bu meblağları adınıza meşrutiyet rejimi aleyhinde kullanmaları için görevlendirmekle suçlanabilirsiniz.'

'Peki sizin tavsiyenize uyarsam, bana ne tür garantiler verebilirsiniz? Bunun karşılığında kişisel özgürlüğüm gibi çocuklarımın geleceğinin güvence altına alınmasını isterim,'

'Anayasa çocuklarınızın geleceğini garanti ediyor. Sizin kişisel özgürlüğünüze gelince, yüksek devlet menfaati bunun şu anda size tanınmasını engelliyor. Gelecek size ve yeni rejim karşısındaki göstereceğiniz duygulara bağlı.'

Abdülhamit birkaç dakika sessiz durduktan sonra bir günlük düşünme süresi istedi. Şahsi sorumluluğumla kabul ettim. Ertesi gün beni çağırttı ve bankalara yazdığı mektupları teslim etti. Zarflar açıktı. Sadece benden bu mektupların teslimine dair bir makbuz istedi. Hemen verdim."

Yazıda bankalardaki parasının en büyük kısmı Reichsbank'da olmak üzere (Credit Lyonnais ve Osmanlı Bankasında da var) 1.080.000 liraya vardığı belirtiliyor. Yanındaki 38 kişi ile birlikte geçimleri için 1.000 lira aylık tahsis edilmiş olduğu düşünülürse, bankalardaki hesabının önemi anlaşılır. İttihatçıların böyle bir endişeye kapılmalarında, Abdülhamit'in kişiliği kadar, Selanik günlerinde yabancı basının yaydığı haberler de etkili olmuştur. Örneğin Alatini Köşkü muhafızlarından Vasıf Bey anılarında bir kaçma teşebbüsü senaryosunun uyduruluşunu anlatır. Bu konuda Avrupa gazetelerinin yayınlarından örnekler vermekle yetineceğiz.

"Anatolikos Tahidromos gazetesi İtalyan ve İngiliz gazetelerinden naklen kaçtığını, Boğaziçinde bir köşkte rahat yaşam sürdüğünü yazıyor. Bir süre önce eski adamlarından birinin düğününe kadınları topluca gitmişler ama aralarında iyice kambur biri de varmış. Böylece kaçmış. Kendisiyle konuşmak isteyenlere 'burada yok deniyor." (Sabah gazetesinin notu: Bu nazikane atlatmaktır, firar etse hükümet açıklardı, 23.8.1910)

"İtalyan gazetesi kaçırmak istediklerini, ama başarısız kaldığını yazıyor. (3.9.1910 tarihli Sabah'ın açıklaması: Avrupa gazeteleri haber sıkıntısı duyunca Alatini köşkünden bahsetmeyi kendilerine eğlence ittihaz etmişlerdir. İnanacak adam bulurlarsa kendileri de varsın teselli bulsunlar)

"Paris'ten bildiriliyor: Yemen'deki Arap ayaklanmasını Abdülhamit kışkırtıyor. Bir zamanlar dolaşan söylentilere göre Abdülhamit muhafızlarını da parayla elde edip Alatini villasından ayrılmış, kimilerine göre İstanbul'da kimilerine göre de bir Orta Avrupa başkentinde yaşıyormuş. Şimdi de Mısır'da diyorlar. Eğer doğruysa Arap ayaklanması da doğrudur." *(La Tribuna 26.1.1911)*

"Fransız Opinion gazetesine göre kaçmak amacıyla üç Çerkez kız istetti sonra yaşlı bunlar deyip geri gönderdi. Halbuki 20 yaşından büyük değillerdi. Kızların üstleri aranınca kaçış planı bulundu. Bir keresinde de yatak odasında tamirat istetti, tamirciye kirlisin git yıkan dedi, o yıkanırken elbiselerini giyip sokağa çıkmaya kalkıştı ama yakalandı." *(La Tribuna 5.2.1911)*

Özel doktorluğuna atanmış olan Atıf Hüseyin de anılarında hem kaçma hem de hastalıkları konusundaki yalan haberlerden yakınır:

"Doktor konsolto yapmış... Bu kışı geçirmesi için hayatı endişe verici görülmüş... şeklinde bir takım safsatalar yazıyorlar. Bunlar Abdülhamit hakkında doğru haber alabilmek için ortaya iskandil kabilinden gazetelerin attıkları uydurmalar."

Hastalık ve kaçma öykülerinin dışında Avrupa basını sultanla ilgili uydurma bilgiler yaymakta da yarış içindeydi. Bu vesileyle onu dengesizlikle suçlamakta da yarış ediyorlardı:

"Hiç kimsenin girmediği ve meraklıları engellemek için üç sıra duvarla korunan sarayının (Yıldız) bahçesinde her türlü çiçek ve yeryüzünün bütün ağaçları var. İçinde beş ada bulunan beş havuz yapılmış. Bunlarda 11 yelkenli kayık ve beş buharlı vapur mevcut. Ayrıca, maymunlar, develer, geyikler, yabancı eşekler, arslanlar vesaireden oluşan gerçek bir hayvan kolleksiyonu da bulunuyor. Hiç dışarı çıkmayan bu adamın ahırlarında 500 at vardı. İnsan ister istemez, bu adamın durumunun parlamento ve divanı harpten çok doktorları ilgilendirip ilgilendirmediğini sormadan edemiyor. V. Murat'ı deli diye kapatmışlardı. Onu hapseden kardeşine ne dersiniz?" *(La Figaro, 12.5.1909)*

"Abdülhamit'in, sadece hırsızlar, katiller, maceracılar, polis dahilerinden bahseden, en esrarengiz en inanılmaz kitapları tercüme ettirmesinin sebebi olarak, onlardan kendisinden çekinilmesini ve her türlü soygunculuk ya da suikasta karşı önlem almaya yarayacak bilgi toplamak amacı güttüğünü söylüyorlar. Aşağıdaki olay bunun kanıtıdır. Saraydaki kasaları açmak için çağırılan bir Fransız anahtarcı daha ilk kasaya bakınca bir patlama olabileceğini söyleyerek herkesin, bütün askerlerin uzaklaşmasını istedi. Nitekim kapı açılırken patlamalar işitildi. Bunlar kasanın içine yerleştirilmiş tabancalardı ve otomatik olarak ateş alıyorlardı. (...) Ayrıca sarayın içinde sultanın mankenleri bulundu. Bunlar sultanı yatar, oturur ya da ayakta ve diğer şekillerde temsil ediyorlardı. Böylece dışardan bakan biri onun nerede olduğunu anlayamayacaktı." *(La Temps, 11.5.1909)*

"Abdülhamit'in barbarca bir davranışının açıklanması.

Berlin'den öğrendiğimize göre Alman profesör Bergmann son derece sağlıklı bir kadının nasıl ameliyat edildiğini açıkladı. Dört yıl önce Refia sultan apandisit olmuştu. Abdülhamit bunun ne olduğunu bilmiyordu. Bir apandisitli bulup önüne getirilmesini istedi. Bulamadılar. Bu ameliyatın nasıl yapıldığını görmek istiyordu. Sağlam birini getirip önünde ameliyat ettiler. Sonra kızına uygulandı. Ama model olana vadettiği parayı ödemedi." *(Giornale d'Italia, 9.8.1910)*

Osmanlı basını da bazen Avrupa gazetelerinden aktararak, bazen de kendisi uydurarak bu kampanyaya katılıyordu.

"Selanik'ten Berliner Tageblatt'a bildirildiğine göre, Halley kuyruklu yıldızının dünyaya yaklaşmasından dolayı Abdülhamit son derece heyecan içinde bulunuyor. Geceleri sabahlara kadar uyumayıp gökyüzünde kuyruklu yıldızı aramakta ve çevresindekilere çarpışma ile ilgili sorular sormaktadır. Korkudan o hale gelmiş ki iki gündür ağzına bir lokma koymamış." *(Yeni Gazete, 20.5.1910)*

"Sabık sultan bir rüya gördü: Bir gemi fırtınaya tutulmuş, batacak, Kaptan gemisini kurtarmak için yolcuları, eşyalarını denize attırır. Hiçbir şeye yaramaz. Kömür de bitince geminin tahtalarını yaktırır. Bu da çare olmaz, o zaman tayfalar da denize atlayıp canlarını kurtarmaya bakarlar. O sırada binlerce kayık belirir, gemiyi işgal eder ve Abdülhamit'i denize atıp gemiyi kurtarırlar. Ter içinde uyandı ve karılarını çağırıp tefsirini istedi. Yapamadılar. " 'Ebülhuda olsaydı yapardı' diye hayıflandı." *(La Turquie, 5.1.1910)*

"Sabık sultan fizik olarak iskelete dönüşmüş durumda, moral olarak da bütün zihni melekelerini kaybetti. Hiç uyuyamıyor, anlamsız sözler söylüyor, küfrediyor, lânet ediyor. Eski yardımcılarını yardıma çağırıyor. Abdürrahim Efendiyi kendisini zehirleyecek diye yanından uzaklaştırdı." *(La Turquie, 5.2.1910)*

"Zehirlenme korkusu içinde, mide bozukluğunu düzeltmek için doktor ilaç verince bundan 12 adet getirtti. 11'ini yanındakilere içirdikten sonra 12'inciyi içmeye yanaştı." *(La Turquie, 7.3.1910)*

1910 Ekim-Kasım'ında Selanik'te "Ağa Eğleniyor" adı altında sahneye konan bir komediyle Abdülhamit alaya alınmıştı. Bir oryantal salonda sedirlere uzanmış dansözler sigara içerek efendilerinin gelişini beklemektedirler. Son derece süslenmişlerdir ve efendinin atacağı ipekli mendile lâyık olanın geceyi onunla geçirmesinin hesabını yapmaktadırlar. Kapının yanında duran harem ağaları onları kontrol etmektedir. Derken, yürüyüşü, jestleri, tikleri ve tipiyle tamamen Abdülhamit'e benzeyen efendi ya da ağa sahneye girer. Kadınlar şehevi danslar yaparken "mutlakiyetçi hükümdar bu gösteriyi aşırı bir keyifle seyreder" diye yazıyor Le Temps gazetesi (4.11.1910) ve ekliyor:

"Seyircilerin bir kısmının alkışlamasına karşılık çoğu ihtiyatlı bir sessizliğe bürünüyordu; daha cesur bazıları ise gelmiş olmaktan pişman salonu terkettiler."

Yerli basında Abdülhamit karikatürlerinin de görüldüğü dönem, İttihat ve Terakki Fırkası içindeki tartışmaların şiddetlendiği, iktidarın muhalefeti sürmeye başladığı zamana kadar sürdü. Hele savaşlar dönemi (1911 Libya, 1912-13 Balkan, 1914'den itibaren Dünya Savaşları) başlayınca Abdülhamit tamamen gündemden çıktı. Libya'nın, Balkanların kaybından sonra devletin tam teslim olması ve son beş yılda yaşanan büyük sıkıntılar halkta ve düşünürlerde, İttihatçıları yermek için karşılarına çıkarılacak lider arayışını körükledi. Jön Türk kökeninden gelenler dışında toplumu etkileyecek lider nitelikli düşünür bulunamadığından, Abdülhamit'i anımsayanlar çıktı. Bunların başında, eski İttihatçı ve Abdülhamit düşmanı, sonrasında İttihatçı muhalifi olan Rıza Tevfik Bölükbaşı vardır. "Sultan Abdülhamit Han'ın Ruhaniyetinden İstimdad" şiiri bu akımın en ünlü eseridir:

Nerdesin şevketlim, Sultan Hamid Han?
Feryadım varır mı bârigâhına?
Ölüm uykusundan bir lâhza uyan,
Şu nankör ..... bak günahına.

Tarihler ismini andığı zaman,
Sana hak verecek ey koca Sultan;
Bizdik utanmadan iftira atan,
Asrın en siyasi padişahına.

Padişah hem zalim, hem deli dedik,
İhtilale kıyam etmeli dedik;
Şeytan ne dediyse, biz 'beli' dedik;
Çalıştık fitnenin intibâhına.

Divane sen değil, meğer bizmişiz,
Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz,
Sade deli değil, edepsizmişiz,
Tükürdük atalar kıblegâhına.

Sonra cinsi bozuk, ahlâkı fena,
Bir sürü türedi, girdi meydana.
Nerden çıktı bunca veled-i zina?
Yuh olsun bunların ham ervahına!

Tıpkı, Abdülhamit'i yererken kusurlarını unutup Sultan Abdülaziz'i övmeye kalkışanlar gibi, bu kez de İttihatçıları kötülemek için Abdülhamit'i yüceltme akımı gündeme getirildi. İttihatçılar devletin yok olmasına sebep olmakla o kadar büyük bir suç işlemişlerdi ki, bunların yanında Abdülhamit'in yaptıkları bahse değer bulunmuyordu. Kurtuluş Savaşı'nın başarısı bu eğilime bir süre ara verilmesi sonucunu doğurmuştur. İttihatçılığı red etmek koşuluyla Kemalist kadrolarda yer alan eski İttihatçılar, yine Abdülhamit karşıtı anı ve yazılarla topluma yön verdiler.

1945'de çok partili sisteme geçişle birlikte, CHP'nin laik yönetimine karşı İslamcı bir akım oluşturmak isteyenler, yine örnek lider olarak Abdülhamit'i seçtiler. Akımın en büyük katkıcısının Necip Fazıl Kısakürek olması, bir bakıma Rıza Tevfik mo-

delini izlediği kanısını uyandırıyor. Fikir yaşamına reformcu bir görüşle başlayan, hatta CHP tarafından ödüllendirilen N. Fazıl, daha sonra tam karşıt bir yolu tercih etmiş, dinci tezlerin savunuculuğuna Abdülhamit'i öven "Ulu Hakan" kitabıyla girişmiştir. Bu akımda Abdülhamit'e yöneltilen başlıca övgü dine bağlılığı, din savunuculuğu, özellikle İslam Birliği ve Panislamcılığın öncüsü sayılmasıdır.

Son 40-50 yıl, bir yandan içerde ve dışarda bu konudaki belgelere dayalı bilimsel eserlerin diğer yandan da özellikle ülkemizde duygusal içerikli yayınların artmasına tanık oldu. Her alanda olduğu gibi bilimsel yayınların daha sınırlı etkisine karşılık diğerinin daha heyecanlı taraftarlar ürettiği inkâr edilemez. Nitekim bir konferansımda, Abdülhamit'in evliyalığına inanan bir vatandaşımız bu konudaki düşüncelerimi sormuştu. Tartışmalar 1996 yılında, Darülaceze'nin yüzüncü kuruluş yılı vesilesiyle buraya asılan dev Abdülhamit posterini solcuların, boya enjekte edilmiş yumurta atarak lekelemeleriyle siyasi gösterilere bile dönüştü. Taraflar birbirlerine en ağır suçlamalarda, hakaretlerde bulundular. Medya haftalarca konuyu tartıştı. Böylece günümüzün, tarihi gerçeklerle bağı kopmuş, politik bir tartışma konusu haline geldi, Abdülhamit. Sultana duyulan bu hayranlığın, bazı çevreleri, Osmanlı Devleti hâlâ yaşıyor, hatta İslam dünyasını yeniden Osmanlı yönetiminde birleştirme hayallerine yönelttiğini de anımsatmalıyız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ABDÜLHAMİT'İN BIRAKTIĞI MİRAS

Abdülhamit'i siyasi görüşler çerçevesinde değerlendiriş, tahta oturduğu zamandan günümüze kadar hep devam etmiştir. Tarihi rolü sona ereli neredeyse yüz yıl geçmiş olan bir kimsenin hâlâ zamanındaki siyasi duygusallıklarla teraziye vurulması tabii ki gerçeklerin gözardı edildiği anlamını taşıyor. 1999 yılında düzenlenen XIII. Türk Tarih Kurumu Kongresine sunduğum bildiri "Tarihin Uzun Süre Anlayışının II. Abdülhamit Dönemine Uygulanması Zorunluluğu" başlığını taşıyordu. Bu kitabımda değerlendirmeyi o çerçevede yaptım.

Tarih bilimi toplumların, bulunulan güne erişmesi ve geleceğe yönelmesini, geçmişin etkisinin ışığı altında değerlendirmeyi şart koşar. Bu, geçmişe bağlı kalmak anlamını taşımaz. Tarih, hangi yönde olursa olsun, toplumsal değişmeleri inceleyen bilimdir. Değişme, toplumda egemen olan kurallar ve geleneklerin etkisi altında gündeme gelir, eskiyi korumaya yönelik yeni sentezler ileri sürülebildiği gibi, yepyeni formüller de belirebilir. Dolayısıyla her toplum kendi geçmişine özgü bir "uzun süre"nin etkisi altında yeni bir şekil alır.

Siyasi değerlendirmeler, günün ihtiyaçları çerçevesinde haklılık kazanmak amacı güden kısa vadeli bakışlardır. Özellikle devrim nitelikli olayların peşinden böyle bir davranış içinde bulunulması doğaldır, kaçınılmazdır. Aksi halde eylem haklılık kazanamaz. Örneğin Fransız, Sovyet, Çin ve benezeri devrimler tasfiye ettiğini yermezse kabul göremezdi. Dolayısıyla öncekini suçlayacaklardı. Jön Türklerin, İttihatçıların Abdülhamit'i yermeleri de doğaldı. Ancak bu, bahsettiğimiz bütün örneklerde, ne eskilerin ne de yenilerin tamamen haklı ya da haksız olduğu anlamına gelmez. Değişmenin geçerliliği ancak, mevcut olana yenilerin önerdiği hedefin getirdiği sonuçların değerlendirmesiyle anlaşılabilir. Köklü bir farklılaşma getirilmiş olsa da, bunun top-

lumun bütün kademelerince özümsenmesinin de ayrıca "uzun süre" gerektirdiği unutulmamalıdır.

Sadece İttihatçıların değil onları izleyen Kemalistlerin de anti-Abdülhamitçiliği'ni doğal karşılamak gerekir, zira 'uzun süre' anlayışı çerçevesinde baktığımız zaman, onların da Tanzimat'la başlayan çağdaşlaşmanın doruğu olduğunu farkederiz. Buna karşılık, 60 yıldır demokratik rejimi benimsemiş bir toplumun artık siyasi değerlendirmeler yerine, bilimseline yönelmesi zorunludur. Dolayısıyla Abdülhamit damgalı 1876-1909 dönemini, sadece sultanın şahsına bağlamak tutkusundan sıyrılmalı ve 19. yüzyılın başından itibaren gelişen bir uluslararası çerçevede inceleyerek mirasının, kendisinden sonraki dönem üzerinde ne çapta ve yönde etki doğurduğunu saptayarak değerlendirmeliyiz.

1830-1860 arasını "Tanzimat Kuşağı" damgalamıştır. 1860-1890 arasında "Yeni Osmanlı Kuşağı" mücadelesini verdi. Onları 1890-1920'nin "Jön Türk Kuşağı" izler. Abdülhamit'in bu son ikisini bağlayan bir dönemde etkili olduğu dikkatlerden kaçmaz. Saltanatının ilk 15 yılı (1876-1890) Yeni Osmanlılarla bir hesaplaşmadır. 1909'a kadar süren 18 yılda ise yepyeni genç bir kuşakla uğraşmak durumunda kalmıştır. Açıkçası, Tanzimat'ın doğal ürünü olan ve birbirini tamamlayan çağdaşlaşmanın dinamik iki düşünür grubu ile, o zamana kadar değişmeye seyirci kalan toplumun tabanı arasında bütünleştirici rolünü üstlenmiştir. Yeni Osmanlılar tezler getirmiş, Jöntürkler uygulamaya koymanın yollarını araştırmış, ancak devrimci değişmenin bütün toplumca özümsenmesinde yeterli adım atılmamıştı. Değişmelerin daima en üst kademeden, devlet mekanizmasından gelmesine alışmış Osmanlı toplumunun, bunu da sultandan beklemesi şaşırtıcı değildi.

Abdülhamit'in üstlendiği görevde karşılaştığı bütün sorunun sadece toplumun pek küçük bir grubunu oluşturan düşünürler olduğu sanılmamalıdır. Devletin bir arada yaşattığı düzünelerle millet ve cemaatin ayrılımcı eğilimleriyle uğraşmak, ekonomiyi canlandırmak için gerekli önlemleri bulmak, çağın son derece hızlı gelişen teknolojilerini topluma kazandırmak, son derece geri kalınmış eğitim alanına modern kurumları yerleştir-

mek, iflas etmiş maliyeye çözüm getirmek zorundaydı. Üstelik devlet artık, bir zamanlar Avrupa'da kimin taç giyeceğine karar veren gücü yitirmekle kalmamış, Avrupalıların izin vermediklerini yapamayacak duruma gelmişti.

Bir konferansımda belirttiğim gibi, KANUNİ OLMAK KOLAYDIR. Timur'un sebep olduğu bunalımı atlattıktan sonra Fatih'le başlayan yükseliş öyle bir yapı ve kadrolar oluşturmuştu ki, 1520 yılında tahta Süleyman değil de kim çıkarsa çıksın, o yüzyıl Avrupalılar tarafından da TÜRK YÜZYILI ilan edilecekti. Bizim Kanuni dediğimize Avrupalılar boşuna MUHTEŞEM dememişlerdir. Buna karşılık Abdülhamit yüz yılı aşan bir sürekli çöküşün mirasını devralmıştı. Üstelik devlet, tarihinin en büyük iflasını yaşamıştı. Yüzyılın başından beri de Avrupa'nın yayılmacı devletleri Osmanlı topraklarını nasıl paylaşacaklarının hesaplarını yapmaktaydılar. Paylarına düşen yerler üzerinde anlaşmaya varabilseler daha 19. yüzyılın ortasında Devleti Âliye'yi tarihe gömebilirlerdi. Yani yeni sultanın çözmesi gereken sorunlar son derece karmaşıktı. Kısacası, ABDÜLHAMİT OLMAK GÜÇTÜR.

Avrupalıların çok istedikleri V. Murat tahtta kalsaydı, kardeşinin yaptıklarını yapabilir miydi?.. Sanmıyoruz. Zaten bu yüzden Murat'ı geri getirmek için büyük çaba sarfedilmiş ve Abdülhamit'e en ağır suçlamalar, hakaretler yönetilmiştir. Hiç de lâyık olmadığı halde tarihin en çok aşağılanan hükümdarları arasında yer almasında, bu 'Hasta Adam' denilen devletin ömrünü uzatan, dirilmesini sağlamaya çalışan hükümdar olması başrolü oynar. Lideri bulunduğu inancın alçaltılmaması için sarfettiği çabalar, hiç de saldırgan olmadığı halde, en ağır şekilde eleştirildi. Üstelik İslam tarihinde hiç rastlanmamış şekilde gayri-Müslim güçler, halifeyi kendileri belirlemek ve İslamı yönetmek çabası içine girmişlerdi. Bunlara doğal karşıtlığı ise haddini aşmak olarak değerlendirildi. Hem de maalesef İslam aleminin içinden de gelen katkılarla. Yüzde 90'ı sömürgeleşmiş İslam dünyasında bir ortak eylemin imkânsızlığının bilincinde olarak, en azından duygusal bir dine bağlılık, bir İslami dayanışma gayretlerine de destek bulamadı.

Diğer yandan Osmanlı yönetiminin kendisinden önce benimsediği bir ilkeyi devam ettirmekte kararlı davrandı. Pek az imparatorluk batış sürecinde yeni bir yapılanma arayarak yok olmaktan kurtulmaya çalışmıştır. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasıyla fiilen başlamış olduğunu kabul ettiğimiz Tanzimat, yani çağdaşlaşma girişimi, devlete ve topluma, geleneksel yapıdan ayrılıp yeni bir nitelik kazandırarak varlıklarını sürdürmeyi sağlama hedefini güdüyordu. Abdülhamit, bir yandan inancından kopmamaya özen gösterirken, diğer yandan Tanzimat'ın bu hedefinin hız kazanmasına da en çok katkıda bulunan sultan olmuştur. Jön Türk kadroları, onun gelişmelerine özel özen gösterdiği çağdaş eğitim kurumlarında yetişmişlerdi. Aldıkları eğitim gereği, daha da ileri adım atma yanlısı olmaları doğaldı. Örgütlenme olanağına kavuşmaları da, Abdülhamit'in devletin ömrünü uzatmayı sağlayan politikası sayesindedir.

Bütün bunları, onu evliya kusursuzluğu içinde sunmaya çalışan mantık çerçevesinde değerlendirmek amacıyla söylemiyoruz. Toplumumuzun "Uzun-süre" anlayışı içindeki değerlendirilmesinde, rolü bu şekilde belirmektedir. Ancak eleştiriye değer hiçbir yanı yoktu gibi bir iddiada bulunmak niyetinde de değiliz. Ona yakıştırılan kızıllık, katillik ve benzeri saçma damgaları ciddiye alamayız. Buna karşılık baskıcı, diktatör eğilimli, tek adamcı, sansürcü, hafiye kullanıcı lider niteliği inkâr edilemez. Bu alanlardaki uygulamalarının da kendisinden sonraki dönemleri etkilediği inkâr edilemez.

Ancak sormak gerekiyor: Yerinde başkası olsaydı farklı mı davranırdı? İlk kez meclis uygulamasıyla karşılaşan toplum, bunu demokratik bir anlayış içinde olumlu bir şekilde devam ettirebilir miydi? 32 yıl sonra İttihatçıların kurdukları meclisin siyasetteki anarşiyi nasıl yükselttiğini hepimiz biliyoruz. Avrupa'da hazmı yüzyıllar alan basın özgürlüğünün bir kuşakta gerçekleşecek şey olmadığını da yine aynı örnek önümüze sermiştir. Bununla iyi yaptığını söylemek istemiyoruz. Davranışın kaçınılmazlığını belirtiyoruz. Ama bütün sorumluluğu sadece Abdülhamit'e yükleyip, ona destek veren devlet erkânını temize çıkaramayız. Unutmamak gerekir ki Abdülhamit her konuda çevresin-

deki uzmanlara fikir danışır ve verdiği son kararlar daima onlardan birinin önerilerini taşırdı. Anayasanın tekrar uygulanması ve meclisin toplanması kararını verdiğinde sınırlı bir azınlık dışında (geçici de olsa İttihatçılar da dahil) çoğunluğun onayını alması, önceki davranışlarını unutmayı tercih edenlerin çokluğunu gösteriyor.

Açıkçası onun bıraktığı miras sadece borçlardan ve olumsuzluklardan oluşmuyor. Gönüllü olarak bütün günahları üstlenmiş olmasına karşılık, döneminde yapılan hataların tek sorumlusu da o değildir. Ona bırakılmış olan miras öyleydi ki, yerinde kim olursa olsun aynı çıkınazlara düşecekti.

Bu çerçevede onun saltanatını, Niyazi Berkes'in değerlendirmesiyle incelemek gerektiğine inanıyoruz: "Abdülhamit rejimi, halkın iradesine karşı tek bir adamın zorla koyduğu bir rejim değildi; Abdülhamit rejimi kendini zorunlu kılan koşullar altında biçimlenmiştir."

Bir kere daha yineleyelim:

"KANUNİ OLMAK KOLAYDIR - ABDÜLHAMİT OLMAKSA ÇOK GÜÇ."

BELGELER

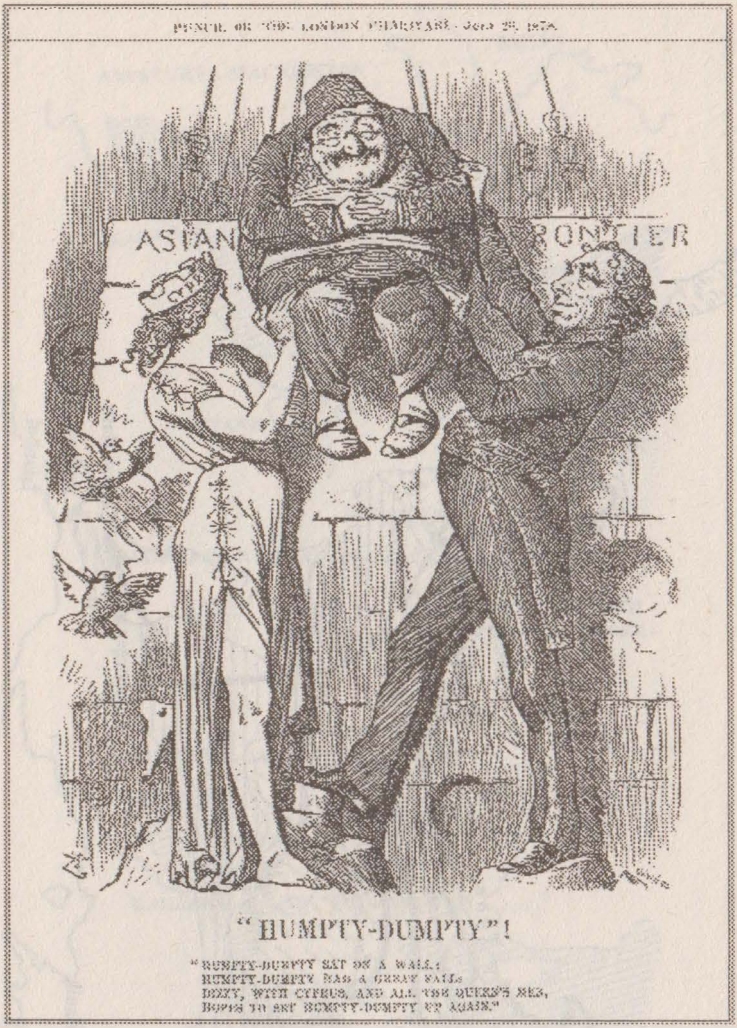

El Gazi Sultan Abdülhamit Hanı Sani
(Abdülhamit'in tuğrası)

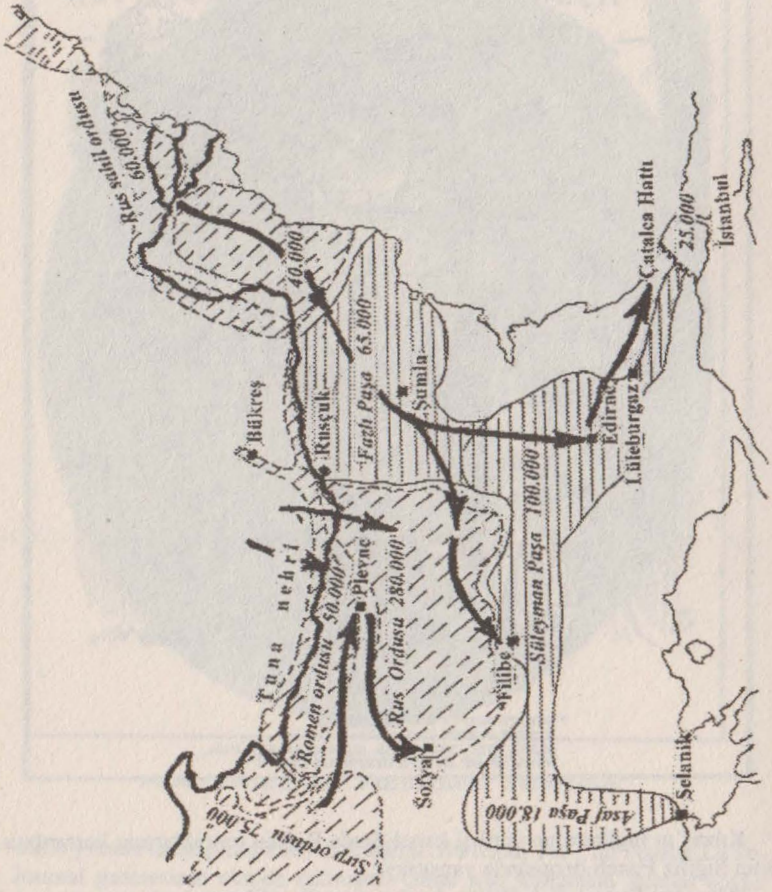
ABDUL-HAMID KHAN
Souverain de l'Empire ottoman

1876 yılında tahta çıktığında Abdülhamit. Bu resim 1897'de Fransız Le Petit Journal gazetesinin ekinde çıkmıştır. Onun için kullanılan sıfatlar şöyle: "Akıllı, bilgili ve hiç şüphesiz hiçbir uyruğunun olmadığı kadar çalışkandır; iyi eğitim görmüş zekası kolaylıkla modern fikirlere açılır. Umut ederiz ki, Doğu tarafında beliren bulutlar, özellikle dünya barışı açısından kısa zamanda dağılırlar." Açıkça gazete, Ermeni ayaklanmaları ve Yunanlıların Girit için savaşa kalkışacak gerginlik yarattığı bir dönemde, barış için ona umut bağlanmaktadır.

Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilişi karşılığında Balkan topraklarının kurtarılmasının İngiliz Punch dergisinde yansıtılışı:

"Humpty-Dumpty" (=Düşüp kırılınca tamir edilemeyecek şey, yumurta) başlıklı karikatürün altındaki yazıda şöyle deniyor: "Yumurta bir duvarın (Asya sınırı) üzerinde oturuyordu; büyük bir düşüş gösterdi; Kıbrıs'la sersemlemiş yumurtayı Kraliçenin bütün adamları tekrar ayağa kaldırmayı umuyorlar." Kadın Kıbrıs, erkek İngiltere başbakanıdır.

93 Harbi diye ünlü 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı'nda, Balkanlardaki askeri hareketlerin yönelişi

1878 BERLİN ANLAŞMASINA GÖRE BALKANLAR

TEORİK OLARAK OSMANLI TOPRAĞI SAYILAN AMA KAYBEDİLMİŞ YERLER

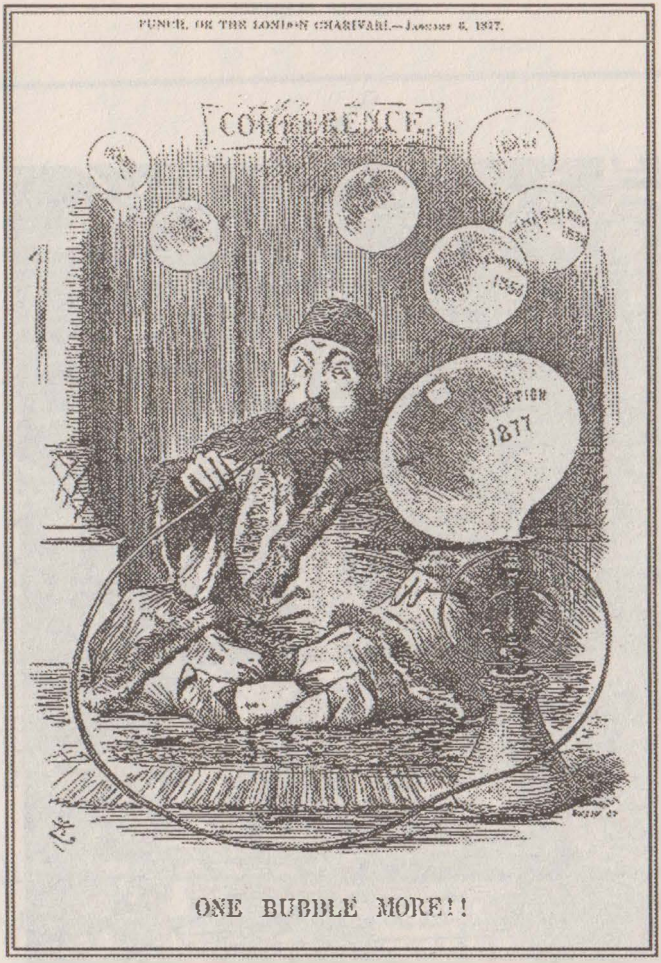

1878 AYASTAFANOS ANLAŞMASINA GÖRE BALKANLAR

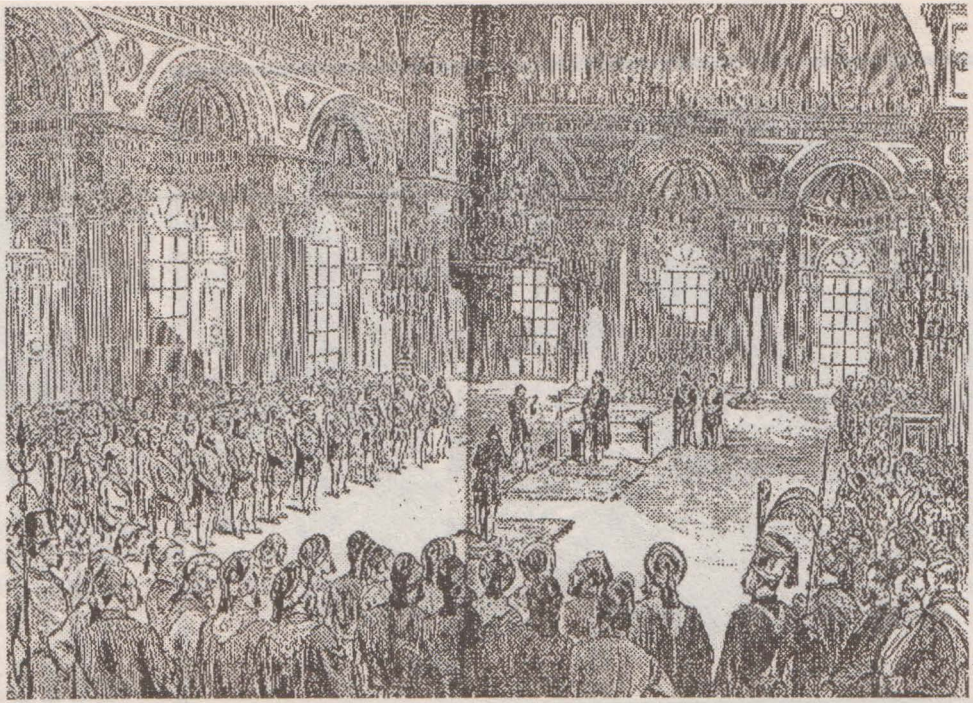
OSMANLI TOPRAKLARI

Abdülhamit'in Masonları politikadan uzaklaştırmadaki başarısı, o vasıta ile Osmanlı'nın içini karıştırmayı tasarlayanları çok rahatsız etmiştir. 1890'larda İtalya Büyük Doğusu'nun Büyük Üstadı olan Ernesto Nathan'ın sultanın koşullarını kabul edişi, bir İtalyan yayınında bu şekilde resmedilmiştir.

Peşin hesaplı Avrupa devletleri, Osmanlı'nın göze aldığı çağdaşlaşma girişimlerini ciddiye almamayı ilke edinmişti. 23 Aralık 1876'da Avrupa Devletleri temsilcileriyle İstanbul'da düzenlenen konferansta Midhat Paşa'nın Birinci Meşrutiyet'i getiren Kanunu Esasi'nin ilanını bildirmesine tepkileri "çocuk oyuncağı" demek olmuştu. Bu görüşü ifade edenler arasında hâlâ bir anayasası ve parlamentosu bulunmayan Rusya'nın diplomatı da vardı. 6 Ocak 1877 tarihli İngiliz Punch mizah dergisi "Bir balon daha" lejantlı karikatüründe, 1839 Hattı Şerifi ve 1856 Hattı Hümayunu'na ek olarak son balonun 1877 anayasası olduğunu belirtiyor.

19 Mart 1877 günü Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan törende, ilk Meclisi Mebusan'ın açılış nutkunu, sultanın huzurunda Küçük Said Bey'in (sonra sadrazam) okuyuşu.

— Le gouvernement ottoman continue à se démener.

(*Chout*, de Saint-Pétersbourg, 1901.)

(*) Le Prussien tirant les fils du pantin turc qu'il agite à son gré.

İngiltere, Fransa, Rusya gibi sömürgeci devlet olmadığı düşüncesiyle Abdülhamit Almanya'ya yaklaştı ve Avrupa dengesi içinde lehine kullanmaya çalıştı. Bunun sonucu, Osmanlı Devleti'nin her davranışını Almanya'nın belirlediği şeklinde bir düşüncenin yerleşmesi olmuştur. Sen Petersburg'da yayınlanan Rusların Chout isimli mizah dergisinde, Abdülhamit kuklasını Alman'ın oynatması şöyle değerlendiriliyor: "Osmanlı hükümeti çırpınmaya devam ediyor." (Yıl: 1901)

Osmanlı Devleti'nin ömrünü uzatan, geniş topraklarının paylaşılmasında Avrupalıların anlaşmaya varamamaları olmuştur. Le Grelot isimli Fransız mizah dergisinin 21.2.1897 tarihli sayısının kapağı "Bir İmparatorluğun Parçalanması" konusuna ayrılmıştı. Yatağa yatmış 'Hasta Adam' pozundaki Abdülhamit'in göğsünde İstanbul kılıcı, iki ayağının altında Tesalya ve Makedonya yazıları, iki yanında ise Tuna ve Mısır kaseleri vardır. Çevresinde bütün Avrupa devletleri birbirleriyle boğazlaşmaktadır.

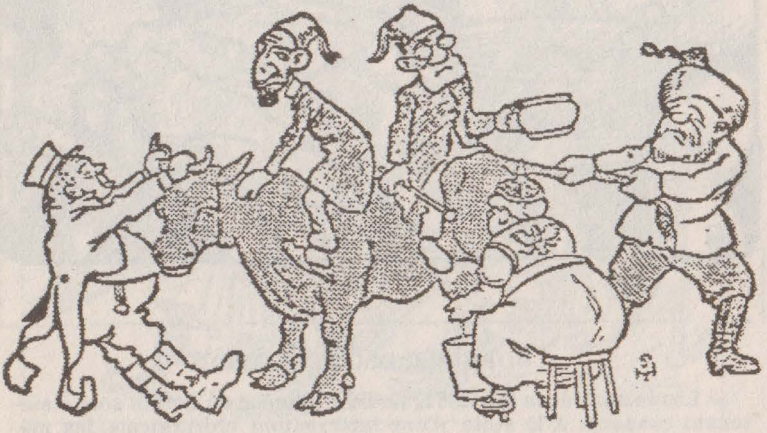

HORRIBLE DÉCOUVERTE

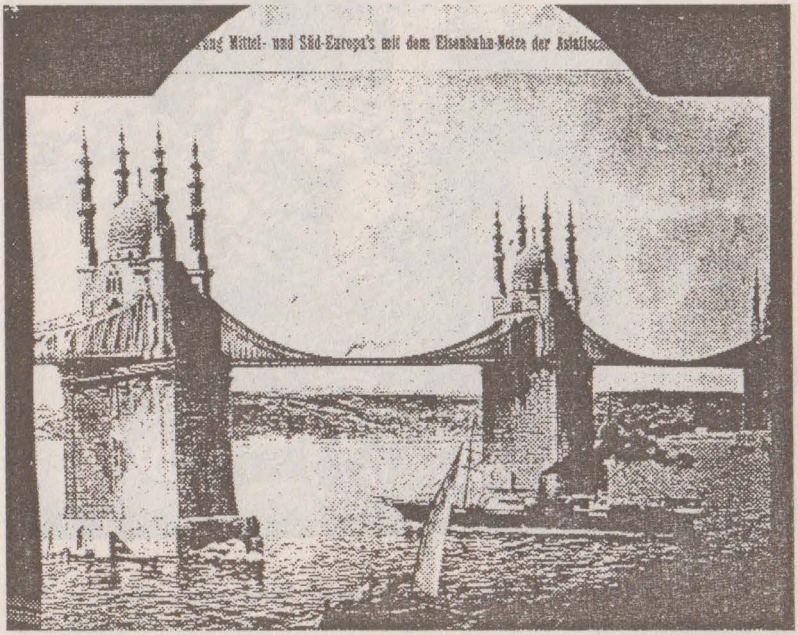
— Les raisons de la terrible maladie d'estomac du Sultan sont maintenant connues. A la suite d'une intervention chirurgicale, les médecins turcs purent, notamment, constater que le pauvre Padischah avait dans l'estomac les ambassadeurs des différentes grandes Puissances.

(*Figaro*, de Vienne, 11 août 1906.)

Viyana'da çıkan Figaro'nun 11.8.1906 tarihli sayısından 'Korkunç Keşif' karikatürü. "Sultanın müthiş mide rahatsızlığının sebebi şimdi artık biliniyor. Tıbbi bir müdahale sonucunda Türk doktorlar zavallı padişahın karnında çeşitli büyük devletlerin elçilerinin bulunduğunu tespit ettiler."

Osmanlı devletinin olanaklarından kendi çıkarları için yararlanmakta kararlı olanlar, bir başkasının bundan yararlanmasını asla kabul edemiyorlardı. Bâbıâli'ce Almanya'ya gösterilen hoşgörülü davranış en sonunda İngiltere'nin de Fransız-Rus ittifakına katılmasını sebep olmuştur. Karikatürde, İngiltere'nin boynuzundan, Rus'un kuyruğundan hareketsizleştirdiği ve üzerinde Abdülhamit ile sadrazamının oturduğu ineğin, Alman tarafından sağılışı gösterilmiştir.

Alınanya ile ilişkilerin yoğunlaşması ve Bağdat demiryolu inşaatının onlara verilmesi bu hükümetin İslam üzerinde yönlendirici bir rol oynama arzusunu artırmıştı. Boğazın üzerinden köprüyle geçip Anadolu'ya uzanacak demiryolu hattının ara kulelerinin camiler şeklinde olması önerisi de onlardan geldi.

2005 yılında Yıldız'da düzenlenen "Osmanlı Saraylarında Sanayi ve Teknoloji Araçları Sergisi"nin tanıtım broşürlerinde kullanılan bu 1890'lara ait illüstrasyon, Abdülhamit döneminde Osmanlı'nın Avrupalı sayılmasının bir kanıtıdır. Fransız, İngiliz, Rus, Alman, Avusturya, İspanya, İtalya ve bütün Balkanlı devlet başkanlarının bindiği otomobil üzerinde Abdülhamit'e de yer verilmiştir. Arabanın üzerinde "Yaşasın barış" kaydını taşıyan bir bayrağın bulunması dikkatlerden kaçmıyor.

Abdülhamit'in serbest piyasa düzenini ama yerli sermayenin oluşmasını arzulayan bir ekonomi anlayışı bulunduğu biliniyor. Bu tutumu, döneminde reklamcılığın büyük ilerleme kaydetmesine zemin hazırlamıştır. Hatta piyasaya kendi resmini ve tuğrasını taşıyan reklamlarla Avrupa mallarının sunuluşuna da rastlanır. Yukarıda bir Alman ve bir Fransız çikolata reklamında kullanılışı görülüyor.

— Kabi-bey, secrétaire d'ambassade et le consul turc à Paris, montrant leurs porte-monnaie vides, font savoir à Yldiz-Kiosque, si leurs appointements ne leur sont pas payés, ils seront forcés de changer de convictions.

(*Chout*, de Saint-Pétersbourg, 1901.)

Memurların bazen aylarca aylık alamadıkları sadece kendilerinin değil, Avrupa çevrelerinin de bildiği bir gerçekti. Rus Chout mizah dergisinin 1901'de yayınladığı karikatürün altında şunlar yazılı:

"Paris'teki elçiliğin sekreteri Kabi Bey ile Türkiye Konsolosu, bomboş cüzdanlarını göstererek Yıldız Sarayı'na, eğer aylıkları verilmezse başka fikirlere hizmet etmeye başlayacaklarını bildiriyorlar." Buna benzer çizimlere Fransız karikatürlerinde de rastlanıyor.

L'INTRANSIGEANT

CINQ Centimes — Paris et Départements — CINQ Centimes

Rédacteur en chef : HENRI ROCHEFORT

L'EUROPE VENDUE AU SULTAN

A quoi a servi le milliard d'Abdul-Hamid

BATAILLE DE DOMOKOS—LES TURCS REPOUSSÉS

Avrupa'daki Abdülhamit nefretinin ilginç bir örneği. Fransa'nın L'Intransigeant gazetesinin 19.5.1897 tarihli sayısının manşeti: "Avrupa sultana satıldı – Abdülhamit'in milyarları neye yaradı" kaydını taşıyor ve Osmanlı ordularının Atina'ya girmek üzere olduğu sırada bütün Avrupa hüzümetleri sultana satılmış olmakla suçluyor. Gazetenin başyazarı kendisine rüşvet teklif edildiğini de iddia ediyor.

Orijinali arşivimizde bulunan bu çizimin kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Her tarafı kırmızı ile çizilen Abdülhamit'i belirlemek için üst ve alta yazılmış yazıların Fransızca olması bunun mutlaka bir yabancı tarafından yapıldığı anlamına gelmemektedir. Üstte "Honny soit qui mal y pense = Kötü düşünene lanet" yazıyor. Altta "Le rouge, ça me connait = Kırmızı, beni tanır" denilmektedir.

Abdul-Hamid (Dessin de J. Veber)

Dünyanın en çok kötülenmiş, suçlanmış hükümdarlarından biridir Abdülhamit. Tabii ki eleştirilecek davranışları vardı, ancak onu eleştirmek için kullanılan sözcük ve simgelerin çok büyük bir kısmının gerçekle ilgisi olmadığını kabul gerekir. Özellikle onu sadece ölüm düşünen bir yaratık gibi tasvir edenlerin, hayatında parmakla sayılacak kadar az idam kararı vermiş bir kimseyi hedef almalarının çarpıklığı inkâr edilemez. Bir zamanlar Ermeni olayları sebebiyle ona Kızıl Sultan lâkabını takanların, bugün neden ondan hiç bahsetmedikleri sorulacak sorudur. Fesch'in 1908'lerin başında yayınlanan kitabında yer alan J. Veber'in bu çiziminde sultanın, isminden bile kan akan biri olarak sunulması, abartmanın kanıtıdır.

PAUL DE RÉGLA

AU PAYS DE L'ESPIONNAGE

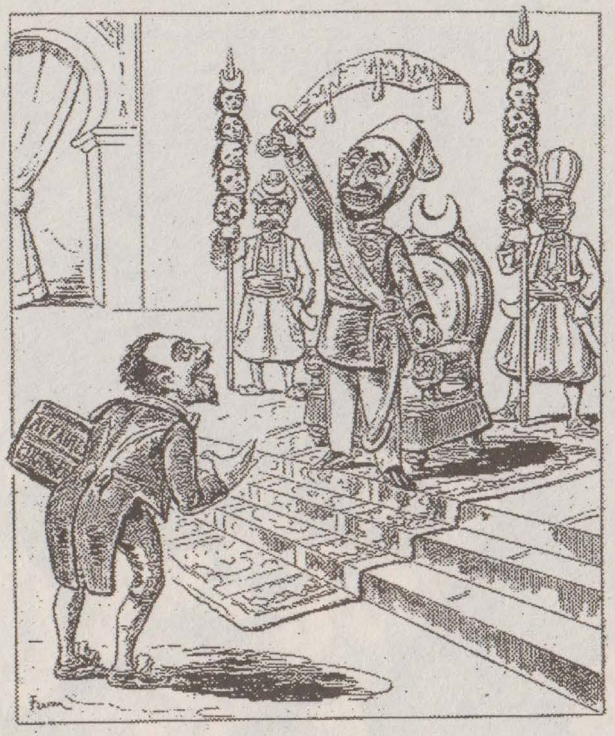

LES SULTANS MOURAD V ET ABD-UL-HAMID II

Un volume in-18, orné de trois photographies du Sultan régnant et d'un portrait de Mourad V, et contenant de curieuses révélations sur l'Empire Ottoman.

En vente chez tous les libraires. Prix : 3 fr. 50.

En koyu Abdülhamit karşıtlarından Paul de Régla'nın 1892'de yayınlanan "Casusluk Ülkesinde" isimli kitabının kapağı.

NOTRE POLITIQUE ÉTRANGÈRE

Hanotaux. — Ah! c'est vous le Turc?... Eh bien, continuez !...

Abdülhamit'i kanlar ve cesetlerle çevrili biri olarak sunma tutkusu 1890'ların sonunda Fransız Le Pilori dergisinde çıkan bu karikatürde de görülüyor. Ancak burada, Fransızlardaki bir özeleştiri de dikkatleri çekiyor. 'Dış Politikamız' başlığını taşıyan çizimde Fransa dışişleri bakanı Hanotaux, Abdülhamit'in önünde eğilip "Ah!. Sen misin Türk? Öyleyse devam et!.." demektedir. Osmanlı sultanına yakıştırılan öldürücülük tutkusuna Avrupalıların da katkısı böylece itiraf ediliyor. O dönemin bir karikatür derleme kitabında bu çizimin altına şu not konmuştur: "Fertom'un bu çizimi özellikle Fransa'nın Girit olayındaki politikasını övüyor. Dışişleri bakanımızı eleştirse de böyle bir derlemede yer almaya değerdir. "Avrupa'nın aynı zamanlarda çeşitli Asya ve Afrika ülkelerinde yaptıklarıyla, Balkanlarda, Kırım'da, Kafkaslar'da kıyıma uğrayan Türk ve Müslümanlardan ise hiç bahis yoktur.

Abdülhamit'i seks ve harem düşkünü tanıtmak için Avrupa'da basılıp piyasaya sürülmüş kartlardan biri.

A YILDIZ-KIOSQUE

— Eh bien, Fatima, est-ce qu'il se rétablit?
— Il a signé dix condamnations à mort..., la vie semble vouloir revenir.

(*Humoristische Blätter*, de Vienne, 15 août 1906.)

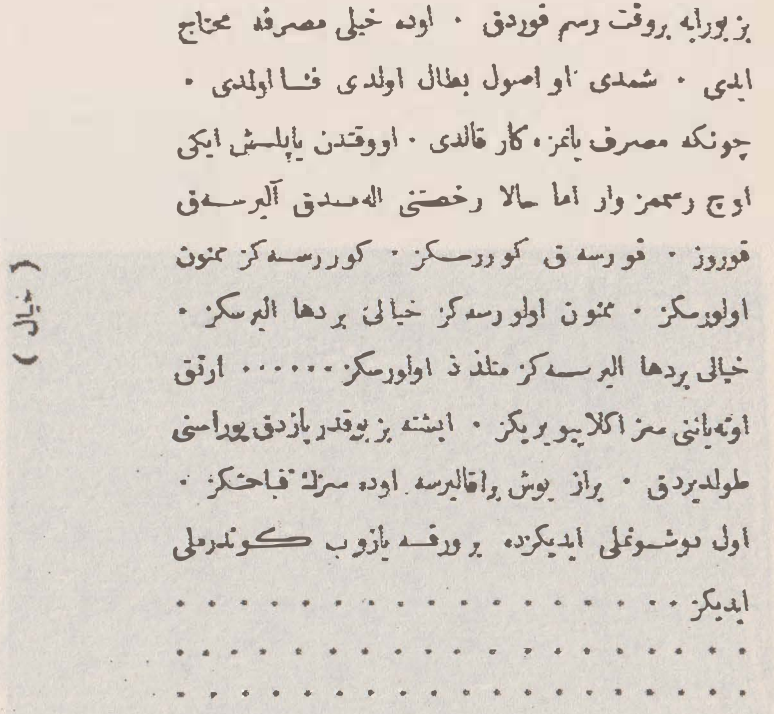
Abdülhamit'i bütün yaşamı harem ve cinayetten ibaretmiş gibi gösterme saçmalığının tuhaf bir örneği. Avusturya'nın Humoristische Blaetter dergisinden 'Yıldız Köşkünde' başlıklı karikatür: (1906)

— Fatma, kendine geliyor mu?

— On ölüm kararı imzaladı... Biraz iyileşmeye başladı.

Basın sansürüne büyük bir ivme veren Teodor Kasap'ın Hayal dergisinde 1877'de yayınlanan karikatür. Hacivat'ın "Nedir bu hal, Karagöz" sorusuna onun yanıtı: "Kanun dairesinde serbesti..."

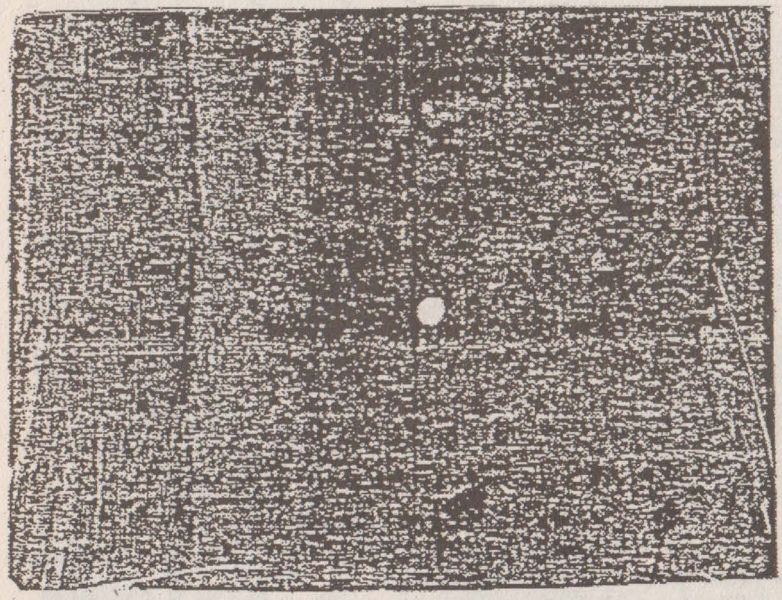

بز بورایه بر وقت رسم قوردق . اوده خیلی مصرفه محتاج
ایدی . شمدی او اصول بطال اولدی . فنا اولمدی .
چونکه مصرف یانمزه کار قالدی . اووقتدن یاپلمش ایکی
اوچ رسممز وار اما حالا رخصتنی آله مدق آلیرسه ق
قورورز . قورسه ق کوررسکز . کوررسه کز ممنون
اولورسکز . ممنون اولورسه کز خیالی بر دها آلیرسکز .
خیالی بر دها آلیرسه کز متلذذ اولورسکز . . . . . . ارتق
اوته یانینی سز اکلایویریکز . ایشته بز بو قدر یازدق بوراسنی
طولدیردق . براز بوش براقیلیرسه اوده سزک قباحتکز .
اول دوشونملی ایدیکزده بر ورقه یازوب کوندرملی
ایدیکز . . . .

(خيال)

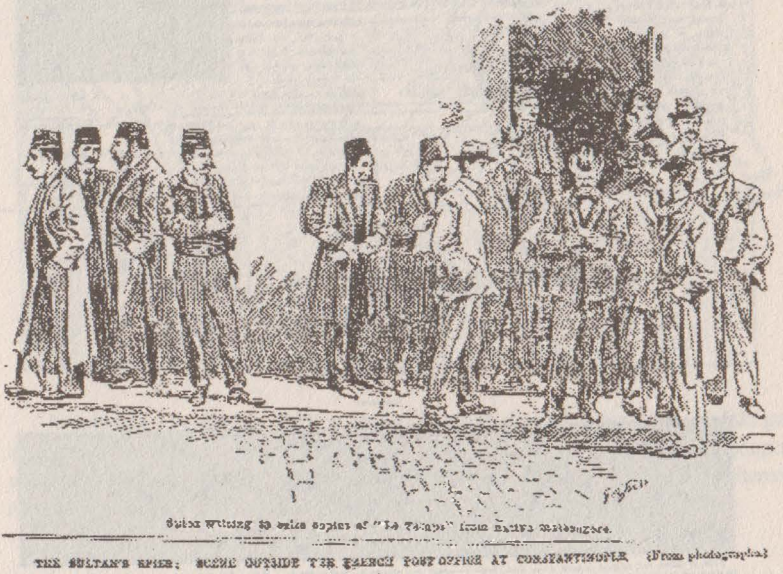
Resim ve karikatürün ruhsata bağlı hale gelişinin 1877 yılı Hayal dergisinde anlatılışı. Ters konmuş olan yazı şöyle:

"Biz buraya bir vakit resim korduk. O da hayli masrafa muhtaç idi. Şimdi o usul battal oldu. Fena olmadı. Çünkü yanımıza kâr kaldı. O vakitten yapılmış iki üç resmimiz var ama hâlâ ruhsatını alamadık. Alırsak koruz. Korsak görürsünüz. Görürseniz memnun olursunuz. Memnun olursanız Hayal'i bir daha alırsınız. Hayal'i bir daha alırsanız mütelezziz olursunuz... Artık öte yanını siz anlayıveriniz. İşte biz bu kadar yazdık burasını doldurduk. Biraz boş bırakılırsa o da sizin kabahatiniz. Evvel düşünmeli idiniz de bir varaka yazıp göndermeli idiniz.............

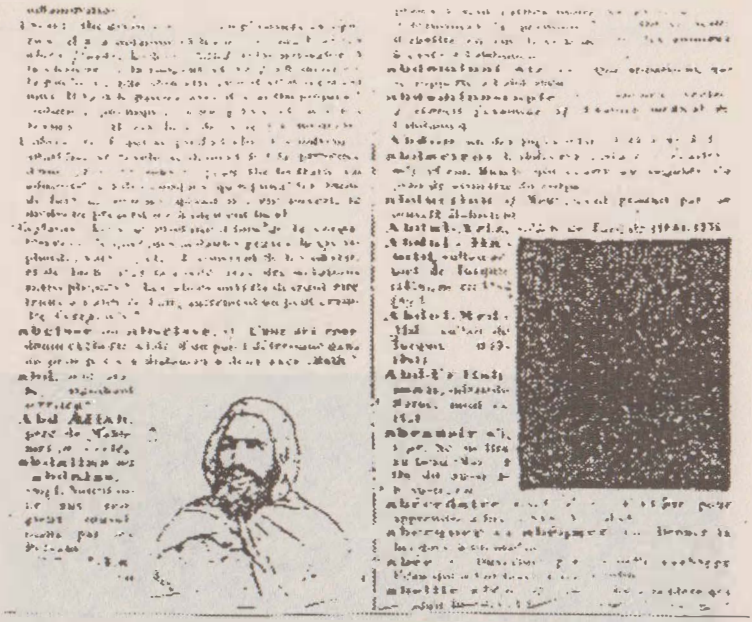

— رخصت المیلرایبلك کلمیك تحفیف اویرطرفی بامارز .

Yine Hayal'den: "Yalnız sayfanın üstünü dolduran ortası delikli siyah metnin altında şunlar yazıyor: "Ruhsat alabilir isek gelecek nüshaya öbür tarafını basarız."

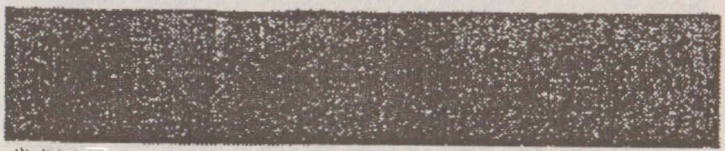

İngiliz Daily Graphic gazetesinin 9.12.1898 tarihli sayısında "Sultanın Casusları (Hafiyeleri)" başlığı altındaki yazıda, Girit'in kaybı konusundaki haberlerin halka ulaşmaması için yabancı gazeteleri satan ve dağıtanların şiddetli bir kontrol altında tutulduğu kaydediliyor. Altındaki resimde de yabancı postahaneye giremeyen hafiyelerin, kapıda bekleyip gazete alanları tutuklamaya çalıştıkları belirtilmiş.

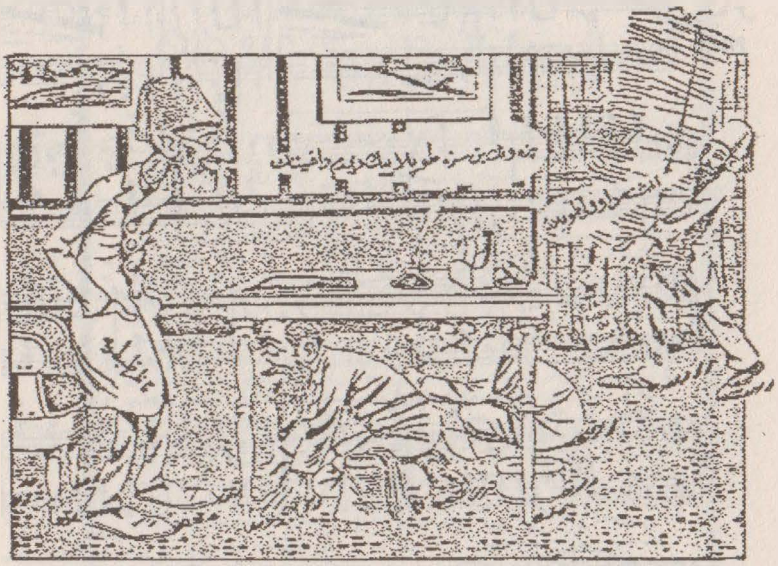

DÉPENDANCES DE LA TURQUIE

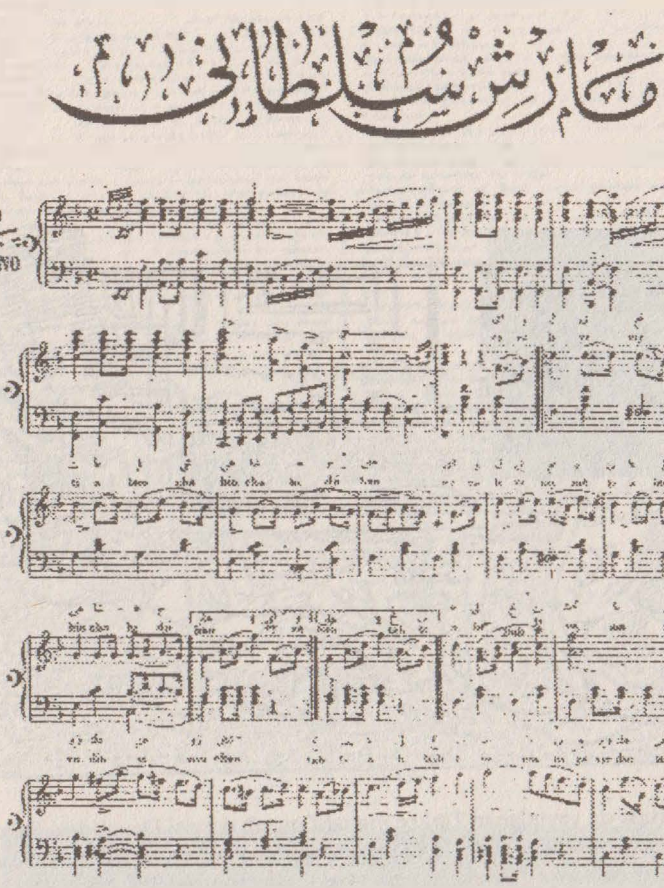
Crète (île de)

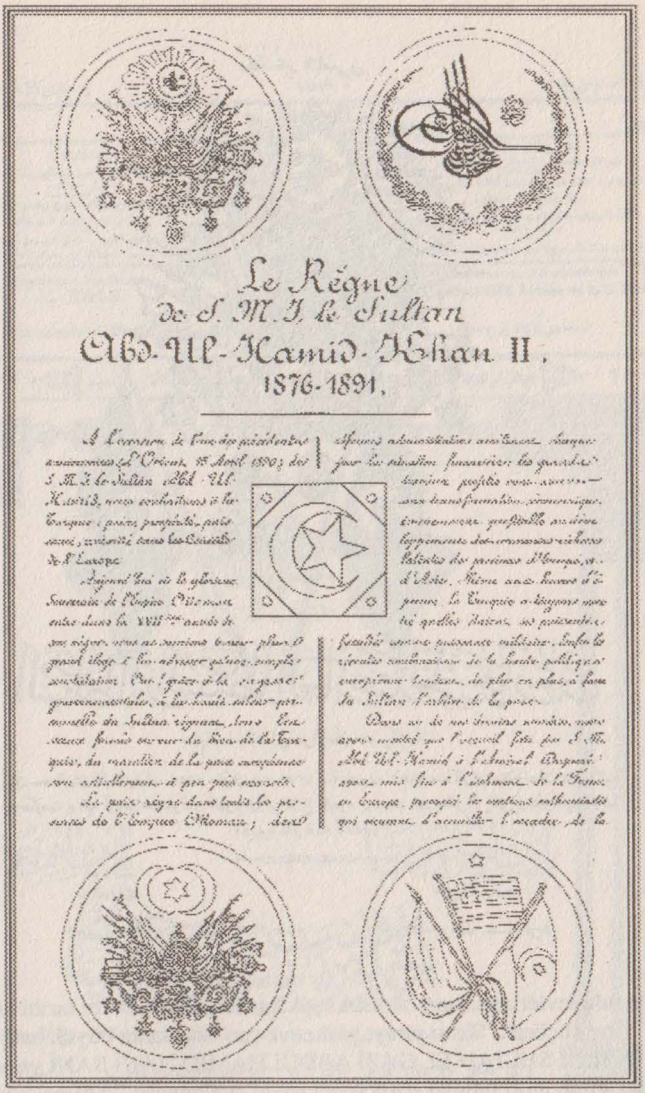
İthal edilen yabancı kitaplar üzerinde sansür uygulaması. Üstte Armand Colin sözlüğünde Abdülhamit'in siyah mürekkeple kapatılmış resmi. Altta, Bottin kitabında, 1899'da Girit adasına tanınan özerkliği açıklayan kısım sansürce yine siyah mürekkeple kapatılmış.

Avrupa'da yayınlanan Türkçe muhalif mizah dergisi Davul'dan. Sağda gazete yüküyle yürüyen adam 'İşte Davulu topladık' diyor. Solda ayaktaki Zaptiye Nazırı bağırıyor "Pezevenk ben size toplayın demedim, dağıtın." Görevli memurlar, lâzımlıklarını almış masanın altına saklanmışlar.

"Marşı Sultani" ya da "Hamidiye Marşı" adı verilen müziğin piyano için notası. Marşın sözleri, Arap ve Latin harfleriyle, soldan sağa doğru, ilgili notaların üzerine yazılmıştır: "Ey velinimeti âlem, şehinşahı cihan / Ey ... tahtı âli-i Osmaniyan / Verdin tahtı âli bahtı Osmaniye izzü şan / Saye-i lütfu hümayunla alem kâmran / Saltanatınla çok zaman Sultan Hamit zevk it heman / Çok yaşa ey padişahım devletinle çok yaşa.

Le Règne
de S. M. I. le Sultan
Abd-Ul-Hamid-Khan II.
1876-1891.

Nikola Nikolaidis adlı Rum tarafından Paris'te Fransızca çıkarılan ve sultandan maddi yardım gördüğü bilinen "L'Orient = Doğu" gazetesinin 31.8.1891 tarihli sayısında, Abdülhamit'in tahta çıkış yıldönümü vesilesiyle yayınladığı ek. Sultanın tuğrası, Osmanlı armasının yanısıra Türk-Yunan dostluğunu ifade eden bir çizimin de varlığı dikkatlerden kaçmıyor.

مصور تاريخ حرب

اريكه پيراى شوكت وشانه

السلطان ابن السلطان الغازى عبد الحميد خان ثانى

ادام الله اجلاله الى اخر الزمان حضرتلرينك

زمان سعد اقتران ظل الهيلرنده ١٣١٤ سنهٔ هجريه و ١٣١٣ سنهٔ روميه و ١٨٩٧ سنهٔ افرنجيه سنده دولت عليهٔ عثمانيه ايله حكومت يونانيه آره سنده سرتاى ظهور اولوب تاريخ ملينزه بر مبحث مهم مظريت بخش وعلاوه ايدين وقعهٔ اخيريه دائر قمه آلتدر

محرولری

وجيهى ورفقاسى

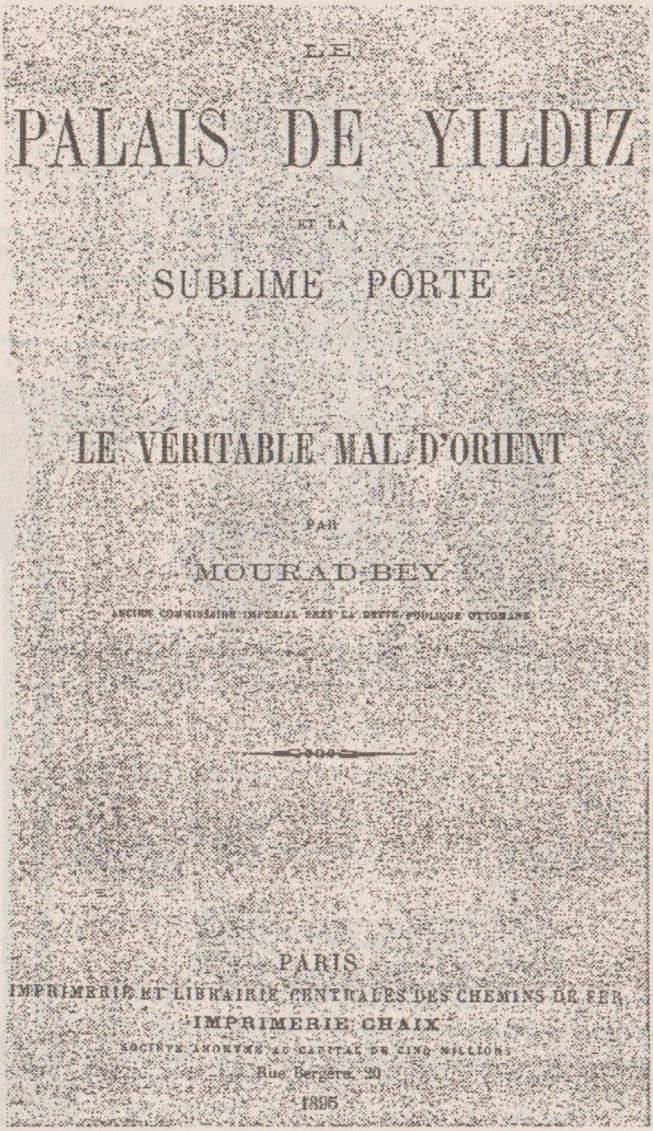
طابع وناشرلری

احمد جودت حسن فريد

Osmanlı devlet armasının altına küçük harflerle "Musavver tarihi harb" yazılmış. Yine küçücük "Tahtı pirayı şevket ve şan"dan sonra büyük harflerle EL SULTAN İBNİ SULTAN EL GAZİ ABDÜLHAMİD HANI SANİ yazıyor. Kitabın içeriği ile ilgili bilgiler daha sonra şöyle sıralanıyor: "Adamallahu iclalehu ilel ahir el-zeman hazretlerinin zaman saidi iktiran zıllillahilerinde 1314 sene-i hicriye ve 1313 sene-i rumiye ve 1897 sene-i efrenciyesinde devleti Âliyei Osmaniye ile hükümeti Yunaniye arasında sernümayı zuhur olub tarihi milliyemize bir mebhası mühim muzafferiyet bahş ve ilave eyleyen vakıayi ahireye dair." Kısacası 1897 Yunan yenilgisini işleyen kitap 'Vecihi ve arkadaşları' tarafından yazılıp 1898'de basılmış.

1903'de tahta çıkışının 27. yıldönümünde Terakki dergisinin kapağında "Padişahım çok yaşa" yazısı. En alttaki şiir: "Şehinşahı muazzam hazreti Faruk Osmani / Seriri saltanatında ömr ve ikbalin mezid itsün / Vekili mefharı âlem muayini şer'i hakani / Cihangir eylesin mevla ebed Abdülhamid Hanı."

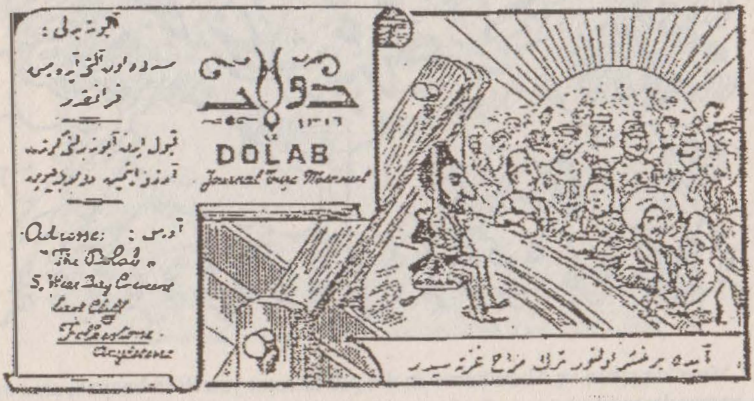

Mizancı Murad'ın 1895'de Paris'te bastırıp yabancı politikacılara dağıttığı Fransızca "Yıldız Sarayı ve Bâbıâli Gerçek Doğu Hastalığı" isimli kitapçığın kapağı.

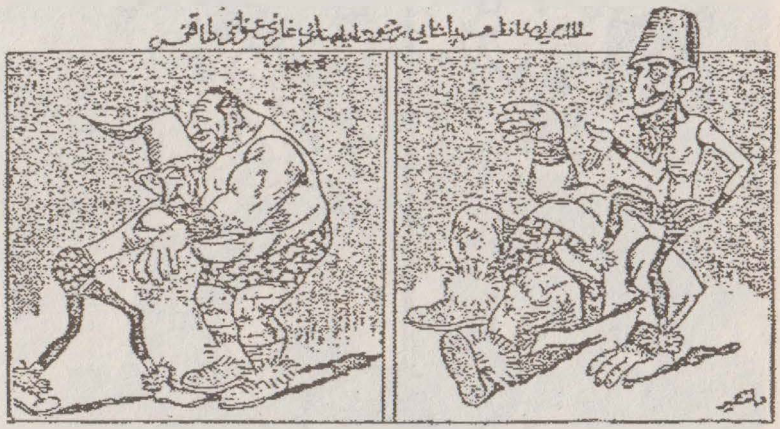

Mısır'da çıkan ve Abdülhamit'in din politikasını yeterli bulmayan, ama aynı zamanda çağdaşlaşma adımları atılmasını da isteyen Cemiyeti İttihadiye-i Çerakise gazetesinin kapağında "Nasrun min allah ve fethün karib" kaydının bulunması dikkatlerden kaçmıyor.

Abdülhamit aleyhtarı yayınlarıyla tanınan iki Türkçe mizah dergisi. İsviçre'de Cenevre'de çıkan Tokmak ile İngiltere'de Folkestone'da çıkan Dolab.

Avrupa'da yayınlanan Jöntürklerin mizah dergisi Davul'da "Sultan Hamid'in Hafız Hasan Paşa'yı yenip Gazi ünvanını takınması" karikatürü. Abdülhamit'in hep kendini öven yayınlarına tepki olarak yapılmış bu çizimin altında şu kayıt var: "Hasan Paşa eski bir hamaldır ve şimdi sultanın hapishane gardiyanıdır." Bununla 7-8 Hasan Paşa'ya atıfta bulunulmaktadır.

Davul'un Abdülhamit'in Avrupa politikasına hem övgü hem de yergi karikatürü. Sultan'ın burnunun üzerine yerleştirilmiş olan cambaz pervanesinin üzerinde 'Bin kere maşallah' yazıyor. Oynatılan kuklalar bütün büyük Avrupa devletlerini temsil etmektedir. Ancak karikatürün altındaki mısralarda bir gün bu burnun boka batacağı da belirtiliyor.

Abdülhamit'in meclisin açılışına gidişini gösteren resim. Arka planda büyük bir kalabalığın varlığı, halkın gösterdiği ilginin derecesini kanıtlamaktadır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, o zamana kadar yasak olan sultan resmini basma yasağı kendiliğinden kalkar. Kartpostal olarak piyasaya sürülen bu resim anayasanın yürürlüğe girişinin ilanından sonra sultanın Selamlık resmine gidişi sırasında çekilmiştir.

THE ADOPTED FATHER.

ABDUL HAMID. "WELL, IF ANYONE HAD TOLD ME A YEAR AGO THAT I SHOULD COME TO THIS!"

[The new Turkish Parliament assembled on December 17.]

İngiliz Punch dergisinin Osmanlı Meclisinin toplanmasını değerlendirişi. "ÜVEY BABA - Kim diyebilirdi ki bir gün bu duruma geleceğim?" (23.12.1908)

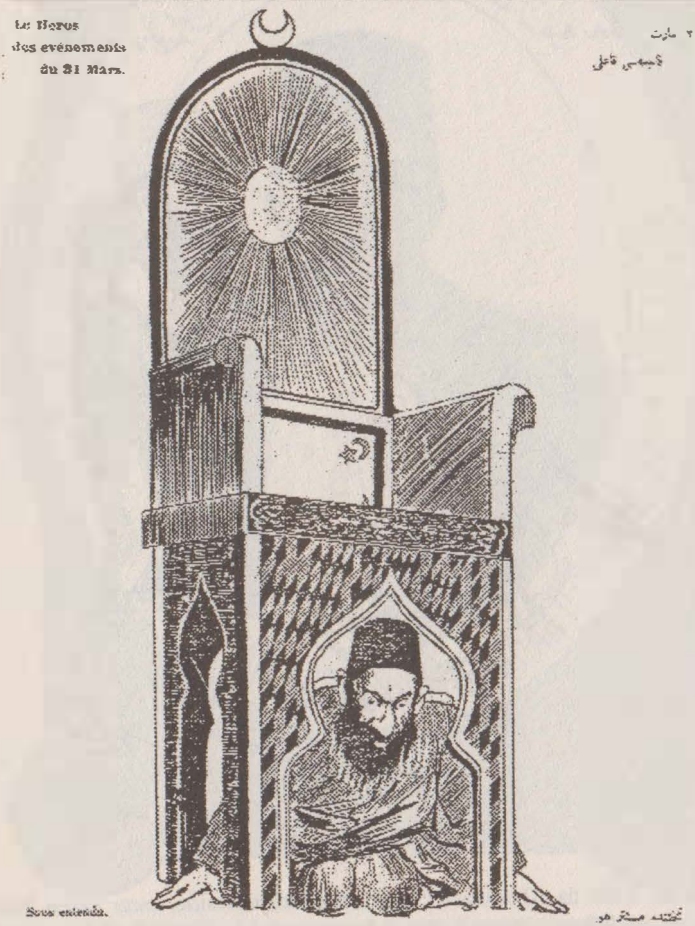

Abdülhamit'in tahttan indirildikten sonra yayınlanan resmi. Üzerinde şunlar yazıyor: Sultan İkinci Abdülhamit Han - Doğum tarihi 1258 - Cülus tarihi 1293 - Müddeti saltanatı 34 - Tahttan iniş tarihi 1327.

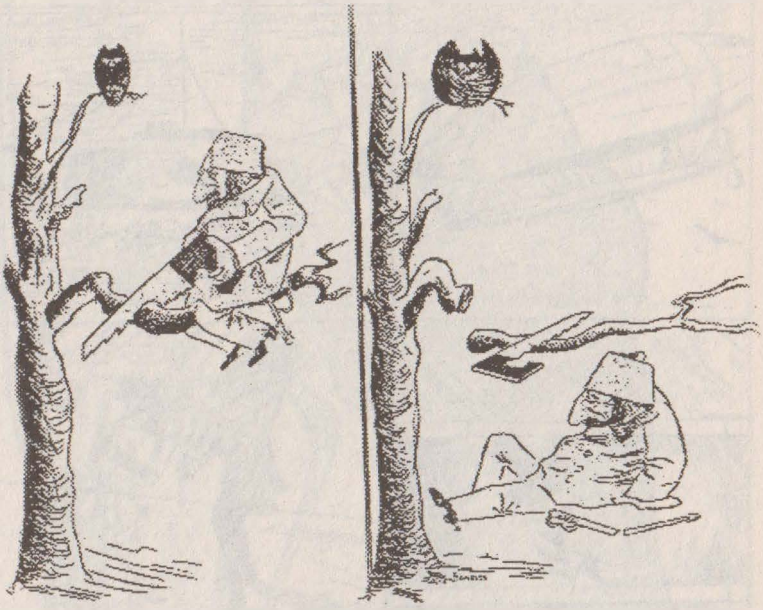

Nisan 1909'da Abdülhamit'in tahttan indirilmesine karar veren Meclisi Milli'ye, Abdülhamit'in yedi kere sadarete getirdiği Küçük Said Paşa'nın başkanlık etmesi karşısında Kalem'in karikatürü, Yukarda "Yaşasın Brütüs" yazıyor. Altta ise Abdülhamit, Sait'e sesleniyor: "Sen de mi Brütüs!"

قلم

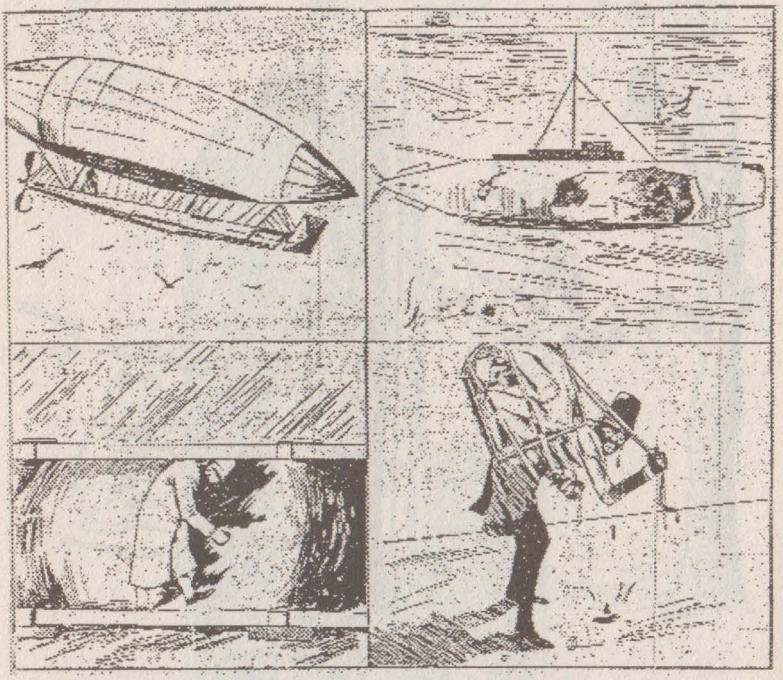

Kalem'in Haziran 1909 sayısında, ayaklanmadan sorumlu tutularak "31 Mart faciası faili" lejandıyla yayınlanan karikatür.

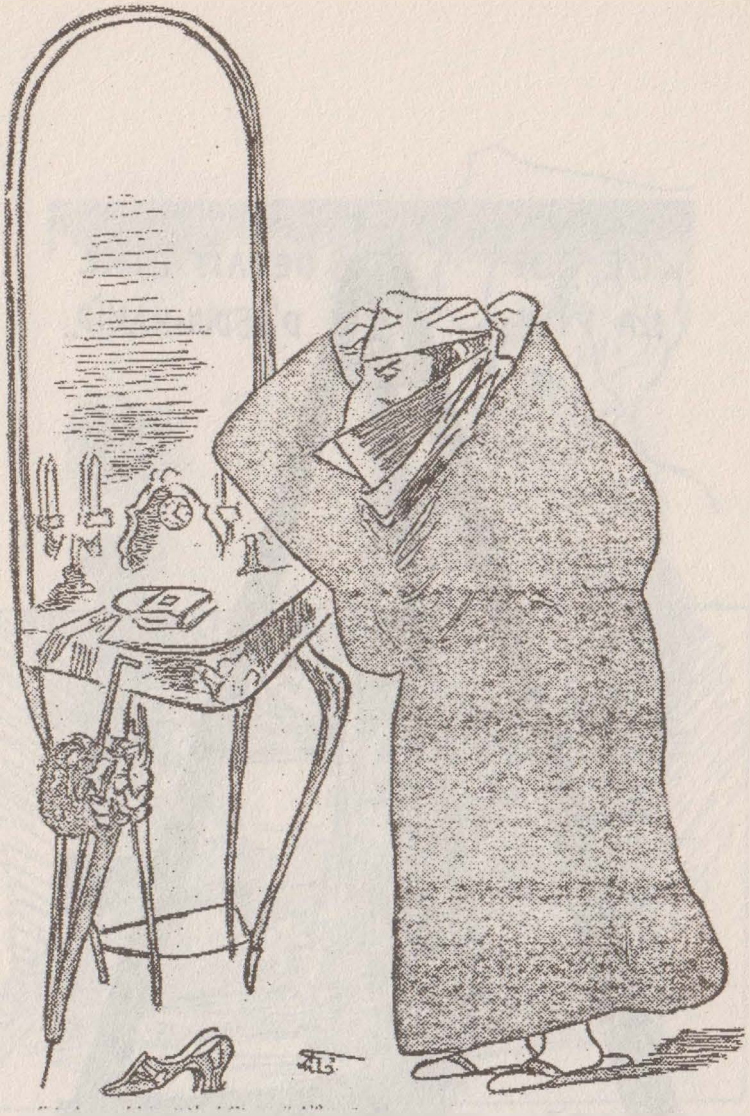

یارامازدر یاراماز
کندی‌دوشن آغلامازْ

Kalem'den, Abdülhamit'in kendi kendini yıktığı tezi: "Yaramazdır, yaramaz / Kendi düşen ağlamaz."

Abdülhamit'e Selanik'ten kaçma projeleri yakıştırıldığı dönemde, Kalem'de çıkan (20.5.1909) "mevkii tatbike konamayan projeler" lejandlı çizim. Balonla, denizaltı ile, tünelden ve hamal sırtında kaçış.

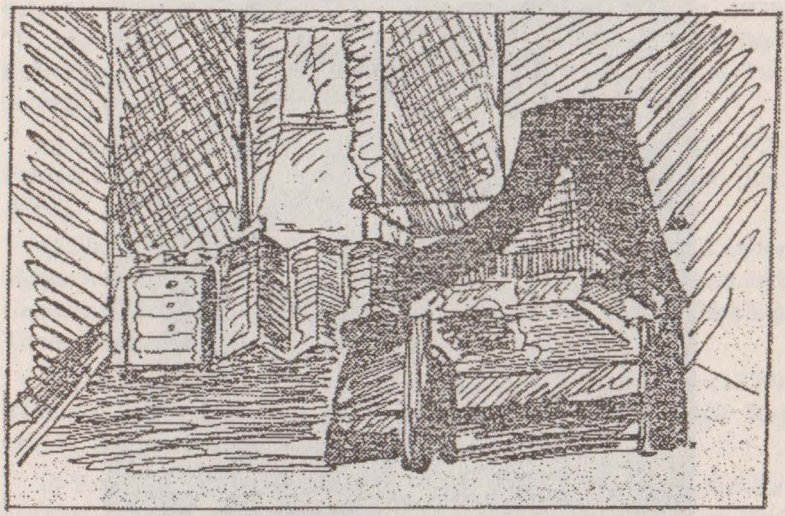
Kelem (15.7.1909) – Türkçe resim altında: Yaşınağı başında / Rastığı kaşında / Onüç ondört yaşında / Vay Küçük Hanım." Abdülhamit'in kaçma öyküleriyle ilgili olarak Fransızca resim altında sultanı şöyle konuşturuyor:

— Yazık! Daha önce kılığına girmeyi akıl edemedim. Hemen beni kaçıracak bir Loti bulurdum."

Yabancılar arasında 31 Mart kadar geçmişinden de suçlu sayıp, Abdülhamit'in sonu böyle olmalıydı" diyerek çizenler de vardı. (Orens, 1909)

Profesör Doktor Akil Muhtar'ın çizgileriyle Abdülhamit ölüm döşeğinde ve Beylerbeyi Sarayındaki ölüm döşeği ve odası (Cumhuriyet, 6.3.1949).

Birinci Dünya Savaşı yenilgisi, maceracılığın yerilmesi ve Abdülhamit'in barışçı politikasının övülmesine sebep oldu. İstanbul'un Efkâr Umumiye gazetesinin 2.8.1919 tarihli sayısında sultan, kucağında "sulhu cihan" çocuğu ile temsil edilmişti.

GENEL KAYNAKÇA

1987'de ilk baskısı yapılan "Abdülhamit Gerçeği"nde başvurulan belge ve eserlerin listesi bölümlere göre sunulmuştu. Bu kısmı aynen aktarıyoruz. Aradan geçen 18 yıl içinde hem kendi araştırmalarım arttı, hem de bu konuda pek çok yeni çalışma çıktı. Bu yeni kaynakçayı ayrı bir bölümde sunuyoruz.

a) Abdülhamit'in düşüncelerini yansıtan belgeler: Abdülhamit'in anıları **(Bozdağ, Selek, Vedat Urfi; Ali Vehbi, M. Kemal İnal** Yayınları); **Devlet ve Memleket Görüşlerim,** İst. 1976, Haz.: **Çetin ve Yıldız;** Abdülhamit Han'ın Muhtıraları, **Mehmet Hocaoğlu,** İst. 1976; "II. Abdülhamit ile ilgili belgeler Yıldız arşivi", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,** 1.II.1969, yaz: **Baha Gürfırat;** "A promise to reform: Two complimentary documents", **Shaw,** *IJMES*, 4 (1973).

b) Arşiv belgeleri: İngiliz Public Record Office (kısalmıştı: FO); Fransız Dışişleri (kıs.: AE); ABD elçilik ve konsolosluk raporları (kıs.: ABD).

c) Süreli yayınlar: Devlet salnameleri; Armenia, Illustrated London News, Journal d'Athénes, Levant Herald, Al Manar, Mizan, Nineteenth Century, l'Orient, Sabah, Stamboul, Le Temps, Tercüman-ı Hakikat, Times, La Turquie, Vakit gazeteleri.

d) Anılar: **Şeyhülislâm Cemalettin** (1336), **Kâmil Paşa** (1329), **Mahmut Celalettin** (1327), **Ayşe Osmanoğlu** (1960), **Reşit Rey** (1941), **Küçük Sait Paşa** (1328), **Tahsin Paşa** (1931).

e) Yayınlar, araştırmalar: **Abdurrahman Şeref,** *Tarih Musahebeleri* (Ank. 1983); **Ahmet Mithat,** *Zübdetül Hakayık* (İst. 1295) ve *Üssü İnkılâb* (İst. 1295); **Ali Haydar Mithat,** *Mithat Paşa* (İst. 1325); **Berkes Niyazi,** *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ank. 1973); **Carter, Findley,** *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire, the Sublime Port 1789-1922* (Princeton 1980); **Childs; W.J.,** *Asia Minor on Foot* (London 1912); **Danişmend, İ.H.,** *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,* c.4 (İst.

1955); **Ebüzziya Tevfik,** *Yeni Osmanlılar Tarihi* (İst. 1973); **Fesch, Paul,** *Constantinople aux Derniers Jours d'Abdulhamid,* (Paris 1907); **İnal, M.K.,** *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar,* (İst. 1940-53); **Karal E.Z.,** *Osmanlı Tarihi* c.VII ve VIIII (TTK yay.); **Kasap, Theodore,** *Lettres à son excellence Said Pacha,* (Paris 1877); **Kuntay, M.C.,** *Namık Kemal,* (İst. 1944); **Kurat, Y.T.,** *Henri Layard'ın İstanbul Elçiliği,* (Ank. 1968); **Langer, William L.,** *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902,* (N. York 1951); **Lewis, Bernard,** *The Emergence of Modern Turkey,* (London 1968); **Mardin, Şerif,** *The Genesis of Young Ottoman Thought,* (Princeton 1962); **Mismer, Charles,** *Souvenirs du Monde Musulman,* (Paris 1892); **Osman Nuri,** *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı* (İst. 1327); **Öke M.K.,** *II. Abdülhamid ve Dönemi,* (İst. 1983); **Pakalın, M.Z.,** *Son Sadrazamlar ve Başvekiller,* (İst. 1940-49); **San Martino, Enrico di,** *Ricordi,* (Roma 1943); **Pears, Edwin,** *Forty Years in Constantinople 1873-1915,* (London 1916); **Shaw, S.J. and E.K.,** *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* c.2 (Cambridge 1978); **Tugay, Asaf,** *Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat,* (İst. 1964); **Whitman,** Sidney, *Turkish Memories,* (London 1914).

Makaleler: **Abu Manneh, Butrus,** "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda Al Sayyadi", *Middle East Studies,* XV/2 (Mayıs 1975); **Akarlı, Engin,** Abdülhamit II (Yayınlanmamış doktora tezi özeti); **Şehsüvaroğlu, Bedi N.,** "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,* no.1; **Uzunçarşılı, İ.H.,** değişik tarihlerde Belleten'de yayınlanmış makaleler: "Midhat ve Rüştü Paşaların tevkiflerine dair vesikalar", "Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları", "Ali Suavi ve Çırağan Vakası", "V. Murad'ı tekrar Padişah yapmak isteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi", "V: Murat ile oğlu Salahattin Efendi'yi kaçırmak için kadın kıyafetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar"; **Woods Paşa**'nın Türkiye anıları, *Milliyet* (Eylül-Ekim 1976).

Masonlarla İlişki

Cannon, B.D., Nineteenth Century Arabic Writings on Women and Society: The Interim Role of the Masonic Press in Cairo, *IJMES* 17 (1985); **Dumont, Paul,** La Franc Maconnerie d'Obedience Française à Salonique au Débbut du XX'e Siècle, *IJMES,* 16 (1984); Harputtizade Hoca İshak, *Şems el Hakika,* İst. 1862; ***Kédourie, Elie,*** "Young Turks, Freemasons and Jews" *Middle Eastren Studies,* 7 (1971) **Koloğlu, Orhan,** "Abdülhamit, Masonluk, Siyonizm ve İttihatçılar", *Tarih ve Toplum,* Mart 1986; **Kudsi-Zadeh A. Albert,** "Afghani and Freemasonry

in Egypt", *Journal of American Oriental Society*, 92/1 (1972); *"Voyages de Mirza Abu Talep Khan en Asie, en Afrique et en Europe pendant les années 1789, 1800, 1801, 1802 et 1803"* (Paris, 1811); **Regla, Paul de,** Au Pays de l'Espionage (Paris, 1892) ve *La Turquie Officielle* (Paris 1890); **Sebottendorf, Rudolf von**, *La Pratique Opérative de l'ancienne Franc Maçonnerie Turque* (çev. Wansard) Belçika 1974; **Soysal, İlhami,** *Dünyada ve Türkiye'de Masonluk ve Masonlar*, İst. 1960.

İslâmcılık Politikası

Abdalaziz M. al Şanavi, "Hadis ceride al bosfor ecipsiyen" *Al Mecelle al Tarihiyya al Mısriyya*, 1960/2; **Abu Manneh, B.,** Sultan Abdulhamid II and the Shariffs of Mecca 1880-1900", *Asian and African Studies*, IX (1979); **Akarlı, Engin,** "Abdülhamid's Islamic Policy in the Arab Provinces", *Türk Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte*, (Hacettepe 1979) ve "Abdulhamid's attempt to integrate Arabs into the Ottoman System"; **Aziz, K.K.,** *Britain and Muslim India*, London 1963; **Benningsen et Quelquejay,** *Les Mouvements Nationaux Chez les Musulmans de Russie*, (Paris 1960); Oeuvres Choisies de Henri de Bornier, (Paris 1913); **Blunt, W.S.,** *Secret History of the English Occupation of Egypt*, (Londan 1907); **Charmes, Gabriel,** *L'Avenir de la Turquie Le Panislâslamisme*, (Paris 1883); **Çaycı, A.,** *La Question Tunisienne et la Politique Ottomane 1881-1913*, (Erzurum 1963) ve *Büyük Sahra'da Türk Fransız Rekabeti 1858-1911*, (Erzurum 1970); **Daniel, Norman,** *Islam Europe and Empire*, (Edinburgh 1966); **Enver el Cündi,** *Tarih Boyunca Emperyalizmin Saldırılarına Karşı İslâm*, (İst. 1981); **India Office Arşivleri** (Londra) L/H olarak işaretlenmiştir; **Israeli, Raphael,** "The Muslim Revival in 19th Century China", *Studia Islamica*, 43 (1976); **Kedourie, Elie,** *Afghani and Abduh, An essay on religious unbelief and political Activism in Modern Islâm*, (London 1966); **Desparmet, J.,** "La Turcophilie en Algérie", *Bulletin de la Société de Géographie d'Alger*, 1916-1917; **Landau, Jacop,** *The Hejaz Railway and the Muslim Pilgrimage* (Detroit 1971); **Ochsenwald, William,** *The Hijaz Railroad*, (Virginia, 1980); **Pakdaman, Homa,** *Djamal-ed-Din Assad Abadi dit Afghani*, (Paris 1969); **Saray, Mehmet,** *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875* (İst. 1984); **Sırma, İ.S.,** II. *Abdülhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, (İst. 1985); **Sırma, İ.H.,** *Osmanlı Devletinin Yıkılışında Yemen İsyanları*, (İst. 1980); **Toros, Taha,** "Geçmiş-

te Türk-Çin İlişkileri", *Milliyet* Haziran 1972; **Tunaya, T.Z.,** *İslâmcılık Cereyanı,* (İst. 1962); **Vatikiotis,** "Muhammed Abduh and the Quest for a Muslim Humanism", *The Islamic Quarterly, IV* (1958); **Wirth, A.,** *Von der Asien und Aegypten Union,* (Stuttgart 1916).

Anayasa, Meclis, Halk-Yönetim

Abadan Y. -Savcı B., *Türkiye'de Anayasa Gelişmelerine Bir Bakış,* (Ank. 1950); **Akarlı, Engin,** "Friction and Discord within the Ottoman Government under Abdulhamid II (1876-1909)", *Boğaziçi Ün. Dergisi,* 7 (1979); **Akşin, Sina,** *31 Mart Olayı,* (İst. 1972); **Akşin, Sina,** "1. Meşrutiyet Üzerine Bazı Düşünceler", Uluslararası Mithad Paşa'nın Aydın Valiliği", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri* (Ank. 1986); **Clician Vassıf Ef.,** *Les Martyres Célébres Son Altesse Midhat Pacha,* (Paris 1909); **Danişmend, İ.H.,** *31 Mart Vakası,* (İst. 1986); **Devereux, Robert,** *The First Ottoman Constitutional Period,* (Baltimore 1963); **Feroz Ahmad,** "The State and Intervention in Turkey", *Turcica,* 16 (1984); **Kaynar, Reşat,** "Eğinli Said Paşa'nın Hatıratında Mithad Paşa'nın Sadaretten Azli ve Memleketten Çıkarılması ile İlgili Açıklamalar", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri;* **Kuran, Ercüment,** Küçük Said Paşa (1840-1914) As a Turkish Modernist, *IJMES,* I.; **Kuran, E.,** "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmet Cevdet Paşa'nın Yeri", *A. Cevdet Paşa Semineri bildiri 1985;* **Kuran, E.,** "Repercussions Sociales de la Réforme de l'Education dans l'Empire Ottoman", *Colloque Int, du CNRS;* **Kuran, E.,** "Tunuslu Hayrettin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", *Töre* (Temmuz 1984); **Kuran, E.,** La Politique d'Abdul-Hamid II Dans la Crise d'Orient, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine,* (Janv.-Mars 1980); **Skender Rizaj,** Midhat Paşa'nın Rumeli'de Vilayetler Kurulmasındaki Rolü, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri;* **Tunaya, T.Z.,** "1876 Kanun-i Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Gerçeği", *Tanzimat Ansiklopedisi.*

Ekonomi-Uluslararası Politika

Blaisdell, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi Düyun-i Umumiye,* (İst. 1979); **Cipolla, Carlo** (ed.), *The Forntana Economic History of Europe,* c.4-5, (London 1973); **Chevallier, Dominique,** "Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century; Syria confronted with the European Economy", **Polk and Chambers,** *Beginning of Modernization in the Middle East*

in the Nineteenth Century, (Chicago, 1968); **Deringil, Selim,** "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882", bildiri; **Deringil, Selim,** "II. Abdülhamit Döneminin Dış Politikasında Hukuk Kavramı", *X. Türk Tarih Kongresi'ne bildiri,* (Ank. 1986); **Eldem, Vedat,** *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* (Ank. 1970); **Earle, E. Mead,** *Turkey the Great Powers and the Bagdad Railway, (N. York 1966);* ***Ganiage, Jean,*** Les Origines du Protectorat Français en Tunisie 1861-1881. (Tunis 1968); **Güran, Tevfik,** "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Kredi Politikası'nın Gelişmesi 1840-1910", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri;* **Koloğlu, Orhan,** "Reval'de Osmanlı Devleti Gerçekten Paylaşıldı mı", *Tarih ve Toplum,* (Aralık 1985); **Lesourd-Gérard,** *Nouvelle Histoire Economique XIX. Siécele,* c.1, (Paris 1976); **C. Mohammed Taha,** Ticara el-esleha Fi Garb Asya, Fars, Afganistan, al Halic al Arabi, *Al Mecelle al Tarihiyya al Mısriyya,* 17 (1970); **M. Moukhtar Pacha,** *La Turquie l'Allemagne et l'Europe,* (Paris 1924); **Mori, Angiolo,** *Gli İtaliani a Costantinopoli,* (Modena 1906); **Mohammad Salman Hasan,** "The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Iraq 1864-1964" *Studies in the Economic History of the Middle East,* M.A.Cook (ed.), (Oxford 1978); **Milgrim, Michael R.,** "The War Indemnity and Russian Commercial Investment Policy in the Ottoman Empire 1878-1914", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri,* **Osman Okyar** (ed.), (Ank. 1975); **Ortaylı, İlber,** *Osmanlı İmpatorluğunda Alman Nüfuzu,* (İst. 1983); **Ortaylı İlber,** *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* (İst. 1983); **Pamuk, Şevket,** *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913,* (Ank. 1984); **Raccagni, Michelle,** *"The French Economic Interests in the Ottoman Empire", IJMES, 11* (1980); **Rausas, Pélissié du,** *Le Régime des Capiitulations Dans l'Empire Ottoman,* (Paris 1902); **Şehsüvaroğlu, Bedii N.** "II. Wilhelm'in Yurdumuzu Ziyaretleri", *Yeni İstanbul* (12-14. VII. 1969) **Sayar, Nihad S.,** *Türkiye İmparatorluk Dönemi Mali Olayları,* (İst. 1978); **Schoenberg, P. Ernest,** "The Evolution of Transport in Turkey under Ottoman Rule 1856-1918", *Middle Eastern Studies,* 13/3 (1977); **Shorrock, Willam I.,** *French Imperialism in the Middle East,* (London 1976); **Thobie, Jacques,** *Les Intérets Economiques, Financiers et Politiques Français dans la Partie Asiatique de l'empire Ottoman de 1895 à 1914,* Tez (Paris I, 1973); **Yunan Lebib Rızk,** Azme al-Akkaba al marufe bi-hadisa taba 1906, *Mecelle al Tarihiyya al Mısriyya,* 13 (1967).

Abu-Manneh, Butrus, "The Christians Between Ottomanism and Syrian Nationalism: The Ideas of Butrus al-Bustani", *IJMES,* 11 (1980); **Antonius, George,** *The Arab Awakening,* (London 1961); **Atilhan, Cevat Rifat,** *İslâmı Saran Tehlike ve Siyonizm,* (İst. 1950); **Aydemir, Ş.S.,** *Enver Paşa,* c.1 (İst. 1972); **Cleveland, W.L.,** *The Making of an Arab Nationalist Sati al-Husri,* (Princeton 1971); **Cromer, Modern Egypt,** (London 1908); **Dawn, C. Ernest,** *From Ottomanism to Arabism,* (Illionis 1973); **Demiroğlu Faiz,** *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller,* (İst. 1955); **Dumont, Paul,** "Une source pour l'Etude des Communautés Juives de Turquie: Les Archives-de l'Alliance Israélite Universelle", *Journnal Asiatique,* 267 (1979)l; **Ergin, Osman,** *Türk Maarif Tarihi,* c.1-5, (İst. 1977); **Caesar Farah,** "Censorship and Freedom of Expression in Ottoman Syria and Egypt", **W. Haddad and W. Ochsenwald** (eds.) *Nationalism in a Non-Nationale State: The dissolution of the Ottoman Empire,* (Ohio 1977); **Galante, Abraham,** "Herzl Chez Abdul Hamid II", *L'Etoile du Levant* (İst. 27.VIII.1948); **Haim, Sylvia G.** (ed.), *Arab Nationalism,* (Los Angeles 1964); **Hanioğlu, Şükrü,** *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi,* (İst. 1981); **Hanioğlu, Şükrü,** *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük 1889-1902,* (İst. 1985); **Hourani, Albert,** *Arabic Thought in the Liberal Age 1798-1919,* (Oxford 1970); **Kandemir, Feridun,** *Jön Türklerin Zindan Hatıraları,* (İst. 1975); **Karpat, Kemal,** *An Inquiry into the Social Foundations of Nationalism in the Ottoman State,* (Princeton 1973); **Kazamias, Andreas M.,** *Education and the Quest for Modernity in Turkey,* (London 1966); **Kodaman, Bayram,** *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi,* (İst. 1980); **Kodaman, Bayram,** "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar Sanayi Mektepleri", *Social and Economic History of Turkey 1071-1920,* Okyar and İnalcık (eds.), (Ank. 1980); **Kuran, Ahmet Bedevi,** *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi,* (Ist. t.y.); **Kuran, A. Bedevi,** *Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâb Hareketleri,* (İst. 1959); **Kushner, David,** *The Rise of Turkkish Nationalism 1876-1908,* (London 1977); **Landau, Jacob,** "An Arab Anti-Turkish Handbill, 1881", *Turcica,* IX/1 (1977); **Lilienthal, Alfred M.,** *The Zionist Connection,* (N. Brunswick 1982); **Mc Carthy, Justin,** *Muslims and Minorities,* (N. York 1983); **Öke, Mim Kemal,** "The Ottoman Empire Sionism and the Question of Palestine 1880-1908", *IJMES,* 14 (1982); **Petrosyan, Y.A.,** *Sovyet Gözüyle Jön Türkler,* (Ank. 1974); **Ramsaur, E.E.,** *Jön Türkler ve 1908 İhtilâli,* (İst. 1982); **Scali-**

eri, Cléanthi, *Appel à la Justice Internationale,* (Athénes 1881); **Shamir, Shimon,** "Midhat Pasha and the Anti-Turkish Agitation in Syria", *Middle Eastern Studies,* 10 (May 1974); **Şimşir, Bilal,** *Rumeli'den Türk Göçleri,* (Ank. 1968); **Şimşir, Bilal,** *Osmanlı Ermenileri,* (Ank. 1986); **Tibawi, A.L.,** "Greater Syria 1876-1890. Divided Loyaltics: Ottoman, Muslim of Arab", *Islamic Quarterly,* XI/1-2 (1967); **Zeine N. Zeine,** *The Emergence of Arab Nationalism,* (Beirut 1966).

Çok tekrarlanan bazı referanslar ve bizim arşivler dışındaki arşivler için şu kısaltmalar kullanılmıştır:

AE: Fransız Dışişleri Arşivi
B: Niyazi Berkes, Türkiye'de çağdaşlaşma
BE: Belçika Devlet Arşivi
F: Figaro gazetesi
FO: İngiliz Dışişleri Arşivi
IJMES: International Journal of Middle Eastern Studies
İT: İtalya Dışişleri Arşivi
K: Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi

SON BASKI İÇİN YARARLANILAN KAYNAKLAR

Akyıldız, Ali, II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi ve Bâbıâli.

Albert Fua, Le Comité Union et Progres Contre la Constitution, Paris 1912.

Ali Cevat Bey, İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi, Ankara 1985.

Ali Fuad, 1293-1294 Osmanlı Rus Seferi, İstanbul 1326.

Anduze, Eric, La Franc-Maçonnerie de la Turquie Ottomane 1908-1924, AMAM, Toulouse, 2004.

Anscomba, Frederick F., The Ottoman Gulf, Columbia University Press, New York, 1997.

Armağan, Mustafa, "Abdülhamid Amerikancı mıydı?", Zaman, 19 ve 26.6.2005.

Birinci, Ali, Tarih Yolunda (Makaleler), Dergah yay., İstanbul 2001.

Bolayır, Ali Ekrem, Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, Ankara 1991.

Bozbora, Nuray, Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk, Boyut yay., İstanbul, 1997.

Bugiste-Belleysan, Les Intrigues Moscovites en Turquie La Verité Sur les Massacres de Bulgarie, Budapest 1877.

Burnaby, Fred, On Horseback Through Asia Minor, London 1877.

Buzpınar, Ş. Tufan, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the early years of Abdulhamid II", 1877-1882", Die Welt des Islams, 36/1 (1996), s.65 vs.

"Osmanlı Suriyesi'nde Türk alehtarı ilanlar ve bunlara karşı tepkiler 1878-1881", İslam Araştırmaları Dergisi, no.2 (1998), s. 73-89.

"Arap milliyetçiliğinin Osmanlı Devletinde gelişim süreci", Osmanlı c.2, Ankara 1999, s.168-178.

Ciota, Donald J., "Ottoman censorship in Lebanon and Syria 1876-1908", IJMES, 10 (1979), s. 167-186.

Comité Ottoman d'Union et Progrés, Assassinat de Midhat Pacha, Geheve 1898.

Correspondence Respecting the Arrest of Dr. Koelle by the Turkish Police, Presented to both Houses of parliament by command of her Majesty, printed by Harrison and Sons, London 1880.

Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu 15-17 Ekim 1997, bildiriler Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999.

Dorys, Georges, Abdulhamid Intime, Paris 1907.

Ebüzziya, Ziyad - Gerger, M.Emin, II. Abdülhamid'in İslamı Korumadaki Kudreti, İstanbul, 1998.

Engin, Vahdettin, Abdülhamid ve Dış Politika, Yeditepe yay., 2005.

Eraslan, Cezmi, II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Ötüken yay., İstanbul 1991.

Frasheri-Pollo-Puto, "La Renaissance nationale Albanaise 1844-1912", Histoire da l'Albanie, ed. Horvath, Roanne (Fransa, 1974, s.125-164).

Georgeon, François, Abdulhamid II Le Sultan Calife, Fayard, Paris, 2003.

Hanioğlu, Şükrü, *The Young Turks in Opposition,* Oxford University Press, New York, 1995.

Hee-Soo-Lee, İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Hülagü, M.Metin, Sultan II Abdülhamid'in Sürgün Günleri - Doktoru Atıf Hüseyin Beyin Hatıraları, Pan yay., İstanbul 2003.

Hürmen, Rezan, II. Abdülhamid Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları, Arma yay., 2 cilt, İstanbul 1993.

İrtem, Süleyman Kâni, Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür, (yay. haz. O.S. Kocahanoğlu), Temel yay., İstanbul 1999.

İrtem, Süleyman Kâni, Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası, (yay. haz. O.S.Kocahanoğlu), Temel yay., İstanbul 2003.

İrtem, Süleyman Kâni, Bilinmeyen Abdülhamid, (yay. haz. O.S.Kocahanoğlu), Temel yay., İstanbul 2003.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri* bildiriler 27-29 Mayıs 1992.

Kandemir, Feridun, Jön Türkler ve Sultan Hamid, Tarih Konuşuyor, s.1903-1907.

Kara, İsmail, Hilafet Risaleleri II. Abdülhamit Devri, c.I ve II, Klasik yay., İstanbul 2002.

Kılıç, Hüseyin, Hafiyeliğin İlgası Hakkında İrade-i Seniye, Tarih ve Toplum, no.19, Temmuz 1985, s.13-14.

Koçu, Reşat Ekrem, Abdülhamit II Devrinde Hafiye Teşkilatı ve Hafiyelik, İstanbul Ansiklopedisi, s.110-115.

Kodaman, Bayram, Hamidiye Hafif Süvari Alayları, Tarih Dergisi, İstanbul Edebiyat Fak., 1979, 427-480.

Koloğlu, Orhan, "II. Abdülhamit'in basın karşısındaki açmazı" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim yay., c.I, s.84 vs.

"Osmanlı Devletinde tröstler ve basın", Tarih ve Toplum, no.45 ve 46. Eylül-Ekim 1987, s.9-16 ve 17-22.

"II. Abdülhamit Sansürü, Tarih ve Toplum, no.38, Şubat 1987, s.14-18.

"Dünya siyaseti ve İslam birliği", Tarih ve Toplum, c.XIV, no.83, Kasım 1990.

"Mikadoyu bir sünnet edebilseydik", Milliyet 31 Ekim - 8 Kasım 1990.

"The rise of Kufra oasis and the policy of Abdulhamit II", Tripoli'de düzenlenen Mutamar al wahat al Arabiyya al Libiyya kongresine sunulan bildiri, 5.1.1991.

"Ahmed Midhat ve Tercümanı Hakikat'te Yahudi sorunu", Osmanlı Araştırmaları no.13 (1993, s.11-21).

"Un manifeste nationaliste Arabe publié à Istanbul par Khalil Ghanem en 1876", Turkish Review of Middle East Studies, OBIV, annual 1996/97, İstanbul s. 155-169.

Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı Finansmanı Sonucu" Çağını Yakalayan Osmanlı, IRCICA yay., İstanbul 1995, s.298-334.

Koloğlu, Orhan, *Avrupa'nın Kıskacında Abdülhamit,* İletişim Yay., İstanbul 1998.

Reklamcılığımızın İlk Yüzyılı 1840-1940, Reklamcılar Derneği, İstanbul, 1999.

"Tarihin uzun süre anlayışının II. Abdülhamit dönemine uygulanması zorunluluğu", XIII. Türk Tarih Kongresi bildiriler, Ankara 4-8 Ekim 1999, s.2077-2082.

"Koçlle Olayı", CIEPO Kongresine sunulan bildiri, Varşova 14-19.6. 2004.

Abdülhamit ve Masonlar, Pozitif Yay., İstanbul 2004 (1. Baskı 1991).

İttihatçılar ve Masonlar, Pozitif Yay., İstanbul 2005 (1. Baskı 1991)

500 Years in Turkish-Libyan Relations. (yayınlanmak üzere)

Kurşun, Zekeriya, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti, TTK, Ankara 1998.

The Ottomans in Qatar, Isis press, İstanbul 2002.

Mc Cullagh, Francis, Abdülhamid'in Düşüşü, Epsilon yay., İstanbul 2005.

Mourad Bey, Le Palais de Yıldız et la Sublime Porte, Paris 1895.

Mutluçağ, Hayri, Abdülhamit'e unutamayacağı dersi veren bir yiğit hoca, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, no.1, s. 8-19.

Öke, M. Kemal, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nın gizli raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi,* Üçdal Neşr., İstanbul 1083.

Özcan, Azmi, Pan-İslamizm, *Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere* (1877-1914), TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1992, (İlaveli 2. Baskı İSAM Ankara 1997).

Özcan, Azmi-Beşpınar, "Islahat ve Misyonculuk 1858-1880", İstanbul Araştırmaları, no. 1, Bahar 1997, s. 63-79.

Pears, Edwin, Life of Abdul Hamid, London 1917.

Polat, Nazım H., Dr. Şerafettin Mağmumi, Büke yay., İstanbul 2002.

Reid, Wemyss, The Life of William Ewart Gladstone, London 1899.

Salih Zeki, "Ecnebi Postaları", Tanin, 18 Eylül 1324.

Scalieri, Cleanthi, Appel à la justice Internationale ...au Nom du Sultan Mourad Accuse, Atina, 1881.

Schmidt, Jan, Through the Legation Window 1876-1926 Four essays on Dutch, Dutch-Indian and Ottoman History, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden 1992.

Seaton-Watson, R.W., D'Israeli Gladstone and Eastern Question, Macmillan, London 1935.

Shannon, R.T., Gladstone and the Bulgarien Agitation 1876, Thomas Nelson Sons, London 1963.

Shannon, Richard, "Gladstone Canning and Bulgaria", Etudës Balkaniquees No.4, 1977 p.78-87.

Shaw, "A promise to Reform: Two Complementary Documents" IJMES 4(1973) s. 359-368.

Sırma, İhsan Süreyya, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi,* Beyan Yay., İstanbul 2000.

Springer, Anton, Der Russisch-Türkische Krieg, 1877-1878 in Europa, Viyana 1893.

Strauss, Johann, "Unutulmuş Bir Cemaat: Girit Müslümanlarının Abdülhamid Devrindeki ...Faaliyetleri", TTK XI. Türk Tarih Kongresi bildirileri, Ankara 1994, 2105-2114.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (Tertip eden Mehmet Tosun), Bilge Yay., İstanbul 2000.

Timur, Taner, "Osmanlı Gizli Polis Örgütü Nasıl Kuruldu", Tarih ve Toplum no.6 Haziran 1984, s. 30-35.

Todorov, Nikolaj, Le Centenaire de l'Insurrection d'Avril 1876", Etudes Balkaniques, nobl, 1976, s.7-15.

Tokgöz, Ahmed İhsan, Matbuat Hatıralarım, (yay. haz. A.Kabacalı), İletişim yay., İstanbul 1993.

Türköne, Mümtaz'er, Siyasi İdeoloji olarak İslâmcılığın Doğuşu, İletişim yay., İstanbul 1991.

Türköne, M. - Özdağ, Ü., Siyasi İslam ve Pan İslamizm, Rehber yay., Ankara 1993.

Tütengil, Cavit - Günyol, Vedat, Prens Lütfullah Dosyası, Çan yayınları, İstanbul 1977.

Uçar, Ahmet, Güney Afrika'da Osmanlılar, Tez yay., İstanbul 2000.

Uçar, Ahmet, "Bir zamanlar içerideki sansürle yetinmez, Avrupa tiyatrolarındaki oyunları bile yasaklatırdık, Hürriyet Tarih, 13.7.2005, s. 9-13.

Vasıf Bey, "Sultan Hamid'in muhafızıydım", Hayat Tarih Mecmuası, c.II no. 11, Aralık 1966.

du Velay, A., Türkiye Mali Tarihi, (Abdülhamit kısmı), Maliye Mecmuası no.19, 1941 Ocak-Mart, s.193-245.

Woods Paşa'nın Türkiye Anıları (çev. Fahri Çoker, Milliyet, 29.9 - 18.10.1976.

Yalçın, Hüseyin Cahit, 50 Yıllık Siyasi Hatıralar, Halkçı gazetesinde tefrika Haziran Temmuz 1955.

Yerlikaya, İlhan, Yıldız'ın Hatası Devlet-i Aliyye ve Rusya Muharabesi, Tarih ve Toplum, Ekim 1992, s.46-56.

Yerlikaya, İlhan, "II. Abdülhamid döneminde yabancı gazete ve haber ajanlarının şantaj ve yolsuzlukları, Toplumsal Tarih, no.3, Mart 1994, s. 17-19.

Yılmaz, Ömer Faruk, Sultan Abdülhamid Han'ın Harem Hayatı, Eylül yay., İstanbul 2002.

Zarifi, Yorgo L., Hatıralarım, (çev, K.Skotiniyadis), Literatür yay. İstanbul 2005.

Orhan Koloğlu

ABDÜLHAMİD GERÇEĞİ

Bütün tarih kitapları, yükseliş aşamasına varmış bir toplumda lider olanları yüceltmekte yarış ederler. Devlet örgütlenmesinin düzeni öyle bir yapıya ulaşmıştır ki, kişisel yetenekleri sınırlı da olsa o kişileri zirveye çıkarır, övgüye lâyık gösterirler.

Mesela, tarihimizde Fatih Sultan Mehmet ile büyük bir ivme kazanan dünyanın zirvesine oturma, öyle bir yapılaşma getirmiştir ki, Sultan Süleyman üstün bir kişiliğe sahip olmasaydı bile yine övgüyle anılacaktı. Bu sebeple KANUNİ OLMAK KOLAYDIR diyoruz.

Çöküş aşamasındaki toplumlarda ise sistemin bozukluğu, başarılı işlerde yapsa liderin eleştirilmesi ve aşağılanmasından başka bir şey getirmez. Sultan II. Abdülhamid bu şanssızlığı yaşamış biridir. Toplumunun yaşamını uzatmayı başarmasının çağdaş eğitimli yeni bir nesil yetişmesini sağladığı unutulur. Diktatörlüğünün aşırılığı, o dönemde başka bir formül olmadığı unutularak şiddetle yerilir. Yapmadığı şeylerin kendisine yakıştırılmasında yerli, yabancı yarışır. Dünya tarihinin en aşağılanan hükümdarı durumuna getirilir. Bu sebeple ABDÜLHAMİD OLMANIN GÜÇLÜĞÜ'nü yansıtmaya çalıştık.

ISBN 975-6461-22-5

9 789756 461228

19.00 YTL

pozi+if